

Синьоока Тивер

Дмитро Міщенко

Історичний роман

Частина ПЕРША

ЗАКОНИ І ПОКОНИ

В четверте літо своєї єдинодержавної влади імператор призначив Хільбудія воєначальником Фракії, поставив його для охорони ріки Істр, наказавши стежити, аби варвари, що жили там, не переходили ріки...

ПРОКОПІЙ. "ІСТОРІЯ ВІЙН"

Римляни, неодноразово переходячи під проводом Хільбудія в землі по той бік ріки, вбивали і забирали в рабство варварів.

ПРОКОПІЙ. "ІСТОРІЯ ВІЙН".

...Через три літа після свого прибуття Хільбудій, за звичаєм, перейшов ріку з невеликим загonom, слов'яни ж виступили проти нього всі поголовно.

Битва була жорстока, загинуло багато римлян, в тім числі і їхній воєначальник Хільбудій...

ПРОКОПІЙ. "ІСТОРІЯ ВІЙН"

Ген за Дністром, над широкими долами землі Троянної, знялось і звеселило всіх щойно викупане в океан-морі сонце. Молоде і яснолике, здавалось, усміхалося довкружнім долам, вижатим нивам по долах, покликаному в путь чи до рала люду. А то гарна прикмета: коли так весело усміхається вранішнє сонце, бути погожій днині. Видно, загулялися десь піднебесні діви або розлінувалися в теплі й припізнилися заварити в своїх вертепах пиво. Тому й благодать на землі. Ані туманів з Дністра та моря, ані мокви із-за бескидів. Ясно та гоже довкруж, мовби на вселенське свято.

Воно, сказати б, невелике й диво: стоїть та пора, коли і літо — не літо, і зима — не зима. Та й день, справді, не якийсь там: завершено веректу по овинах, по веректі збирається перший на передзим'ї торг під стольним городом Черном. А хто ж із поселян усидить такого дня вдома? Одному треба збути витвори рук своїх, іншому придбати їх. Тому зараз уже не обійтися без берковців для зібраного на ниві жита, а тому — без поборшнів для чада, як і без черев'їв для себе, без свити для жони. Іншого гонить на торг потреба придбати сокиру, бо чекає не розчищена в лісі лядина; ще інший нишпоритиме по торжищу й шукатиме таке, що вдовольнить його і не опустошить калиту, рало.

Багато чого треба поселянинові, а ще ж усім, чули, усім потрібен вирощений поселянином хліб. Тож і людно на путях. Одні правляться на торжище з полуденних країв, інші — з полуночних, ще інші — від Пруту та з-за Пруту. Бо Черн — не осібно тиверське торжище. Є там сусідні уличі, є й далекі чи дуже далекі гості — даки з-за Дунаю, ромей з-за моря. Тим їхати та й їхати ще до бовваніючого на овиді Черна, інші близько вже, бачать, як вирує під стінами прибулий удосвіта чи з ночі торговий люд,

чують, як іржуть нажахані чи знуджені за волею коні, й переймаються передчуттям щасливого торгу а чи тривогою за майбутній торг.

— Йой, мамцю! — тиснеться до матері яснолика, мовби те сонце вранішнє, дівчина.
— Дивіться, скільки люду на місті, нам і стати вже ніде.

— Посоромся, Миловидко, — заспокоює її мати. — Місто під Черном он яке, тутки всьому тиверському ополченню є де стати, не лише покликаному на торг люду.

— А все ж...

— Чим сушиш голову, дівко, — обертається на мить і знову править кіньми вітець її.
— Про інше думай і дбай: аби не загубилася в цьому велелюдді.

— Таке скажете, отче.

— А таке. Легковажна-бо єсть. Захопишся дивами та й підеш собі.

— Вгамуйся, Ярославе, — захищає мати. — Чого б це вона легковажила? Сидітиме на возі й дивитиметься на торги з воза. Правда, Миловидко?

— Атож.

Вони не з далекого далека. Оседок їхній всього лиш за сотню поприщ, нижче по Дністру, а в Миловиди таке відчуття на серці, ніби на край світу вирядилася. Тож і ширить на все очі, надто коли наблизилися до Черна, а в Черні — до торгу, ширить та виголошує своє звичне: йой!

Стариня не везе на торг великих скарбів. У возі ані кузні, ані вичинки, ані рукоділля, саме лиш збіжжя, те, що подарував їхній ратайській родині бог Сварог та щедра ролейна нива. Тому й шукають на місті ратайський кінець, стають поміж тих, що торгують збіжжям. Бо вітцеві не вперше бути тут, він знає, що робить.

Поки розпрягає та пореє коней, поки розпитує сусідів, як іде торг, Миловида теж норовить засвідчити свою господарську щирість: вкладає на місце добутий перед цим берковець із вівсом, пореє припорошеного за дорогу воза. Коли ж вітець сказав обом — і їй, і матері: "Глядіть тут, а я подамся шукати покупця на товар та й корівки на нове подвір'я", — стала й загляділася на торжище. Леле, яке воно справді велелюдне! А гомону, а бесіди, а сміху! Аж серцю лоскітне від тієї бадьорості людської.

Не задовольнилася тим, що побачила з землі, згадала мамину раду й сіла коло мами. Аякже, з вивершеної хури ліпше й далі видно. А вже як усілася, не забарилась засокорити до своєї мами. І дивувалася вголос, і допитувалась, хто оті люди в байбереках, звідки ті, що в кептарях, таких білих і таких щедрих на узорі вишиванках? З-під гір? Йой, то ж, певно, здалеку.

— А то що жовтіє, мамцю?

— Певно, гончарний посуд.

— Можна, я піду та гляну?

— Агій на тебе! Не чула, що казав вітець?

— Йой, мамцю, — ластиться й цілує матір у щоку. — Солоденька моя! Це ж поруч. Чи я для того їхала в далекий світ, аби просидіти на возі? Може ж, наглядю щось вельми гарне та й придбаємо.

Мати віднікується й старається бути твердою, як буває твердий із ними вітець. А

проте що далі, то менше твердості в її голосі. Бо що вдіє з своєю донею, коли та доня, мовби сама знада. Серце виймає улесливістю, щирим та ласкавим словом. А ще видом своїм, добрим та лагідним, красним та ясним.

— Матиму я клопіт з тобою, Миловидко, ой матиму! — журиться вголос і так віддалено дивиться на доню, схоже, ЩОСЬ інше гадає собі. — Іди вже, що вдію, коли ти така мила та рідна серцю моему. Тільки ж не гайся, чуєш? Бо прийде вітець — пуги надає обом нам, присяйбіг, надає.

Обіцялася бути й була слухняною. Пішла, погамувала дівочу цікавість — та й назад. Зате якою щасливою та осяйною повернулася до мами, як щебетала розповідаючи. Чужі люди зглядалися, чуючи ті щебетання. Бо таки голосиста в Ярослава з Випалу дівка, та й розповідати, видимо, є що. Ано, чули, як виспівує! Мовби соловейко в гаю. Окрини всякі бачила і горнята теж бачила, полумиски ліпі тримала в руках, а тарілі ще ліпші, дивно-предивно розмальовані. Є в гончарнім кінці поставці, братниці, опаниці, є й макотери.

— Придбаймо, мамцю, — Миловида вкотре уже бере матір за руку, яскою зазирає у вічі. — Такий ліпотний поєуд на торгу; так прикрасить нову нашу оселю..

— Чи я перечу? В нову господу і те, і друге, і третє потрібне буде. Та чи вистачить на все те збіжжя? Най пізніше, як придбаємо корівку.

Сидять мати з донею на покритому веретою возі і бідкаються, і сподіваються бідкаючись. А сонце все вище та вище підноситься у вись піднебесну, не просто гріє — припікає вже, і ті, що клопочуться торгом, змушені врешті-решт зняти з себе теплу вдяганку й освідчитись сусідові: "Ото днина, ніби не до зими, до літа хилиться". А торг іде собі, люд, як і зрання, вирує під стінами, і гомін того виру товідступає від заклопотаних старим як світ клопотом жінок, то знову накочується на них, стає зрештою звичним, чимось схожим на гомін бору в негоду.

Та ось і на ту звичність знайшлася у гаморі торжка незвична веремія: загули, засвистали віддалено, зрештою ближче і голосно, певно зближалися із ратайським кінцем, гудці, заволали, збираючи цікавий люд, речники, щедрі на кумедні витівки скоморохи. Чулись збадьорені вигуки, чувся регіт зівак, та над усе здіймався над торжищем і над тими, що сіяли гомін на торжищі, спів сопілок, дзвін гуслів, витинали на всі лади рожки та бубни.

— Люди, тиверці! — прорвався нарешті і взяв гору над гамом людським голос речника. — Нині у городі Черні, у князя Волота, велике свято: утинання волос отрочаті. Князь і княгиня хочуть поділити ту радість родинну з усім людом і просять його до столу на хліб-сіль. Чули? У городі велике свято! Князь і княгиня просять на хліб-сіль!

— А що то є, мамцю, — цікавиться Миловида, — утинання волос?

— А те, доню, що князевому сину виповнилося нині дванадцять літ. Від сьогодні він уже не дитина — отроча, піде в науку до дядька-навчителя. А це — знаменний день, перший крок на стезю, що веде до княжого столу.

— Отак? Овва, то то ж справді свято і неабияке.

Гудці наблизилися тим часом до їхньої хури й спинилися, затиснуті цікавими,

гудуть-витинаяють на колінах, підбадьорюють скоморохів. А тим аби була музика: шпарко вибивають по-молодечому невтомними ногами, кумедно вихиляються всім тілом і ще кумедніше підморгують, кривлять зугарні на витівки пики. Людові тільки подай, люд за боки береться з реготу, а скоморохи стають уже на руки, йдуть по землі колесом.

Сміх, галас, регіт у стовпиську. Миловиді не все видно з воза, і вона підводиться, стає ногами на збіжжя, зазирає через людські голови.

— А погляньте, дівоньки, — чути звідтам голос, — і наша Миловидка тут. Гей, Миловидко, чи чуєш?

Дівчина оглядається в той бік, звідки кличуть, проте першою завважує молодців, а затим і дівок із Випалу мати.

— Йой! — жартує чи дивується. — Звідки біг послав?

— А все звідти, тітуню Купаво, з Випалу, — чемно вклоняються молодці, познімавши шапки. — Добридень вам!

— Добридень, добридень. І куди путь тримаєте?

— А так, на люд глянути, видовиськом потішитись.

— І стариня дозволила?

— Чом би й ні?

— Вам — нехай. А дівкам? Чули, Добромиро і ти, Мирославо? Вам теж, питаю, дозволили?

— Атож. Присяйбіг, тітуню. Ми ж не самі, з молодцями нашої вулиці. І Миловидку пускайте. Чулись-те, у князя свято, велелюдне віншування княжича буде.

— Зась! Вам дозволено, то йдіть собі, Миловидка не піде.

— Мамцю, — мало не плаче дівчина. — Згляньтесь та пожалійте, зозулько моя. То ж так цікаво, то ж раз на віку.

— І не проси, і не благай, — стоїть на своєму мати. — Ось-ось вітець повернеться, що я скажу йому? Це ж не в гончарний кінець, це до Черна.

— То ми заждемо Миловидчиного вітця, — стали на захист своєї ровесниці молодці. — Заждемо й ублагаємо, аби дозволив. Миловидка ж не сама, у гурті піде. Чи на нас покластися не можна, тітуню Купаво? Це ж не кудись — на свято йдемо. Князь Волот не дозволить, аби у нього на святі ганьбили когось.

Мати Купава гнівається, і так, і сяк відмагається. Та що вона вдіє, коли напосілися всі: і сусідські дівки та молодці, і власна дитина? Єдине, на чому стала і стала твердо, — ждатиме мужа Ярослава. Як він скаже, так і буде. Ано. Він батько родини, його слово над усе в родині.

II

Від княжого терема до соборного наместя в дитинці мало не третина поприща, а величальників і просто цікавих до урочистих подій у родині князя Волота не бракує. По один бік вистеленої витворами ткаль стезі стоять юрми люду градського і по другий теж. Та чи не найбільше їх, людей, як і охоронців ладу на пострижинах, на самім намісті, ближче до місця торжества.

Чи то достеменно знали, чи передчували: ось-ось почнеться свято, припишуть всі, і гості, і горожани, зирять у той бік, звідки має вийти отроча. Двері у терем розчинені настіж, величальниці біля порога вже, а то певна ознака: поява княжича ось-ось станеться. І передчуття не обманули тиверців. Першими вийшли на люди князь Волот і княгиня Малка, за ними йшов княжич Богданко у парі з своєю нареченою Зориною Вепровою, за княжичем і Вепровою правились, побравшись за руки, сестри Богданкові, княжни Злата та Миланка. Усі такі гожі і такі святкові, що незвичному до розкоші поселянинові, тим паче з околії, нічого не лишалося, як сказати про себе "йой" і затамувати подих. Князь і княжич були зодягнені в світло-сині, щедро вишиті на полах і по подолу каботи, озуті в червлені чадиги, княгиня, як і наречена Богданкова, — в білі, з заморської тканини туніки, поверх тунік — барвисті, кольору розпуклої троянди корзна. Княжни Злата та Миланка, значно молодші за Богданка і дрібніші одна одної, мали таке ж розкішне, проте іншого кольору вбрання. Голову кожної з жінок покривала дибаджева шапочка з хутряним колишом. Князь і княжич простували під сонцем простоволосі. Воно й не диво: князь-вітець мав здійснити посвячення, син-княжич — стати перед присутнім на посвяченні людом таким, як знали його усі дванадцять літ — з непокритими й незайманими до сьогодні кучериками. Вони ж... Боже Свароже! Вони такі шовково м'які, та буйні, та золотаві цієї погожої днини, що шкода й торкатися їх.

Як вийшли з терема, так і рушили на намістя — пара за парою. Ніби засвідчували тим свою криву єдність.

Величальниці не забарилися привітати княжу родину і найперше — княгиню, яко матір, піснею.

Слава тобі, слава, пречистая мати Дала князю сина, нам — надію злату. Нам надію злату, потішницю світа, Будь здорова, жоно, премногії літа.

Вони приєдналися до княжої родини й пішли слідом за родиною на намістя — туди, де чекали на княжича тиверці, а між тиверцями — обрядовий стіл, вінки-величання, засідланий кінь. При коні був уже й дядько, середній на зріст, та міцний у раменах муж, при броні і обладунку ратному. Довкола столу просторо і вільно. Навіть тоді, як спинилася там і зайняла своє місце княжа родина, вилаштувалися величальниці, не відчувалося ані незручності, ані тісняви.

Князь обертається тим часом до княгині і каже їй, вклоняючись.

— Позволь, мати, дитя від тебе взяти.

Усі ждуть, яким буде повеління княгині Малки, а вона хилить до землі голову і мовчить.

— Твоя воля, княже, — мовить зрештою й непомітно зітхає. — Дозволю й речу: в добру путь, в щасливу годину, синку.

По тих словах підійшли до Богданка два отроки, взяли його під руки й легко, геть не натужуючись, посадили на стіл.

І знов заспівали величальниці, тільки тепер уже не голосно, як перше, стримано і утаємничено сумно:

Чи знала ти, мати, Що життя давати — Серце паювати:

На буйнії вітри, На зимнії стужі, На власні зароки, На людські уроки;

На те, що є нині,

Що буде потому, На всі доріженьки, Що ляжуть дитині Від отчого дому.

Княгиня тепер аж не стрималася й дала волю сльозам своїм. Та князь не зважав на них. Узяв до рук ножиці, примірявся й утяв кілька локонів. Потім ще і ще. Був такий твердий та непохитний у намірах, ніби не відав, що постригає власного, до того ж одного-єдиного сина, ніби байдуже йому, що той син піде від сьогодні на чужі руки, не знатиме, що таке мамині пестоші, надія на кривних і захист від кривних. Ано, так, певно, й було: князь радів, що забирає вже від матері сина, посилає його в достойну науку — гострити розум і серце на святе діло, бути мужем ратним і думаючим, а відтак опорою землі і люду. Тому й твердий, тому й не зважає на материні сльози. Коли б князі зважали на них, хто беріг би землю і люд тиверський від чужкраю-супостата? Присяйбіг, у чужинському ярмі ходили б.

Розуміє те княгиня Малка чи мусить розуміти: утерла врешті-решт останні сльози й наблизилася до Богданкової нареченої.

— Як тільки князь завершить пострижини, підійдеш, дитино, візьмеш вінок отой і увінчаєш ним княжича. Знаєш, що слід казати вінчаючи?

— Ано.

— То й добре. Щит і меч піднесе йому інша — дівчина з люду.

— А де та дівчина?

— А й справді, де? — обертається княгиня до челядників.

— Пішли по неї, зараз має бути, достойна.

Челядникам давно сказано: відшукати серед присутнього на пострижинах люду ліпшу з ліпших дівцю і втлумачити їй: має передати княжичу броню і тим благословити іменем люду тиверського на ратні подвиги. Та то тільки сказати легко: відшукати ліпшу з ліпших. А де знайдеш таку? З ніг збилися, а її нема та й нема. Ті ховаються, вивідавшись, кого шукають княжі биричі, ті жартують і випихають наперед нічим не примітних дівць, а то й таких, що їм відьом та упирів тільки й здоровити. Дівки упираються, ясна річ, а то й кричать пробі, і челядники, розгледівшись, змушені махати на них рукою.

А проте знайшлися й такі, що вказали на найліпшу. То була Миловидка з Випалу.

Дівчина не повірила спершу, що вказують на неї, а пересвідчившись, таки її мають на оці, поспішила сховатися за молодців свого городища.

— Не лякайся, красна дівце, — заспокоювали її княжі биричі. — Ти під охороною володаря землі Тиверської, тобі ніхто не вчинить кривди. Вручиш княжичу іменем люду нашого броню на пострижинах та й підеш собі.

Молодці з Випалу змушені були стати на захист дівчини.

— Вітець її не велів їй відлучатися від нас, та й ми обіцялися не спускати ока з Миловиди, бути в одвіті за Миловиду.

— Ото яке лихо. То ходіть і ви. Постоїте неподалік, пождете, доки вчинить волю

князя і люду, та й заберете собі. Бо ліпшої за неї в усьому Черні не знайдемо.

Миловида холонула серцем і опиралася як могла. Та її не слухали. Взяли під руки й повели туди, де здійснювались пострижини.

Молодці випальські, а з ними й дівки таки не зреклися подруги, йшли поруч і запевняли її: "Будь певна, нікому не віддамо; треба буде — торговий люд покличемо". Та чи могли заспокоїти дівчину їхні запевнення? І страхалась, і ніяковіла, да так, що люди самі по собі, без чиеїсь спонуки оберталися в її бік і ясніли видом: леле, яка добролика дівчина! Та гляньте ж бо, людове, яка дівчина іде поздоровляти княжича!

Запримітила те дівча й княгиня.

— Привітай, вродливице, — підійшла й торкнулася Миловидиної руки, — привітай, кажу, княжича з отрочим віком, броню вручи йому іменем люду тиверського. Най буде слово-побажання твоє красним та щедрим на добро, як і сама є.

Зорина Вєрова стояла вже біля вінка й ждала на неї, дівчину з люду, ба навіть підказала, як рушали: "Я перша здоровитиму". Коли ж дійшло до привітання, затнулася нараз і втратила дар речі. Миловида тепер тільки завважила, яка вона дитина ще, і взяла на себе сміливість допомогти дівчині.

— Най завше будуть із тобою, княжичу, мамині ласки, — випалила одним духом, — і вітцева мудрість та мужність також. Аби був ласкавий із людом своїм, як мама була з тобою, і мужній та мудрий із тими, що посягатимуть на нашу вольність і на наші статки, як є вітець твій.

Пождала, доки Зорина увінчає княжича вінком, і вже тоді наблизилася до нього, уперезала мечем, передала щит і шолом. Не бачила, як поставилися до її казань князь із княгинею, люд довкружній. Чула тільки: дружно й голосисто нагадали про себе величальниці.

Ріс у лісі дубочок, біг з-під нього струмочок, Мов брат брату раділи, допізна гомоніли:

"Ти рости-виростай, мій дубочку", "Ти біжи-хлюпочи, мій струмочку. Доки жебінь під коренем чую, Доти весело в світі літую". "Не боюся і я, брате, згину, Доки ти стережеш мого плину".

Пісня та, немудрі в простоті своїй слова стосувалися вже не лише княжича, а й дядька, того мужа при мечі, що підвів опісля коня й допоміг Богданкові сісти в сідло, засвідчивши тим: віднині не мати і не вітець — він буде отрочаті навчителем і поконів роду, і ратного діла, і житейської мудрості.

Було ще коло пошани на засідланому коні, були щедрі квіти, що ними устиляли та й устиляли княжичеву путь, потім — величальні пісні, привітання та побажання отрочаті, аби веселий був на многотрудній стезі мужа і князя, аби так легко та зручно сів на отній стіл, як сів на той, де утинали кучері. Та Миловида не доглядалася й не дослухалася вже до того, що було на наместі. Почула від челядників: "Ти вільна" — й подалася до своїх поселян, а з поселянами — далі від княжого свята, князів на святі.

— Чекай, Миловидко, куди ти?

— Йой, сестрички, сама не відаю, куди біжу, проте бігти мушу, бо лусну. Присяйбіг,

лусну від того, що тутки сидить, — показує на груди, — після тамтих пострижин...

— Ну й чого б то? Усе вже позаду.

— Хто скаже, що все позаду? Гляди, князям знов засвербить у носі.

— Ото-бо яка. Чи ти тутки одна-єдина? Не повередили досі, не повередять і потім.

— Піди знай...

Їх мовби підслухали. Миловида, дівки та молодці з Випалу не встигли ще й із натовпу вийти, а від місця пострижин, надбіг уже молодець їхніх літ й доземно вклонився тій, що уперізувала княжича мечем.

— Я до твоєї милості, дівчино гожа.

Дивилася на нього розгублено й не знала, що казати. Молодець не схожий був ані на челядника, ані на дружинника. Ні виглядом, ні чемністю не схожий, поселянин — і тільки, а зупинив, бач, чогось хоче.

— Коли ласка, — промовила й одразу ж збагнула: не те сказала, що належало сказати.

— Тебе кличуть.

— Хто?

— Княгиня.

— Боги... — Миловида боязко й стривожено глянула на подруг. — Я ж казала...

— Вона, — поспішив заспокоїти молодець, — не чогось там... За сказане синові красне слово подякувати хоче. Княжич ось-ось завершить коло пошани, і всі сядуть за столи. Княгиня й хоче, аби ти теж була там, аби вона могла віддячити тобі достойно.

— І Цур, і Пек їй — не піду.

Не зважала вже ані на подруг, ані на того, що кликав, твердо рушила до воріт, котрі вели із Черна. За нею — і всі інші. Та якщо Миловида менш за все шкодувала, що не сидітиме за княжим столом і не бачитиме, що буде на пиру, то всі інші з Випалу не те, видно, думали. В усякім разі, хтось із молодців оглянувся невдовзі, а оглянувшись, зупинився й інших зупинив: той, що прибув посланцем від княгині, не повернувся до своєї повелительки, йшов слідом за випальцями.

— А ти куди? — не вельми чемно заступили переслідувачеві путь. — Миловида сказала, не піде.

— То й добре, я теж не піду, коли так. На нього дивилися, мов на блаженного.

— Княгиня не посилала мене, — пояснив. — Вона тільки бідкалась, що дівчина з поселян зникла. Ну, я й викликався наздогнати й сказати, що кличуть. Коли Миловида не має бажання йти на той клич, я теж не повернуся вже до града. Ви із Випалу?

— Ну то й що?

— А я з Сонцепікської весі. Краяни ми і близькі.

— Хо! То чому ж мовчав? Чули, дівчатонька, це наш! — І вже не з нечемності, по-дружньому штовхнув молодця до гурту.

Звали молодця Божейком. Диво невелике, у Випалі теж є Божеї, одначе цей видався Миловиді приємнішим, ніж усі інші. Є щось у нього від рідної мами — такий лагідний і такий добрий, є щось від сонця — такий красний та звабний на виду, що й ну,

а є й від вітру — веселий та жвавий, серце окрилюється, чуючи його. Та й бесіда он яка мила, ей-ей, як у їхнього пралісу: скільки йдуть, стільки й гомонить, усіх велеречивих примусив змовкнути. І все усміхається їй. Миловиді. Чом так? Кепкує, пригадуючи, як перелякалася, коли сказав, знову кличуть до княгині? А певно, чом не посміятися, коли є з кого? Геть розум стратила, вжахнувшись ще одних запросин. Йой, буде тепер розмов та й буде. Подруги ж не стримаються, усім і все розкажуть.

III

Хай славиться ім'я Божественного, одначе то тільки сказати легко: "Стеж, аби варвари не переходили ріки". Попробуй надати сказаному твердині істини й упоратися з тим, що покладено на тебе самою істиною. Кому не відомо: землі імперії межують із землями варварів на сотні й сотні римських миль — від Понта Евксінського до Сінгідуна. А другої Довгої стіни на тих сотнях миль не поставиш. Кажуть, Дунай — не Маріца, його треба уміти перейти. Кажуть, там імперія спорудила надійні фортеці, досить зміцнити їх, розумно скористатися ними — і варвари не пройдуть. А йому, Хільбудію, мало утіхи з тих казань. Дунай справді і широкий, і повноводний, і зарослями та плавнями надійно відгородився від варварського світу. Та ба, то лиш власники загородніх вілл та зажирілі патриції можуть покладатися на ті перепони, воїнам вони — не така вже й завада. Хіба не переходили через той же Дунай і готи, і ті ж слов'яни? Всього лиш чотири літа тому вторгалися в ромейські землі. Не допомогли легіони, не допомогли й фортеці. Обійшли найближчу з них — Турріс, вибрали на Дунаї зручне місце і переправилися, а переправившись, немов ті пруги, пройшлися по землях імперії. Тодішній намісник Фракії, стратег і племінник імператора Гсрман мав із ними мороку, і хто знає, чи переміг би, коли б не був справжнім стратегом.

У багатьох свіжа ще пам'ять про ті події, і в Божественного теж. Та чому саме його, Хільбудія, послав він стерегти полуночні обводи імперії? Вірить у його здібності яко полководця чи зважає всього лиш на те, що Хільбудій командував варварами у війнах з Іраном і знає, які вони є, що робити тут, на побережжі Дунаю, аби він став недоступним для варварів? Добре, коли бралось на карб одне, бралось і друге. Погано тільки, коли долю його вирішило зовсім інше, скажімо, зла воля імператриці Феодори. Яко полководець в армії імператора Хільбудій рідко бував в Августіоні. Його місце — у війську, а оскільки військо ромейів вело затяжну війну з Іраном, мусив бути на війні. Одначе про нову василісу імперії наслухався і немало. Будучи донькою наглядача за звірами в цирку, Феодора рано осиротіла й стала жебрачкою, потім — актрисою-танцюристкою і куртизанкою, яку багато хто знав у Константинополі і знав не з кращого боку. Та чого не буває на віку, надто з жінками, наділеними розумом і вродою. Випадково чи з волі Всевишнього відвідало безпутню донедавна миловиду каяття, а вже каяття повело до храму святої Софії, де молився й імператор, і змусило вимолювати в заступниці убогих і знедолених — матері божої — помилування. Покута недавньої куртизанки тривала не день і не два — місяці, за кожною церковною відправою, а сама куртизанка, молячись, проливала такі щедрі сльози, мала такий скорботний вид, що на неї звернув увагу імператор і вже не залишив розкаюну

грішницю, а до всього й жінку божественної ліпоти поза своєю благочестивою увагою: Феодора з актриси і жебрачки стала василісою імперії, а імператору — вірною жоною. Якщо колись дивувала всіх безпутством, неприхованою торгівлею своєю неземною вродою, то тепер, ставши імператрицею, дивує благочестям. Весь племін сирця свого (а воно в неї таки здатне на велику, по-людськи щедрю любов) віддала мужу своєму, божественному імператорові Візантії Юстиніану: була йому другом у родині і радником у ділах державних, спонукала на будівництво храмів для підданих, будинків для безпритульних, змусила переглянути законодавство, насамперед на користь церкви, доклала немало зусиль, аби існуючий у Константинополі будинок Сампсона став богоподібним свідченням батьківського піклування василевса про гнаних і голодних, принижених і знедолених. Подейкують, що та ж Феодора, будучи колись байдужою до релігійних змагань у Константинополі, стала непримиренним ворогом ересі, що саме вона водила рукою імператора Юстиніана, коли той підписував едикти про переслідування маніхейів, іудейів, самаритян, язичників — усіх, хто сумнівався в православ'ї й дозволяв собі віровідступництво. Так чи інак, а одягнувши діадему імператриці, облачившись у величну тогу, Феодора побачила, як личить їй, жінці неземної вроди, і тога, і діадема, побачила й відчула, який приємний він, смак високої влади. Де ж пак, колишня жебрачка, танцюристка, жінка, що віддавалася всякому, хто міг покласти на руку обол, тепер василіса, та, що стоїть при імператорі й повеліває з поміччю божою всій імперії. Як тут не пишатися діадемою і не погратися в благочестя? Користуючись неабиякою прихильністю Юстиніана, та що прихильністю — побожним схилянням, ладністю скрізь уступити і всім поступитися, Феодора від порад августійшому і впливу на августійшого перейшла до рішучіших діянь і вчинків: почала приймати в Августіоні чужоземних послів, листуватися з імператорами, шахами та королями, а відчувши, що королі маліють перед її розумом, а послі — перед жіночою знадою, не вагалася: коли треба було домогтися свого, пускала в хід лестощі, хитрощі, не скупилася на зваби, як і на обіцянки, і таки домагалася.

Неприховано (принаймні перед василісою) радів з її успіхів імператор, дивувався їм сенат, та чи не найбільше були подивовані стратеги і воїни імператорської армії. Жарти хіба, десятки літ різалися з воїнами Ірану, хотіли і не могли примиритися з ними. А василіса взяла на себе той непосильний труд і таки примирила, більше того, звела одвічно ворогуючих привідців двох держав і так розчулила, звівши, що вони вкрай розщедрилися і підписали між собою вічний мир.

Полегшено зітхнуло військо, люд візантійський, зітхнула, здавалося, сама земля. В усякім разі, коли він, Хільбудій, опинився по тих пам'ятних усім подіях у Константинополі, потім — і в Августіоні, печать полегшення почувалася на всьому і на всіх: від охлосу до сенату і від сенату до імператора. І нікого не цікавило тоді, чим приворожила імператриця послів і привідців Ірану, що більше важило в їхній розчуленості — краса чи розум василіси. Величали її, потішені успіхом, божественною. І схилялися перед її божественністю.

Доти не доводилося Хільбудію бачити василіси Феодори й знати, хто така Феодора.

Задовольнявся тим, що оповідали інші. Коли ж побачив, подиву й зачудуванню його не було меж. Боже праведний!.. Та це ж і є та сама Феодора, яку він знав за молодощів, з якою ділив амурові пристрасті на віллі свого товариша Ксенофонта! Та Феодора була, ясна річ, зовсім юною, все ж сумніву немає: це — вона. Той же мармурово-білий лик, ті ж великі карі очі і голос... Давно чув його, та другого такого не доводилось уже чути. І очей, здається, не бачив таких, як у тієї і цієї Феодори. Коли б же знав свого часу, що привезене йому неторканим ще дівча — акторка цирку, давно загадався б чи принаймні подумав: а чи василіса Феодора не є тією, хай одну лиш ніч, зате добре знаною ним Феодорою? Не питав тоді, хто вона, досить було, що бачив, яка. Бачив і тішив себе: доля не в усьому відмовила йому, молодому центуріонові імператорського війська.

Мабуть, неабияк видивився, зустрівшись в Агустіоні з василісою, — імператриця завважила його бентегу, як і ніяковість, і змушує каратися тепер: що більше важило, коли йшлося про нового намісника Фракії й оборонця сіверського порубіжжя імперії, його, Хільбудієва, заслуга у війні з Іраном чи воля василіси Феодори — запроторити стратега Хільбудія подалі від Константинополя і тих, хто знає про його молодечі походеньки в Константинополі. То ж не просто собі чешуть язика, коли подекують, що колишня актриса і куртизанка стала підкреслено вірною своєму мужу. Вона таки вірна, жорстоко, без жодних сумнівів розправляється як із можливими своїми суперницями, так і з тими, хто бодай чимось може скомпрометувати її в очах Юстиніана, зашкодити як особі високотитулованій і благочестивій. Константинополь — град пліткарів, це всім відомо, як відомо й те, що плітки тоді лиш мають потрібний присмак, коли стосуються осіб високотитулованих. Одначе те, що зробила Феодора з рабом-варваром, котрий, на лихо собі, був при дворі і мав лик та статуру бога Амура, таки не плітка. Завваживши, що придворні помітили її мимовільну прихильність до раба-красеня, вона наказала спершу висікти його, потім звеліла вислати в краї, з яких не буває ані привіту, ані одвіту, як не буває й вороття.

Кажуть, що сталося, те сталося, несподіванок як не було, так і не буде. Та цікавий був би знати все-таки; з волі Феодори опинився він у напівварварській Фракії, на обороні сіверських обводів чи з волі імператора? Влада для василіси над усе тепер, вона не може ризикувати нею й піддавати себе спокусам серця, молодості, краси. А все ж: де її розум, коли так? Хай зіслала красеня-варвара, стратега Хільбудія, аби, крий боже, не скомпрометували перед августійшим, Константинополем. А куди вона подіне і чи може подіти весь Константинополь? Він же то знає, якою була в молоді літа свої Феодора?

Імператор казав, призначаючи його, Хільбудія, намісником Фракії: "Ти—моя права рука в полуночних землях імперії, воєначальник і волостелин цілого краю. Люд, багатство тих земель на твоїй совісті. Володарюй, як знаєш, і роби, що знаєш, одного не забувай: Дунай має бути недоступний для варварів".

Цим ніби й багато обіцяно, в усякому разі, така довіра мала б тішити. А він, Хільбудій, не певен, що є підстави тішитися. Знає: бажаючих на фракійське намісництво не бракувало, патриції й стратеги оплачували цю посаду солідними

внесками на звичай, тикали тим, від кого залежало призначення, донатії, а призначили Хільбудія, котрий волів би бути зі своїми легіонами і жити в Константинополі, де квартирують нині повернені з війни легіони. Чого так сталося? Таки данина це йому яко стратегові чи вигнання? Коли данина — одне, є надія що повернення до Константинополя можливе, коли вигнання, — прощай, сподіванко, як і Константинополь, як і все, що може дати Константинополь.

Сумно тобі, стратегу, не хочеться думати про фортеці на Дунаї, якихось там варварів, що загрожують фортецям? А що вдієш? Еге, що? Їздиш, бач, оглядаєш фортеці, маніпули, що в фортецях. Сідницю набив уже мандрами по обводах, а не скажеш собі: доста. Бо варвари — таки варвари, жартувати з ними не доводиться, бо, коли дійде до вторгнення, не комусь іншому, тобі, намісникові Фракії, доведеться виходити на поле брані. А поганьбленому після хай не завжди, все ж успішних походів на персів теж не хочеться бути.

— Це землі склавинів? — порушив мовчанку й звернувся до найближчого попутника — центуріона, котрому доручено супроводжувати його з своєю центурією до найближчої фортеці на Дунаї.

— Ні, стратегу, це вже землі антів.

— Он як! І давно почалися?

— Від фортеці Турріс.

Набридло мовчати в цій затяжній і аж надто вже незручній через непротореність путі, тож не втримався і знову запитав:

— І багаті землі?

— Не бідні. Під одним небом живуть задунайські анти, що й люд нашої Мізії. І хліб є де ростити, і стада випасати. Ось хіба на ліси багатші, на віск і мед.. А золота, як і витворів рук людських, храмів та розкошів храмових шукати годі. Убогі халупи мають — і тільки. Якщо по щирості, найбільше багатство тих земель — самі анти. Високі, дужі і до роботи голінні.

— А вої з них які? Такі ж, як і склавини?

— Такі, коли не ліпші. Вельми спритні. І мудрості та винахідливості їм не бракує. Сьогодні утнуть одне, завтра — зовсім інше, таке, що й передбачити годі.

— Бувають на цім березі?

— Рідко, більше тоді доводиться мати з ними справу, коли ми буваємо на тім березі.

— А буваєте?

— Чом ні? Ловимо рибу, полюємо на звіра.

— І на жінок, певно? — осміхнувся, як приятелеві.

— За жінками далеко їздити, достойний.

"Сумніваюсь, — подумав Хільбудій, всідаючись зручніше. Імператор мав рацію: легіонера не можна лишати без діла. Розледачіє на дармовому хлібі, а то й збунтує. Та чи є рація в іншій пораді Божественного: оновлювати старі, будувати нові фортеці на Дунаї? Чи вони така вже перепона для варварів? Чи варварам важко обійти їх та піти гуляти по Мізії чи й Фракії?"

Фракія, Мізія... Люду тут вистачає, і люд не такий багатий, щоб не було з кого набрати легіонерів. Сам імператор черпає та й черпає їх із цих земель. Та з Македонії ще. Хто ті легіонери, що билися з персами, а нині стоять у Константинополі, пішли в Антиохію, залишилися в Фізісі, Трапезунді? Стрілки — з фракійців, мечники—з македонян, іллірійців, варварів. Ну, а коли черпає звідси легіонерів імператор, то чом не черпати їх йому, намісникові Фракії? Між військом палатійським і військом провінційним не така вже й прірва. Сьогодні воно провінційне, а завтра може стати палатійським, сьогодні він, Хільбудій, намісник, а завтра, дивись, уже полководець, на якого ставитиметься все і якому воздаватиметься, отже, найбільше. Тим паче, що імператор щось замишляє: тому, подекують, і розв'язав собі руки з персами, підписав вічний мир з Іраном, що хоче мати надійний тил, а вже як матиме його, кине звільнені легіони на варварів, котрі сидять у священних землях Римської імперії, візьме їх мечем і тим самим поверне в лоно законної спадкоємиці Великого Риму — Візантії. Коли то правда, фракійське намісництво може стати для стратега Хільбудія непоганим трампліном: імператорові он як знадобиться провінційне фракійське військо, а відтак знадобиться й полководець Хільбудій.

Усе це, звичайно, благії наміри, бажання. А як бути зараз? Обмежитися зміцненням існуючих фортець, а легіони тримати далі від Дунаю, у заселених людом провінціях чи будувати нові фортеці й зосередити силу, що протистоятиме варварам, на Дунаї? Як на нього, військо має бути по всій землі і найпаче — в сусідніх з Дунаєм фортецях. Та ба, Божественний вів мову про фортеці на Дунаї. Не погоджуватись? Піти супроти волі імператора й зробити по-своєму? Діло ризиковане і не вельми втішне. Хіба... хіба обрати середнє між тим і другим: для ока робити щось і в Подунав'ї, для діла збирати маніпули в когорти, а когорти — в легіони і будувати тими легіонами фортеці у землі фракійській? А що, така лінія найбільше підходить, згодом у доцільності такої лінії неважко буде переконати й імператора.

Кілька днів відлежувався на пуховиках, давав натомленому тілу спочинок після виснажливих мандрів, думці — можливість проясніти, стати коли не твердою, то певнішою, а вже певність — Хільбудій це знав — додасть і рішучості, і винахідливості, і снаги. Потім оглядав споруджені в його відсутність конюшні, тішився кіньми, передусім тими, що гуляли донедавна в табунах і тільки зараз потрапили до рук конюхів, яким велено навчити їх ходити під сідлом, слухатися повода, острог, сягати через перепони і крутопаді. Не коні — змії. Сила так і грає під шкірою, палахкотить в очах, відчувається в шалених намірах не коритися людині, бути вільною від людини.. Шаленство те, а ще краса, і дика, і витончена водночас краса, підносять ратний дух і гріють серце. Ще б пак, на такому коні у вогонь і в воду сягнеш не задумуючись, на такому з самим сатаною станеш на герць. Про те ж, що пізнаєш, долаючи земні простори, й говорити не доводиться. То чари, то присмак справжньої волі.

— З імперії були гінці, якісь достойні уваги вісті? — поцікавився в проконсула Нижньої Мізії, повернувшись з оглядин.

— Ні, стратегу, нікого не було. Чи то вісті не зізріли, чи путі зараз не ті, щоб слати

гінців.

— А що — путі?

— Якже, багно і стужа, у зиму йде.

— Морем о цій порі і поготів, мабуть, ніхто не прибуде?

— Так. Дмуть сильні вітри і все — із сівера. Такої пори мореплавці не зважуються виходити в далекі плавання, тим паче в наші води.

— Ну, а літньої днини, коли в вітрила дме левант, бувають в Одесі мореплавці?

— Чом ні, бувають.

— І що везуть сюди, що звідси?

Проконсул зиркнув чомусь на намісника і, переборовши вагання, заходився лічити, що привозять навікулярії до Нижньої Мізії та Фракії, що везуть із них.

— Наше багатство, — чи то хвалився, чи то плакався, — хліб і товар.

— А люди? Як поставився люд провінцій, — поспішив заговорити про інше, — до рескриптів імператора стосовно емфітевсиса?

— О-о, мудрості і щедрості Божественного віддячують тут достойною похвалою. І раб, і конон пнуться до ниви, яко бджола до дарованого богом нектару.

— Пнутись — одне, а мати чим обробити її — зовсім інше. Чи не зледащиться раб, сівши на землю господина? Чи не зародить на його ниві кукіль замість хліба?

Проконсул усміхнувся поблажливо, схоже, що тішився наївністю намісника.

— Достойний. Чи той, хто довіку мав ходити під бичем, захоче знов підставити під нього плечі? Та він із шкіри вилізе, а зоре й засіє даровану щедрістю Божественного ниву. Вона ж віддячує йому не тільки хлібом, вона дарує й волю.

— Божественний на це і уповав, — погодився Хільбудій і більше не турбував уже проконсула імперськими справами в провінції. Зате проконсулу не все, мабуть, було в тих справах зрозуміле. І поривався довідатись, і стримував себе, одначе не стримав.

— Нехай простить достойний за цікавість: Маркіанополь лише на час стає опорою намісництва а чи назовсім?

— Те визначають обставини і час. Поки що обираю Маркіанополь. У Подунав'ї здійснюватимуться значні фортифікаційні споруди, тож і намісник має бути неподалік. Маркіанополь, сподіваюсь, спроможний буде розквартирувати і намісництво, і залогу.

— Постараємося, стратегу. Нам би тільки зиму перебути. Влітку всього і всім буде досталь. Збудуємо кам'яниці, добудемо провіант.

— Не тільки кам'яниці, фортеця у вас, не в гнів будь сказано, не варта доброго слова. За зиму маємо подумати, як зробити з неї надійну твердь. А з настанням тепла з поміччю Всевишнього й почнемо забудову.

— Отак навіть?

— Отак. Маркіанополь мізійський має стати щитом мідійським супроти варварів і незалежно від того, бути чи не бути йому стольним у намісництві.

Коли б спитали його, чому їхав із Константинополя надовго, а виїхав без родини, мабуть, не відшукав би в пам'яті достойну відповідь. В усякому разі, обминув би оті свої сумніви, чи справді їде надовго, пояснив би, очевидно, наближенням зими, розумною

потребою обжитися в напів-варварській провінції самому, а вже потім думати про переїзд родини. Його, щоправда, не питали про це. Коли зайшло на зиму, а з зимою завітав до провінційного города й провінційний сум, маркіанопольці доклали немало зусиль, аби намісник і всі знатні люди, що прибули з намісником, не почували себе закинутими в глухомань. І достойну високих урядовців церковну відправу зробили на різдвяні свята, і по відправі не залишили місця для несвяткових настроїв. Мабуть, потішений був увагою до своєї особи, не відмовився, коли покликали в свої оселі, не погордував і тоді, коли настав час самому кликати. Схоже, що уподобав їх, веселі зустрічі з маркіанопольською знаттю, радий був нагоді скоротати зиму серед знаті. А проте зима принесла в Мізію не лише нечасті в країні теплих морів завії, вона не поскупилася й на новини.

Місяця січня 532 року, того самого дня, як над закутим у кригу прибережжям поблизу Одесу, в полях під Маркіанополем гуляли-розгулювали віхоли і загнані в оселі поселяни клопоталися підтриманням вогню в убогих своїх вогнищах-криївках, чи приготуванням їжі для домочадців, або ж,удовольнившись їжею, розповідали цікавим до всього дітям про вітрів-вітровіїв, що несуть на землю не лише благодатне тепло, а й сніг, стужу, —скіфським трактом пробивалася до Маркіанополя валка критих фургонів, а в тих фургонах щільно тулилися одне до одного й тривожно дослухалися до вітру його, намісника Хільбудія, родаки — патрикії Констанцій та Іоанн з родинами і тим майном, що пощастило вихопити з Константинополя.

Хільбудій, яко воїн, не зблід, довідавшись про ту okazію, не втратив присутності духу й тоді, як побачив серед гостей власну жону. Навпаки, удав із себе потішеного зустріччю і поспішив до Анастасії. Та одразу ж змушений був виказати і подив свій, і тривогу.

— Не нас, — стримала його посинілими на холоді устами Анастасія, — дітей звели забрати передусім.

"Дітей?! — запитав потухлими з ляку очима. — Свята Богородице! Вона привезла з собою й дітей?"

Поки слуги ставили на визначене місце фургони, розпрягали й вели в конюшні коней, потім носили привезене з Константинополя добро, допомагав роздягатися й упадав по-батьківськи коло дітей, питав-розпитував, як їхалось їм, чи дуже перемерзли в путі. А залишився на мить-другу наодинці з жоною, не втримавсь-таки й поцікавився:

— Що трапилось, Анастасіє? Сподіваюсь, не з примхів покинула теплу домівку в Константинополі й рушила в таку далеку й таку небезпечну зимової пори путь.

— Не до примхів, мужу мій. Не маємо вже ми домівки, вижили нас під зиму із тепла.

— Як то?

— Та отак. Константинополь повстав на свого імператора. Згоріла від рук зворохобленого охлосу мало не вся вулиця Месе, а надто оселі знаті, згорів сенат, преторій, та що преторій — святої Софії, церкви святої Ірини не пощадила караюча нас рука.

Аж ось коли Хільбудій остаточно забув, що він воїн і полководець. І видивився, як рідко коли видивлявся на свого бесідника, і змовк на довше, ніж личило б.

— Не може бути! А що ж імператор?

— Подейкують, готував кораблі для втечі. Коли б не Феодора, мали б уже іншого імператора.

Не вірив, мабуть, тому, що чув, бо Анастасія так і сказала:

— Коли сумніваєшся, поцікався в братів моїх, вони і не таке знають.

Догралися. Подумати тільки: Константинополь повстав проти імператора, дійшло до того, що Юстиніан готувався до втечі. Де ж були когорти своїх і найманців? Що робили полководці Велісарій і Мунд? Вони ж обранці Божественного, на них покладався він, як на круту гору.

Нагоди для розмови з патрікіями Констанцієм та Іоанном не треба було шукати, вони самі побажали усамітнитися з високосановним зятем і викласти перед ним усе, що везли з Константинополя у пам'яті і в серці.

— Честь і совість, — сказали смиренно, — зобов'язують нас бути відвертими: ми не тільки заради сестри пустилися в ці мандри.

— Розумію, власне, догадуюсь: ви теж стали жертвами ворохобні.

— Анастасія повідала вже?

— Ні, кажу ж: догадуюсь.

— В такому разі ти можеш і помилитися. Ми не погорільці, Хільбудію, ми — втікачі.

— Від охлосу?

— Ні, від імператора. Охлос повержений, а хто ж утікає від повержених у прах?

Оце діждався новини, оце потішили новинами! Ну що ж, хай кажуть, мусить знати все, від альфи до омеги.

Вони (для Хільбудія то не таємниця), як і більшість торгового та ремісничого люду, — прасини, та циркова партія Константинополя, яка віддавна ворогує з партією аристократів і крупних землевласників — венетів. До Юстиніана — Хільбудію це теж відомо — ворогування те підігрівалося одним: венети — прихильники православ'я, прасини — монофісити, ті, що не пристали до рішень Халкідонського собору. Колись ворожнеча вичерпувалася утичками на іподромі, поділ на партії визначався носінням синіх і зелених плащів, наявністю в кожній партії своїх дімів — озброєного люду, що мав стати на захист Константинополя, коли на нього нападуть варвари. За Юстиніана ж до релігійних і церковних протиріч між венетами й прасинами додалося й переслідування прасинів, яко малоїмущого й через те незахищеного імператорською ласкою класу. Користуючись прихильністю василевса і василіси, золота молодь партії венетів, іменована стасіотами, геть розперезалася в стольнім городі Візантії. Почалося з невинних забав — стасіоти визнали за потрібне виділитися з-поміж усіх інших дотриманням особливої, "гуннської" моди: одягалися в дивні, з високими буфами хітони, запускали вуса, бороди; волосся стригли лише спереду, ззаду, аж на плечі звисала буйна, здебільше не розчесана грива; на ногах теж "гуннське", із задраними вгору носками взуття. Константинополь спершу тільки усміхався, спостерігаючи ті

витівки, та незабаром змушений був погасити ту усмішку. Від незвичного одягу стасіоти перейшли до ще незвичніших бенкетів на незаконно придбані сестерції, від бенкетів — до грабунків і розпусти: вривалися поночі до осель прасинів, забирали, погрожуючи мечами, коштовності, насилували жінок, дівиць, а коли прасини зверталися, шукаючи захисту, до суду, вривалися юрмою в суди й примушували суддів виносити вирок на користь венетів.

Василеве Юстиніан знав про ті безчинства, як і про порушення законів імперії, та, будучи венетом і явним прихильником венетів, удавав, що під його скіпетром у країні теплих морів панує злагода і благодать.

У відповідь на те мовчання молодь прасинів теж почала організовуватися в свої, прасинські, загони. Між стасіотами однієї і другої циркових партій нерідко доходило до справжньої різанини. Та імператор, а вслід за ним і єпарх таки не помічали їх. Тоді старші серед прасинів, ті, чиїм розумом і совістю трималася партія і підвладні партії діми, скористалися святковими ристаннями на іподромі і викликали присутнього на святі Юстиніана на розмову. Не підбирали в гніві слів і не церемонилися з Божественним, висловили все, що хотіли висловити, а домоглися небагато: обурений звинуваченням у потуранні венетам, Юстиніан наказав провести в стольнім городі Візантії арешти серед тих, хто чинитиме безчинства, і не зважати, арештовуючи, на приналежність до партії. Коли ж серед арештованих опинилися і прасини, і венети, знов-таки не завагався і підписав едикт про смертне покарання злочинців.

Сталося так, що один із прасинів і один із венетів під час прилюдного здійснення вироку над ними на центральному намісті Константинополя зірвалися з петлі раз, зірвалися і вдруге. Ця несподіванка пробудила заціпенілий досі люд, і він кинувся до місця страти й узяв засуджених під свій захист. Хтось із монахів не забарився кинути гасло:

"Цих — у церкву!" І виставлена єпархом охорона нічого не могла уже вдіяти. Її зім'яли, відтиснули, зрештою, стали проти неї стіною. Монахи скористалися вчиненим опором, посадили приречених у лодію й повезли через протоку до храму, котрий користувався правом недоторканості.

І венети, і прасини покладали надію на помилування. Адже існує прадавній звичай: бути милосердними до тих, кого провидіння звільняє від петлі. З цією надією обидві партії йшли наступного дня на іподром, з тим проханням звернулися перед початком ристань до василевса. Та василевс лишився непохитним. Правда, він не сказав: "Не помилую", та не сказав і: "Згода, поступаюсь". А того виявилось досить, щоб дімоти обох партій забули про колишнє ворогування: об'єдналися воедино і рушили на Августіон.

Тут і трапилося те, про що ніхто не думав і не гадав: дімотів підтримав увесь Константинополь і найперше охлос — той найчисленніший константинопольський люд, у якого, крім робочих рук, нічого не було, підтримали й зневажені Юстиніаном аристократи. На штурм Августіону вони, зрозуміла річ, не пішли, однак дали в руки охлосу наявну в їхніх арсеналах зброю. А того виявилось досить, щоб влада імператора

повисла на волосині. Відчувши в руках зброю, а зі зброєю — силу, повстанці немов осатаніли. Забули про закон, не зважали на велике свято і святощі. Їх зустрічали мечі досвідчених воїнів, разили стріли, проти них кинули всю, що була в Августіоні й поблизу Августіона, гвардію спафарія Коллоподія, а вони не зважали на опір, на втрати в численних своїх лавах, мов божевільні, перли на мечі та щити, прокладали дорогу до палацу імператора й погрожували знищенням священного донедавна імператора. Згоріла в месницькому полум'ї не лише заселена сенатською аристократією вулиця Месе, впала під натиском повстанців резиденція префекта — преторій, за преторієм — в'язниця. Та ж доля спіткала невдовзі й сенат, взялася вогнем окраса православ'я, — свята Софія, дійшла черга й до мідних воріт Августіона. Лютувала вікова помста, а вона не знає пощади. Велич чи краса, земне чи божественне перед нею — дарма, була потреба і була можливість вилити наболіле, помститися за давно і безневинно вчинені кривди, а коли є така потреба, кому яке діло до величі чи краси? Пали і бий, бий і пали, тим паче, що повстанці знали: горять не просто собі преторій та сенат, горять списки оподаткованих, боргові зобов'язання, якими вони обросли, як вівці реп'яхами, горить, зрештою, те, на чому стоїть влада імператора. Коли ж із в'язниці вийшли на волю не лише озлоблені всім і всіма таті, а й політичні противники Юстиніана, котрі не забарилися скористатися єдністю циркових партій, усього люду, а розквартировані на околицях Константинополя легіони відмовилися виступити на боці імператора, визнали за недоцільне втручатися у спір між народом і імператором, — сумніву не лишалося: Юстиніан як імператор доживає останні дні.

Воно до того і йшлося вже. Наляканий загрозою василевс звелів було сенаторам залишити, коли є така можливість, палац, сам теж готувався до втечі. В затоці стояв покликаний ним імператорський флот, що складався з кількох драмонів, на них вантажилась казна, усе, що вкрай необхідне було у вигнанні і що можна було вивезти з Августіона. Поки йшло навантаження суден, у залі засідань відбувалася остання, як її нарекли перестрахані придворні, імператорська рада. Робилися ставки: куди має правитися імператор, на яке провінційне військо можна буде покласти йому, аби повернутися з ним до Августіона і стати володарем імперії. Надія не вмирала, проте небагато було й певності в голосі радників, що повернення станеться. І саме тієї миті, як радники мали підвестися й піти кожен своєю стежею, прочинилися двері і на порозі зали засідань стала василіса Феодора. Її чудовий, воістину божественний лик був непомірно блідий, однак зосереджено суворий, винятково граціозна постава — ще граціознішою. І очі палали не тим, що звикли бачити, вогнем.

— Ви не мужі, — сказала вона Божественному і тим, хто стояв обабіч Божественного. — Невже забули: хто убоявся презренного раба, той гірший за раба; хто легко поступається порфірою, той недостойний порфири.

— Феодоро!..

— Що — Феодоро?! Може, неправду кажу? Та я... Будь моя воля і моя влада, я не тільки зупинила б, я розчавила б ворохобників. Подумайте, хто погрожує вам, перед ким здригнулися ваші серця? То ж охлос!

Юстиніан не витримав її гострого погляду, зневаги, що палахкотіла у великих, аж темних від гніву очах, й потупив зір. Не сміли глянути на василісу полководці Велісарій та Мунд, сенатори. Схоже, що вона не просто присоромила їх — геть обеззброїла своєю несподіваною появою, а найбільше тим, що сказала і як сказала.

— Хочете — беріться за розум і лишайтесь, хочете — втікайте, — додала перегодом, — а я з Августіона не піду. Ніколи і ні під чиїм примусом! Для мене порфіра імператриці — найліпший саван.

Якою зайшла, такою і вийшла: врівноважено зосередженою і величавою, недоступно прекрасною і ще недоступніше гордою. Так ніби зайвий раз стверджувала: "Я не жартувала, достойні. Може, востаннє, все ж будила вашу совість".

— Божественний імператоре, — перший отямився й зажадав від інших тями полководець Велісарій. — А василіса правду каже: втекти ніколи не пізно, тим паче, що не все уже втрачено.

— А саме?

— Фіск має золото. Не поскупімось ним — і варвари будуть на нашому боці. Та й ворохобники не такі вже єдині. Не завадило б нагадати венетам, хто вони, де їхнє місце.

— Пропонуєш метати бісер перед свиньми?

— Господь простить цей гріх, тим паче, коли переможемо.

І Велісарій не помилився. На брязкіт золота, висипаного, до речі, щедрою рукою, відгукнулося небагато й немало — три тисячі готів та герулів, що квартирувалися там-таки, в Константинополі, і належали переважно до щитоносців імператорської армії в недавній війні з Іраном. Та й билися найманці завзятіше, аніж можна було сподіватися. Засліплені спокусливою здобиччю, чужі до того, хто і за що б'ється, не дослухалися до застережень, умовлянь, не зважали й на власні втрати. Немов зголоднілі воли, що загледіли попереду їжу, йшли і рубалися мовчки; їм ставали на заваді, пробували зупинити — дарма, своє знали: напірали й рубалися. Повстанці не мали тієї вправності, що готи чи герули, бракувало їм і такої, як у найманців, злагодженості, та їх — сила, їм було кого ставити на місце тих, що впали. І вони ставили. Довго й уперто, з якимсь оскаженілим завзяттям, з незрозумілою для сторонніх жертовністю.

Битва в Мілеї тривала з ранку до полудня, а перемоги, як і переможця, не визначилося. Були втрати з одного і з другого боку, над Константинополем як повис, так і не вмовкав суцільний гвалт, та на те не зважали. Деся підбирали поранених, деся не встигали підібрати, і по них ішли ті, кому належало йти далі. Трупки лежали, мов покоси, а ті, що зійшлися на герць, не поступалися один одному, більше того, не видно було, що мають намір поступитися. Тоді зважились і кинулись між засліплених злобою людей православні священники. Уповали на сан свій а чи на слово боже — хто знає, путі безумних, як і путі Всевишнього, незвідані. Одне ні в кого не викликало сумніву — священники взяли в руки ікони, книги і, виставляючи їх перед себе, стали між одними й другими воїнами, благали припинити різанину, не проливати невинної крові. Дімоти тільки гнівалися — на них, наказували відійти й не заважати, а варвари не доглядалися, хто перед ними: ті, що тримають меч, чи ті, що ікони, — рубали одних, рубали й других.

Це й вирішило їхню долю. Вражені жорстокістю найманців, а ще — святотатством, знятою на святощі і святих отців зброєю, повстанці подесятерили гнів, до мужності чоловіків долучилося безстрашся жінок, дітей, котрі кидали на голови варварів домашній посуд із вікон, черепицю з крівель, лили, де вишукувалася можливість, окріп, і шалька терезів різко схитнулася: найманців зім'яли й вирубали мало не до ноги.

Навіть Велісарій повернувся до Августіона не тим Велісарієм, що йшов із нього підіймати найманців. Сидів геть знеможений і змалілий, здавалось, без жодних ознак присутності духу. Єдине, на що здатний був, — витирав піт і тупо дивився перед себе.

— Настав час, — сказав імператорові, — поманити вовка зайцем. Іншого виходу не бачу.

Не пояснював, що і як має вдіяти. Скликав окремо довірених і висловив своє повеління лише довіреним.

А по якомусь часі з протоки вийшов імператорський флот, і серед повстанців пішла гуляти радісна вість: імператор утік, народ вільний обрати імператором іншого, і той інший ввійде в Августіон як повелитель повсталого люду!

Радість є радість, її не втримаєш у серці, в оселі ж — і поготів. На вулиці, замість вийшли всі: і ті, хто виборював світлу годину, і ті, хто не причетний був до борні. Як же, така несподівано велика перемога і така радісна одміна: тиранію повалено, тирана немає в Августіоні! Люди забули про чвари, недавні незгоди, вітались і вітали одне одного, обіймались і сміялися. А тим часом догадливіші майстрували на намістях трибуни, і з тих трибун демархи не забарилися висловити загальну волю: діадему василевса слід надіти на голову одного з двох — або Іпатія, племінника доброї пам'яті імператора Анастасія, або його брата Помпея. І Юстин, і Юстиніан незаконні спадкоємці престолу, вони іллїрійські пройдисвіти і шахраї. Законні — Іпатій і Помпей!

Вибір випав на Іпатія і, певно, видався усім найбільш ймовірним та вдалим. Не перечили і не сперечались: одні подалися в той бік, де жив майбутній імператор, інші — на форум Константина, де мала відбутися коронація.

Іпатій не зрадів появі охлосу біля його палацу. Коли ж довідався, чого прийшли, і зовсім втратив дар речі. На захист мужа стала жона. І силою, і благанням намагалася спровадити повстанців. Та на неї, як і на благання її, не зважили. Підхопили законного спадкоємця престолу на руки і так, на руках, несли до форуму Константина, на місце коронування.

Діадеми не було під руками. Замість неї увінчали голову василевса золотим ланцюгом, накинули на похилі плечі пурпурову мантию й підняли на щит.

Народ торжествував, а торжествуючи, давав волю мислі і серцю.

— На іподром! На іподром! — чулися молоді і зичні голоси. — Народного імператора — на кафізму! Хай усі побачать, віддадуть шану!

Захмелілих важко зупинити, захмелілим море по коліна. Отож і не роздумували довго. Знову підхопили коронованого вже імператора на руки й посунули всім велелюдним натовпом на іподром.

А тим часом полководці Велісарій та Мунд сипали імператорським золотом і

збирали під свої знамена нові когорти та маніпули найманців. Ті когорти й поклали край восьмиденному, найбільш масовому в історії Візантії повстанню. Застуканий на іподромі люд не міг стати в бойові лави, піддався, засипаний стрілами, паніці, а паніка — не меч і не щит, вона — пряма дорога до могили.

— Тридцять п'ять тисяч лягло їх там, повстанців і просто люду цікавого, — завершував розповідь Констанцій, — чоловіків, жінок, дітей і навіть спокушених небувалими в Константинополі подіями іноземців. Хто був на іподромі, всі лягли від стріл чи мечів очолених Велісарієм та Мундом варварів.

— Ну, а на тому хоч завершилась вона, ворохобня?

— Де там. Кажу ж, не з доброї волі і не тільки в угоду сестрі подалися ми зимової стужі до Мізії, під твій захист, любий зятю.

— Були причетні до подій? — підозріло глянув на нього Хільбудій.

— О ні! Ми, сам знаєш, купці собі, люди мирні і заклопотані. Та й задоволені всім, однак прасини. А сокира імператора не жалує зараз нікого, тим паче прасинів. Стято голову Іпатію, його брату Помпею, не милує караюча сокира ані сенаторів, ані людей найзнатнішого походження. Одним рубають голови, інших зсилають за тридев'ять земель, а майно, землі їхні конфіскують на користь імператора і церкви. Отож ми й поклали собі: піти з Константинополя, поки нагуляється мстива сокира, поки уляжуться злоба і страх.

Хільбудій не поспішав казати "так", проте й не зважувався відмовити Анастасіїним братам.

— Домівки ваші уціліли від розбою?

— Так, ми ж лишили там челядь.

— Було б ліпше, коли б вони згоріли. Ви згодні з цим? — обернувся спершу до Констанція, потім — до Іоанна.

— Звичайно. І все ж... сам розумієш, ніхто собі не ворог. Куди поділи б тоді дітей, майно?

— Коли потопають, про майно не думають. А діти... дітям справді треба десь бути.

Бачив, ждуть, що ж скаже на їхнє одкровення високопоставлений зять, намісник Фракії і прилеглих до неї провінцій — Мізії, Дакії. Тому й не став зловживати терпінням Констанція та Іоанна. Як не є, вони родакі йому. Було б порочним і нечестивим не допомогти їм зараз. Та й важити особливо нічим. Маркіанополь надто далеко від Константинополя, до літа сюди ніхто не поткнеться. А влітку Констанцій та Іоанн самі не всидять у схованці, подадуться на свої лодії, а з лодіями — за виторгом, на багдадські та китайські ринки.

Анастасія недовго жахалася по ночах та оповідала мужу пережите. Одне, мізійська оселя не поступалася затишком тій, що мала в Константинополі, а друге, присутність мужа, підвладного йому війська в Маркіанополі й поза Маркіанополем що не день, то надійніше утверджували в певності: пережите позаду, йому, як і всьому лихому, не буде вороття. Через те з кожним днем здавалася Хільбудію веселішою, а вже веселість повертала їй прибиті смутком зваби.

Він не нарікає на долю, коли по щирості, вдячний долі за те, що винагородила його саме Анастасією. З нею і дні приємно коротати, і на люди не соромно вийти. А коли зважити на те, що прийшла до нього непорочним дівчам, що є донькою купця, котрий не поскупився за дочкою приданим, то що та Феодора супроти Анастасії і чи варто згадувати Феодору?

— Ти радий, що я приїхала, так? — ніжилася коло мужа й старалася бути ніжною з мужем.

— Коли начистоту, вдячний навіть охлосу, що вигнав тебе з Константинополя.

— Ов! А коли б загинула?

— Про те не варто й говорити. Тоді я не тільки Константинополь, світ спалив би, помщаючись.

— Так дуже мила та рідна я тобі?

— Дуже, Анастасіє. Тепер тільки, коли побачив тут, зрозумів: я не перезимував би без тебе. Або знайшов би привід і подався б до Константинополя, або завив би з туги.

Горнулась і мовчала, чула, квіткою розпускається від ніжності й утіхи.

— Може, скличемо гостей? Хай покажу тебе всім, хай побачать, яка ти в мене є.

— Потім. Дай набути спокою, натішитись тим, що ти при мені, а я при тобі.

— Потім, то й потім.

— Ліпше... Ліпше буде, коли покличемо братів моїх, хоча б і завтра. Не забувай: вони самотні тут. А крім того, живуть усе ще в тривозі, чи все обійшлося, як треба, і чи обійдеться, як треба.

Хільбудій примовк на мить, думає.

— Скажи, вони справді аж надто завинили перед імператором?

— Чому аж надто? Ото тільки й провини, що прасини. Більше ніякої. Чи брати не казали тобі?

— Я наближена й обласкана імператором особа, Анастасіє, мушу напевно знати.

— То те і знай, що кажемо.

Десь пізніше вже вдячний був Анастасії за ту нічну розмову. Одне, додалося після неї певності: брати її таки не винні, а друге, зустрічі з ними і бесіди за вечірнім столом виявилися не такою вже пустою тратою слів та часу.

Якось зайшла мова про те, що родині Хільбудія не хотілося б іти з Константинополя назовсім. Та й руїни на вулиці Месе не можуть лишатися тривалий час руїнами. Рано чи пізно їх доведеться або продати комусь, або ставити на тому місці нову споруду. То ж не яка-небудь вулиця, то — Месе.

— Ми можемо взяти цей клопіт на себе, — викликався не вельми охочий до бесіди Іоанн.

— То буде половина діла, — вхопився за ту обіцянку Хільбудій. — Та як зарадити другій половині: де узяти соліди?

— Намісник такого багатого краю бідкається солідами? — не забарився подивуватися Констанцій.

— Самі бачили: ми лишилися з тим, що привезла Анастасія. Усе багатство дому

нашого стало поживою вогню і охлосу.

— Хто взяв, той хай і поверне.

— Не розумію.

— Кажеш, узяв вогонь. То пройдиш із вогнем по сусідніх землях і матимеш не тільки те, що взяв вогонь, а дещо більше. Кажеш, стало здобиччю охлосу. То чи тут, у землях Фракії, та Мізії, та Дакії ще, та прибрежної Скіфії, не такий охлос, як там?

Хільбудій звільна поставив на стіл братницю і так же звільна випростався у кріслі.

— Щось ти занадто мудруєш, Констанцію.

— Може, й мудрую. На те я купець, щоб мудрувати. Чим багаті підвладні тобі провінції? Хлібом, товаром. Звези його до Одесу, а ми з Іоанном приженемо галери і вивеземо з половини на африканські ринки.

"Губа не дура, — відзначив про себе Хільбудій. — Не багато й не мало — цілу половину запросив. Це ж як, на його думку: я як намісник можу прийти до колона, містота, мортіта чи до багатого землевласника і взяти хліб, товар задаром?"

Не втримався, сказав те, що думав, уголос.

— Імператор, — не забарився з відповіддю Констанцій, — так і діє. Думаєш, кому пішла конфіскована в Іпатія, Помпея, іншої знаті земля? Імператору та ще церкві, котра назве його за це благочестивим. А ти — права рука імператора у Фракії. Чому б тобі не діяти так, як імператор?

— Помовч, Констанцію, — втрутилася в розмову Анастасія. — Чи думаєш, у яку прірву штовхаєш мого мужа? Те, що дозволено імператору, буде названо злочином, коли дозволить собі Хільбудій.

Вони засперечалися, а Хільбудій сидів і тільки удавав, що дослухається до суперечки брата з сестрою.

"Стривай, стривай. А він, Констанцій, має рацію. В землі Фракійській я, може, й не вдамся до того, що радить, принаймні в такий спосіб, як радить. А в землі Антській, Склавинській? Найліпша оборона — наступ. Що коли не про оборону на Дунаї і не про фортеці по Дунаю слід думати, а про те, щоб анти, склавини духу ромейського боялись, думати не сміли навіть про перехід через Дунай? "Найбільше їхнє багатство — вони самі", — згадалися слова центуріона. А Одес під боком. Там можна зосереджувати полонених і мати з проданих без великого клопоту рабів добрячий зиск".

— У Африці найвищі ціни на хліб? — поцікавився перегодом і тому дещо несподівано.

— Так, там найвищі.

— А на рабів?

Констанцій усміхнувся.

— Рабів своїх там вистачає, зятю. Найвищі ціни на рабів у нас — двадцять солід. Та й потребують їх тут найбільше. Чули, імператор розгадав нарешті таємницю винайдення шовку-сирцю. Якщо то правда, Візантія матиме незабаром свій шовк-сирець і значно примножить число шовкоткацьких ергастирій, як і число рабів у ергастиріях.

— Я теж чула, — підтримала брата Анастасія. — Ти маєш на оці монахів і вивезені ними з чужих земель шовкопряди, так, Констанцію?

— Так.

— О, то диво з див! У Константинополі тільки й мови, що про це.

— І найперше серед жінок, мабуть, — пожартував Хільбудій, однак дружина не помітила в тому жарті щось неприємне для себе й заходилася розповідати все, що чула перед самою ворохобнею в Константинополі.

Усі те знають, візантійські шовкоткацькі ергастирії в Бейруті, Антиохії, Тірі віддавна славляться виготовленням паволоки, дибаджу, інших шовкових тканин. Тканини ті не поступаються на ринках персидським, китайським і паче всього славляться у західних та сіверських землях: у Римі, в Іспанії, серед франків, саксів та англосаксів, на берегах Балтики, Дніпра, Понта Евксінського. Та не всі знають, чого коштує Візантії шовк-сирець, поставником якого віки і віки є одна-єдина країна — Китай. Імператори, попередники Юстина та Юстиніана, не раз починали з-за шовку-сирцю війни з персами, купці пробували обійти якось персів на морських та суходпутних путях і возити шовк-сирець безпосередньо з Китаю, без пагубних для них, воістину грабіжницьких мит, а обійти не таланило: суходольні путі в Китай лежали через Іран, морські — через Персидську затоку, острів Тапробаной. Хочеш мати шовк-сирець — плати персам мито, таке, як скажуть, і неодмінно золотою монетою.

Державний фіск Візантії порожнів, війни з сасанідами і зовсім загрожували припиненню торгівлі. А налагодити безмитне ввезення шовку-сирцю безпосередньо з Китаю, як і розгадати таємницю народження шовкових коконів, не таланило: китайці привітно усміхалися, коли допитувалися в них, що та як, низько кланялись, приймаючи з рук щедрих ромеїв донатії, а таємницю свою берегли, мов зіницю ока.

Тоді Юстин (а може, Юстиніан при Юстині) послав до Китаю таємних вивідників у подібні монахів-несторіанців. Ті оселилися серед китайців, ввійшли, яко проповідники, в довіру. Жили так літо, друге. Лише на третє чи четверте двом із них пощастило побачити на власні очі черв'яка, котрий пожирає листя шовковиці й пряде кокон, що стає згодом шовком-сирцем.

Приглянувшись, що й до чого, монахи діждалися слушного часу, набили порожні костури коконами і повернулися з ними морською путтю до Візантії. А вже тут, у Візантії, навчили кмітливіших із багатих землевласників, як вивести черви та що слід дати черв'яку, аби він дав їм кокон.

— Це легенда, — поцікавився Хільбудій і не в дружини — у братів її, — чи таки правда?

— Була б тільки легенда, купці перші відчували б це на своїй кишені. Доставка шовку-сирцю коли і йде ще, то на третину менше, ніж колись. Сирія і Фінікія, в усякому разі, мають свій шовк-сирець.

— Тоді це порятунок для обібраного війнами фіску, — підвівся господар і тим недвозначно сказав гостям: на сьогодні доста.

Стара дідунева хижа геть перекособочилася, вгрузнувши заднім кутком у землю. І стріха погнила на ній, і стіни потрухли. Та й світло ледь сочиться через запилюжені, жовті-прежовті від давності міхури. Не оселя — темниця. Помилуй її, боже, за святотатство, та інша подобина не спадає на думку. Роту може дати: таки не спадає.

Коли б уже швидше кінець зими. Татуньо казали: "На передлітті переберемося, Миловидко, в нову оселю. Видиш, яка вона простора та світла. Вікна не на два — на чотири міхури. І стеля не виснутиме над головою, і стоятиме на пригорку, під самим лісом. Дуби колисанки співатимуть нашій Миловидці, Хоре стріли-ласкавці слатиме з-над моря-океану, абись ліпшою та більшою росла, раділа божому світу і тішилася світом..." Йой, чи їй, Миловидці, треба бажати того? Ніби з води йде. А світлої оселі-вогнища таки хоче. Хай-но тільки переберуться в неї, побачать, як хоче: і вибілує, і зіллям завітчає, і сонечко впустить до неї, щоби світло та гоже було. Бо таки любить ясне сонечко, таки тішиться, коли воно сходить і знаменує гарну днину. А все тому, мабуть, що дідунева хижа і серед літа похмура, не тільки взимку. Геть цвіллю взялась. І гнітить та похмурість серце, робить куцою й похмурою жадібну на високість та світло в високості думку. Ано, робить. Через те жде — не діждеться своєї оселі. Лишилося впорядкувати вогнище, вимастити стіни, підлогу — і все. Передлітнє сонечко яскраве, загляне на седмицю, найбільше — дві, та й по всьому, переносьте, дідуню, пенатів, благословіть дітей, онучат на багате життя в новій оселі і в новім роді.

Коли б не цей вітрюган та не Морозко, що грюкає денно і нічно під вікнами, пішла б до родаків а чи до таких, як сама, — вже не дітей, проте й не дівок, всього лиш ярдівок. Та як підеш і чого підеш? Щоб сидіти й нидіти в такій же хижі, як і дідунева?

Боже Свароже і ти, Перуне! Полиште царство піднебесних хмар, океан-моря бездонного, з'явіться над землею й розбийте вериги Морозкові. Най би вгомонився той дідок-несплюйко та перестав скиглити під вікнами: "Пустіть, та пустіть же в оселю, бо рознесу її по вітрові, замету білою бородою так, що й до скону віку ніхто не відшукає!" А луснув би ти зі своїми погрозами, зі стукотом-грюкотом за вікном! Геть вистудив і хижу, і її, Миловидку, запер за сімома замками в убогій криївці та й тішиться, що нездоланний. Чекай, прийде й на тебе мати Лада та всесильний Ярило, вони укоротять тобі бороду, заткнуть і пельку, з котрої дме та й дме стужа. Путь їм, щоправда, далека ще. Щоб вийшло з океан-моря Яр-сонце, має об'явитися в хмарах Перун, розбити своїми разючими стрілами вериги Морозкові, відкрити небо для теплих вітрів із острова Буяна, а вже вітри принесуть на своїх леготах-крилах благодатне тепло і доконають бородатого Морозка. Атож, доконають! Бо слідом за вітрами-тепловіями вигляне з-за хмар і світлоликий Ярило, об'явиться й засяє видом добрим та втішним матінка Лада, зозулька прилетить на легеньких крильцях і принесе у дзьобику золоті ключі від Вираю. Ними боги відімкнуть царство вічного літа і засіють землю плодоносним сім'ям дощу. Йой, то буде її, Миловидчина, найщасливіша днина! Присяйбіг, буде, бо й мамця сказали вже: "Бачу, не втримаю я тебе, Миловидко, в оселі. Не мислі грають у тобі й поривають до гурту, крівця грає. А так, коли дівці (чули, так і сказали: дівці) минає шістнадцяте літо, її вже не до мами — до молодця хилить.

Отож так тому й бути: підеш цього передліття на свято Ярила, на першу розмову з покровителькою дівочого злюбу — Ладою. Най побачить і знає, що ти вже є".

Ну й мамця, в який сором ввели тоді, мовби вогнем опалили. Та ба, й радість затріпалася в грудях така, що йой. Як сиділа, так і впала їм на груди. І ховалася, аби не бачили, як паленіє, і раділа. Коли ж несила було тримати ту радість свою, стала казати, які мамця золотце: вона, Миловидка, ще й питати не зважувалася, чи можна йти між дорослих, бути на святі Ярила з дорослими, а вони уже догадалися й дозволили. Боги світлі та боги ясні! Чи більшого та ліпшого можна жадати? Це ж така втіха! Це та синичка, що манитиме всю зиму кудись аж на Макарійські острови і грітиме леготом-теплом серце, так грітиме, що й зима — не зима буде, і ждання — не ждання. Навіть у дідуневій непривітній хижі.

Хотіла б знати, чи той Божейко з Сонцепіку теж буде на святі Ярила. Казав, Сонцепікська весь сусидить із випальським городищем, їй немає куди горнутися, крім Випалу, отож не минатиме жодного свята, а Ярила та Купала — і поготів.

Такий веселий і такий зугарний, що й ну. Як наздогнав у путі та став конем своїм обіч воза, то мало не до самого Випалу їхав та змішив усіх: і її, і стариню. Казав, народився у місяці травені, коли яре сонце погожий день благословляє, тому такий веселий та красний на вроду.

Миловида сміялася, потішена, а він, не думавши і не гадавши, став допитуватися:

— А ти в липні, мабуть?

— Чом так гадаєш?

— Бо така синьоока, як небо в липні.

— Ніби в самого не сині.

— Ба не такі, як у тебе, а коли й такі, то не інакше, як від твоїх.

— Ото який пустомелько.

— Чом пустомелько? Я правду кажу. Хіба не знаєш, вода в озерах завжди така, як небо над ними. Бо вбирають синяву неба, як мої очі — твою.

— Я тиверська, тому й синьоока.

— Ба й тиверці не всі такі, як ти.

Сміялась, потішена, і в свою чергу не забарилася покепкувати з молодця.

— Йой, господине гожа, — збив на потилицю шапку й звернувся до матері Купави.

— Чи ваша доня така й на розум гостра, як на слово?

— Пізнай.

— А ось і пізнаю. Відгадай загадку, — знов до Миловиди: — "Біжить пустунець, в роті корінець; голодний — не з'їсть, ситий — не викине".

— Х-ха чи й не загадка: твій гнідиш із вудилами в роті. Божейко знов турбує шапку — насовує її мало не на

очі і, осміхаючись, длубається в тім'ї. Зрештою зирить на

дівчину весело і ще веселіше каже:

— А ось цієї не відгадаєш: "Прийшов гість та й сів на поміст, розпустив коні по всій оболоні".

Дівчина зосередилася, думає; вітець її обернувся, хотів шепнути, та Божейко встиг помітити те й зарепетував:

— Е ні, ласкавий господарю, цього не можна. Най Миловидка сама відгадує.

— І відгадала! — крикнула потішено. — Прийшла ніч і висіяла зорі.

— Тобі підказали.

— А отже й ні.

— Ну, коли ні, то слухай далі. "Є три брати рідні:

один їсть — не наїється, другий п'є — не нап'ється, третій гуляє — не нагуляється".

Він знав їх безліч, бо загадував та й загадував. Миловида не завжди відгадувала. Тоді в розмову втручалася стариня. Або старалася підказати дівчині, або брала на глузи: йой, яка нетямковита в нас дівка! І дивно: коли підказували, перечив: не гоже, най сама; коли глузували, ставав на захист. Тоді їй було чи не наймиліше. Бо вітець Ярослав не підбирає, коли глузує, слів, таке часом скаже, що й ну, хоч крізь землю йди. А Божейко з тих, що за словом далеко не ходять. Вкине його, мов хмиз у вогонь, — і вже так, ніби й не було глузів.

Сміялися чи всього лиш бесідували — не помічали, як верстається в розмові путь. Зате зима видається Миловиді он якою зтяжною та помітною. Чом так? Чи вперше зимує у цій хижі, під цією ж крівлею?

Націлилася вступити в черев'я та вийти бодай за ворота, коли не на посиденьки до когось, аж тут вітець на поріг.

— Куди це, Миловидо?

— Та так... До Добромири.

— Чи так? — не повірив.

— Мовби я неправду колись казала.

— Колись, може, й не казала, а зараз не певен. Чи не до того, що з Сонцепікської весі, поспішаєш?

— Йой...

— Еге ж. Стоїть он під лісом, тому й кажу.

Певно, он як спаленіла, бо чула: палають вуха, лице, і, щоб вітець не думав, що таки до нього поспішає, заходила роззуватись.

— Ну чом же, — по-доброму спинив її Ярослав. — Піди. Піди та скажи: най не морозить ані себе, ані коня, най повертається до своєї весі. До тебе, коли того хоче, навідається не раніш Купали. До Купали зась. Ще надто зелена, щоб виходити до молодців. Чула?

— Чула, татуню.

Ішла й німіла серцем. Невже то правда, що Божейко стоїть? Однак татуньо саме так казали: стоїть. Йой, то ж, мабуть, не вперше, коли знає, де її куток у Випалі, де подвір'я. У когось питався, біднятко. Бо Випал он який великий і Миловидка у Випалі теж не одна.

Удавала, що боїться стужі, і вбирала голову в плечі, далі ніг своїх нічого не бачила, хоча й хотіла бачити. А так, чи то ж камінна, щоб могла не цікавитися, де стоїть

Божейко, що робитиме, як заглядить її? І все ж коли й зиркає в той бік, то так, щоб не примітив. Присяйбіг, якби не повеління вітця піти й сказати, аби не приїздив до якогось часу, нізачо не вийшла б. Бо то ж сором і осудовисько. Що буде, коли угледить хтось та скаже: "Пробі ! Чи ви бачили таке, людоньки? Не бачили, то дивіться: Ярославово Миловидка, пуп'янок ще, а вже чужих молодців зманює. І коли, серед зими. Не жде й повеління Лади".

Людоньки добрі та людоньки гожі. Не судить так і не думайте, ніби Миловидка он яка. Миловидці велено піти, тому і йде. Ось тільки чи зважиться сказати Божейкові: не приїзди аж до Купали. То ж не день і не два, то цілу вічність ждати. Та й що це татуньо вигадали — аж до Купали? Мамця ж казали, на Ярила можна вже піти до гурту.

Коли виходила з воріт, спинилась на мить і розглянулася:

чи нагледів Божейко, що вийшла з двору? А розглянувшись, скам'яніла: що бачить — їде вже. Пустив коня й жене по глибоких снігах прямісінько до неї.

Прикинулася, що не помічає його, й заспішила вулицею, далі від свого двору.. Та й тоді, як наздогнав та покликав, не виказала себе: йойкнула, удаючи перелякану, й випучила, дивуючись, очі.

— Божейко!..

— Таки він. Їжджу та й їжджу, виглядаю та й виглядаю, а Миловидка не виходить. Чом так?

— Звідки мала знати, що їздиш, — мовила тихо та знічено й відчула: паленіє вся. Бо збагнула нараз: це ж вона зізнається Божейкові: коли б знала, що їздить, вийшла б.

— То знай: не можу без тебе, бачу у снах і наяву, кличу денно й нічно і хочу, чуєш, Миловидко, хочу, аби пішла зі мною до злюбу, стала навік моєю. Ані з ким іншим, тільки з тобою волію узяти злюб.

— Йой, таке кажеш...

— А чому маю не казати, коли горю вогнем?

— Ніби не видиш: я ще не дозріла до злюбу.

— Ти так вважаєш?

— Стариня так вважає.

— І всього?

— Стариня каже... — насмілилася повідати йому, та одразу ж і стямилася: чи то ж можна? — Каже, не раніш Купали.

— Ов! Ну, а ти? Ти що скажеш?

Голівонько бідна! Чого він хоче від неї, цей Божейко? Чи ж то мало сказала?

— Стариня правдиво мислить: злюб беруть лиш тоді, коли мають на нього благословення Лади.

— Гадаєш, Лада не дасть його? Невже не відаєш: згорю до Купали.

— Таж стариня... Мамця, правда, обіцяли на Ярила пустити між люд, аби шукала вже собі лада.

— На Ярила?

— Атож.

— Най буде так: викраду тебе і візьму з тобою злюб на Ярила. Та до того виходь. Вийдеш?

— Ба ні, — замахала руками. — Пощо маю робити так, супроти волі старині? Ні і ні! — позадкувала, далі обернулася й подалася мерщій туди, де жила подруга.

— То я прибуду на Ярила! — благав бодай щось, аби не лишитися без нічого.

Проте Миловида не відгукнулася, чи то не почула, чи не захотіла, щоб люд випальський чув, як зголошуватиметься ждати на нього.

Нарешті сталося воно, її сподіване. Удень капало безперестану з крівлі і вночі капає. Через те й не спиться Миловиді. Лежить горілиць, дослухається до голосного хлюпання за вікном й усміхається сама собі. Бо таки радісно: луснули десь Морозкові вериги. Присяйбіг, луснули й пустили з далекого Вирую, з острова Буяна теплі вітри. А вже вітри здолають і поженуть у трин-тарари холоднечу, поруйнують зимові споруди на землі, позбудеться мучителів-вериг і забує квітом та зелом розкута земля. А то правдива прикмета передліття. Найправдивіша!

— Бабцю, — надумується Миловида й кличе стару господиню, свою постійну бесідницю, надто пізніми вечорами. — Чулись-те, бабцю!

— Чо тобі?

— Навчіть свою внуцю бути господинею.

— Вчись, хто тобі не дає.

— Та ви ж, мамця й не даєте.

— Схаменися, дівко. Звідки взяла таке?

— Бо ховаєтесь від мене з усім, що є від звичаю родового.

— Таке скажеш. Чом би ховалися, та ще зі звичаями?

— Хіба я знаю? Коли закладали нову оселю й носили туди щось поночі, шепталися поміж себе, мені ж, малечі, ні слова. Чом так? Чужі вам?

— Ба ні, не чужі, — малі. А малим не все можна знати.

— Мені вже можна.

Бабця дрібно і втішно сміється з темряви.

— Глядіть на неї, яка прудка. Коли виростеш, тоді й скажуть.

— Ніби не виросла вже. Глядіть. — Бере бабцю за руку, торкається нею тугих, випнутих під тунікою персів. — Хіба не дівка!

Стара німує бентежачись, а Миловидка користується тим і своєї править:

— Я маю вже лада, бабцю. Такий втішний та ладний, такий ліпотний, що й ну! Казали татуньо, в літі, а то й на передлітті візьму з ним злюб.

— За язика вкусися, дівчино!

— Чом так?

— Малі то солодощі, злюбне життя. Пожйй, поки молода та зелена, при татові, мамі, пізнай вільготність молодечу, а вже як пізнаєш її, то й підеш собі. Дівка ти он яка пишна та гожа, на татовім подвір'ї не засидишся.

— А як...

— Що — як?

— Коли ж я не можу без нього. Сниться мені, бабцю, — поривається до старої й міцно обіймає її. — Сниться і видиться. Такий рідний уже і такий солоденький мені, що йой!

Стара пані, певно, не знає, що сказати внуці своїй. Через те відмовчується та гладить її, гладить та відмовчується. "Це Лада в ній заговорила, — думає тим часом. — А все ж як рано. Боженьку, як рано!"

— Не давай волі серцю, дитя наше миле. Чуєш, не давай. Лада вподобала тебе, може, зробила навіть своєю обраницею за щирість серця та ліпоту тілесну. А ти не піддавайся спокусі, стань вище за спокусу. Злюб із милим — солодка ягода, та всього лиш на час. Далі піде клопіт, підуть зморні та чорні дні. Нащо вони в такому віці? Кажу ж, потішся розкішшю, волею при татові, мамі, наберись розуму, сили, а тоді вже й обирай собі, кого хочеш.

— Де наберусь розуму, коли ви ховаєтеся від мене?

— А ти, боже, як своєї та й своєї. Скажу вже, коли така цікава. Шепталися й ховалися, бо йшли закладати нове житло, а те роблять таємно від усіх. В людях, щоб знала, більше злого духу, аніж будь-де. Тому й ховалися від них.

Бабця лягла зручніше і тихо, аби ніхто не чув, заходилася розповідати внуці, що і як.

Рід міцний там, де міцний покон. Бо покон — теж щоб знала — дотримання чеснот старині — вітця, діда, прадіда. А вони, йдучи від нас, хочуть, аби жили родом і пильнували чесноти роду. Лише чесноти, більш нічого. Того колись хотіли, того нині хочуть і прісно хотітимуть. Бо предки не йдуть від нас назовсім, живуть у прадідівській (а коли споруджують нову, то і в новій) оселі й глядять, які з нас діти, внуки та правнуки: чесні чи не чесні, поштиві чи не поштиві, стоять на поконах роду чи зраджують їх. Бо немає гіршого зла над те зло, що його завдає зрада. Ось чому діди та прадіди не йдуть з прабатьківської оселі, стають домовими й пильнують родових поконів. Того попереджають: не порушуй звичаю, роби так, як велить звичай, іншого карають за вчинене родові й звичаям роду зло. Чи пам'ятає Миловидка, як горіла минулого літа халупа старої Кобищихи? Думає, так собі, з доброго дива? Еге, люди чули, як розмовляли передднеської ночі два вогні: один Ковачевої Забави, другий баби Кобищихи. Цей, Кобищикин, скаржився, подекують, що господиня його непутяща і скупердяга така, що й ну. "Спалю, — каже, — її оселю, бо терпцю вже немає. Я задихаюся від спраги, мене печія пече, а вона лінується або ж шкодує для мене води й по цілій седмиці не ставить до печі. Спалю — і все". А другий йому: "Роби як знаєш, одне пам'ятай: на печі в твоєї баби стоїть діжа моєї господині. Гляди, не спали її, бо вона в мене таки господиня".

І що ж ти думаєш? Наступної ночі згоріла бабина оселя, а Забавина діжа як була ціла, так і лишилася. Гадаєш, тільки за скупість та ліньки покарана Кобищиха? Ба ні, насилала на людей мор, відьомством займалася — ото й була покарана своїми ж пенатами. Бо вони нічого не прощають. Зате он як сприяють добробуту в роді, коли родаки шанують звичаї і щиро дотримуються звичаю. В таких і коні стоять у стайні

годні та дужі, не лише вичищені, ніби вилизані домовим, з розчесаними гривами, і вівці котяться справно, кожна по двійко, і корівки розтелюються без падежу, і дітки ростуть, мов із води йдуть. А так, покон старині мусить бути поконом і дітей, внуків, бо він — мудрість і добрість їхня, достойність і краса.

— Кажеш, внуцю, маєш уже лада, хочеш брати з ним злюб. Що ж, горличко моя, то святе і непорочне діло. Рано чи пізно візьмеш його. Тільки ж... тільки ж для того мало хотіти, для того справді багато — треба й знати. Ти підеш у чужий рід і станеш родоначальницею нової родини. Чи відаєш, що маєш поєднати там звичаї роду лада і роду вітця свого, що мусиш коритися тим і не забувати цих?

— Хіба вони різні?

— Не вельми, проте й різні. Там своє ognисько і свій домовий. Коли понесеш родові лада добро, він не зречеться тебе, візьме під свою охорону. А зла і не помишляй нести, не приймуть тебе із злом. Перед тим, як ввести до оселі, ладо тричі обведе тебе довкола свого вогнища. Тямиш, навіщо? Аби не принесла в його домівку, туди, де панують звичаї його роду, чогось лихого. Отож як і до тебе прийдуть питати, чи згодна взяти із їхнім князем злюб, ти теж біжи мерщій до печі, залазь на неї або стань і колупай піч, проси ognисько-пената вітцевого роду, аби взяв тебе під охорону, оберіг від злих намірів чужого роду. Коли вони добрі, ті наміри, вогонь, що палає в печі, підкаже твоєму серцю: іди за князя, коли лихі, утримає.

— У Божейковім роді добрі, бабцю.

— Звідки знаєш?

— Бо Божейко добрий.

— Най і так. Чи бажаю тобі злого, внуцю? А проте не забувай: родина — боже повеління і божа благодать. Тож і роби її такою, щоб була благодаттю для тебе, лада твого, дітей твоїх, а ще — утіхою для кривних. Станеться так, що підеш до Божейка, не ставай ступнею на поріг і найпаче бережи вогнище, шануй вогонь. Він — совість кривних, охоронець злюбних і родинних вуз. А ще — житла вашого, щастя-долі під кривлею житла. Питала, чого шепталися тато з мамою, як закладали нову оселю. Скажу. Коли вже йде до "того, що збираєшся бути господинею, най буде так, скажу.

Десь поруч, схоже, що на кривлі, зненацька голосно й надривно закричав зловіщий. Миловида здригнулася й щільно пригорнулася до бабці.

— На свою голову, клятий, — підвелася стара й тричі плюнула в той бік, звідки донісся крик зловіщого.

Певний час наслухала ще, товчеться він на кривлі чи полетів. Аж потім, як впевнилася, що немає, заговорила:

— ...Оселя — не лишень місце, де живе під захистом вогню-пената рід, вона й жертovníк, той хором, з якого голос поселянина, благання про порятунок а чи поміч у біді може підвестися через димохід у захмарні висоти й стати набутком вищих богів — Сварога, Лади, Перуна, Хорса, тих добрих і світлих богів, під якими живе на землі, на ласку яких уповає люд. Зла сила, усякі там відьми та відьмаки, упирі, як і проводир їхній—Чорнобог, так і зирять, так і норovлять підгледіти, коли і де народжується нове

огнисько, аби першими прибути туди, засісти там, шкодити, коли закладається оселя, шкодити й потім. Тому-то місце під оселю обирається таємно, глибокої ночі, коли пропіють перші півні й припиняться, сховається по криївках темна сила. Беруть господарі тої пори півня найліпшого та найголоснішого, йдуть на місце нової господи, рубають півневі голову й закопують її на тому місці, де буде красний куток — покуть. То — жертва вогню-пенату, благання, аби туди, на місце нової оселі, перейшов її охоронець — домовий і став на захист житла, достатку в житлі, добробуту та щастя в родині. Туди ж кладуть пізніше, як закладають оселю, й зернята, аби родило на ниві й водилося в оселі, збіжжя, різани чи ногати, аби була багатою родина і її оселя. Коли ж поселяються...

— Ну, що роблять, коли поселяються, те й сама побачиш, — веселіше, ніж досі, сказала стара. — А про те, чого можеш і не побачити, скажу. Не скупись на жертви вогню, охоронцеві свого роду. Вони завжди мають бути щедрі, та найщедріші — в день повороту сонця на літо. То день народження бога Сварога, а в день народження Сварог, як і сини Сварожі, найщедріші. Посуд, в якому приноси́тимеш жертву, розбий, аби ним не скористався хтось інший, бо замість добра матимеш зло. Заслабне хтось — лікуй біля печі чи на печі, ближче до вогню. А щоб вогонь і зовсім поборов мор, усяку нечисть, що засіла в тілі, кинь у воду вугілля з огниська і дай напитися тої водиці слабому, усю і всяку хворість зніме. Коли ж ні, звернись до вищого божества — сонця, місяця, зірок. А ще знай: поріг — межа, по один бік від неї діє божество, по другий — ні. Отож не подавай, чуєш, анікому не подавай руки через поріг. За ним пенат-домовий не має вже сили, і хто знає, доброму чи злому подаєш ти руку, лихо чи благодать ведеш до оселі. А ще й таке маєш знати: в хижі твоїй, одразу за порогом, всякий, будь він навіть тать, стає під захист пената-домового, його ніхто не сміє чіпати. Пролити в оселі кров — найбільший злочин, як і піти з оселі, стати ізгоєм роду — теж.

Миловида лежала тиха й безгомінна, здавалось, і не дихала.

— Ти спиш, внуцю?

— Ой ні, думаю.

— Так багато наказала тобі?

— А таки багато. Йой, бабцю, чи знаєте, як багато!.. А ви, — заговорила по миттєвій тиші, — ви з дідунем теж підете на нове подвір'я?

— Ні, дитино. Ми в своїй халупі доживатимемо віку. Коли й підемо, то тільки для того, щоб допомогти новому родові Ярослава перенести до господи її охоронця — домового.

— Ходіть назовсім, бабцю.

— Коли помремо, прийдемо.

— Йой!

— Чого — йой! Так завжди було, так і буде. Дідуньо прийде на місце прадіа-домового, я — при дідуні. Оберігатимемо оселю нашу, дбатимемо про добробут у роді та в оселі.

Казала и не зраджувала себе ані голосом, ані неминучим, здавалося б, зітханням.

Так ніби усе те мало статися не з нею і не з дідунем, а з кимось стороннім, ніби взагалі нічого не мало статися. Аж моторошно робилося дівчині. Не мовчати, питати ще? Однак про що? Та чи й личить таке питати?

Пливе у безвість невблаганна ніч, пливе й Миловида разом із ніччю, дідуневою хижею, лементом крапель, що падають та и падають із кривлі. Горнеться в дрімоту й ніжиться в дрімоті, а ніжачись, чує, як солодко їй від тих трелей, що витинає розбуджена раннім передліттям крапавиця. Це вже вона кличе її на ліси та доли. Одначе ж рано як? Най би станув сніг, стекла вода у Дністер, а тоді вже. Чи Миловидка не піде? Чи їй не хочеться всього того — і тепла, і простору, і зіллячка-кличаннячка на польових та лугових просторах? Ба хочеться. Бо дівка уже, бо чує, як шумить і грає в ній великий шум, той, що окрилює думку і споює солодощами серце.

"Лада говорить це в мені, — думає, долаючи дрімоту, — чи Божейкові зваби? Йой, те і друге, далебі. А що ж буде, коли здибаюся з обома там, на святі Ярила? Ано, що тоді буде? Таки дотримаю слова і лишусь вірною тому, що казала татові, чи спокушусь Божейковими звабами й піддамся іншому велінню — великому шуму?

Боги світлі та боги ясні! І солодко думати про це, і страшно. Як же то можна піддатися чиємусь велінню й піти? А мамця, а тато? А нова оселя? Так і полишить їх, не звідавши ні радощів воседля, ні втіхи від буття в новій оселі?"

V

Мамця завжди будили лагідно. Та сьогодні чи не найлагідніш. І сум, і жаль почула в їхнім голосі-благаннячку.

— Вставай, дитино.

— Уже час?

— Так, уже час. Дівоньки ось-ось зайдуть за тобою.

Не одразу розплющила очі й прочунялась. Тоді вже, як хлюпнула водою на себе, йойкнула з несподіванки і затремтіла вся. Яка вона студена, ця водиця, і яка живодайна. Геть усі жилки збудила, а серце тим паче.

— Я просила брата твого в других, Мстивоя, аби зайшов за тобою й беріг тебе там, на святі Ярила, — кажуть мамця, зливаючи. — Тож гляди, слухайся його і ні на крок од гурту, чула?

— Чула, мамцю. Чом не чути?

Вона зі всіма ладна погоджуватись сьогодні і на все згодна. А з мамцею і поготів. Бо вони тільки застерігають та наказують строго, насправді ж он які мудрі та солоденькі. Не злякалися тата, коли гримнули на їхнє сокоріння: "До Купали — зась!" І день, і два, і седмицю мовчали, аж поки не вишукалася слухна година, а в тій годині — татова добрість. Тоді й заговорили. Не наполягали і не сварилися, як то буває в інших, тихо та лагідно казали: "Пощо впираєшся, Ярослав? Миловидка не нанизала ще собі стільки літ, скільки має пальців на руках та ногах, одначе сам бачив: зустріла і вподобала молодця, а молодець — її. Засіли одне одному в тім'ї, запали в серце, то чом мають страждати нарізно, не бути певними, народжені для злюбу чи ні, будуть жити, мов голубів пара, чи розлетяться й не стануть ладом одне одному".

"Рано, Купаво, —опиралися тато. — Кажу тобі: вельми рано, най і думати про це не сміє".

"Чи я наполягаю, аби брала з ним злюб? Кажу ж, най тільки піде та наречеться ладою. Молодець он який лепський та славний, чи він схожий на обавника?"

"Ходила вже до нього, сам посилав".

"Посилав, щоб спровадила. Вона й спровадила його, а тепер воском береться від каяття, а ще від присухи. Де те літо? Чи тобі не жаль своєї дитини?"

Сокорили та й сокорили, такі зугарні були, обстоюючи доню, що тато як не крутили, а таки згодилися: "Най буде так, як хочете з своєю донею. Проте й глядіть мені: коли дійде до передчасного злюб, шури обом поспускаю".

Йой, таке скажуть. Чи Миловидка може дозволити собі не слухатись тата, примусити страждати через себе маму?

Поглядала на зшиті при нозі чадиги, на барвисту полохту, ткану маминими руками і на мамин смак, бачила, яка вона гінка та ладна в туніці білій, підперезана червленим чересом, і крутилась-вертілась перед мамою.

— Чи гожа я, мамцю, чи красна?

— Як бджілка золота, сонцем освітлена.

По голосу чула, по лику маминому бачила: правду кажуть. Та й сама виділа: он яка гожа, он яка красна! Такою, далєбі, й не бачила ще себе. Якщо Божейко там, у Черні, вподобав її, то тут, на святі Ярила, голову стратить побачивши. Ано, буде, як каже, присяйбіг буде!

І все ж то—потім, увечері чи в надвечір'я, коли зберуться на полі зустрічати Ярила. А нині Миловидка піде з подругами в поле, на узлісся шукати ряст. Голубий ряст — знамення початку передліття. Коли він пробивається до світла, тоді у Випалі та й довкола Випалу святкують прихід Ярила. Так віддавна було, так, казали мамця, й має бути.

Добромира не сама зайшла забрати Миловиду на пошуки рясту, з нею був уже добрий гурт дівок. А поки вийшли за городище, назбиралося їх, як маку на подвірниці. Та й цвіли, яко мак. Одна — червленим та білим, друга — синім та білим, третя — рожевим чи тільки білим. Перемовляються голосно, а сміються ще голосніше. Там тішаться чиймсь вбранням, там глузують із когось і так дзвінко та весело, аж серцю лоскітне від тих веселощів. Не була б Миловидка наймолодшою серед них, теж сміялася б та видзвонювала сміхом. А наймолодшій не гоже. Тож усміхається тільки очима теплими, виповненими щирістю, ніби море сонцем, та світиться личком рожевим, та відповідає, коли питають щось, устами солодкими.

Коли вийшли за городище та спинилися під лісом, старша поділила дівок на ватаги, визначила чільних у ватагах і заходилася радити-повелівати, де кому йти, який знак подати, коли знайдуть ряст. А рушили на пошуки, одразу й заспівали:

Ой Весно, Весно да Весняночко, Де твоя дочка да паняночка? Деся у садочку шиє сорочку, Шовком да біллю да вишиває, Своєму ладоньку пересилає...

Людоньки! Які ви втішні та гожі нині! Які любі Миловидці! Мала б рану — до рани

клала б, мала б радість — геть усю поділила б із вами. Ано, таких не можна цуратися, з такими вік-вічний хочеться жити. А мусить же піти колись. Чує серцем: забере її Божейко. Прийде отак, скаже: "Ходім", — і піде, не зважить і не убоїться, що там — чужі люди і чужа родина... Йой боженьки! Що це за сила така, що нуртує та й нуртує в ній, ані на хвилю не дає забутись?

Посмутніла замислившись, а посмутнівши, не одразу почула, коли і чому вмовкла пісня. Тоді лиш облишила пошуки і розглянулася, як хтось із подруг крикнув: "А гляньте, немовби знайшли вже ряст".

Ніхто не спонукав їх: "Побігли!" Самі збудилися радісною хвилею й подалися чимдуж через поле. Бігли прудко і довго, так довго, що під кінець дух усім сперло. Однак коли прибігли та побачили ряст, матінко рідна, який вереск зняли, яку радість пустили гуляти світом! Бо таки було чого. Це ж мати Лада певний із певних знак подала: настало передліття, час щедрот, благодаті великої — для землі, для люду, для худоби. Від сьогодні зазеленіє у лузі трава, пробудиться засіяна ратаєм нива, овечки, корівки знайдуть для себе поживу, дадуть приплід, гарний набіл. А люди... Для людей Лада розщедриться найбільше: посприє визріванню дорідного збіжжя на нивах, засіє в серцях бажання радості і злюб, злагоди-миру в родинах, поміж родами й землями.

Видзвонювали та й видзвонювали радістю-сміхом, зрештою взяли за руки й стали водити довкола рясту танок.

Благослови, мати, Весну закликати, Ой Лад, мати Лад!..

— Усі бачили цю голубу квітку? — питає старша.

— Усі!

— І знаєте, що це ряст?

— Атож!

— Підтвердите теє?

— Підтвердимо!

— А тепер топчімо ряст!

Дівки кинулися на те місце, де була квітка, старалися стати на неї ногою й приказували ставши: "Топчу, топчу ряст. Дай боже потоптати і другого літа діждати!"

Що ближче до ночі, то невідступнішим ставав народжений з якогось дива сумнів, а з сумнівом і побоювання: чи буде ж на святі Ярила Божейко? Хоча б був.. Бо що ж то за свято буде, коли візьме і не об'явиться з якогось дива. Та вона ж, Миловидка, лусне з жалю, а ще від того, що знатиме: не прибув на Ярила — ніколи вже не прибуде. Нащо втекла тоді, коли казав: "Викраду тебе на Ярила", нащо крикнула: "Ба ні!"?

Йой боженьки... Чого ж така тривожна ледениця на серці? Чи це не передчуття лихого? Може, не доста сидіти й ждати, може, не слід ждати? Є, кажуть, там, за лісовим узвишсям, старий-престарий дубище. Під ним росте корінь стародуба, а з-під того кореня б'є громова вода. Коли пустити з кореня сік та зробити заклинання, боги надумлять молодця прийти й напиться громової води, сік кореня, що потрапить у воду, збудить молодечу кров, запалить бажання злюб, а вже ті бажання приведуть молодця до тієї, що робила заклинання. А проте дуб он як далеко, туди боязко

правитися лісом. Та й потрібних заклинань не навчилася ще Миловидка. Хіба піти на узлісся та уклакнуту перед першим-ліпшим деревом, виблагати у богів захисту? Кожне дерево — оселя божа, а дуплисте — і поготів. Коли попросити щиро, боги змилюються, а змилювавшись, стануть на поміч, зроблять так, як хоче.

Надумалась і пішла тихцем. А опинилася в лісі, набралася сміливості та й подалася далі — шукати видимо схожого на божу оселю дерева.

Ліс знадливо пахнув уже корою, а найбільше — пробудженою передліттям бростю. Позатамтої ночі гриміло в небі, а коли гримить, та ще такої пори, не інакше, як бог громовик ганяється в океан-морі за дощоносною дівою — німфою. Молоко повногрудой німфи скроплює тоді дольний світ і будить до життя усе, що є живого на землі, — дерева, трави, люд. Тому так весело у лісі, від того й пах такий, що забиває дух. І груди виповнюються мlostю, тією радістю-втіхою, котра гонить із серця тугу, засіває всю плоть і хіть чарами зваб, а ще певністю, що не все утрачено. Чи ж той Божейко за горами й долами? Чи він такий глухий і нечулий, аби не почути клич всеблагаї Лади, оцей великий і величний, що й помираючому дасть дужу силу життя?

Підійшла до дерева, що видалося їй схожим на божу оселю, і вклякла перед ним, а вклякнувши, простягла благальні руки:

— Мати природо. Ладо всесильна і всеблага! Одмініть, коли вони є, Божейкові злісні хотіння. Влийте у серце йому горіння горючого, жадання кипучого, тої сили, що будить до життя брость, гонить із землі парость, дає серцю буєсть молодечу, а мислі — бажання-крила. Най піднесуть його у ту високу високость, з котрої odkривається далеч безмежна, де зроджуються красні бажаннячка: бути нині там, де Миловидка, милуватися тим, чим милуватиметься й Миловидка. Уповаю на тебе, богине Ладо: най станеться так, як я хочу!

Постояла, доглядаючись пильно до дупла-оселі, й обернулася, щоб іти вже. Таки й пішла була, та згадала нараз про громову воду, що б'є з-під кореня стародуба, і знов спинилася, глянула в той бік, де узвишся.

— І тебе прошу, водице бистра, водице чиста, водице громова. Ти біжиш-поспіваєш туди, де огнисько лада мого. Не обмини тієї стежі-сліду, на який ступить його ніженька, упаде зір, що полонить мир. Понеси до нього, божа водице, мою печаль-муку, ту звабу-присуху, що ні на мить не полишає, гнітить і кличе, а нічого не зиче. Та не губи її і не зупиняйся. Бо згубиш — людський мир погубиш, а зупинишся — сама згориш. Неси, водице, мою присуху до молодця Божейка, омий його тіло, внеси мої жадання у кров і в плоть. Як ти, водице, кипиш-закипаєш на камінні білому, так і серце Божейкове най кипить-закипає, моєю присухою переймається-палає, полум'ям горить і всьому світу явить: така вона є, моя мука-бажання. Жду його, дожидаю, серцем бажаю. Най приїде та вгомонить.

— Я тут, Миловидко!

Не повірила, певно, що то людський голос заговорив до неї, й оглянулася хутко, ба, позадкувала навіть. А нагледівши між дерев Божейка, стала мов кам'яна і довго відмовчувалася.

— Ти?!

— Я, ладо моє. Прибув, як обіцяв.

— Боги!.. Боги!.. — простогнала дівчина і, змалівши на силі, тихо та звільна стала опускатися на землю.

На пригорку, під лісом, тирлувався мало не весь молодший та наймолодший люд городища. Були тут мужі та молодиці, принаймні ті з них, котрі не встигли забути, що вони не так давно ходили в молодцях та дівках, а все ж більше було молодців та дівок, того пишного випальського квіту, котрий знав: це насамперед його свято. Нині зійшла з піднебесся покровителька злюбу — богиня Лада, завтра вийде з океан-моря й засіє землю ярим світлом життєдайний Ярило. Від того світла-тепла, від пролитого днями плодоносного сім'я дощу пробудиться мати-природа, забує зелень і квіт, а в серці людським — надія-сподіванка. Тому так весело тут, на пригорку під лісом, від того такий вереск і сміх. Молодці винесли й поставили на видному місці Мару — солом'яне знамення зими, зодягнуте в картату полахту, старий байберек, на голові — зимова хустка, пов'язана спереду й націлена доверху гострими ріжками. Певно, через них і сміх у гурті.

—• Погляньте, на бабу Кобищиху схожа.

— На оту відьму?

— Ано.

— Га-га, а й правда схожа!

Снігу не було вже, тож брали груддя й кидали у Мару.

— Пріч від нас, злюща! Пріч!

Коли груддя летить мимо, молодців бере осмута, коли вціляє, тим паче в голову, — злітає до неба сміх. Такий гучний і такий розкотистий, який можуть видати тільки молоді й дужі груди.

Та ось вгомонилися потроху, принаймні старші. Тоді Мстивой, якому випало правити тут, на святі, бере від вогнища головню й запалює Мару. Дим, сморід стеляться долом, поміж людей, та люди не зважають на те. Веселі, гомінкі, кидають у вогонь паліччям і ще веселіше горланять, коли стовпом злітають до неба іскри.

Дівчата стають тим часом у коло, ведуть танок і наспівують:

Ой ми зиму зимували, не співали, Весни діждали — заспівали.

Гомін уступає місце пісні, а пісня — знову пісні.

— Ой Весна, Весна, ти у нас красна, Що ж ти нам, Весно, принесла?

— Принесла я вам літечко, Ще й рожевую квіточку. Та вроди, боже, житечко, Житечко, ще й пшеницю І всяку пашницю.

Молодці ще там, у городищі, вибрали поміж дорослих дівок найліпшу, ту, що і личком красна та ясна, і станом гінка, мов смерічка, жінки нарядили її в біле святошне вбрання, наділи на вимиті любистком та розпущені по плечах коси вінок із купав, посадили на білого коня, дали в руки сито з випеченими й золоченими медом жайворонками й сказали: "Нині ти, Добромиро, Ярилова наречена — Весна. Їдь у поле й обдаруй усіх своїми дарунками". Поки дівчата, що супроводжують завітчану Весну,

співають "дай нам жита і пшениці, в огороді сіножаті ", Весна встигає роздати дарунки, запрошує поселян до яств, виставлених на білому полотні. Там є хліб і печеня, пироги і набіл, мед бджолиний і корчаги з хмільним. А ще — вепрятина, лосятина, засмажені тетеруки. Вистачить усім і на всю ніч. Перші, як і годиться, сідають до яств мужі та молодіці. Їм не гоже починати свято з танку — танцюватимуть тоді, як захмеліють. Тож і не ухиляються від яств та братниць, і частуються, і здравиці виголошують на честь матері-весни, всеблагої Лади, богині злюбуби та перелюбу. Ано, і перелюбу. Бо серед мужів Випалу немало таких, що прийшли святкувати з одними, а частуються з іншими, — тими, кого хотіла б воля, та не судила доля. Бо де ж тоді й угомонити її, змію-присуху, коли не на святі Ярила?

А вогнища горять — не згасають, підносяться ввись, ширяться долом. І пісня не стихає, і гомін іде та йде лісом-дібровою, полем-перелогом і полем-випалом. Від весі до весі, од краю й до краю, на весь слов'янський світ.

Розлилися води на чотири броди,

Ой дівки, Весна красна, зілля зелененьке, —

чути від гурту післярів, а десь в іншому кінці велелюддя злітає ще голосніше і бадьоріше.

— У гори-дуба! Ходіте гуляти в гори-дуба!

І клич той не лишається голосом волаючого в пустелі. Молодці вихоплюють із гурту своїх обраниць й спонукають їх, веселих, розпалених хмелем чи тільки ігрищами, туди, де рихтується вервечка охочих. Стають парами, ждуть — не діждуться, коли урядник виламає палицю й покличе міряться: кому у парі стояти, кому пару шукати. Миловидка з Божейком як молодші не тиснулись уперед, бо ні один ні друга не гуляли ще в гори-дуба й не знають, що та як. Коли почнеться гра, мають приглянутися, стоячи позад інших, а тоді вже й робити те, що інші.

— А ти, Божейку, чого гнешся? — примітив його і покликав Мстивой-урядник. — Ходи та мірайся, коли не хочеш бути тим, що горить.

Палицю він вирізав довгу, і тим, що міряться, доводиться тягнутись часом, аби дотягтись до верху. То вже привід для чергових кпинів та дотепів. Ну, а де привід, там регіт серед парубоцтва, захист-благання серед дівок.

— Не все те велике, що вельми високе.

— Хіба?

— А так. Казав один: високий до неба, та не вельми треба.

— Не один, а одна. Ти це хотіла сказати?

— Може, й це. Чом ні?

Та ось серед усіх, що мірялися, знайшовся й такий, кому випало горіти. Молодь знову стала парами, жде, затамувавши віддих. А парубок-невдаха не подає виду, що невдоволений: ходить перед усіма гоголем і, жартуючи, бадьориться, зрештою стає на визначене йому місце і, взявшись у боки, кричить що є сили:

— Горю, горю, дуб!

— Із яких яруг?

- Із випальських!
- Чого ж ти гориш?
- Красної дівичі хочу!
- Якої?
- Тебе молодії!

Молодець і дівчина, що стояли першими, зриваються з місця й біжать кожне своєю стороною в кінець вилаштуваних парами. Той, що горів, норовить наздогнати дівчину-утікачку і вхопити її до того, як опиниться позад усіх і візьметься зі своїм обранцем за руки. Та не на ту натрапив. Дівчина бігла хутчіш і таки встигла стати на безпечне місце.

Гра повторюється. І раз отак, і вдруге, аж поки котрась із дівок не загаялась-таки і не опинилася в обіймах того, що горить бажанням злюбу.

Вереск поступається місцем сміхові, такому дружному і такому втішному, щоті, біля яств, уклікають на мить, ніби питаються: "Що там?" Проте тільки на мить. У них своя бесіда і свій сміх. І ігрища свої. Той леститься до сусідки, той споює сусіда, аби упився та зліг мерщій, третій підозрює щось за жоною і хмуриється або бере, мов татя на татьбі, за руку й каже: "Не в'язни до того бовдура, бо заробиш по писку".

А все ж найбільше таких, що радіють святу, липнуть-голубляться одне з одним на цім велелюднім святі і тішаться, що вони щасливо поєднані Ладою, що їм, людоньки гожі, є за що дякувати Ладі. Бо живуть одною думкою, сміються одним сміхом і певні, усі втішені сьогодні величним із величних свят.

А ніч виснула та й виснула над землею Тиверською, над бурхливим і швидкоплинним Дністром. Пахнув передлітніми пахощами ліс, пахнуло поле, дихала розбуджена до життя земля. І ніхто не помітив, будучи споєний тими пахощами, святковими помислами та бажаннями, що поки їхні світлі та ясні боги спочивають чи омиваються десь за морями-океанами, на землі Тиверській діє інша сила — Чорнобог. І діє підступно. Десь аж звідтам, із чужкраю, наслала вона в цю землю татей при повній броні, а ті, знаючи звичаї сусідів, їхні споєні нині добром і націлені на добро серця, не забарились підкрастися до Випалу й обступити як городище, так і умиротворену святом та святковістю випальську юнь, що гуляла поза городищем.

Першими нагледіли татей ті, що пішли від вогнищ й утаємничилися далі від людей, та не одразу второпали, хто то і що то. Коли ж второпали та сполошилися, пізно було застерігати. Та й хто почув би їхні застереження, коли у полі за Випалом злітав і виснув при лісі веселий молодечий гомін, а ще веселіший сміх, рвалася під склепіння неба й виляскувала в небі безжурна людська радість. Тоді аж спинилися випальці й припишкли вражені, як обступили пригорок і їх на пригорку кінні таті з чужкраю й звеліли скорити перейняті святковим настроєм серця, а руки подати до пут і вериг.

— Не піддаваймось! — перший опам'ятався і крикнув на повні груди Мстивой. — Молодці, мужі! Беріть дрюки і захищайтеся!

Зчинився крик, галас, такий зичний і такий розпачливий, що, мабуть, не тільки Випал, світ почув його і пробудився від нього. Котрийсь із мужів чи молодців хапав

дрюка й ставав супроти татей із дрюком, котрийсь повелівав дівкам та молодицям ховатися за мужів і не заважати. Та що дрюк супроти стріли та меча і що відчай супроти ратної сили? Хтось справді люто боронив себе, ладо своє, комусь пощастило скористатися тією борнею й вислизнути з гурту приречених за спини нападників чи пробитися крізь лави нападників. Одначе таких було небагато, та й не всіх рятувала темрява. Один затихав, стиснутий за горло петлею, інший — від несхибного удару стріли чи й меча.

VI

Гінці прибували та й прибували до Черна, і всі з пониззя.

— Біда, княже! — волали. — Ромеї вторглися в Тиверську землю. Налітають коршаками й палять оседки, людей, товар беруть у полон!

Вірити не хотілося, а вірити мусив. Це ж не один і не два прибігли й нагнали страху. Он скільки їх, вісників печалі. А проте чого біжать тільки з ближніх весей, городищ і все випадкові, ті, що втекли від нападників? Де ж вісті і вісники з обводів землі Тиверської, від тих, що мали б прибути першими й сказати, які ромеї, скільки ромеїв? Тільки ласі на поживу таті чи палатійське військо імператора?

Ширити, не розібравшись, ці тривожні вісті не випадало, проте й не ширити їх не міг. Давно дав вижу по окрузі димом, поскакали й гінці. Тим весям, що горнутья до городка Дикущі, велено зібратися в тисячі і йти серединою землі на пониззя, тим, що стоять ближче до Пруту, сказано те саме, хіба з тією одміною, що йти мають вздовж Пруту. Тисяцькі знають, чому так: одне, щоб не розминутися з супостатом і не дати йому проникнути на сівер непоміченим, а друге — аби самим не опинитися в тенетах. То вже там, у Подунав'ї, зійдуться, коли буде така потреба, і діятимуть купно. Поки що мають бути обачними і дуже.

З одним вагався і не відав, як вдіяти: слати вже гінця до князя Добрита яко старшого в землі Трояновій, звідомляти його про цю okazію а чи утриматися з своїм посланням. А сусіди, хоча б і уличі? Певно ж, мають знати, що сталося. Вони поруч, це лихो не тільки тиверські, і їхні оседки може зачепити своїм чорним крилом.

Так, уличі мають знати і негайно, тим паче, що це найпростіше — пошле гінця за Дністер, та й по всьому, далі самі понесуть вість від одної весі до іншої. А з гінцем до князя Добрита зачекає. До Волина й дулібів тоді лиш удасться, як напевно знатиме: це не татьба, це — війна.

Коні давно засідлані, і вої при броні. Он скільки зібралось їх. А то ж тільки з острога. З ближніх околії ще не прибули, з околії буде їх та й буде.

Поки збираються за стінами, на торжищі-місті, поки лаштуються в сотні, а сотні — в свою тисячу, князь Волот кличе воєводу, мужів ратних та думаючих на раду.

— Моє місце в поході, — почав стишено, однак доволі твердо. — Черн наш стольний лишаю на воєводу Вепра. Пильнуйте і дуже. Ромеї — підступні супостати, можуть затаїтися в дебрях чи яругах і з'явитися під стінами тоді, коли рать піде в Подунав'я. Отож залоги не послаблюю. Запріть ворота, наносіть на заборолу каміння, наготуйте смоловарні й будьте завжди, кожної миті готові до оборони.

— За Черн не печалься, княже, — поспішив запевнити Вепр. — Залога вволить твою волю і, коли треба буде, вистоїть будь-що.

Підстав для сумнівів у князя, признатися, не було. Бо добре знав: Вепр слів на вітер не кидає. Та й воевода з нього неабиякий. І на розум гострий, і на руку твердий, і в січу не заважається піти першим. Через те полишив раду мужів і швидко забув про неї. Клопотався іншим: що жде їх у Подунав'ї? Путь торована і знана, не так уже й давно ходили туди походом ратним — і на Дунай, і за Дунай. Однак тоді йшли і не розглядалися, знали: довкруж свій люд і своя земля. Тепер не те. Ромеї, пограбувавши весі та городища, могли не піти за Дунай, гляди, переправили полон та й затаїлися в нетрях незайманщини, ждуть, поки піде на низ тиверськх ополчення й відкриє їм путь для грабунку в сіверських волостях. Ймовірностей у помислах цих мало, а все ж князь обережний і дуже. Йшов і розглядався, посилав по праву і по ліву руч від путі звідунів. Це уповільнювало ходу його тисяч, зате напевно знав, що зробили ромеї обабіч путі, по якій іде він сам, те роблять і на путях, що йдуть від Дикущі, ближче до Пруту.

— За поприще від нас, — доповіли звідуні, — спалено городище. Ті, що лишилися в ньому, кажуть, палили минулої ночі.

— Там є хтось?

— Так. Більше старі, діти та ще ті, кому пощастило проскочити в ліс і сховатися в лісі.

— Ведіть туди. Хочу погомоніти з такими, що бачили татей.

Городище було не таке вже и велике, а залишилося від нього ще менше — всього лиш ті кілька хиж, що стояли осторонь і не стали здобиччю вогню. Більше люди впадали в око, аніж їхні оселі.

— Як іменувалося городище? — запитав князь, надїхавши.

— Випал, достойний.

Воістину випал, самі головешки лишилися та порубані тіла тих, що боронили дітей своїх, оселі. Певно, не раз уже горіло це городище, коли назвали так — Випал. А хіба ні? Кого тільки не було тут, у Придунав'ї, чиї дороги-путі не пролягали через землю Тиверську. І всім хотілося погріти руки на пожарищах. Римляни приходили — гріли, готи ішли — теж гріли. А що вже казати про ромеїв?

Поселяни не клопоталися оселями. Тинялися між згарищ, шукали забитих і зносили їх докупи. Інші збирали на подвір'ях недогорілі латвини, кнеси—те, що лишилися від споруд, і теж зносили та складали так, аби добре горіли. На ті недопалки кластимуть, певно, і віддаватимуть вогню тіла забитих.

— Хто бачив татей? Чи можете сказати напевно: хто вони?

— Усі бачили. То — ромеї.

— І це правда?

— Правдивіше не може бути. Коли не віриш, можеш надїхати та поглянути: лежать отамечки, на пригорку, де гуляли звечора дівки та молодці.

Їх було п'ятеро. По броні, лику видно: таки ромеї і таки вої. Як же це розуміти? Між ромеями і антами укладено мир, імператор давав, замирюючись, роту: ніколи не

переступати Дунай, жити, як подобає сусідам. Уся біда в тім, що того імператора немає вже на ромейським столі, інший править імперією. А певно, так.

Полон настигли тоді вже, як на цім боці лишалися тільки рештки його. Єдина втіха — ромеї, що прикривали переправу, не переправилися на свій бік: або полягли в січі, абовзяті в полон. А то добра пучка перцю на понюх ромейському імператорові Юстиніану. Піднесуть і скажуть: "Видів, хто ходив у Тивер, плюндрував землю, чинив розбій і глум? Не якісь там таті, що їх є та й є по обидва боки Дунаю, вої з когорти намісника твого — Хільбудія".

Піти за Дунай князь Тивері не зважився. Він належав до обачних і тому вчинив обачніше: послав гінців у Волин, а сам став із ополченням та молодшою дружиною по Дунаєві. Бо так гадав собі: ромеї своє взяли і вдруге не сунуться.. Поки гінці гнатимуть коней до Волина, поки князь Добрит надумається і зважиться на щось, скористається присутністю ополчення і відбудує чи заново спорудить людові весі, а десть — і городища. В гніві на ромеїв виколисав у собі рішенець: далі не можна лишати полуденні обводи землі Тиверської такими, як були; настав час споруджувати при Дунаї сторожові вежі, а то й не вежі, — такі, як у ромеїв, тверді. Заслонити ними землю, може, й не заслонить, а затримати просування супостатів вони все ж будуть спроможні і знак землі Тиверській подадуть вчасно. А то — половина діла.

Руйнації завдано великої, проте не все стало поживою вогню та приманкою розбою. У тих, котрі сиділи ближче до Дунаю весями та городищами, знайшлися сокири, не бракувало у Придунав'ї й лісу. А люду, коней було та й було. Тож і закипіла робота в руках звиклих до неї поселян, а де чувається робота, росте з землі і зводиться над землею витвір рук людських, там влягається й біль, приходить бодай якась розрада.

Послані до князя Добрита гінці повернулися під кінець другої седмиці. А вслід за ними прибули й дулібські тисячі, очолені воєводою Старком, тим самим Старком, котрий у тамтешнім поході на ромеїв порятував несподіваним ратним вивертнем всіх антів і став відтоді першим мужем при князі Добриті.

То була радість і втіха. А ще знамення: князь Добрит не легковажить тим, що спіткало Тивср, він дає їй надійну і достойну поміч. Та чи не найбільше потішили князя Волота (коли казати правду, і здивували) надіслані Добритом разом із Старком та його тисячами сли. Чомусь не подумав, геть із виду випустив, що з ромеями і з Юстиніаном, котрий стоїть на чолі ромеїв, можна стинатися і в такий спосіб. А Добрит на це чи не найбільше уповає. Ано, чи не найбільше, бо звелів очолити сольство самому Ідаричу, мужу думаючому із думаючих, знаному в землі Трояновій та й за її обводами не лише величавістю виду, а й умінням баяти людей красним словом, лишатися супокійним із супокійних навіть у найлютішій круговерті людських пристрастей.

— Княже, — сказали сли, сівши у Волотовім наметі. — Рада старійшин і князь землі Дулібської просили тебе вгамувати гнів, спричинений розбоєм, і не дати гордині мужа ратного взяти гору над здоровим глуздом мужа думаючого. Настане час, поквитаєшся з ромеями за вчинене. А поки що наступи на власний біль і примусь мовчати. Воїв, що прийшли зі Старком, і воїв, що є під твоєю рукою, велено тримати при Дунаю і являти

раз по раз на очі ромеям, аби не так безпечно спали. Орудуватиме ними Старк. Ти ж, яко скривджений, ідеш із нами, антськими слами, до ромеїв і висловлюєш самому імператорові гнів за розбій, за порушення даної на хресті роти. Від того, що скаже імператор, і залежатиме, як діяти нам.

Волот не роздумував довго, одразу ж і доволі впевнено сказав: "Най буде так". Лише пізніше, як заговорили про путь, якою хочуть правитись, насторожився і зваживсь заперечити.

— А коли вторгнення — діло рук когось із привідців ромейських когорт, що квартирують у Скіфії, Нижній Мізії чи Фракії? Вони ж усе зроблять, аби сольство наше не потрапило до імператора.

— Нас охороняє княжий знак.

— Що знак для татей? — обурювався князь Волот. — Хто почав із татби, той татбою і завершить. Раджу правитися до Константинополя не сухопуттю — морем.

Ідарич завагався.

— А князь тиверців має чим правитися таким морем?

— Яким це таким?

— Ну, і широким, і глибоким, і бурхливим.

— Море є море, по пояс ніде не буде. А правитися знайдеться на чому.

Мужі переглянулися між собою, зрештою обмінялися словом-другим та на тому й стали. Пливти не обов'язково сьогодні. Поки доберуться до Черна, поки налаштуються в путь — теплінь і зовсім запанує в землі Тиверській, скресне й спливе до моря лід. А їм аби льоду не було на Дністрі, у морі його і поготів не буде.

Усі приготування до походу переклав у Черні на кормчого та стольника. Один спішно лаштував лодію, другий — подарунки для імператора та імператриці, для тих, через кого треба буде добитися побачення з імператором. Сам же Волот клопотався тим часом поселянами, що лишилися без крівлі: слав гінців до старійшин общин з речницями від себе, старався витлумачити як мужам своїм, так і старійшинам, що заподіяне пониззю лиху є лихом усієї землі; отож хай не зволікають і не відпираються тим, що їм, сівер'янам, вистачає свого клопоту: на поле прийшла передлітня теплінь, а з теплінню ролейні турботи. Повинність ця стосується всіх, її мусить виконати кожен.

Знав: тиверський люд щирий серцем і на клич його відгукнеться дружно. А все ж клопотався, не присідав удень, не мав перепочинку й поночі.

— Ти йдеш до ромеїв? — зустріла якомсь і неприховано тривожно глянула на свого мужа і князя Малка.

— Ніби не чула?

— Чула, та не від тебе.

Дивився на неї і мовчав. Чи то ж справді так? Всім, виходить, казав, куди правиться, чого правиться, а їй — ні?

— Маю йти, Малко, — мовив вибачливо і неприховано чуло. — Великого лиха завдали нам ромеї і ще більшого завдадуть, коли не піду із сольством до імператора.

Слухала уважно і думио, ба навіть співчутливо. Зрештою зітхнула важко і

прихилилася до плеча.

— Най помагають тобі боги у заходах твоїх. Коли ж вирушаєш? — підвела голову.

— Як тільки лодія стане під вітрило.

Знову зітхнула і вже потім мовила:

— Хоч цієї ночі прийди та спочинь перед плаванням. І моєму серцю полиш бодай якусь сподіванку, а з сподіванкою — спокій.

Не втрималась-таки, поскаржилася. Воно, коли по щирості, то скаржитися їй є на що. Не княжі турботи змушують Волота забувати, є в теремі Малка чи немає Малки. Холодний він до своєї жони і давно, здається, з тих самих літ, як почала винагороджувати дівками. В молоді літа, щоправда, тільки кривився, ковтаючи її кислоти, та хмурився по кілька седмиць. З часом все ж одходив серцем, пригортав Малку і вірив: вони молоді, матимуть ще і дівок, і молодців, тих синів-соколів, що стануть підпорою вітцеві-князю, а тим уже й землі, що під рукою князя. А то ж як! Уділ князів — брані із супостатом, походи й січі, коли не постійні, то вельми часті. Чи один Богданко може бути надійною підпорою в тих січах? Що коли один із них — вітець чи син — поляже на полі брані? А то й обидва!

Волів не думати про те, зректись невтішних думок і забутись, а щоб забутись, силився вірити в Малку і шукав утіхи біля Малки. Коли ж сталося так, що бабка-повитуха ледве одволодала її після родів найменшої — Миланки, а одволодавши зізналася: княгиня не годна вже родити, відчув, як холод поповз до серця змією і звив собі там надійне кубло Знає: Малка не винна в тім, що сталося, а утішити себе всього лиш її неповинністю, як і обов'язком мужа перед жоною, розумінням, що як би там не було, вона — мати його дітей, не може.

— Цєї ночі прийду, Малко, — пообіцяв. — Неодмінно. Бо там уже підемо, і хто знає, коли повернуся до Черна. Путь далека і нелегка, сама бачиш — морем збираємося йти... Черн полишаю на Вепра, — додав довірливо, — а вогнище — на тебе.

Аж засвітилася на виду. І слюзи-росинки засяяли в очах.

— Спаси біг, — сказала й поклала Волотові на серце руку — Дітьми і вогнищем не печалься, я дам їм раду та й лад. Аби тільки з тобою все гаразд було. Чуєш, муже мій, аби усе гаразд.

VII

Останнім пристанищем у Тиверській землі стала для сольства давня грецька колонія Тіра. Від греків лишилися тут всього лиш кам'яні плити з написами про їхнє давнє, як світ життя-буття, в цім краї та муровані з каменю підкліті, в які зсипали свого часу придбаний у Скіфії хліб і тримали до початку навігації на Понті Евксінському та в лиманах Понта Евксінського, а то й до того часу, коли в метрополії підіймалася на хліб потрібна колоністам ціна. Все інше зруйнував час та численні вторгнення. На місці старої Тіри, власне, поблизу неї, стояла тепер невелика вежиця, а у вежиці — митниця для заморських гостей, котрі правилися у слов'янські землі з товарами, споруди для залоги, що стерегла обводи Тиверської землі, а заодно і митницю, заїжджий двір із ложницями для іменитих гостей.

Нині в ложницях припахувало невивіреною після зими цвіллю. Отож доглядачі, завваживши, хто і з яким наміром пристав до їхнього берега, поспішили роздмухати вогниви ои пустити в оселі гарячий дух, охоронець добра та спокою серед тих, що оселилися.

Лиман не встиг ще позбутися криги, принаймні скрізь, і кормчий порадив слам заждати день-другий, поки подме сіверко. Той швидко подробить кригу й очистить морську просторінь для плавання. Він не набагато й помилився. Десь на третю добу, під ніч уже, з полуночних країв подув потужний вістряган. Лиман забрижів, згодом знялися пінявіхвилі, і плавання знову довелося відкласти: за такого вітру (хай і попутного) ризиковане виходити у відкрите море, та ще на не вельми надійній лодії. І вітрило може зірвати, потрощити кріплення і лодію накрити крутою хвилею.

А мати-природа не зважала вже ані на присутність криги на берегах Дністра та лиману, ані на зимні вітри з полуночного краю. Ішла по землі й засівала її теплом, зелен зіллям, а ще — пташиним співом. Такий він голосний і такий знадливи був, той спів величавий, ніби зумисне чарував своїми знадами й казав голосом знад: не поспішайте, люди, потіштесть теплінню, тим, що народжується з кожною миттю на землі. Присяйбіг, таке не скрізь і не завжди угледите.

Може, й не хотіли б сли піддатися спокусам, що чарували їх на берегах Дністра, та мусили: вітер дув день, дув другий, дув і третій. Лише вночі з третього на четвертий стишився й дозволив кормчому сказати всім: "Пора"..

З Тіри вийшли не вельми рано і, здавалось, за цілковитої тиші. А опинилися в лимані, подивувалися одміні: вітер коли й стихав, то всього лиш на ніч. З настанням тепла знову свіжішав. Не так щоб дуже, однак і не попускав вітрила, напинав та й напинав їх.

Дуліби раділи. "Гля, — казали один одному, — як весело біжить лодія. Коли так і далі правитимемося, за три-чотири доби в Константинополі будемо".

Кормчий лиш осміхнувся на те.

"Вїдемо в море, — гадав собі" — побачите, як правитись з ним".

І мовби наврочив. Як тільки поминули пересип, вітер відчутно натужніш вдарив у вітрило, примусив порипувати снасті. Хвилі, щоправда, до якогось часу були такі, як і в лимані, — невисокі і згладжені, проте лише до певного часу.

— Оце і є вже море?

— Воно, достойний. Завваж, берег лишень позаду. Попереду вода та й вода.

— А ми не зблудимося на сій воді? — поцікавився Ідарич.

За лодочних відповів князь Волот:

— Кормчий Домовит не вперше ходить морем. Вдень постарається триматися берега, вночі — зорі путеводної.

Обіцяного берега не було та й не було. Десь аж пополудні об'явився він праворуч. Принишклі з якогось часу дуліби пожвавішали, стали гадати, де вони зараз. Бо не лише князь Волот, серед дулібів теж були такі, що ходили за імператора Юстина на ромеїв, зміряли з сівера до полудня Скіфію, Нижню Мізію і тільки в горах були затиснуті

Германом та його комесами. Анти вої міцні і мужні. Тож билися, доки була сила в руках. Та що могли вдіяти, коли наскочила коса на камінь? Добре вже те, що вихопилися якось із тіснини та відійшли з рештками тисяч за Дунай.

Пригадували старші. Молодші слухали, розпустивши вуха, й не помічали вже, здавалось, яке за лодією море, як далеко їм до берега. Та то тільки здавалося. Море що ближче до берега, то відчутніше розгойдувалося й кипіло, а розгойдане море не могло не нагадувати про берег.

— Княже,— підійшов до Волота кормчий. — Вночі може розігратися справжня буря. Доки не пізно, раджу пристати до берега й перебути ніч на березі.

— Не бажано. Домовите.

— Знаю, що не бажано, та необхідно. Ніч буде буряна, отож похмура, а йти такої ночі морем небезпечно.

Волот вагався, зрештою пішов на пораду до Ідарича. Той виявився поміркованішим, ба наполог навіть. "Кормчий, — сказав, — плавав і не раз, отож ліпше за нас знає, коли час пливти, коли — йти до берега. Най робить так, як вважає за потрібне".

Вийти на берег виявилося стократ важче, аніж пливти у відкритому морі. На мілководді хвилі були високі і буряні. Одні розсипалися й вирували, не досягши берега, інші з шумом і гуркотом накочувалися на берег, кипіли при березі.

Довелось спустити вітрила й сісти на весла. А поки сідали та цілилися, де пристати, поки вибрали пологіший берег, сутінки згустилися, і море викинуло лодію там, де було мізійське сельбище. Поночі їх, щоправда, не помітили. Не одразу помітили й удосвіта. Та слов'яни теж не скористалися тим, що лишалися тривалий час непоміченими. Море геть розбурхалося за ніч, і вибратися в глибінь супроти високих та буряних валів годі було й думати. Вдень натрапили на них мізійці, а перегодом — і кінні ромеї.

Довелось пояснити, хто такі і чому тут. Ромеї вислухали їх, пожурилися навіть укупі з антами та й подалися собі. А надвечір знову над'їхали.

— Кормчий і лодочні, — сказали, — лишаяються при лодії, а слам антським велено їхати з нами.

— Куди й пощо?

— До Маркіанополя. Матимете бесіду з намісником Фракії і всіх провінцій діоцезу Хільбудієм.

Ідарич показав їм знак князя Добрита, пояснив, що вони сли і є тому особами недоторканими, та ромеї не зважили на те.

— Такий наказ центуріона, — сказали. — Лодочні, коли вгамується море, можуть правитися в пристанище Одес. Це неподалік. Там знайдуть їжу і охорону. Всім іншим велено бути в Маркіанополі.

Хільбудію, певно ж, доповіли, чиїх слів доправлено до Маркіанополя, а Хільбудій не поспішав бачитися з ними. Дулібів обурювало це, і вони усім гуртом напосідали на Ідарича:

— Ти довірена особа князя. Іди й кажи наш гнів.

— Спокій, братове, спокій, — утихомирював їх зосереджено похмурий Ідарич. —

Доста того, що ми єдиножди поспішили вже і вчинили не так, як мали б вчинити.

— Де і чому — поспішили?

— Коли правилися з лодії. Мали б лишити когось із слів, і той муж нарочитий подався б, діждавшись тиші на морі, прямісінько до імператора, аби оскаржити сваволю Хільбудія.

Дуліби примовкли й замислилися. А й справді, тоді Хільбудій не посмів би поводитися з ними отак, як нині.

— Що скажемо, коли дійде до розмови? — порушив тишу князь Волот.

— Як є, так і скажемо: правимося до імператора з сольством від антів. А чому правимося — про те ні пари з уст.

— Хільбудій зажадає знати.

— Ми не до нього їхали, не йому й казатимемо, чом їдемо. Він всього лиш намісник діоцезу, його повинність — допомогти сольству правитися до імператора і тільки. Все інше буде порушенням покону, що віддавна існує між сусідами.

Можливо, і все ж князь Волот не поспішав радіти.

— Аби не повторити свою недалекоглядність, — сказав Ідаричу, — гадаю, на побачення з Хільбудієм слід іти не всім.

— Думаєш, зважиться на злочин?

— Так. Побачення почнеться з частування, а ромеї — підступні частувальники, разом із вином і трутизни можуть дати.

— Не посміють. У такому разі всіх змушені будуть нищити: і нас, і тих, що біля лодії.

— А коли посміють все-таки? Хіба всіх нас разом із лодією не могло накрити море?

Ідарич зміряв князя пильним оком, проте сказати нічого не сказав.

Десь опісля вже Волот надумався й знову підсів до нього.

— За нами, здається, не слідкують?

— Немовби ні. А що?

— Чи є потреба сидіти й ждати, коли покличуть? Хочу взяти з собою пару воїв і піти по Маркіанополь. На ромейській речі розуміюся, гляди, підслухаю щось, а то й побачу.

— А вийдеш непомічений?

— Сподіваюсь вийти. Сам кажеш, за нами не слідкують. Якщо Хільбудій покличе на розмову, ідіть без мене.

Не зовсім певен був, що станеться так, як гадає. А все ж сподіванка зустріти когось із своїх у Маркіанополі не переставала гріти. Цей ромейський город — один із тих, що лежать близько до Дунаю, не може бути, щоб у ньому не жили слов'яни, — коли не ці, щойно полонені, то ті, що опинилися у Візантії з інших причин і за інших часів. А в слов'ян, закинутих лихою долею за обводи рідної землі, немає звички та не буде й потреби розминатися з своїми. Певен, не забаряться підійти, пізнавши по вдяганці, й поцікавитися: з якої землі і чи давно тут; є вже ромейським підданим чи всього лиш гість. А вже як підійдуть та заговорять, не сплхує і не забариться вивідати, де ті анти, що ромеї пригнали нещодавно з-за Дунаю.

Зумисне йшов вузькою вулицею й голосно говорив із воями, що супроводжували

його в тих мандрах. "Хтось та почує, — гадав собі, — хтось та озветься". Аж зирк — дівча якесь дигає назирці, по ньому видно: і хоче підійти та заговорити з воями, і не насмілиться.

Влучив нагоду й сховався за будовою. Коли ж дівчина наблизилася до неї, полонена одною думкою: не випустити антів з виду — смикнув її за руку і заслонив собою у схованці.

— Йой! — злякалася і крім отого спустошено тихого

"йой" нічого не могла сказати з ляку.

— Ти хто? — припер її до стіни разючим, мов блискавиця, питанням.

— Миловида...

— З-за Дунаю будеш?

— Атож. Побачила князя і хочу просити, аби визволив із неволі ромейської.

— Ти знаєш мене?

— Ано. Була тамтого поліття на місті під Черном, а затим — і на княжичевих пострижинах у Черні. Чи князь пригадує ту, що вітала княжича?

Мало не скрикнув дивуючись: боги, то це і є вона, та мила з милих і красна з красних дівчина?! То це і є вона?!

— Як же ти потрапила сюди, голубонько сиза? — І бідкався її нещасливою долею, і радів, що здибав саме її. — Коли потрапила?

— Зовсім недавнечко, княже, — казала й душила в собі непрохані сльози. — Гуляли ми за городищем, вся молода пагінь Випалу. Появу Ярила мали зустріти, благословенням Лади натішитись, а ромеї налетіли кінно, пов'язали нас, мов таті-душогубці, та й повели за Дунай. Визволи, княже. Я — продана вже, рабинєю єсть у господаря. Заплати йому за мене й визволи. Вік буду вдячна. Коли не зможу повернути соліди, закупом стану тобі й відроблю їх.

— Стривай, — поспішив утримати її від зайвого й непотрібного зараз. — Скажи, де інші? Скільки вас тут?

— Йой, княже, господарю наш красний. Коли б могла я полічити, скільки. Силу-силенну гнали нас. Від самого Випалу й до пониззя брали дівок, та молодців, та молодих мужів. Як до Дунаю прийшли, хмарою збилися. Тепер тутки всі. Власне, не зовсім тутки, в Одесі, в забудовах ховають до пори до часу тих, кого не продали ще. Подейкують, ніби лодій ждуть, на торжище мають везти.

Так он воно що! Полонені тут-таки, під рукою в Хільбудія! За ромейськими комесами давно водиться такий гріх: ідуть у чужі землі й беруть полон аби розбагатіти на ньому. Цей теж не ліпший. Не встиг стати намісником, розгледітися в діоцезі Фракія, як уже пішов у слов'янські землі. Діла-а... Що ж то він скаже, коли зустрінеється з ним, князем Тивері?

— Хто твій господар?

— Ливарник мандрівний, з наших він, із полян. Кому посуд чинить, кому обручки, браслети виливає. Він добрий, коли попросиш, уступить мене і за пристойну ціну.

— Веди до нього, — сказав не вагаючись. — І знай: викуплю тебе. Тільки ось що:

про те, що повідала мені, нікому ані слова. Чула? Бо довідаються ромеї, що знаєш про їхні умисли, не випустять тебе з Маркіанополя. Смерть заподіють, а таки не випустять.

Втовкмачував та й втовкмачував дівчині з Тивері, аби була обережна і не проговорилася ромеям та й господареві своєму, які переслідують наміри, передаючись під руку тиверського князя.

— Аби не запідозрили нас, — сказав утаємничено і якось аж надто пильно подивився на Милоvidу, — напушу твоєму господареві та й усім цікавим туману: скажу, уподобав тебе яко дівку і хочу мати за жону. Ти теж кажи те саме. Можеш паленіти, як паленієш зараз від сорому, а проте й не переч, коли казатиму так, вдавай, що згодна піти зі мною.

Їй справді неабияк соромно було чути таке від князя. Хилила донизу голову і мовчала. Коли ж зважилася й глянути на нього врешті-решт, не міг не примітити, що й бентеги та щирого благання в очах її не бракує.

— Достойний, — не сказала, — виспівала те слово, — гадаю, мусиш знати і то зараз, що не сама я тутки.

— Є ще хтось?

— Ано, ладо мій, Божейко з Сонцепіку. Ми заприсяглися в цій мученицькій путі на довічну вірність. Коли ти справді такий добрий та ласкавий муж, викупи разом зі мною й ладо моє.

Мабуть, аж надто довго мовчав, почувши те, коли втямив, що його слова ждуть і ждуть давно, заспішив і вирік перше, що спало на думку:

— Ми затим і прийшли сюди, гожа дівчино, аби визволити не лише Божейка твого — всіх.

Скільки йшов, супроводжуваний полонянкою, стільки й мислив, як має повестися з господарем її, аби перепродав дівку й не подивувався, що вона (хай і вельми ліпотна, все ж рабиня) могла сподобатись князеві, ба так, що платить за неї он які соліди. А зустрівся з ним та сказав, чому прийшов у парі з його рабинею, сам мусив дивуватися: той, кому належала нині Миловида, охоче поступився Миловидою. Побачив, хто перед ним, довідався, що розмовляє не просто з антом — князем антів, й не став ховатися від нього ані з давнішніми, ані з нинішніми своїми умислами.

— Достойний, — мовив довірливо, ба навіть розчулено. — Коли ти прийшов до мене з добрими намірами, то знай: я тому й викупив у ромеїв це дитя природи, що пожалів його. Угледів, яка гожа дівка, збагнув, яке безліття чекає наділену божественною ліпотою рабинею, і викупив її, аби дати згодом вільну та й переправити з надійними людьми у рідну землю. Сам я, як бачиш, старий уже, дівка мені нідо чого, а добре діло зробити ще можу, тим паче, що роблю його людині з рідного краю. Полянин я, як можу торгувати сородичами своїми?

Князь не вірив, певно, тому, що чув. Сидів, пильно вглядався в старого й важив його на терезах власного сумління.

— Спаси біг, отче. — Встав і доземно вклонився господареві. — Прийми хвалу мою й за те, що не зачерствів у чужій землі, між чужих людей. Буду щирим з тобою, коли

так: Миловидка просила мене визволити її з неволі, тому я й прийшов купити її в тебе. Це єдина причина моєї появи тут, всіх інших можеш не брати на карб. Та коли вже ми зустрілися й заговорили ось так, хочу спитати ще дещо: а як же ти, отче, так і доживатимеш тут віку?

Старий осміхнувся болісно і розвів руками:

— Пізно, княже. Пізно і марно пориватися кудись. Надто давно вирвано мене з рідної землі, боюсь, жодного кореня не лишилося там з роду Боричевого.

— А де проживає рід?

— У Наддніпров'ї, княже, при Києвій горі.

Волот розуміюче похитав головою.

— Коріння, напевно, тут уже пущено?

— А так. І діти є, і могила дружини тут.

— Могила?

— Ано. Християнка вона, тож і поховав за християнськими поконами.

Розмова урвалася і урвалась несподівано надовго.

— То як же вдіємо з Миловидкою? — надумавсь нарешті й порушив тишу князь.

— Та як? Напишу пергамен, яким засвідчу, що вільна, та й бери її собі.

— Пергамен можеш, господарю ласкавий, дати мені й зараз, аби дівка певна була: таки вільна. І те, що заплатив за неї, теж поверну тобі зараз. Саму ж її заберу завтра або післязавтра. За цей час зробіть ось що: візьмете у мене соліди та придбаєте Миловиді отрочий одяг, бажано одяг тиверського отрока.

Борич розуміюче кивнув головою.

— Це добре було б, однак де я придбаю його, одяг тиверського отрока? Таких тут ані шують, ані продають.

Волот примовк, по ньому видно: не так дошукується, як досадує мовчки.

— Гаразд, — надумався-таки. — В такому разі придбайте та одягніть Миловидку в пристойний одяг мізійської дівчини. В ньому піде вона до Одесу, там розшукає нашу лодію і скаже кормчому, аби взяв та приховав її з-поміж лодочних, яко мою челядницю.

— Княже, — Борич йому. — А чи не ліпше буде, коли я сам доправлю дівчину до Одесу та передам кормчому із рук в руки? Я ж мандрівний ливарник, мені легко зробити це.

— Ліпшого й придумати годі, — зрадів князь. — На тому й станемо.

Хільбудій таки покликав антів наступного дня і доволі рано.

— Прошу у слів з чужої землі милосердя, — пішов їм назустріч. — Неміч не дозволила мені прийняти їх одразу ж і як личить.

Сли вклонилися вітаючись. Попереду, на певній відстані від усіх інших, стояв Ідарич — той, кому князь Добрит доручив очолити сольство. Він і взяв на себе розмову з намісником Фракії.

— Ми теж просимо вибачити за зайві клопоти, — сказав і ще раз вклонився ледь помітним поклоном. — Не мали наміру турбувати господаря Фракії, а сталося: знялась на морі буря і змусила пристати до берега.

Хільбудій запросив гостей сісти. Сам теж сів так, щоб бути у всіх на виду.

— Що ж покликала вас такого раннього передліття і в таку дальню путь?

— Маємо доручення від князя Добрита і всіх князів землі Троянної побачитися з імператором Візантії Юстиніаном й поновити договір, укладений свого часу між антами та Візантією.

— Яка ж тому причина?

— Поновленню себто?

— Так.

— Договір, підписаний тамтих літ, укладався з імператором Юстином. Нині на чолі Візантії стоїть августійший Юстиніан. Це і є вона, причина.

— Я можу чимось допомогти вам? — Хільбудій старався бути прихильним і відтак добрішим за саму доброту.

— Єдиним: дозволити, коли стихне, правитися далі.

Помислив мить-другу і вже потім запитав:

— То, може, сухопуттю поїдете? Море небезпечно цієї пори, дмуть перемінні й доволі сильні вітри.

— У нас немає чим правитися сухопуттю.

— Про що річ! — пожвавився намісник діоцезу Фракія і зробив рух, схожий на те, що мав намір підвестися й пройтися перед слами, та вчасно передумав і стримав себе.

— Я забезпечу кіньми. І охорону дам.

Ідарич презирається з своїми, ніби питається, як бути, затим кланяється чемно і так же чемно каже намісникові:

— Спаси біг за ласку. Ми й морем доберемося до Константинополя.

Прохолода приходить до Хільбудія значно довше, аніж збудження.

— Воля ваша, — розводить руками і встає-таки. — Морем то й морем. Прошу слів до столу, поснідаємо разом.

За столом бесіда пожвавішала. Сли певні були: Хільбудій дозволяє їм пливти по стишенню бурі до Константинополя і розщедрилися на слово, Хільбудій сприйняв ту щедрість за правдивий вияв дяки і теж, не церемонився у виборі слів. Коли ж настав час прощатися і сли нагадали: їм сьогодні вже треба добратися чимось до Одесу, одмінився на виду й сказав іншим, ніж досі казав, голосом:

— Доправимо, як же, тільки не сьогодні.

— А коли?

— Як буде на те воля імператора. Спершу маю запитати його, чи може прийняти вас.

І нарікали анти на Хільбудія, і погрожували у відведеній для них оселі Хільбудію, настане час, казали, дорого поплатиться за все, а далі погроз та розмов не йшли. Десь згодом уже, як заглядили, що ромейський привідця у Фракії сів на поданого йому коня і виїхав у супроводі кінної охорони з двору, заворушили мізками й стали дошукуватися, що мають вчинити, аби порятувати себе і те діло, заради якого правилися до Константинополя.

Перший надумався й спинив їх у пошуках князь Волот.

— Я знаю, що маємо вдіяти, аби не ми — Хільбудій опинився в дурнях.

— Кажи, послухаємо.

— У мене є тут, у Маркіанополі, надійна людина. Якщо вона не подалася цього ранку до Одесу, візьму зараз кількох вас із собою, куплю з поміччю тієї людини коней, і поки Хільбудій тішитиме себе думкою, що одурив антів, буду в Константинополі. А доберуся до імператора — усе викладу йому, як є.

— На розмову з імператором слід було б іти мені, — вкинув слово Ідарич.

— То було б чи не найліпше. Та хто піде на розмову з Хільбудієм, коли він знову захоче зустрітися з слами? Ти був у нього, Ідаричу, тобі доведеться й лишитися тут, аби не впало в око, що хтось із нас зник.

VIII

Миловида так увірувала в своє визволення з ромейської неволі і так дуже сподівалася його, що коли об'явився князь та сказав: "Не варто іти зараз на лодію", — ледве стримала себе, аби не розплакатися.

— Діду Боричу, — спитала, коли ждати не було вже терпцю. — Може, одправили б таки мене на тиверську лодію?

— Князь сказав: тут жди. Отож і жди. Сама чула: не одну тебе, усіх ваших поїхав визволяти.

— Усіх, може, й визволить, а я лишусь. Серцем чую, що лишусь.

Старий гнівається.

— Пощо нарікати та печалитися без потреби? Якщо так станеться, що князь не зможе повернутися за тобою, без нього переправлю у землю Тиверську. Тепер знаю, як зробити: посаджу у першу-ліпшу лодію, що йтиме до Тивері, оплачу перевіз — та й будеш дома.

А князю Волоту й справді не до Миловидки було усі ці дні. Мало того, що путь його до Константинополя і звивистою, і тернистою виявилася, у Константинополі подивилися на нього, коли заговорив, ніби на пришельця з самого Вираю. Слухали і не чули, дивилися спустошеними сум'яттям очима — і не бачили.. Він до одного, він до другого — дарма. Ніби й погоджуються, щедро лепечуть язиками, а пішли — забули. Знак показував, казав, князь він із землі Тиверської, прибув до імператора на важливу для обох сторін бесіду — і знову ніби до стіни. Учора казали, прийдеш завтра, сьогодні кажуть, прийдеш завтра, і завтра, певен, скажуть те саме.

Що робити? До кого вдатися серед цих бовдурів? Боги світлі та ясні! А кажуть: просвіщений люд, серед світла — світоч. Який же це світоч, коли ходиш поміж людей, а відчуваєш себе у мертвім царстві. Куди не поткнись — і все лобом об стінку. Був у сенаті, сказали, йди в Августіон, прийшов до Августіона, кілька днів уже тирлується біля високих мідних воріт, а пробитися через них не може. Сторожа або мовчить, або перегороджує путь, вдається за чиеюсь порадою до наділених придворними сінекурами — обминають, ніби прокаженого, і йдуть далі, вислухати навіть не хочуть.

А дні спливають, мов вода в Дністрі, розмірене і разом з тим нестримно. Уже й

зневіра закралася в серце, першаліпша невдача — і махне рукою, піде туди, звідки прийшов. І таки пішов би, мабуть, коли б не нагледів біля преторію вирлоокого й доволі-таки верткого чоловіка. Учора тирлувалися біля нього люди і сьогодні тирлюються: щось показують, відтираючи один одного, на мигах, а він, знай, крутить головою: ні та й ні.

— А розперло б тебе! — почув улицьку річ і оглянувся. Хто це сказав? Отой чи отой? Мабуть, отой, бо видом своїм більше на анта, ніж на ромея, схожий.

— Муже достойний, — торкнувся його руки. — Ти з Уличі?

Обернувся на княже слово різко й заціпенів дивуючись.

— Або що?

— Я теж звідтам. Поясни мені, що тут коїться.

— Анічого.

— Як то — нічого? Люди товпляться та й товпляться, а пробитися, куди хочуть, не можуть.

— Бідні, тому й не можуть. Тобі до кого треба?

— До самого імператора.

— О-о! То це не тут. Це там, — показав на Августіон.

— І там був, і тут, ніде не можу досягнути, бодай порадитись.

Родак не став довго думати.

— При собі щось маєш? — поцікавився.

— Знак маю від князя Добрита.

— Пусте, — зневажливо махнув рукою. — Знак там, імператорові покажеш. На те, щоб досягнути до імператора, питаю, маєш щось?

Волот силвся догадатися, що повинен мати він для того, щоб досягнути до ромейського імператора, і все ж визнав за ліпше перепитати:

— А що треба?

— Те, що звуть тут донатіями — соліди, цінні подарунки?

— Подарунки маю, якже. Соліди теж.

— Стій тут, — поклав Волотові руку на серце й немовби сказав тим: між нами укладено ряд. — Зараз приведу вирлоокого. Він усе може, надто коли не поскупишся солідами. Подарунки прибережи для тих, що в Августіоні, йому і сторожі дай соліди. І проведе, і розтлумачить, до кого вдатися, і домовиться, з ким слід.

— Візьми, — сунув йому Волот перший донатій, — тільки домовся, зроби так, аби провів.

Він не забарився повернутися з тим, на кого покладалися тепер усі князеві сподіванки. І вирлоокий теж не розпитував довго, кому чого треба. Почув, що має провести князя антів до самого імператора, та й затамував, прицінюючись, віддих.

— Двісті солід, — вирік, не моргнувши, і показав для певності два пальці, проте одразу ж передумав, видно, і додав: — Та на сторожу сто.

— Побійся бога свого, достойний, — здивувався князь. — Чи ти один такий, чи зі мною, гадаєш, уся княжа скітниця?

Видно, і двісті солід, на яких зійшлися вони, був немалий донатій. Вирлоокій крутився мов в'юн; то зникав, то знову з'являвся біля князя Тивері, запевняючи, таки вволить його волю, хай має терпець і жде.

І Волот діждався побачення з найяснішнім імператором, щоправда, десь аж на п'ятий день.

Ідарнч там ще, в Маркіанополі, розтлумачив Волотові, як має тримати себе з тими, хто прокладатиме путь до імператора, що казати, коли постане перед самим імператором. А проте, коли постав, навіть у нього, бувалого вже мужа, підкосилися ноги і задерев'янів язик. Палата сліпила очі блиском золота, ліпленням та різьбою, а ще — ликами імператорів та святих. Навіть з долу дивилася на нього ясними очима людська подобизна. І була вона така проникливо пильна та перестерігаюча, здавалось, розтулить зараз уста й питає: "Хто ти? Куди?" А попереду сидів на сяючому троні сам Юстиніан і дивився на приголомшеного сла такими ж пильними, як і в людській подобизні з долу, очима.

— Імператорові Візантії, августійшому Юстиніанові, — почув нарешті князь Волот свій голос і дещо підбадьорився, — низький уклін від князя Добрита і осібно від князів Тивері, уличів, полян.

Він низько вклонився і тому не бачив, чи кланявся у відповідь імператор Юстиніан.

— Князі зичать божественному імператорові і його богами посланій жоні, імператриці Феодорі, доброго здоров'я й передають через мене, довірену особу і сла, свої дари.

Волот знову вклонився, а мужі його поставили тим часом перед тронем дві різьблені з дерева й інкрустовані дорогим камінням шкатули: одну імператорові, другу імператриці. Поки ті, що клали шкатули, відходили, два інші мужі вийшли з-за спини свого князя й поклали до ніг імператора хутра.

Юстиніан ожжавився і, як здавалося Волотові, подобрішав навіть.

— Князям збраної Антії низький уклін і дяка. Як поживають повелителі полуночного краю? Чи вдоволені нами, своїми сусідами в Подунав'ї?

Волот ледве стримав себе, аби не виказати радості: ліпшого зачину розмови про татьбу у Подунав'ї й вигадати годі. Невже імператор анічогісінько не знає про те, що сталося в землях полуденної Тивері?

— Князі антські були вдоволені спокоєм на полуденних обводах своїх земель, слали до імператора слів своїх з найсолодшими намірами — поновити чинність укладеного за імператора Юстина ряду про мир і дружбу між антами та Візантією.

Юстиніан схвально кивнув головою, та одразу ж змушений був розкаятися за свою поспішність.

— На жаль, — говорив тим часом Волот, — сталося непередбачене. Тоді, як сольство було в дорозі, когорти імператора вторглися в землі Тивері й пройшлися по них мечем і вогнем. Спалені всі весі і городища мало не до Черна, забрано людність антську, товар, збіжжя, що належали антам.

— Того не може бути! — і дивувався, і обурювався Юстиніан.

— Вірю, достойний, ті вісті до тебе ще не дійшли, як вірю й тому, що вторгнення вчинено супроти твоєї волі.

Юстиніан не сидів уже мумією, йорзався на престолі, поглядав то на одного, то на другого з мужів своїх. А Волот користувався нагодою і виповідав усе, що хотів виповісти.

— У нас є докази, хто вчинив напад і з яким наміром чинив його. Мої вої настигли при Дунаї маніпули, якими орудував стратег Хільбудій, і багатьох взяли в полон. А крім того, коли сталося так, що буря прибила до мізійського берега лодію, на якій правилися до Константинополя сли збратаної Антії, намісник Хільбудій повелів воям затримати їх і доправити в Маркіанополь, де й нині сидять вони й уповають на твою добру ласку, імператоре, та на повеління звільнити їх з ганебного полону. Я, князь Тивері, лише один із тих слів.

Імператорові ніяково було чути таке, і він хмурився. Та Волот не зважав на те.

— Перебуваючи в Маркіанополі, нарочиті мужі довідалися, достойний, що розбій вчинено таки поза твоєю волею і вчинено з метою поживи. Нахапаний у наших землях люд намісник діоцезу Фракія Хільбудій тримає в спорудах поблизу морського пристанища Одес і жде лодій, що мають вивезти тих нещасних на продаж у безпечних і недосяжних для твого ока торгах. Ось чому антське сольство поклато на мене повинність заявити таке: або нахапаний гвалтом люд наш буде негайно повернутий у отню землю, а вчинені за Дунаєм спустошення оплачені солідами, або між антами і Візантією буде розбрат і січа.

Не міг збагнути, чому так, проте відчув явну полегкість. Ніби на рідний берег вийшов і хапнув свіжого аеру. Ано, ніби вийшов і хапнув. Бо таки сказав імператорові ромеїв, що мав сказати, і сказав так, як, може, й сам не сподівався. Тепер лишалося діждатися, що скаже Юстиніан.

— Імперія жорстоко покарає того, — почув нарешті Волот його голос, — жорстоко, кажу, покарає того, хто зважився вчинити гвалт, порушити мир між нашими землями, і зробить все, що можна зробити, аби жити з антами в мирі і благодаті. Про заходи свої повідомимо завтра, в цей самий час.

На тому розмова з імператором і завершилася. Другого дня князя таки прийняли в Августіоні, та приймали вже інші. Вибачились за свого повелителя і сказали: оце едикт василевса на недоторканість слів, це подарунки слам і князю Добриту. А ще є повеління імператора виділити державних людей, котрі приїдуть до Маркіанополя і там, на місці, вирішать долю гвалтом узятих антів. На винних за ратне вторгнення, як казалося вже, чекає сувора кара, а про вчинені вторгненням збитки, про виміщення збитків, як і про чинність договору між землями, вирішить окреме сольство, що його не забариться послати до князя Добрита імператор Юстиніан.

Ліпшого звершення взятого на себе діла годі було, здавалося, й сподіватися. Одне, міг правитися тепер землею ромейською і нікого не боятись, а друге, он яку гору бере над Хільбудієм. Якщо виявить з поміччю присланих імператором людей тиверських полонених під Одесом і примусить Хільбудія повернути їх, тим не тільки порятує люд

свій від рабства і ганьби, нанесе Хільбудієві удар, від якого він не підведеться вже. То — напевно, то — без сумніву!

Хільбудій, з усього видно, не догледівся, що не всі анти із затриманого сольства є під його рукою. Чи то певен був: куди подінуться, чи не до слів було. Десь зник і не на день, мало не на дві седмиці. Коли ж повернувся і сказав: тепер можуть правитися до Константинополя, анти самі відмовилися робити те.

Стетерів тільки чи й обурился — важко було збагнути. Більш за все, що не йняв віри.

— Маємо дозвіл імператора, — показав йому Ідарич привезений князем Волотом едикт про недоторканість слів. — Будемо тут, коли дозволяє гостинний господар, і ждатимемо висланих у нашій справі людей із Константинополя.

Не повірив, мовчки взяв до рук імператорське повеління, мовчки й повернув його.

— Виходить, бачились уже з василевсом?

— Так. Імператор пообіцяв вислати сюди, до Маркіанополя, своїх нарочитих мужів, з ними й вершитимемо нашу справу до кінця.

Знову дивився на антського сла і вельми пильно. Та перечити не посмив.

— Воля ваша, — сказав примирливо. — Ждіть.

Вони й ждали. Ні словом, ні ділом не виказували своїх намірів, як і свого торжества. А діждалися нарочитих мужів із Константинополя і змушені були тетеріти, як тетерів перед цим намісник діоцезу Фракія. Він не такий простак, як вони думали: доки їздили до Константинополя, доки ждали імператорських людей із Константинополя, вивіз з Одесу свідків своєї татьби, сліду навіть не залишив від них для слідства. Куди — піди знай тепер: або сховав у горах, або вивіз лодіями на далекі ромейські торги.

— У нас є його полонені, — не поступався Ідарич. — Імператорські нарочиті мужі можуть на власні очі побачити й переконатися, який розбій вчинено у Тиверській землі.

Та ромеї не дослухалися вже до його запевнень так, як дослухалися в Маркіанополі, як слухали князя Волота в Августіоні. Те й робили, що показували на порожні будівлі при одеській пристанищі та відпиралися. А ще обіцяли: до князя Добрита будуть послані сли, вони вчинять по справедливості.

Повертатися до Маркіанополя не було потреби. Усьому, на що сподівалися, покладено край тут, у морському пристанищі Одес. Лишалось сісти в лодію і йти в море, до своєї землі. А йти отак, як є, не хотілося. Волот зустрівся очима з Хільбудієм і відчув, як злобно торжествує Хільбудій. Неприховано злобно. А то казало: вони вороги віднині і до смертного одра, зчіпатимуться та й зчіпатимуться сусідячи.

— Де дівчина? — поцікавився у кормчого.

— Там, у лодії. Тремтить, бідне, боїться й на світ показатися. Не сказав: поклич, сам пішов до Миловиди.

— Борич поїхав уже звідси?

— Казав, буде ще тут.

— Може, пошукаєш?

— Я боюся, княже.

— У тебе є вільна, чого боятися? Та й не сама підеш, з моїми воями.

Бачив: іде й оглядається. А проте пішла. Уже як опинилася на сходнях, що вели з лодії, обернулась і запитала:

— А як же Божейко?

— Потім, коли повернешся, скажу. — Не захотів тривожити завчасно.

Знайшли вони Борича й сказали, що його хоче бачити князь, чи той сам нагледів: ромеї поїхали на Маркіанополь, а анти збираються в дорогу, — над'їхав і став неподалік, роздмухав горно, розклав своє ливарське причандалля. Князь примітив те і поспішив до його стойбища.

— Боричу, — сказав утаємничено. — Ми повертаємося ні з чим. Ромеї перехитрили нас, вивезли полонених з Одесу, і куди — ніхто, сподіваюсь, уже не скаже. Настала черга нам спробувати перехитрити їх. Вовк не перестане навідуватися до кошари, доки не дістане по хребту. Скажи, ти лишився вірний своїй землі, люду слов'янському?

— Так, достойний.

— І можеш послужити їм?

— Як?

— Кажи, чи хочеш, я скажу, як.

— Якщо зможу, послужу.

— Казав, що бачив і завчасу ромейські приготування до походу. Зможеш попередити мене у Черні, коли помітиш такі приготування і вдруге, і втретє?

— Старий я, княже, куди мені. Повідомляти найзручніше морем, а який із мене кормчий і плавець?

— У тебе є знайомі, наші родаки. Переконай їх: це конче треба, від цього залежатиме благодать чи, навпаки, безліття слов'янського люду. Ось соліди, — подав капшук. — Поговори хоча б із тими, що продавали нам коней. Скажи, у п'ять разів більше матимуть, коли повідомлять.

— Це інша розмова, княже. Тим молодцям і під силу, і доречно буде податися морем у свою землю.

— На цьому й станемо. Клянусь Перуном.

— Клянусь і я.

/X

Скільки плів морем, стільки і гризла князя Волота досада: чому так сталося, де допустився похибок? Тоді, як наполог правитися морем, чи пізніше, коли щиросердничав з імператором і виказав йому, де ховає Хільбудій полонених? Чи то ж вигідно було Юстиніанові спіймати Хільбудія за руку й сказати: ти — тать, а твоя служба в імператора Візантії — татьба? Адже тим самим він ганьбив би себе, свою імперію, стіл, на якому так високо вознісся. Отож і могло так статися: не Хільбудій догадався, що татьба його пахне недобрим, і вивіз полонених далі від Фракії, імператор прислав кораблі і забрав свідків Хільбудієвої ганьби. Та як можна було йому, Волотові, вчинити інакше? Не казати, що знає, де полонені? А чи тим допоміг би полоненим?

Коли б не сказав цього, нарочиті мужі імператора взагалі не виїхали б до Маркіанополя.

Ніби на зло, і небо не обіцяло ясної днини. Хмурилось і тиснулося до води, звужувало овиди. А з небом хмурилося й море.

— Знову на бурю збирається? — обернувся до кормчого.

— Швидше на дощ або на бурю з дощем.

— То ще гірше.

— Така буря і такий дощ не тривають довго. Зате крутить тоді, ніби дідько колесом.

Поки що вітер був несильний і дув із захід сонця. Це не вельми підганяло лодію і прискорювало побачення слів із рідним берегом. Одначе кормчий не поспішав казати лодочним: "На весла!" Хто знає, що буде попереду, можливо, весла стануть єдиною надією на плавання чи й порятунок. Якщо вітер крутитиме чи рватиме, мов несамовитий, вітрила доведеться опустити, іти на веслах і ждати, поки перемежениться. А перемежениться, настане повна тиша — знову доведеться гребтись тільки веслами.

Розглядаючись, Волот примітив у лодії Миловиду й затримав на ній очі. Сиділа осторонь від усіх, куталася в наділену їй лодочними верету й сумувала або всього лиш думала нелегку дівочу думу.

Підійти й розважити? А чим розважить? Того, Божейка, не везе назад, та й Випал пущено за димом, у Випалі теж не вельми веселі дні чекають на неї.

Яка примхлива і незбагненна вона, доля людська. Чи міг подумати тоді, як бачив це дівча в Богданка на пострижинах, що здибає його он де, в далекій і чужій Мізії? Чув від усіх, хто стояв поблизу сина: "Леле, яка красна на вроду дівчина! Отаку б княжичу і в жони, а не лишень у величальниці". І тішився, що величає така. Чув, як Малка, втративши те поселянча з виду, бідкалась та казала: "Яка дівчина, Волоте. Коби й щастя нашому княжичу було таке світле та ясне, як вона". Знову тішився, менш за все думаючи, чиє то дівча, здибається він десь із ним чи не здибається? Сказав би хтось, що станеться таке, причинним назвав би або злим овгуром-віщуном.

Біднятко. І лада свого втратило, вважай, безповоротно, і дома, у Випалі, знайде, напевно, мертву стариню. Казати чи не казати про те, що сталося з Випалом? А коли поспішить? Деякі з випальців залишились живі. Що коли серед тих деяких і її стариня? Пливе он і, певно ж, сподівається побачити її, вірить, що повертається до мами, а з мамою — до щастя.

"А може, сказати все-таки, що сталося з Випалом? Піде — і кане між люду. Куди подінеться, де прихилить голову, коли у городищі ані родаків, ані оселі? Най би приходила й була при Малці челядницею".

Аж кинувся від тієї думки: йому тільки шкода Миловидки чи хоче, аби не йшла від нього? Відколи угледів там, у біді, не перестає думати і дбати про неї.

"Одначе не тільки ж я, — виправдовується. — Борич теж дбав і без усякого умислу. Так і сказав: "Не для того брав її серед знедолених, аби зробити знедолоною. Збагнув, яке безліття чекає наділену божественною ліпотою рабиню і викупив". Жінка створена

богами на те, щоб множити рід людський. А така множитиме лише красних серцем і плоттю. То чому й не подбати про таку? Чи таких, як вона, багато на світі?"

Не втримався, знов скосив оком на Миловиду й помітив нараз, що вона теж дивиться на князя. Не допитливими, ні, сумними й болісно-благальними очима.

— Щось хочеш запитати, дівчино? — ступив крок і сів поруч.

— Все те ж, княже: невже нема й не буде ніякого порятунку для тих, що лишилися в ромеїв?

Помовчав, бо знову гадав: казати — чи не казати?

— Ромейський імператор обіцяв прислати до нас своїх слів. Будемо домагатися, аби повернули. Він не хоче війни з антами, отож змушений буде прислухатися.

Ніч застала в морі і надто далеко від своєї землі. Та й темна, з усього видно, буде. А в темряві морем далеко не підеш.

— Попереду ромейське пристанище Томи, — нагадав кормчий.. — Добиратимемося до нього чи заночуємо на пустельному березі?

— Ми вже ночували раз. Було б ліпше, коли б зовсім не виїздити на берег.

— Можна й не виїздити. Підійдемо ближче до берега, станемо на корчагу та й заночуємо. А пливти наосліп небезпечно.

— Отак і зробимо.

Зворотна путь видалася важкою і тривалою. Тієї, першої, ночі таки застукав у морі й мочив до ранку, а потім мало не до полудня дощ, по дощі настала цілковита тиша. Отож лодочні греблись та греблись, а знову змушені були стати на ночівлю в морі. У гирло Дністра зайшли десь аж на третю добу і то над самий вечір. Були стомлені, і змучені, і вимоклі до нитки. Тому не стали добиратися до Тіри, вибрали зручне місце й спинилися на ніч табором. Для слів, князя і окремо — для Миловиди напнули намети, лодочні назбирали сухих дров і розклали багаття, аби обсохнути до ночі та й уночі грітися, пильнуючи табір.

Почувалися всі вільно і примітно полегшено. Хоча до тиверських весей неблизько (межа осідлості йшла вище, тут — незайманщина), а все ж це була вже своя земля, на ній ступалося і вільніше, і певніше. До всього й ліс не скрізь підходив до берега. Зеленіли понад лиманом галявини, полискували чистими плесами прісні озерця, така первинна краса та свіжість напливали звідусіль, яку можна подибати тільки раннього передліття і саме там, де не ступала людська нога. Чи Волот такий зворушений був тим видомокружним, чи захотів розім'ятися після кількаденного плавання, — полишив заклопотаних своїми клопатами дулібів та й пішов знічев'я берегом — спершу до зеленої галявини, далі заглядів, що то — мокрий луг, і взяв ближче до лісу. Йшов, споглядав ліпоту довкружну, тішився, буянням зелені, торжеством життя на землі і ні про що, здавалось, не думав. А втім, ні. Раз тішився, виходить, думав. Ліпо йому тут, серце кличе. Куди й пощо — до пуття не знає, а кличе. Хочеться привілля чи все ще точить, ніби шашіль дерево, невдача, те, що поїхав до ромеїв і опростоволосився в ромеях? А чи так уже й опростоволосився? Ну, не повернув люду тиверського, обскакали його ромеї з людом. Однак і ромеїв припер до муру. Вибачались за

вторгнення, сказали, пришлють слів і покрийть вчинену розбоєм шкоду, складуть ряд про мир і злагоду між землями-сусідами. Бо не хочуть розбрату і січі з антами, бо знають, хто такі анти.

Зачув, як хлюпнуло щось за зарослями, і спинився. Перше, що впало у вічі, — синіло плесо між гіллям. Розглянувся — і затамував віддих: в озері, за зарослями, купалася дівчина. Сміялась від холоду чи приємного вдоволення і викидала поперед себе руки, одгрібала ними воду, вигинала біле на синій гладіні тіло, — таке біле і таке пружне та знадливе непорочно накресленими лініями, що князь як став, застигнутий, так і стояв, не зважаючи поворухнутися.

А дівчина не помічала, що не сама тут. Коли б помітила, не почувала б себе так вольотно і безборонно привільно; лягла горілиць, розкинула на воді руки, дивиться в небо і милується небом.

"Миловида!" — Князь розгледів нарешті вид її й пізнав. Якусь мить не міг втямити, що йому вдіяти. Стояти й дивитись не випадає — не молодець уже, а до того ж князь, привідця й совість усього люду, — і йти боязко. Примітить, що був тут, бачив її нагу — до стійбища не прийде, втече, палена соромом.

Діждався, поки перевернулася ниць та занурилася в воду, і пішов пріч, удаючи, що нікого не бачив тут, нічого не знає.

А настала ніч — місця собі не міг нагріти в просторому княжому наметі. Лягав спати — не спалося, те й робив, що перекидався з боку на бік, сідав — не сиділося. Мов дивне видиво, ставала перед очі й будила уяву ота русалка білотіла, дівчина з божественними лініями жіночих зваб. А найбільше те, мабуть, перевертало його й колобродило в ньому, що вона була поруч, через один намет, може, спала, а може, й ні. Ніч не пізня ще, а думати є про що. Ано, їй теж є про що думати.

"Не для того брав її серед знедолених, — вкотре пригадував Борича і його мудрість, — аби зробити знедолою. Збагнув, яке безліття чекає наділену божественною ліпотою рабиню, і пошкодував її". А він, князь Волот, чи пошкодує тим, що не скаже правди і про Випал, і про Божейка? Вивезти з ромеїв вивіз, а куди і для кого привіз? Випал спалено, стариню, гляди, порубано, а ровесників її сплутано й загнано в чужі землі. На таку знайдеться хтось? А хто він буде, той хтось? І чому князь Волот мав везти цю божественної ліпоти дівчину для когось? Казав уже і ще раз скаже: такі, як Миловида, створені богами на те, щоб множити рід людський, народжувати красних серцем і видом молодців. Чи йому, князеві, заборонить хтось мати другу жону? Чи його осудять цікаві, коли пояснить цікавим: "Я хочу, аби в Тивері було кому сісти на княжий стіл, аби в мене були сини-соколи, ті, що боронитимуть землю від татей із чужкрав. Ця — та, що народить їх, що примножить рід Волотів і славу Волотів..." Супротивитиметься Малка? А хто питатиме Малку, коли вона не здатна вже народжувати їх? Як він, князь, зволить, так і буде. Та й мати Доброгніва благословить на це. Вона знає, як було Волотам, коли загинув муж її, князь Ярош, а згодом — і старший син. Уся надія була потому на нього, Волота, як нині — на Богданка. То чи варто вагатися, коли так? Дівка зріла вже, має розуміти, чого хоче від неї і що дасть їй князь; не поселянкою —

володаркою землі Тиверської стане, матиме в особі мужа князя-повелителя, своє вогнище і свої розкоші в Черні чи поза Черном.

Схопився, вжалений тією вірою і тими злюбними намірами, ба вотолу накинув уже на плечі, а далі намету не пішов.

"Що ж я скажу їй? — спинив себе. — З чого почну розмову? З безвиході, в якій опинилася, з правди, що їй рано чи пізно маю сказати? То ж он яка правда, вона уб'є дівчину. Чи після того можу говорити про злюб і про свої бажання зробити її щасливою? А говорити мушу зараз. Там, у Черні, гляди, не до Миловиди буде, оглянутись можу не встигнути, як по ній і слід прохолоне".

І хотів, і не зважувався підійти до намету вивезеної з ромейв полонянки. То правда, ніч не така вже й пізня, однак дівчина он скільки не доспала їх, як перестраhalася за ті тривожні дні, за недоспані ночі. Не даремно ж так полоскалася в озері, так старанно змивала з себе і піт, і бруд, і страх ромейський, користуючись тим, що поруч ані лялечки.

Аби не туманіти на самоті, пішов до сторожі.

— Хто? — запитали зненацька і не там, де сподівався.

— Князь. Пильнуєш?

— Ано. Ніч, мовби вороняче крило, за п'ядь нічого не видно. Мусимо дивитись, і в оба.

— Пильнуйте. Земля ця хоча й наша, все ж незайманщина. І таті, і ромейі можуть об'явитися.

— Затим і вогнища загасили, княже. Аби не привабили когось.

Помовчав, і вже тоді, як надумав іти, сказав сторожовому.

— Таки знову дощ, мабуть, буде. Геть замоложило небо.

Біля Миловидиноного намету зупинився й прислухався. Таки спить, мабуть, ані звуку, ані півзвуку з її похідної оселі.

"Хіба покликати? Чи я не волен робити так, як хочу?"

Ступив крок, другий і одхилив запону.

— Миловидко! Гей, Миловидко, чуєш?

Мовчання. Прислухався — і вловив неголосне, одначе й не стримуване пересторогою дихання.

Спить. Уявив собі, яка вона там, за пеленою темряви, за якийсь крок чи, може, півтора від нього, й задихнувся, міцніше, ніж досі, стиснув запону в руці. Проте не шарпнув її й не відкинув як недолугу, нічого не варту заваду.

"Я не обавник якийсь", — осмикнув себе і, щоб чогось не сталося раптом, одвернувся й посунув до свого намету.

Кинув остронь вотолу і так, як ходив, упав на постіль. Чи довго лежав, тамуючи бажання-муку, не знає. Певно, довго, бо коли засинав, не сумнівався уже: не сьогодні, то завтра, а буде так, як хоче. Коли ж заснув, спав, видимо, міцно, бо не одразу почув, як налетіла звідтам, із-за гір, буря й шарпнула наметом. Тоді аж кинувся й завважив неабияку колотнечу в небі, як плеснула синім світлом блискавиця й торохнув дужий, із

тріском та вилясками грім. А вслід за тим полосонув по намету густий і буряний дощ.

Не встиг підвестися і втямити, де він, що діється довкола нього, знову креснула, освітивши лиман, лодію в лимані блискавиця, сколихнув землю сильний (таке відчуття, що зовсім поруч) грім.

— Ой боженьку! — заволав хтось жіночим голосом, і князеві не треба було догадуватися, хто кричить, — з жінок вона одна тут, крім Миловиди, більше немає кому кричати.

Схопився, кинувся до впазу, та одразу ж і подався назад, шукав, мацаючи руками, вотолю. А блискавки, здавалось, і не згасали, креслили за нещільною стіною намету небо — то вздовж, то впоперек, і кожен їхній спалах супроводжувався ударом грому, часом віддаленим, а більше близьким і несхибно разючим.

Вихопився назовні й одразу ж наразився на густий та буряний дощ, а вслід за тим — на ще відчайдушніший, ніж перше, дівочий крик.

— Миловидо! — шарпнув запону й опинився поруч із зіщуленою, волаючою про поміч дівчиною. — Що з тобою, Миловидо?

Немов налякана коршуном голубка, кинулась до князя, обхопила руками міцну його шию, тиснеться і плаче, а плачучи, позойкує. Була гаряча ще зі сну і разом з тим трепетно довірлива, така прихильна й довірлива, що він сам відчув у собі змаління сили й затремтів знеможеним солодощами тілом.

— Заспокойся! — угомоняв її. — Скажи, хто тут, чом так перелякалася?

— Я боюся, княже. Кари бога-громовика боюся! — казала й тремтіла, мов лист на вітрі. — Чуєш, як грюкає? Довкола намета б'є, все поціляє.

— Ну що-бо ти! — зітхнув полегшено й сам, здавалось, заспокоївся по тому зітханню. — То тільки здається, що все по тобі й по тобі. Далеко б'є. Бачиш, мені нічого. І тобі нічого вже не буде. Заспокойся.

Пригортав і пеетив її, мов дитя. Зрештою відчув: заважає змекла, поки біг, вотола, й скинув її одним махом плеча. Сів зручніш і Миловиду вмовив зручніше.

"Боже Свароже! — казав сам собі і захилювався тим казанням. — Вона осьдечки, на руках у мене. Липне, ніби мокрий лист, і шукає захисту".

Чи такий радий був і не тямив на радощах, що робить, чи, навпаки, тямив і користався нагодою, — однією рукою горнув до себе Миловиду, другою гладив-заспокоював, а гладячи, звірявся: то ж не мана була, еге? У цієї дівчини такі ж дивовижно непорочні лінії, як і в тієї, що купалася в озері, вона уся така, як видавалася там.

Що певніший був у своїх звіряннях, то відчутніше п'янів і втрачав над собою владу. Спершу тільки аж надто широко горнув до себе дівчину й купався обличчям у її розпущених на ніч косах, а далі й зовсім пустився берега: відчув на собі гаряче дівоче дихання й припав до відкритих з ляку чи з надмірної довірливості уст.

З усього, що було потім, пам'ятає одне: з покірної щойно дівчини Миловиди зробилася раптом кицькою.

— Кня... Княже?! — шарпнулася під ним, пориваючись випручатися, та, безсила

зробити те, уперлася руками в обличчя й запустила, куди бачила, пазурі свої. Волот змушений був відвернутися, а проте не послабив обіймів. Підцьвохнутий злюбним жаданням, ще відчайдушніше прагнув жаданого. Щось обіцяв явно не схильній до злюбу дівчині, в чомусь присягався і певен був, вона не лишиться глухою до його княжого слова: обіцяє ж не якусь там абищицю — золоті гори. А замість послуху і згоди отримав різкий і болісний удар у плече.

Тоді аж, як сахнувся від неї й затиснув уражене місце рукою, збагнув, що сталося. Боронячись, Миловида натрапила рукою на приторочений у нього до пояса стилет, вихопила його і вразила прикрите всього лиш сорочкою тіло. Болю, принаймні такого, як спершу, не відчував уже, зате явно відчував, як розпливається під рукою липка й гаряча кров.

У спалахах, що їх не переставали викрешувати блискавиці, побачив, як тиснулася в кутку перелякана тим, що сталося, дівчина й тримала перед себе націлений на нього стилет.

Хіть одразу ж згасла, замість неї злоба підступила до серця і стала помітно закипати в серці.

— Як же ти посміла?

— А князь як посмів?

Аж пересмикнуло Волота. Націлився було сказати те, що сплигло тієї миті на думку, та опам'ятався і стримав себе.

— Я ж не тать і не обавник. Кажу: вподобав тебе, хочу, щоб стала мені жоною. Чи, думаєш, так собі йшов до Бори́ча, правдами і неправдами визволяв з неволі?

— То й я ж уразила не так, щоб дуже, я — аби угамувати лишень хіть.

— Добре мені не дуже. Кров цебенить, мов із вепра. Накинь вотолу та піди в мій намет, принеси кису шкіряну. Там є полотно, добудеш і перев'яжеш рану.

Послухалася і не зволікала. І грози, здавалось, не боялася вже — вона помітно відкотилася за лиман, лише блискавиці кресали раз у раз й освітлювали їй путь до намету, пошуки киси в наметі.

— Зніми, княже, сорочку, — звеліла, коли приготувала полотно.

— Знімай сама. Уразила так, що й рукою не годен поворухнути.

Мовчки погодилася, мовчки й знімала. Взялася за край рукава на здоровій руці й звеліла, аби князь допомагав їй звільнитися від своєї вдяганки. Потім підвелася, стала над Волотом і обережно скинула сорочку через голову. Ту, уражену, руку звільнила від неї останньою.

Наклала на рану шмат згорнутого в кілька полотна і знову попросила Волота потримати, аби не впало. Далі вже пеленала руку, а з рукою й плече сама й пеленала старанно, як здалося князеві, не без співчуття.

— Що скажу завтра лодочним, нарочитим мужам із Волина? — питався у неї, і важко було добрати, усе ще попікає чи просто журиться. — Рану нанесла, твар подовбала. Це за те, що порятував від ганьби, вивіз із неволі ромейської?

— Чи князь на те вивозив, щоб порятувати з одної, а завдати іншої ганьби?

— Кажу ж, уподобав тебе, хочу, щоб стала мені жоною.

— У князя є жона, я бачила і знаю.

Умовк на мить, думає-гадає, як їй пояснити, такій зеленій і такій чистій.

— Ти не все знаєш про княгиню Малку. Коли довідаєшся, інакше мислитимеш.

— Інакше не можна, княже.

— Можна, Миловидко. І варто, — зважився сказати більше, ніж хотів би зараз. —

То правда, я горю бажанням злюбу, ти така жадана, так до серця мені, як ніхто досі не був і не буде. А проте не лише тому хочу взяти тебе за жону. Малка не здатна більше народжувати дітей. Підвередила себе, коли народжувала найменшу, і не може тепер бути непраzdною. А ти он яка ліпотна дівка. Ти народиш мені синів-красенів і станеш наймилішою з усіх жон, що є на світі.

— Князь говорить неподобні речі.

— Чом неподобні? Ніби не відаєш, зріла вже, не сьогодні, то завтра горітимеш бажанням злюбу. То ж і стань моєю. Богами нашими присягаюся: будеш першою жоною в Черні.

— У мене є ладо.

— Той, Божейко?

— Ано. Ми заприсяглися бути у парі з ним. Там, у біді, присягалися, князю.

— А Лада? Невже Миловидка не збагнула: богиня Лада пішла супроти вашого бажання. То з її волі об'явилися у Випалі ромеї, то вона вчинила так, аби вас роз'єднали і в ромеях. Ти зараз на своїй землі, на вольній волі, а Божейка повезли з Одесу на край світу, туди, звідки не буде вже вороття.

— Як це — повезли? Адже князь казав, ромеї не схочуть заїдатися з антами, ромеї повернуть полонених.

— Тоді казав, аби заспокоїти тебе, зараз кажу правду.

Хилилася під вагою видимого горя, й не знала, що їй діяти. Перечити? Кричати, що то лжа, князь хоче всього лиш обаяти? А звідки знає, звідки може знати тепер, де правда, а де лжа?

Затулила вид свій руками, хилилась та й хилилась на вимощене лодочними ложе. І плакала схиляючись. Тихо і жалісно, подитячому надривно.

Якийсь час Волот не зважувався наполягати на своєму. І заспокоювати не заспокоював.

— Я тому й прийшов до Миловидки, — заговорив, коли стишилася трохи, — тому, кажу, й прийшов, що вірю: вона достойна бути щасливою, бо має від мами-природи все, щоб робити щасливими інших.

— Де те щастя, князю?

— Вдумайся, дівчинко гожа, і збагнеш: воно поруч. Не Божейкові — мені судилася ти. Це богиня Лада повернула тебе до мене. То ж і кажу: приходи і будь княгинею Тивері. Я — муж при силі і здоров'ї, я зможу дати тобі все, чого захочеш. Дай мені одне — прихильність серця свого, взамін матимеш усе.

Помовчала і вже потім вирекла з освітленої блискавицею ночі:

— Ти не знаєш, княже, Божейка, не відаєш, яке велике у нас із ним бажання злюбу. Що ти і що твої обіцянки супроти того, що дали б мені позирки Божейкових очей, Божейкові пестоші та злюбні втіхи! — мало не крикнула у відчаї.

То було занадто, надміру занадто. Та князь не відповів на ту надмірність гнівом, у нього вистачило мудрості не прийняти образу за образу.

— Є й інші, дівчино, принади у мужів, окрім очей та пестошів. То похвально, що ти віриш, що умієш вірити. Та зважай і на те, що я кажу: Божейко твій, коли б він був не просто собі отроком чи .мужем — богом, і тоді не зможе повернутися звідтам, куди запроторить його Хільбудій. Чи Миловидка не чула: усіх наших поселян вивезено на далекі чужинські торги, туди, де продають на каторги, у рабство! А з рабства вороття нема. Божейка завдадуть у вериги, прикують до галери, примусять гребти стільки, скільки суджено йому жити.

— Тоді... тоді й мені не буде життя.

х

Такий пильний був воєвода Вепр після всього, що сталося у Тиверській землі, чи сторожа випадково нагледіла княжу лодію й застерегла його, — ті, що правилися з-над моря, ще й Стрибожого каменя не поминули, а до пристанища на Дністрі поспішала вже виряджена воєводою челядь, поспішав і сам воєвода в оточенні отроків.

— Князь Волот, нарочиті мужі повертаються з ромейів, — казали тим, хто питався, що сталося, і не знати, чого було більше у тих казаннях-роз'ясненнях: сподіваної радості а чи передчуття тривожних несподіванок. Їздили ж не в гості до ромейського імператора, он яке лихо погнало за море і князя, і нарочитих мужів волинських. А що виїздили? Еге, чи то ж виїздили щось?

Вітрила майнали вже, лодія ішла на веслах, ото ж посувалася супроти бистрини, мовби рак по дну — на диво звільна.

— Чи є серед мужів князь? — питали старші молодших. — Бачите князя?

— Ніби є.

Тиверці пожвавлюються й помітно ясніють лицями.

— З добром прибувши, князю! З добром вас, мужі нарочиті, усі, хто повертається до рідної землі. Як плавалось?

— Хвала богам, вернулися здорові. А що земля? Що чувати в землі Тиверській?

— Окрім давніх, посіяних ромейськими татями скорбот ніякого іншого лиха чи урону землі Тиверській не завдано. Покора й спокій, княже.

— Спаси біг за добрі вісті.

Ратні люди дають князю й мужам коней, челядь іде до лодії й порядкує разом із воями, що були з князем, біля речей княжих.

— Тобі теж велено іти з нами, — кажуть Миловиді.

Дівчина не перечить, мовчки сходить на берег, мовчки й простує слідом за челяддю. Хода лишень не та, що в них. Ані радості, ані бадьорості не почувалося в ній. Такою печаллю світився вид, промовляла постава, ніби не її це визволили з полону й привезли в рідну землю, — вона стала полонянкою тиверського князя, а відтак і

тиверців.

Стриманим був і князь Волот. Вепр помітив те й уловчився стати ближче до свого побратима й повелителя.

— Не вельми багато виїздили, бачу.

— Окрім обіцянки прислати слів і домовитися про відшкодування збитків, про добросусідство, нічого втішного не веземо з ромеїв.

— Від ромеїв чогось іншого годі було й сподіватися. — Вепр помовчав і вже потім додав: — А я теж не дуже втішу тебе, княже.

— Як то?

— В землі, у Черні справді усе гаразд, а вогнище твоє не обійшла обида.

— Щось сталося з Малкою?

— Та ні, Малка жива й здорова. З Богданком прилучилася біда.

Волот натягнув поводи й зупинив Вороного.

— Як то — з Богданком? Що могло статися з Богданком? Упав з коня, скалічився?

— Того, хвала богам, не сталося. З очима негаразд.

Дивився пильно і ждав.

— І дуже негаразд?

— Достеменно не знаю. Золотавиця нібито уразила їх.

Бачив, воевода не все каже, та й самому не випадало допитуватися при людях. Тож торкнув коня і рушив. А серце, чув, зацімло і не відходить уже. Чи то ж жарти: Богданко, єдиний син, єдина надія, заслаб на очі! Що ж буде, коли слабість страшна, коли пересторога ця — натяк бути мужнім?

Такий, що приострожив би коня й погнав би вихором у город — до жони і сина. Та ба, не випадає князеві уподібнюватись поселянинові, тому, у кого чадо — вершина клопотів, всьому початок і всьому кінець. І терпів, поки доїхав до вогнища, і приїхав, найперше подбав, аби гостям було привітно й затишно у його вогнищі. Тоді аж, як позбувся тих турбот і зняв із себе всі вериги, постав перед Малкою й запитав тривожними очима Малку: "Що сталося і як сталося?"

Така знесилена була турботами його жона чи така перестрахована хворобою сина, тим, що не дотримала даної мужу обіцянки, упала перед ним на коліна й притиснулася, плачучи, до ніг.

— Не гоже княгині, — рішуче підвів її й поставив перед собою, — так низько падати. Кажи, що з Богданком?

— Нещастя, князю, — простогнала й захлинулася словами-стогоном. — Він... осліп!

— Що?! — крикнув не своїм голосом і так струсив Малку за плечі, що та стишилась нараз і видивилася на свого мужа повними сліз та перестрахи очима.

Засоромився свого крику-відчаю а чи не знав, що робити в такому горі-відчаї, облишив жону саму на себе й подався туди, де лежав син. Певно, аж надто рвійний і лютий був, челядниця підвелася з стільця, на якому чатувала біля Богданкових дверей, і поспішила назустріч.

— До сина не можна, князю, він спить.

Не сподівався, що йому заступлять дорогу, і спохмурнів. Коли ж подумав, отямився і прохолонув, а прохолонувши, мовчки обернувся й пішов туди, де полишив Малку.

Не кричав уже й не допитувався, опустився знесилений на стілець, сидів і слухав, що оповідала про синову біду жона.

Чи вона хотіла того? Чи сподівалася, що таке може статися? Їздив хлопець верхи, як їздять усі, починаючи ратну науку. Теплінь-бо прийшла на землю, а з теплінню — ліпота і благодать. Хто ж утримається такої пори, не захоче відчутти себе птахом, що міряє простори де хоче і як хоче? Не втримався й Богданко, навчившись сидіти в сідлі і правити конем. Їздив та й їздив, доки не стрінувся із злим повітрієм у аері і не нажив собі лиха: ячмінь вискочив на оці. Дядькові б завважити те й додому, під нагляд матері привезти отрока, а він махнув рукою: пусте, звідки прийшло, туди і піде. А ячмінь ріс, визрівати вже став і заважав, ясна річ, Богданкові. Те й робив, що протирав сльозоточиве око, доки не умудрився зірвати свою болячку. Отроча, що з нього візьмеш? Чи воно знало, чим то загрожує? Та й хто міг знати, що таке станеться? Вчепилася золотавиця і осліпила.

— Коли ж те сталося? — поцікавився, не підводячи голови, Волот.

— Ячмінь зірвав на тій седмиці, а осліпнув не далі як учора.

"Учора?! — пробудився Волот і ледве стримав себе, аби не подивуватися вголос. — Тоді, як небо і землю стрясали перуни?"

— ...До вчорашнього бачив, — своє оповідала Малка, — а вчора, тоді, як кресали блискавиці, закричав несамовито. Я кинулася до нього, питаю: "Чого тобі, дитятко?" А він вчепився за мене руками, слова не скаже з ляку. Аж потім уже, коли приглянулась, побачила: Богданко наш не баче.

Вона не переставала схлипувати і розповідала щось, схлипуючи, та Волот не дослухався до того, що розповідала. Перед очима постала вчорашня горобина ніч на березі Дністровського лиману, згадався надсадний дівочий крик поміж ударами перунів, благання про поміч і все, що сталося, коли прийшов допомогти.

"Це я завинив. Це через мене покарано нашого сина. О боги! Як же се? Нічого ж там не було такого, щоб карати. Чуєте, боги, не було! Я не осквернив дівчини, я..."

"А благословення Лади? — вихопилася інша думка і змусила оглянутись: це він питає себе чи хтось сторонній. — Миловида казала ж: запряглися з Божейком узяти злюб і запряглися в той день, коли зійшла на землю Лада. Що коли вона таки благословила їх на це? Я посягнув тоді не просто на невинність дівочу, посягнув на благословення богині злюб, вчинив богопротивне діло! О горе! Схоже, що сталось саме так. Що ж маю вдіяти, аби спокутувати провину свою і порятувати сина? Що маю вдіяти?!"

Підвівся, пройшовсь до дверей, від дверей — до вікна і знову зробив те саме. Бо таки не знав, куди подіти себе, де втопити досаду, біль, сум сердечний. А Малка плакала. Часом тихо, лише схлипуючи, часом болісно і надривно.

— Когось кликала до Богданка?

— Волхва Пипелу.

— І що сказав він?

— Був тоді, як тільки-но обсіла сина золотавиця. Казав, зілля якесь потрібне, а в нього не було його. Тож пішов на пошуки серед таких, як сам. Та чомусь не повернувся звідтам, не інакше як іншим упився зіллям.

— Пипела не з тих! — обурився князь, а чому, і сам не знав. — Старий уже він, можливо, занедужав і зліг де. Іншого баяна мала б покликати і негайно. Чи мало є їх поміж люду, басих та баянів?

Гадав, виправдуватиметься жона, а Малка обернулася рвійно й метнула виплаканими очима блискавиці.

— Що баяни і що басихи? Не треба було посилати Богданка в ту гемонську науку. Скільки житиму, не прощу собі того. Я мала б трупом лягти, а не пустити сина. Воно ж хоча і отроча, а дитина ще. Чи знає, де стати, як повестися? Був би при матері, був би й при здоров'ї.

— Не те кажеш, Малко! — розгнівався і гримнув пуще колишнього. — І робиш не те. Сльозами горю не зарадити. Скликай, кажу, баянів, усіх, що є, басих і лікуй сина. Чула, що велю?

Малку вгомонив сяк-так. А ось себе ні вгомонити, ні стишити не міг. Єдине, на що спромігся, пішов до Богданка й потішив його, як зумів: сказав, що він, отець, дома вже, а коли вдома, із своїм сином, хай не боїться, докладє всього, чого можна, чого й не можна, а в біді дитя своє не залишить.

Богданко повеселішав. Спершу питавсь та допитувався, чи є такі баяни або басихи, що можуть зцілити його очі, зробити їх такими, як були досі — зрячими, потім згадав, куди їздив князь Волот, і заговорив про ті краї та городи, де був, про людей, що бачив. Коли ж довідався, що вітець його стояв перед самим імператором Юстиніаном, шукаючи собі і люду своєму захисту, — питав та й питав, слухав та й слухав розповіді свого тата. Здавалось, і про біду забули обидва, бесідуючи та тішачись тим, що пригасили тою бесідою осмоту. А втім, то тільки здавалося. Надійшла та мить, коли князь мусив піти від сина, і знову згадалося все. Бо обіцяти — одне, а зцілити — зовсім інше. Бо таки має робити щось, аби зцілити свого єдиного сина!

У тих пошуках-роздумах натрапив і на Миловиду. Через неї сталася його провина перед богами. Може, має подбати насамперед про те, аби простила Миловида, а вже потім проситиме прощення у богів?

Зрадів тій знахідці і заспішив до дверей, сказав першому, що трапився, челядникові:

— Поклич ту, що прибула зі мною з ромеїв. Миловидою звуть її.

Мабуть, довідалась уже від челяді, що скоїлося в родині князя Волота, такою сумовито-співчутливою і такою довірливою постала перед ним, учора зневаженим ще, що в князя серце зайшлося і думка не забарилася додати жалю. Боги, і цією неземної ліпоти дівчиною він має поступитися заради зцілення сина? Яка ж кара буде більшою для нього, та, що є уже, чи та, що буде, коли зречеться Миловиди?

— Скажи, дівчино гожа, — зборов-таки сумніви, — ти можеш простити мені те, що

було там, на лимані?

Спаленіла на виду й потупила зір.

— Що саме, княже?

— Ну... мій намір, моє бажання примусити тебе зректися даної Божейкові обітниці. Зиркнула, звіряючись, мабуть, він чи не він це каже, й знову сховала очі.

— Простили б, княже, боги, я прошу.

Аж серцем скинувся, уражений почутим. Виходить, не тільки він, вона те саме думала.

— Спаси тебе біг, Миловидко. Ти не тільки вродою ботоподібна, ти й мудрістю достойна бути серед богів. І я не залишуся за це в боргу, на щедрість твою відповім достойною щедрістю. Скажи, хочеш побувати вдома, побачити стариню?

— О так!

— То йди. Іди й довідайся, що там і як там.

Заясніла вся, радіючи, а йти не йшла.

— Князь лишень сходити дозволяє? — поцікавилася зрештою.

— Ну чом же? Ти вільна. Що серце скаже, те й чини.

— А як же... Як же буде з тим, що за мене заплачено соліди?

— Забудь про них. Ти більшим заплатила. А може, й заплатиш ще. Мушу сказати тобі: невелика радість чекає на тебе вдома. Я заїздив, коли правився до ромеїв у Випал. Немає твого Випалу, геть спалений. Ну, а що з старинею, того не знаю, про те сама довідаєшся, коли будеш там.

Або не хотіла вірити тому, що чула, або така приголомшена була, почувши. Стояла, хилила донизу голову і мовчала.

— Ти сумніваєшся?

— Чом мала б сумніватись, коли сама бачила, як горіло наше городище.

— То не сумнівайся, вродливице, і в тому, що далі казатиму. Коли станеться так, що нікого з кривних не застанеш у Випалі, коли у тебе й вогнища свого не буде, не обминай Черна і мого терема в Черні.

Цього разу Миловида не сховала від князя очі. Якось аж надто хутко і зачудовано глянула з-під брів.

— Князю мало тієї кари, що має вже?

— Кари не буде, Миловидко, коли буде на те твоя добра воля.

Х/

Баяни таки збороли травами золотавицю, а очам Богданковим і трави не допомогли: так і лишився незрячим.

Князь ходив похмурий, мовби грозова ніч. І їсти не їв, і за княжі діла в землі своїй не брався. Здавалось, і забув уже, що є спалені весі в полуденних вервах, і є люди, що лишилися без кривлі над головою після того спалу, як є й повинність подумати про оборонну міць подунайських обводів землі своєї. Малка розуміла усе те по-своєму і мучилася подвійною мукою. Волот тільки каже: усі ми завинили, насправді ж кладе вину на неї і тільки на неї. Адже дома була, не просто обіцянку — роту давала, коли

від'їздив: "Дітьми і вогнищем не печалься, я дам їм лад". І ось має: і дитини не догледіла, і вогнище може здиміти через той недогляд. Або сама згорить у полум'ї провини й каяття. Рятунку ж бо нема. Порятувати могло б Богданкове прозріння. А де воно?

Бачила, князь цурається її, через те й сама не старалася потрапити йому на очі. І день, і вечір була з сином, навіть менших рідко стала навідувати через Богданка — полишила на челядь. За вікном буяли квіти і трави, а Богданко не така вже дитина, щоб не розуміти, яка то розкіш і яка знада. Усе розпитує та й розпитує та тягнеться туди, до тепла.

"Може, його до Соколиної вежі одвезти? — зродилася думка й сподобалась княгині Малці. — Хоча б на літо. Там і буйний ліс, і чисте поле поруч. Дитя впиватиметься щедротами пташиного співу, пахощами буйнотрав'я і оживе серцем, збадьориться тілом. Ано, там йому буде відродно. Та й свекруха утішить словом-казкою. У неї он скільки їх, коли б могли бути морем, землю затопили б".

Хотіла піти й порадитися з князем, та згадала, яким бачила не так давно, і завагалася.

— Запрягайте коней, — звеліла челядникам, — та привезіть княгиню Доброгніву з Соколиної Вежі. Скажете, з Богданком погано, ждемо її і дуже.

А поки челядники їздили, у Черні відшукалися люди, а в землі Тиверській — діла, котрі і князя Волота розворушили. Перший заглянув до нього воєвода Вепр.

— Я не турбував би князя, — сказав, — та моці не маю вже поратися з тиверцями: ідуть і йдуть посланці від погорільців, просять помочі.

— А яку поміч я можу надати їм? Чи мало лісу по околіях, чи самі не спроможні взяти його?

— Кажуть, це лихо всієї землі, всією землею слід і зараджувати йому. Настане зима, куди подінуться люди?

Князь чує в тих словах правду і змовкає.

— Землі Тиверській теж є про що думати. Довірливі занадто ми, покладаємося на частокіл довкола весей, наіменованих городищами, на добру волю сусідів. А сусіди ба, що роблять? Вежі слід споруджувати в Подунав'ї, і не гірші, ніж у ромеїв!

— Я згоден з тобою, та погодься і ти зі мною. Волоте: удвох ми не спорудимо їх. Слід скликати віче. А віче тоді лиш відгукнеться на наш клич і піде споруджувати вежі та остроги на березі Дунаю, коли ми допоможемо поселянам спорудити до зими хижі. Це той випадок, коли нам з тобою не личить гратися в гординю, заради великого можна побути й малими.

— Гадаєш?

— Гадаю, Волоте.

— Помовчав і вже потім погодився:

— Тоді скликай віче, тільки не раніш зелених свят.

— Слухаю, княже.

Воєвода бачив: не вельми схильний до розмови Волот, а до діла тим паче. Отож

ішов від нього й гадав собі: покладеться на час. Зелені свята не за горами, ясна річ, та час є час, він своє зробить. А коли примітить, що зробив, підійде й розворушить у Волотові думаючого мужа. Важливо, що погодився скликати віче, все інше робитиме без князя і разом з тим волею князя.

Клопотів не бракувало: он скількох гінців треба було послати в усі кінці, по всіх весях землі Тиверської з речницею від князя, он скільком втовкмачити, кого скликати і на коли кликати. А Волот як не з'являвся, так і не з'являвся у городі, серед дружинників. І те відсиджування не лишилося непоміченим.

— Хто міг би подумати, — шептались між собою мужі, — що безліття так надломить князя, що його сердечний біль візьме гору над волею і розумом державного мужа. Був он який певний себе і рвійний, твердий та непохитний, а нині?..

— Горе і тура робить смирним.

А проте Вепр не такий уже й далекий був від істини, коли покладався на час. Одміни прийшли-таки у княжу родину і не далі першої седмиці. Сталося небагато: до Черна прибула запрошена Малкою княгиня Доброгніва і розбила своєю лагідною вдачею хмару.

— Не горюйте, діти мої, — сказала, — і не карайтеся провинами. Боги милостиві, а Богданко надто малий, щоб прогнівити їх. Я беру його до себе, баянитиму травами та зоряними росами, то й поверну те, що відібрав недуг. І Малка з дівоньками най їде. Аякже, в гурті, серед пташок польових та звірят лісових усім їм і весело, і втішно буде. А втіха не одному повертала здоров'я, поверне й Богданкові, правду кажу.

Так сокорила біля всіх, такою вірою засівала сумну княжу оселю, немовби й справді певна була: таки поверне Богданкові зір. І та матусина певність стала краплею, що зрушила камінь: вона здолала його, Волотову, зневіру й скинула ношу з плечей. Хай не зовсім, все ж одійшов серцем, став схожий сам на себе. Коли ж наблизився час від'їздити родині з Черна, не поклався на челядь, сам викликався провести дітей до прадідівського вогнища.

Давно колись вони з братом Остромислом мали не набагато більше літ, аніж має зараз Богданко. Як поривалися тоді до дідового оседку в урочищі Дубровик і найбільше — до Соколиної Вежі, що високо здіймалася над околіями. А так, терем у діда хоча й був не гірший за той, що мають зараз у Черні: і високий, і просторий, і кліті мав, як дольні, так і горішні, — все ж із нього не видно того, що видно з вежі. Вона — на шість ярусів, утричі вища, ніж терем, і міцна-преміцна, рублена з моченого дуба. А найбільше тішила їх, дітей, тим, що мала на кожному ярусі бійниці та зорові віконця-щілини. З неї можна було оглядати геть все урочище та підступи до урочища, не кажучи вже про поле, що мав дідусь у долині. Яка то втіха була, оглядати, яка радість — почувати себе воем, що стоїть на сторожі оседку, всієї землі. А ще ж на горішнім ярусі дід Благовіст тримав своїх улюбленців — соколів. Жив-бо не тільки з поля, а й з лісу, може, навіть більше з лісу, ніж з поля. Мав борті і бортні межі, мав он скільки виводків соколів і полюбляв ходити з ними на лови: у лісі — на куниць і вевериць, у полі — на зайців та лисиць, на водоймищах — на кряків, гусей та лебедів. Ходив він із сулицею й на вепра,

ведмедя, ба навіть на тура, одначе над усе ставив лови з навченими соколами. Через те й вони з братом линули серцем саме до соколів. І годували їх у горішній із горішніх кліті, і добували звідтам, коли дід збирався на лови. Вежа була найулюбленішим місцем дитячих розваг. Це з їхніх уст і від їхніх постійних розмов зимової пори про соколину вежу, як і від неабияких бажань податися на передлітті до того найутішнішого місця дитячих забав дідів оседок Дубровник дістав собі другу назву — Соколина Вежа.

Он скільки літ минуло відтоді, де тільки не бував за ті літа, чого не видав, а Вежа пам'ятна найбільше. І вабить чи не найбільше, надто в ті дні, як камінь лягає на серце і є потреба зрушити його чимось із серця. Он вона видніється уже. Від Черна до дідового оседку лиш десять поприщ, а така дивина стає перед очі, ніби потрапляєш в інший світ. Є тут широкий діл, а в тому долі-пониззі — поля та галявини з-поміж рідколісся, є й гори чи просто узвишся над долом. З одного, другого і третього боку. А на тих узвишсях — справжні ліси, густі й непрохідні, як казав дід, зелена сторожа Дубровника, бо таки прикривають оседок від чужого ока. По тому узвишші і йшла дідова, а нині його, Волотова, та матусі Доброгніви бортна межа. За нею інші пішли урочища й інші оседки, дідове ніби в зеленій чаші, що має один витік — до Черна і Дністра. Тому тут так затишно і так привільне, ніби у Вираї, на сонячній галявині острова Буяна.

Знав, Вепр упорається з тим, що поклав на нього: і віче скличе, і дружині дасть лад. Тож і не поспішав до Черна, лишився на день у Соколиній Вежі, лишився й на другий. Слухав дитячі верески-захоплення і відходив серцем, втішався радісним передзвоном птаства над нивами — і ще певніший був, ніж там, у Черні: матуся Доброгніва не просто потішає їх, вона вірить: не все утрачено вже. А коли вірить господиня їхнього древнього оседку, то чому не повірити йому? Вона ж таки знається і на травах, і на водах та росах, каже, не одному і не одній повернули зір. Гляди, саме зоряні води та зоряні роси повернуть його й Богданкові.

Хто знає, чи поїхав би він і третього дня до Черна, коли б не прискакав звідтам гінець та не сказав: на князя чекають нарочиті мужі.

— Ромейські?

— Ні, полянські.

— І чого хочуть?

— Вепр не повідав, чого хочуть. Казав, най їде князь, без князя він не може мати з ними бесіду.

Перше, до чого вдався у Черні, вислухав Вепра, а вже потім звелів челяді приготувати яства і накрити в гостинній залі столи. Бо кликав на розмову не лише нарочитих мужів із города Києвого, а й кращих людей Черна — тих, що ходять із товарами в чужі землі, і тих, що знаються на будівництві лодій та пристанищ.

Від Вепра знав уже: очолює тих, що прибули з полян, ратний муж Гудима, той самий воевода Гудима, що стояв на чолі полян у тім, здійсненім за батька Яроша, поході на ромеїв. Хто серед решти нарочитих мужів, не відає, а проте, коли зважити, чого прибули, не важко догадатися: є серед них і будівничі, і кормчі, і ті, що хочуть

обувати в заморських землях з товарами.

Зустрічалися не так, як у ромеїв. Були і братні обійми, і чоломкання (серед полян, як і серед тиверців, немало таких, що зналися вже), а найбільше невимушених бесід, принаймі до тих пір, поки не сіли за столи та не почали ту розмову, заради якої зустрілися.

— Князь землі Полянської Острозор, — веломовно почав Гудима, узявши до рук братницю, — шле тобі, князю, і всім мужам землі Тиверської свій низький уклін і найщиріші зичення добра та здоров'я.

— Спаси біг, — подякував Волот. — Як ся має князь Києва і всіх полян? Чи живий, здоровий? Чи міцно стоїть на східних обводах землі Троянкової?

— Дякувати богам, міцніше, ніж колись. І на силі та здоров'ї почувається нівроку. Буде отній Київ, буде й інші города з боку степу.

— А що степовики? Чи правда, що йдуть уже і за Дніпро, в полянські землі?

— Іти не йдуть, принаймні ордами, а тирлюються недалеко. Коли б не було її, загрози вторгнення, чи князь будував би їх, твердині по Дніпру?

Тиверці схвально кивали головами.

— Ви звідтам, з боку степу, бороніть землі слов'ян, ми звідси, з боку Дунаю, боронитимемо.

Пили за те й виголошували здравиці, пригощалися яствами й знову виголошували. Поляни знали вже, яка біда постигла тиверців у Придунав'ї, й не поминули поцікавитись подробицями: що, власне, сталося і чому сталося?

— А чому, — не ховався Волот перед своїми гостями і союзниками, — ромейським воєводам захотілося набити кисі солідами, ось і подалися в наші землі за дармовщиною. Ціна на рабів на їхніх торгах не падає, беруть по двадцять солід за голову. А коли тих голів тисячі та й тисячі, то чом не спокуситися?

— Забули, виходить, що слов'яни можуть побувати і в їхніх землях.

— Саме так: забули.

— А тим, хто забуває, — втрутився хтось із тиверських мужів, — слід нагадувати, що то татьба, що за татьбу рано чи пізно доведеться розплачуватися.

— Ано, — підтримали його і не тільки тиверці, поляни теж. — За татьбу рано чи пізно доведеться розплачуватися!

Пили не ситу, що водилася в усіх слов'янських землях, пили янтарне вино з родзинок, а вино помітніше підігрівало кров, будило буйні поривання як у тих, що зазнали ромейської кривди, так і в тих, що співчували покривдженім. Гудима бачив те й не забарився підвестися, аби попросити тим уваги і тиші.

— Буду щирим із вами, братіє, — звертався до тиверців. Пливучи Дніпром до моря, а морем — до Черна, поляни передусім це хотіли сказати Тивері і її мужам: ви не будете самотні, коли доведеться вийти на прю із супостатами, що там, за Дунаєм; поляни були і будуть з вами. Так сказав князь Острозор, так і я кажу.

Тиверці дружно підвелися й простягли до гостей виповнені вином братниці.

— Слава князю Острозору і люду полянському! Так діють лише браття. І люд

тиверський не забуде цього.

Пригадували колишне й хвалилися колишнім або заприсягалися у вірності й возносили хвалу братньому єднанню. Бо вони таки браття, бо того вимагає діло землі, честь люду слов'янського і потреба люду.

Вловивши у веселому гаморі застілля слова про потреби люду, Гудима знову звівся над усіма й заговорив, долаючи гамір.

— На часі буде сказати, братіє, що саме потреби люду слов'янського й звеліли нам, мужам землі Полянської, сідати в лодію і добиратися до вас через несамовиті пороги на Дніпрі, затим — бурхливим морем. Бо певні: далі не можемо сидіти в своїй землі і мати лиш те, що маємо. На хліб і мед, на віск і спокусливу для заморських гостей пушнину хотіли б брати дещо і в сусідів: залізо, паволоку, кузню і вироби майстрів заморських. А ще є потреба бути в сусідів і вчитися зводити кам'яні споруди, городи та вежі з каменю, аби були міцні і неподатливі, не боялися ані вогню, ані заліза, аби стали твердинями землі нашої і там, по Дніпру, і тут, на Дунаї. Чи так мислимо, братіє?

— Так, так! Черн дещо знає вже, а проте і більше знати не завадить. Ромеї он які храми мурують.

— Чули ми: маєте намір будувати сторожові вежі по Дунаю?

— Мусимо, коли не хочемо спустошення.

— Правда ваша: аби не терпіти спустошення, слід стати на Дунаї твердою ногою, — спорудити там такі ж тверді, які спорудили супроти вас ромеї. Та чи не час, братове тиверці, мати вже нам коли не на Дунаї, то поблизу Дунаю морські пристанища, а в тих пристанищах — лодії, такі, що по Дністру ходили б, і такі, що на них за море не страшно було б пливати? Саме з такого пристанища і на таких лодіях ми, слов'яни, й проклали б своїм товарам путь у заморські краї та й із замор'я возили б дещицю. А ще на тих лодіях могли б ходити на січу з супостатами своїми і не тільки тут, на Дунаї, а й у сам Константинополь, не лише тоді, як ромеї йдуть на нас, а й у тім разі, коли є потреба упередити ромеїв.

Тиверці приишли, по їх видовжених лицях видно було: не зовсім розуміють полянського нарочитого мужа або ж не вірять, що все, сказане ним, можливе..

— Скажу більше, — бачив те нерозуміння Гудима. — Ми тому й пішли Дніпром через пороги, що хотіли знати: зможемо ходити тією путтю до моря чи не зможемо.

— І що сказало плавання?

— Зможемо, а проте путь та многотрудна і небезпечна. З товарами лодії не пройдуть через пороги, розбиватимуться і неминуче. А крім того, асійські таті промишляють там. Коли побачать нас із товарами, не дадуть доправити до моря. Отож ми винесли з тої нашої мандрівки іншу мисль: плавання в полуденні краї слід починати звідси, з Тиверської землі, якщо буде на те воля тиверці в.

Волот більше, ніж інші, був зацікавлений речницею полянина Гудими, через те не спускав із нього пильного ока.

— Воевода хоче сказати: товари треба буде правити возами до Черна, а звідси лодіями — за море?

— Можна, княже, й так, а ще ліпше буде, коли оберемо для морського пристанища стару грецьку Тіру.

І знов загомоніло застілля: а так, Тіра — зручне місце для морського пристанища. Там — лиман, а лиман — те, що й море. Звідти можна буде ходити не лишень у Мізію та Фракію, а й до самого Константинополя.

— Там має бути город? — цікавиться Волот.

— Поки що досить острога.

— Відтак і вої?

— І вої, княже. Такі числом, при такій броні, за такими мурами, щоб могли захистити наші лодії і наші товари, а ще були б надійною сторожею в усьому Придунав'ї.

— Муж із полян правду каже, — вихопився хтось із підпилих тиверців. — Давай, княже, згоду! Матимемо пристанище — матимемо й лодії, а матимемо лодії — дістанемо ромейських татей у фортецях і поза фортецями. Ано! Тоді нам не лише Хільбудій, сам імператор із палатійськими воями не страшний буде.

Князь Волот виповнив вином братниці гостей, затим — свою.

— Усі так мислять? — підвівся за столом.

— Усі! Давай, княже, згоду!

— Згода буде, та є ще питання до нарочитих мужів із полян: чиє то буде пристанище?

Гудима осміхнувся, а проте не зволікав із своєю речницею на те.

— Чия земля, тому належатиме й пристанище. Поляни, як і уличі, дуліби, сподіваюсь, задовольняться тим, що матимуть у Тірі свій куток, свої сховища для товарів і свої лодії. А ще — дозвіл на перевіз, на право безборонно правитися з товарами по Тиверській землі.

X//

Що ближче підходила Миловида до Випалу і своїх кривних у Випалі, то менше було певності в ході.

"Боги, будьте добрі, — благала подумки. — Збережіть їх і помилуйте, зробіть так, аби те, що казав князь, не стало правдою. Най то буде всього лиш вигадка мужа, котрому будь-що хотілося зламати й лишити при собі дівку. Най буде ліпше так, аніж інак. Чуєте, боги! Зголошуюсь не застати ані старої, ані нової оселі, в котрій так бажалося жити і тішитись знадами світу, та не зголошуюсь, не хочу, аби сталося щось гірше. Зробіть так, боги ясні, аби застала там, у Випалі, і маму, і тата, і братика з сестричкою, бабуню з дідусем. Не робіть мене сиротою, ласкаві боги, не губіть до краю".

Ішла з Черна тією самою путтю, що й минулого поліття їхала з татом, мамою, супроводжувалась Божейком. Через те по примітних обочинах, дубах та галявинах бачила: Випал не так і далеко вже. За тим лісом піде поле, а вийде в поле — побачить оселі випальські. Бо лежать у долині під лісом, бо з поля їх так гарно видно. Швидше прийти б та глянути на Випал, та потішитись зустріччю з кривними — ото і всі

Миловидчині жадання, уся турбота. Та ще тривога: чи ж діждеться її, зустрічі?

Тим жила, верстаючи неблизьку путь, звідти, власне, й черпала силу для своєї путі. А вийшла з лісу та глянула в діл — стерялась і змаліла на силі: на місці осель випальських лежало суцільне згарище. Лише там, де була околія Випалу, стояло осиротіло кілька халуп.

— Горенько моє! — заплакала. — Невже ж і все інше — правда?

Таки повірила, мабуть, тому, що казав князь, ішла й світу не бачила за сльозами. А розшукала на згарищі місце, де стояла дідусева хижа, розглянулась на попелищі, що лишилося від нової татової оселі, і зовсім заголосила. Кликala матір, тата, кликала братика, сестричку, нарешті бабуню, свою найдобрішу з усіх добрих та прихильних до неї людей, — дарма. На всі чотири сторони світу кликала — і все дарма, ніхто не відгукувався на її клич.

Геть змаліла на силі, плачучи, й присіла на єдину на всьому подвір'ї колоду, що лежала свого часу біля дровітні і вціліла від вогню. А присівши, схилила на руки обважнілу від невітшного горя голову, схлипувала. Нікуди не поривалася більше, ні про що, здавалось, не думала, сиділа й ковтала щедрі в такій окaзії сльози. Аж чує — наблизився хтось. Оглянулась — господиня з сусіднього подвір'я.

— Чи не Миловидка часом?

— Не пізнали, бабуню?

— Боженьки! — зраділа жінка. — Жива, виходить, повернулася до отчого порога!

— Як бачите. А чи жива моя стариня, усі крeвні? Чом нікого не бачу?

— Лихо постигло нас, дівонько гожа. Глянь, що зробили таті ромейські з Випалом. Мало кого обійшло воно, те страшне лихо, а ті, кого обійшло, у лісі зараз, рубають дерева для хиж.

— Ну, а мої тато, мама? — підійшла і вхопила стару за обидві руки. — Чулись-те, мої крeвні живі?

Сусідка не зводила з неї посмутнілих очей.

— Тобі б не питати, Миловидко, мені б не розповідати.

— Йой, бабцю, та що це ви кажете?

— Що чуєш, дитино. Вельми ревно захищали вони нову свою оселю, і всі полягли.

— А бабуня, діти?

— А бабуня, діти ховалися в підкліті старої оселі та й сховалися на віки вічні.

На крик, на жалощі Миловидчині полишили підземні житла-криївки й збіглися до купи всі інші поселяни випальські і найперше ті, чиїх дітей, як і Миловидку, полонили на передлітті й погнали до чужкраю ромеї. Обступили Ярославову дівку й не стали зважати ані на горе, що спіткало ту, ані на муки зраненого болем серця, питали-розпитували, де взялась, як вирвалася на волю, чи бачила їхніх дітей, онуків, чи знає, де вони і що з ними?

Що мала робити? Мусила розповідати людям, де їхні крeвні, яка доля спіткала молодців, яка — дівок. А поки розповідала та журилась, розповідаючи, власне горе встигло зрізнитися з чужим, і стало журбою — бануванням для всіх.

— Князь був у імператора і просив за полонених, мало не звільнив їх усіх, — хвалилася й починала ловити себе на гадці, що стала прихильницею князя і його діла. — Імператор прислав до Маркіанополя та Одесу своїх людей, і ті люди мали звільнити вже виведений гвалтом із Тиверської землі люд, та ба, ромейські воєводи встигли посадити той люд на лодії й вивезти морем на далекі торги.

— Боженьки! — заволали жінки. — Та то ж вічна каторга! Та не буде ж звідтам ані привіту, ані одвіту! І рученьки скують нашим дітям веригами, і устонька замкнуть чужим словом та буком. Імені примусять зректися.

І голосили, і приказували на колишнім Ярославовім обійсті, мовби жалобу справляли тим голосінням — по господарю, що так багато вклав праці, аби мати її, свою господоу, по господині, що ростила діток і дбала про діток, по дітках-мучениках, як і по бабуні, дідуневі, що берегли і не вберегли предківського вогнища. А коли виплакали сльози та вилили з сльозами надмір туги, забрали з собою Миловидку й сказали Миловидці:

— Живи з нами, дитино. Прийдуть із лісу старійшини, прийде твоя тітуня, помізкуємо купно, з ким тобі бути у Випалі і як жити.

І сусідів послуhalася Миловида, і старійшин, тітуні діждалася з лісу, і тоді, як сказали: "Іншої путі немає: живи в кревних і роби те, що роблять нині всі", — не стала перечити. Тут свій люд, а між своїм людом і радощі будуть приємніші, і болі легші. Ано, он як мало лишилося їх, випальців, і в кожного, хто лишився, не менше, ніж у неї, горя. Та сина чи мужа втратила, та — доньку, ще інша — і мужа, і сина, і малих дітей. То з ким же їй, Миловидці, жити й еднатися нині, як не з своїм людом? Навіть не згадала того, що князь казав: коли що, не обминай Черна і мого терема в Черні. Сказали: мусиш іти туди, де всі, — пішла; сказали: треба робити те, що роблять, рятуючись від лиха, випальці, — робила. І на передлітті, і влітку, і на політті, аж поки не спинили: "Доста. Зимув перезимуємо в тих хижках, що звели, решту будуватимемо наступного літа".

Жила в тітуні й хилилась, ясна річ, найперше до тітуні, татової молодшої сестри. Почувалась при ній, може, й не так, як при рідній мамі, та все ж почувалась не зле, ба навіть мала втіху від того, що її жаліють, стараються загодити. А зайшло на справжнє поліття, захлюпали за вікном тітуниної хижі дощі, почала відчувати себе щораз відчуженішою і засмутилася. "Де-то Божейко? — гадала. — Як там Божейку? Невже то правда, що казав князь, — продали ромейським навікуляріям або римським арматорам, закували у вериги, і сидить він тепер при веслі денно і нічно, відкритий для пекучого полуденного сонця, для холодних дощів на політті чи передлітті!"

Боги милостиві! Що ж воно буде, коли так? Вона ж не діждеться його звідти доки й сонця-світу. А визволити й поготів неспроможна. Одне, треба потрапити якось до ромеїв, друге, знайти його в безмежних землях ромеїв, третє, мати за що викупити і знати, до кого вдатися, аби викупити.

"Бідне моє ладонько, — втирала сльози. — Чи й ти так сумуєш за мною, як я за тобою? Що мислиш-гадаєш, як відчуваєш себе на тім холоднім морі, в далекім і ворожім

чужкраї?"

Не хотіла аж надто виказувати себе рідним та близьким, через те не завжди давала сльозам волю. Або ковтала, щойно випустивши, або тамувала в собі і мучилась тамуючи. Тоді йшла з хижі й робила щось на подвір'ї чи на подвірниці. А то й зовсім зникала з тітуніних очей. Куди брела багnistими вулицями, чого хотіла — сама не знала. Аж поки не вибрела одного дня до лісу, а лісом — до того дуба, біля якого молилась-благала, аби прийшов до неї Божейко. "Це ж там, за лісом, — згадала, — є Сонцепікська весь, а в тій весі — Божейкова стариня. Були принаймні. Чи вціліли після тої ромейської напасті і весь, і стариня? А коли вціліли? Га, що коли вціліли? Стариня ж його не знає тоді, де подівся Божейко і що з Божейком... Йой, як же це вона, Миловидка, не спромоглася піти й сказати. То ж нечемно й негарно з її боку. Таж у тата Божейкового, мами Божейкової серце розривається, мабуть, з туги, а ще більше з невідомості, де син, що з сином, а вона мовчить собі. Порятувалась, прибула до рідного краю і мовчить.

Така, що знялася б оце та й подалась у ту сторону світу, де Сонцепік. А згадала, що принесе Божейковій старині, і прохолонула: адже стариню не потішить те, що скаже про Божейка.

"А що потішить? — передумала враз. — Невідомість? Оте, що поїхав перед Ярилом не знати куди та зник не знати де? Ні, я мушу піти. Най нагринають, скажуть: "Це через тебе!" Най виженуть з оселі, а піти мушу і сказати мушу".

Діждалася, поки розмолочиться небо, бодай трохи спаде з трави роса, сказала тітуні, куди хоче податися, розпитала, як пройти до Сонцепікської весі, і таки пішла.

Стезя була широка: не лише конем, возом можна їхати. Проте вела все лісом та й лісом. Спершу під гору — до дуба і того джерела, що б'є з-під кореня, далі з гори та й з гори.. Спинилася, коли порівнялася з громовою водою, а далі пущьнулася перед джерелом та й стала пити.

— Напути, водице,— сказала напившись, — дай мені силу і снагу здолати печаль свою та відшукати ту єдину стежу, що виведе до лада мого солоденького, Божейком іменованого. Ти пособила тоді, коли прохала тебе перед святом Ярила... пособила, кажу, зійтися з ним, то пособи ж і нині відшукати його в чужій землі, між чужим людом. Чуєш, водице солодка, водице чиста, водице громова. Благаю тебе, пособи!

І молилась, стояла на колінах і, помолившись, ждала. Чого — сама не відала, однак стояла над водою, дивилась — питалася в води і ждала. Зрештою надумалась і розглянулася: чи не стоїть, як і тамтого разу, позаду або осторонь її жадання згорьоване — Божейко, чи не каже вже, як тоді казав: "Я тут, Миловидко! Прибув, як обіцяв"?

Та ба, цього разу анікого довкруг, лише ліс та й ліс, а в лісі — мовчазні й засмучені пізньою порою дерева.

Зітхнула, стала на ноги та й пішла сумовито-мовчазна у діл — туди, куди вела протоптана в лісі стезя.

Не печалилася тим, що може збитися з путі, поселяни сказали: вона одна, виведе,

куди слід. Ішла та йшла собі. Коли ж вийшла на узлісся та стала перед полем, засвітилась мовби та зірка, що позбулася хмар: Божейкова весь тулилася біля лісу ціла-цілісінька! Невелика вона, проте ознак пожежі жодної. Присяйбіг, що так: жодної!

Не встигла відчувати її, іскорку радості в серці, як одразу ж і остудила.

"Це ж він міг бути на Ярила вдома, — подумала, — і не знати полону. Ано, ромеї сюди не досягли, усі, хто жив тут, живуть щасливими і нині... Йой, лишенько! Чи то ж треба було, щоб сталося таке? Нащо ми зустрілися, Божейку мій ясний, у Черні, нащо зійшлися тієї ночі до купи? Здибалася б із тобою тепер оце та й сказала б, як ти казав: "Я тут, ладонько, бери, коли так дуже вже хочеш мати мене за злюбну жону". І жили б ми з тобою у дружбі та злагоді, певна, не минуло б і літа, як загоїла б уже рани, що маю по смерті мами, тата, всіх кривих. Присяйбіг, загоїла б! Бо без злюбну злюбний ти мені. Бо певна: тішилися б одне одним у твоїй оселі, як ті голубочки при своїм гніздечку. А що без тебе? Ано, що?"

Чи вона вдачею така, чи так глибоко і завчасно зранена, не встигла пожалітися сама собі, уже й заговорили вони, її сердечні рани, вже й сльози на очах. Така, що упала б отут, де стоїть, та й билася-побивалася б на його, Божейковій, землі, доки не спливла б сльозами до останку. Бо таки боляче і таки жаль: це ж через неї все сталося, це вона завдала Божейка у ромейські вериги! Сама випорснула з ворожих лабет, а Божейка завдала. Що ж скаже його старині, коли прийде і стане перед нею? Де набереться мужності та снаги, щоб прийти і стати? Таки тут, у зраненому і знесиленому ранами серці? Йой, таке кволе воно, таке немічне. А більше ж немає де й брати її, ту мужність. Правду каже, нема!

Недовго й шукала Божейкову оселю. Десять за другим разом вказали: ото вона. А коли вже стала перед оселею, то й до оселі зайшла.

— Чолом вам, господине ласкава. Чи гаразд маєтесь?

— Спаси біг. Проходь далі, коли з добром ідеш. Не сонцепікська, бачу, — казала господиня, приглядаючись до захожої. — Певно, здалеку до нас.

— З Випалу я.

— З Випалу? — чи то дивувалася, чи співчувала жінка. — З погорільців, либонь?

— Так, тітуню солоденька, і з погорільців також. Я Миловида Ярославова. А ви Божейкова матуся будете?

Господиня не поспішала з відповіддю, дивилась та й дивилась вражено і вже потім вимучила з себе:

— Йой, то ти і є та дівка, до котрої їздив Божейко у Випал?

— Атож.

Чи то боялася, що зараз накинуться на неї з докорами, чи згадала нараз, як до мізерії мало було їх, Божейкових наїздів до Випалу, прихилилася до одвірка й зайшлася ревним, таким, як, може, й не плакала досі, плачем.

І сталося те, чого Миловидка й не сподівалася, мабуть. Йшла ж бо не просто сказати Божейковій матері, де її син, хотіла бодай якось потішити убиту горем матір. А довелося самій опинитися в обіймах матері-потішниці. І поспішила на її ревний плач,

як може поспішити тільки мати, і пригорнула до себе, і на втіху-благання не поскупилася. А втішаючи і сама розплакалась.

Стояли, обнявшись, при порозі, як дві верби при березі, і жалілись одна одній, і заспокоювали одна одну. Коли ж виплакали все, що можна було виплакати, господиня згадала врешті, що вона старша серед усіх, хто в оселі, й повела Миловидну до сусідньої кліті-світлиці, далі від чад своїх.

— Сідай, дитинко, — сказала, мов своїй. — Сідай і розкажуй, що знаєш.

Така прихильна була до неї і така ласкава з нею, ніби мама рідна. Отож і Миловиді не було потреби ховатися від господині вогнища ані з тим, що вони з Божейком он як вподобали одне одного, ані з усім, що знівечило їхні наміри жити по злюбі в парі. Нічого не приховала, сказала все, що було в мислях і що — на серці. А все ж найбільше докладала хисту та бажання, аби здійснити отой, ще в Випалі зроджений, намір — бодай чимось потішити убиту горем жінку. Та ба, що її хист і що бажання, коли сама вислизнула з ромейських лабет, а Божейко ні, сидить ось, сипле словами, мов просом на передлітню ниву, а його повезли за три моря, він лишився серед тих, кого хотіли, та не визволили. Тож і мало дива, що така недорідна її нива. І слухала Божейкова мама Миловидчині казання — була зболена до краю, і вислухала — не розхмарилась. Єдине, чим винагородила за тоті старання, — поборолала жалі в собі й сказала:

— За те, що прийшла та повідала, дівчинко гожа, спаси тебе біг. Знатиму принаймні, що живий мій Божейко. Сумна його доля, йой, яка сумна! Та живий про живе думає. Думатимемо і ми, що не все уже втрачено.

Сиділа, хитала посивілою вже головою, й мислями була аж ген далеко десь. І мить, і другу, і третю отак. Коли ж завважила, що Миловидка змагається з думкою, сидіти чи йти вже, збудилася й, здається, змінилася від того збудження на лиці.

— А про себе ти нічого й не скажеш мені?

— Хіба не казала вже?

— Про те, що було. А зараз як? Стариня жива твоя, кривні усі здорові?

Чула, теплом пашить лице, а чого — й сама не знала.

— Немає їх у мене, тітонько золотенька. Ані старині, ані братика з сестричкою немає. Усі полягли, захищаючи оселю чи ховаючись в оселі.

І знову Божейкова мама стала такою, як була за мить-другу перед цим: і сумовито-замисленою, і зболеною.

— Де ж ти живеш, дитинко бідна? У кого живеш?

— У татової сестри.

— Чи добре тобі там? Маєш що їсти? Чи не затісно?

Дівчина заблудила очима і припізнилася з словом-відповіддю. Казати, що їй аж надто добре в тітки, не насмілювалась, однак і запевняти, що погано, не випадало якось: її не кривдили і не збираються, здається, кривдити.

— Може, до нас перейдеш? — швидше підказала, аніж питалася Божейкова мати.

— А чого?

— Наша оселя вціліла від татей, а там, у Випалі, знаю, усім затісно зараз. Отож

переходь, коли справді так, та й живи, поки спорудиш собі. Гляди, й Божейко повернеться на той час. А чом би й ні? Один із наших, сонцепікських, бував на тих проклятих богами й людьми каторгах. Взяли його ромеї у полон, а з полоном запроторили на каторгу. П'ять літ плавав, прикутий, а на шостий поталанило-таки: розбив вериги і втік. Воля, дитино, високе слово, а бажання бути на волі — і поготів. Воно і мури валить, і гори долає.

"Йой, матінко-зірко! Не так-то легко буде Божейкові розбити ромейські вериги", — подумала, а вголос сказала:

— Я пораджусь із тіткою. Коли не потрібна їй на зиму, то й прийду. Удвох нам, — додала, долаючи осмуту, — не так сумно ждатиметься, правда?

XIII

Поки було літо, а в Соколиній Вежі була мати, сестрички, Богданко не доглядався, що робить бабуся Доброгніва. Вмивався, як і колись, студеною водою, може, тільки старанніш, аніж до золотавиці, промивав очі і не витирався, як звик витиратися після вмивання, ждав, поки воду висушить сонце. Тепер же, як мати-княгиня поїхала й забрала з собою дівчаток-щебетух, в просторій бабусиній оселі надто відчутною стала тиша, і отроча невільно дослухалося до неї, а дослухаючись, завважувало кожен сторонній звук.

— Що це, бабусю? — питав, коли стара ставила перед ним миску з водою.

— А що ж, водиця. Вмиватися будемо.

— Знову? Чи так давно умивалися?

— То була росяна водиця, ця — зоряна.

— Це та вже, що допоможе?

— Не знаю, соколику. Котрась має допомогти, а котра — не відаю. Найбільше покладаю надій на ту, що впаде на твої віченьки у світлу п'ятницю.

— До неї недалеко вже?

— Ба ні, далеко. І поліття треба перебути, і зиму переждати.

— Йой! Аж на передлітті?

— Ано, раннього передліття. Того дня бог-громовик розбиває ударом своїх блискавиць зимові вериги й одкриває вхід у царство вічного літа. Царівна Золота Коса, Ненаглядна Краса буває особливо щедрою тоді, разом із росами чи дощовими потоками посилає на землю й живу воду. А саме вона, мій голубчику, і зцілить твої очі.

— Вона милостива, бабусю?

— Хто?

— Ну, богиня Золота Коса.

— Усі боги милостиві, внучку.

— Правда? А чом же тато казали: "Це боги покарали нас"?

— Так казав?

— Еге.

— То він з розпуки, внучку. Тебе немає за що карати, ти нічим не завинив ще на землі. Необережний був, поглянув невчасно на царівну Золоту Косу, Ненаглядну Красу,

тому й осліпнув.

Вона рідко коли полишає його на самоті, хіба на мить-другу або тоді, як спить. Все сокорить та й сокорить, оповідаючи внукові, чому небо буває чисте та ясне, а чому — похмуре, з якого це дива півні співають удень і поночі, тоді, коли всі і все спить; чи так одвіку було, що на землі росли дерева, засівалися ниви і родив хліб. Отож і зараз посадила внука так, щоб голівка його лягла бабі на плече, гладить-заспокоює і каже гладячи:

— Хто бачив у небі сонце, той бачив і Золоту Косу, Ненаглядну Красу.

— Хорс — її вітець? — обриває на слові Богданко.

— Ба ні, Сварог усім богам вітець. Золота Коса — богиня світла і добра, всеблага плононосиця, та Морська Діва, що повертається до нас із глибин океану, аби наставав день на землі і не згасало життя. А так, не було б її блиску-світла, не було б і тепла, а не було б тепла, не було б і людей на землі, не росло б дерево в лісі, не плононосила б нива в полі. Це вона, богиня з богинь, виходить щоднини на небо й розпускає по землі золоті свої коси, кличе до життя й дає плононосну силу всьому, що здатне плононосити. Це з її ласки настає та пора, коли бог-громовик розбиває льодові вериги в аеровому морі й одкриває путі для медоносних струменів дощу. А де падають ті струмені, там теж квітує життя. Бо поновлюється злюб між Небом і Землею.. Небо дарує Землі розкішні шати, Земля дарує Небу колиску для піднебесних вод — аер. Тож не гнівайся, внучку, на Злотокоосу Діву за те, що була аж надто ясною і осліпила тебе своїм блиском. Вона осліпила, вона і зцілить. Треба тільки бути довготерпеливим, уміти ждати і благодати ждучи. Хочеш, я навчу тебе благань-заклинань, аби сам звертався до богині й нагадував їй про себе? Кажи за мною: "На морі, на океані, на острові на Буяні є пломеніючий білим пломенем-світлом алатир-камінь. На тому камені сидить Красна Дівця. Сидить вона і стріляє в чисте поле, убиває всілякі болі. Дівце Красна, Дівце Ясна, Дівце Всеблага. Убий і мій недуг-потьмару. Пошли з небесної криниці живої водиці на мої темні очиці. Зроби так, аби прозріли, аби я знову бачив лик твій, ясну красу твою, тішився лісом-знадою, долом-левадою, ясним світом і людьми у світі".

Богданко слухняно повторює за бабусею — і раз, і вдруге, зрештою надумується й питає:

— А в тому морі є й острови? Що то за один — Буян?

Бабуся не гнівається, бабуся у нього, ніби та богиня всеблага: сама добрість, сама утіха і сама покора. Осміхається тільки, коли внук не те питає або невчасно питає, і, осміхнувшись, каже:

— Земля, щоб ти знав, то лиш краплина суші в океані-морі. Довкола неї вода і над нею вода. Скільки сонця-світу, стільки і води у світі, та ще аеру. Один океан обступає звідусіль Землю, інший плаває в небі. Цей інший — дощове океан-море. А вже за тим морем — голубе царство вічного літа. Воно і є царством Сонця, Місяця, Зірок, сіреч островом Буяном. Там не буває стуж, там — одвічна й довічна благодать, течуть медові й молочні ріки, а по берегах тих річок — нев'янучі сади, між садами — вічнозелені луки. Чого тільки немає в тих садах: мигдалі, родзинки, овощ всяка. Яблука ж лишень

золоті. А вже птаства того, боженьки! Так щебечуть, так виспівують, що й сказати несила. Боги наділили той благословенний острів найчистішим, що є на світі, аером, водами живодайними. Це там, внучку мій, міститься небесна криниця, та, що в ній найчистіша і найсмачніша в усьому всесвіті вода, що з неї беруть початок усі небесні ріки й поповнюють своїми живодайними водами світовий океан. То на острові на Буяні росте Мокрецький дощonosний дуб, зимують усі земні птахи. Не з безодні підземельної, таки з Вираю прилітають вони на передлітті й приносять у дзьобиках сім'я рослинності всякої — тієї, що плодоносить у полі, й тієї, що росте у лісі, на лузі чи в саду.

— А челядниця казала, що насіння вітри заносять.

— І вітри, мій голубе, аякже. Там, у піднебессі, живе велетенський Стратим-птах. Він і здійсмає своїми крилами буйні вітри, а ті вітри, гасаючи поблизу острова Буяна, підхоплюють сім'я-насіння й несуть його на землю. Ано, звідки б то взятися на землі такий силі-силенній усякого квіту, та овочів, та збіжжя, як не з Вираю... А ще хочу сказати тобі, соколику ясний, — погладила стара Доброгніва внука і чомусь стишила голос, — що там-таки, на острові Буяні, стоїть біля небесної криниці золотий палац. То і є палац цар-діви Золотої Коси, Ненаглядної Краси. Саме в ньому, під золотим ложем цар-діви, у головах б'є джерело живої води. Коли дівка почує, що хтось із землян ревню благає її помочі, простягає руку й кидає воду на землю, а вже на землі вода знайде, кого слід. Отож не лінуйся, внуча моє, ходи зі мною на вранішні і на вечірні роси, зри своїми очима на сонечко ясне, коли сходить, зри і коли заходить. Не дивись на нього тоді лиш, як буває в пишній красі, а на землі немає місця росі. Гляди й підстережеш щасливий час, а в щасливім часі — благодатну мить, ту, що незрячого робить зрячим. Чи пристаєш на це, внучку?

— Ано. Я з усім і на все, бабусю, згоден, аби тільки прозріти.

— То на цьому й станемо. Най буде благословен час, коли домовляємось, най буде благословенною і наша домовленість.

XIV

Зоря вечірняя, порадице знедолених. Ти одна бачиш і відаєш, яка печаль-присуха обсіда її, Миловидчине, серце, ссе з нього кров, немовби та присоска, що живе по болотах. І тепло, і затишно, і привітно в Божейковій оселі, у тій кліті, що мала б бути, як кажуть тут, за молодим подружжям, і разом з тим он як гірко. Так гірко, зоре ясная, що ні сну, ні супокою немає. І противиться жалю своєму, і не може здолати його в-собі. Пощо так сталося? Чому мало статися саме так? Та вони ж із Божейком он якими парованими почували себе, он як хотіли його, подружнього злюбу. Коли б не те лихо, давно уже взяли б його, не пізніше, як на Купала взяли б і жили в цій-таки оселі щасно та дружно. Зоренько ясна, богине красна, потішнице зморених та знедолених! Ти ж знаєш, яка то радість була б і для них із Божейком, і для старині їхньої. Та такої злагоди і такого злюбу, далебі, світ ще не знав. Ано! Божейко, ніби той голубочок, літав би та воркотав коло неї, милував та жалував, а вже що вона, Миловидка, не скупилася б на милування та на пестоші, то йой... Давно б уже дитятко його під серцем носила, готувалася б бути мамою, а готуючись, квітнула б та й квітнула від щастя, що

повнилося б у ній, і всіх-усіх робила б щасливими! Оцю маленьку кліть вимила б до сьйва-блиску, завітчала б зелом, розписала б голубочками, що живуть парно та гарно, мають кубельце та діток у кубельці. І всю оселю, все подвір'я, могла б, то й усю Божейкову весь одмінила б та звеселила. Бо така від тата та мами, що світ пригорнула б до серця, усіх зіграла б серцем, коли б той світ не був такий, як є. Йой, боженьки! Коли б же не був такий! Приборкав, бач, її голубочка та й завіз до чужкраю, між підступних і страх яких жадібних на соліди людей. А відтак і її закував у вериги. Такі важкі і такі безнадійно сумні, хоч бери і накладай на себе руки. Бо це ж не життя, зіронько ясна, се мука пекельна: жити під кривлею лада свого і не мати лада.

До глибокої ночі не спала Миловида, все думала-скаржилась і плакала, не діждавшись розради. Так і сказала собі:

"Я не вживу тут. Присяйбіг, не вживу! Здолає мене печаль-присуха й примусить піти. Ось тільки куди піду? Знову до тітки у Випал чи до князя? Ні, ні, — злякалася своєї думки і поспішила відгородитися від неї першою-ліпшою знахідкою. — Це тому мені так тоскно, що я сама ночую в кліті. Завтра ж попрошу матір-господиню, аби клала зі мною спати й Божейкових сестричок".

Згадка про господиню бодай якось розраджує дівчину і стишує біль. Бо вона єдина на цім світі он яка добра до неї. Так і сказала, коли Миловидка вдруге прийшла до них із Випалу: "Живи у нас, дитино, і будь нашою. Дарма, що немає тут Божейка. Він же бо є на світі, а коли є, живи у нас і будь нашою. Мене клич матір'ю, тата — татом, сестричок Божейкових — сестричками. Було б, звісно, ліпше, коли б щастя і крив'я еднали нас. Та що вдієш: ті, кого еднає горе, теж рідня".

На що сподівається старенька, тільки вона, певно, й знає. А може, й не знає, може, всього лиш серце велить чинити так: буде при ній Миловидка, буде й сподіванка, що повернеться син. В усякім разі, як ніхто інший добра до неї і лагідна з нею. Настане день — те й робить, що гомонить, називає донею, хвалить-вихваляє. "Ти така ліпотна і така люба, дитино, і що мені й рана менше болить, коли дивлюся на тебе та милуюсь тобою. Боженьки! Який щасливий був би Божейко, коли б мав тебе за жону, і який він тричі нещасний, що не має!"

Зітхає важко й тамує, як може, біль. Бо не хоче, щоб і доні боліло, бо таки вельми шанує її. Щось робить в оселі чи на подвір'ї, норовить, аби поруч була й Миловидка, йде до лісу чи на люди, теж бере з собою й Миловидку, і коли люди питають, чия це, звідки, не бариться сказати: "Це моя люба донечка, Божейкова лада". Така не відмовить, коли попросить, щоб не лишала на ніч саму. Ано, не відмовить.

Вона й не відмовила, а проте немало й здивувалася.

— То такі цокотухи, — казала роздумуючи, — геть замучать тебе розмовами.

— Дарма. Самій мені і боязко поночі, і сумно. Скільки лежу, стільки й думаю, і все невеселі мої думки, такі невеселі, що часом кричати хочеться.

— Дарма то й дарма, бери тих невгамовних. Сумувати вони тобі не дозволять, це вже я по собі знаю.

Вони й не дозволяли, щоправда, не довго й товклися вечорами на спільному ложі.

Малі були, а малі рано засинають. Тож і на сум, на пізні терзання-роздуми лишався ще час.

Мабуть, не спала й тієї, першої, що коротала з дівчатками, ночі, всього лиш дрімала, бо почула крізь дрімоту: в сусідній кліті гомонять.

— Я не прошу тобі, коли не зробиш цього, — злісно обіцяла Божейкова мама.

— Як же я зроблю? — виправдувався господар. — Чула, князь не зміг вирвати їх із ромейських лабет, а я зможу?

— Князь — всього лиш князь, а ти отець. У нас є золото, є ромейські соліди, що брали за пушнину. А ромей жах які ласі на них. Їдь туди, знайди сина і викупи. Таке дівча жде на нього і страждає ждучи.

— Ет, у тебе розуму, як у дитини. "Їдь, знайди..." Як поїдеш, де знайдеш? Кого спитаєш там, коли і земля чужа, і люди чужі, і річ їхня така, що не візьмеш до тями.

— Бо безтямко! А ще — перепуда, бздюх! Тобі аби свого хребта було де сховати. Син най гине, що з сином, байдуже!

Вони посварилися. Такі гнівні були обоє, не говорили — іскри викрешували, наражаючи слово на слово.

— Дівчина ж каже, — не могла вгомнитися мати, — Божейка з Одесу повезли в світи. Ото звідти й слід починати розшук: куди повезли, кому і де продали. Світ широкий, та людина ж не голка, аби безнадійно згубитися в світі.

— Ото най твоя дівчина і їде, най розшукує. Зманила до свого Випалу Божейка, то най тепер їде! Я не такий дурень, аби слухатися довгого жіночого язика і куцого розуму.

Господиня не стерпіла, теж щось сказала Божейковому татові, та Миловида не дослухалася вже до тих казань. З неї доста було того, що почула: не когось іншого, її вважають винною в біді, що спіткала Божейка. Боженьки! А гадала ж, що чиста перед Божейком і його старинею. Бо коли зродилася за першої зустрічі з Сонцепікською вессю ця неподобна думка, і забаритись не забарилася прогнати її геть, і переконати переконала себе: чи то ж її, Миловидчина, провина, що Лада вказала Божейкові саме на неї, дівку з Випалу, що Божейко приїхав туди й став бранцем ромейських татей? Не лише він, весь тиверський люд у придунайському пониззі зазнав ромейського гвалту. А Божейків тато інакше, бач, думає: винна Миловидка. Йой, людоньки! І ти, зіронько ясна, заступнице знедолених! Як же їй лишатися і жити в цій оселі, коли про неї он як думають?

Не до сну було вже. Бо що більше думала та побивалася, шукаючи рятунку, то певніша була: і ця оселя не стане їй прихистком. Ліпше вже світ за очі піде, аніж залишиться там, де її мають за басиху, що накликала лихо на свого лада і на його домівку.

"А куди ж піду? — настигла інша думка і змусила завагатися. — До тітки, до князя чи таки світ за очі? Йой, горенько! Таж там, у світах, як і в тітоньки своєї, зітлію, а то й лусну з горя та розпуки, а в князя, окрім усього, ще й зганьблю себе".

Мало не до ранку калатала собою. І думала-страждала, і плакала-ридала,

уткнувшись у подушку та дбаючи, аби не почули її там, за дверима. А настав ранок — підстерегла такий момент, коли господар вийшов поратися на подвір'ї, і стала перед Божейковою мамою.

— Господине солоденька, — сказала сумно та знічено. — Я чула, про що говорили ви з мужем своїм поночі, і ось що надумала: не комусь іншому, мені слід іти до ромеїв і шукати там Божейка.

Жінка тетеріла від того казання, слова не здатна була виректи. А проте швидко й оговталася.

— Схаменися, Миловидко, — замахала руками. — Не бери до серця того, що чула. Чи то ж дівоче діло — іти до чужаків, вештатися поміж татей і шукати правди у татей. О милостиві боги! Та ти ж пропадеш там, присяйбіг, пропадеш!

— Ну, чом же?

— Хоча б і тому, що он яка ліпотна собою. А крім всього — беззахисна, чужинка. Хто захистить тебе, коли скаже котрийсь: моя? Іти тобі до ромеїв — все одно, що віддати себе на поталу вовчій зграї.

— Дарма.

— Ба ні, не дарма. Вони за такими в чужі землі розбоєм ходять, а ти сама об'явишся. Тямиш, у яку крутопадь пхаєшся?

— Я була вже там, матінко. Боги вберегли і визволили. Гляди, й за цим разом убережуть. Знаю Одес у ромейській землі, знаю Маркіанополь. Більше скажу: маю там най і старенького, та доброго приятеля — мандрівного ливарника з полян. Гадаю, пристане на моє благання і піде на пошуки Божейка. То моя чи не єдина світла сподіванка і моя надійна сторожа в ромейській землі. Знає річ, знає покони ромейські, знає й ромеїв. Треба буде розпитатися в них — розпитається, треба буде заплатити — знає, кому і скільки. Та й путь йому яко мандрівному ливарникові всюди буде відкрита. Видасть мене за свою доню та й підемо. У вас же, чуєте, матінко-голубонько, у вас просила б одної лиш помочі: коли справді хочете бачити у себе Божейка, а нас — у парі з Божейком, не пошкодуйте тих солід і того золота, що маєте. Ви правду казали: ромеї ласі на них. Аби тільки поталанило знайти мені моє ладо, за соліди та за золото викуплю. Присяйбіг, матінко гожа. Дві ціни дам, а викуплю!

Вона не дотримала-таки даної собі перед тим, як іти на бесіду, обіцянки: бути твердою, мов кремінь. Закровоточили давні, закровоточили й нові рани, відчула себе не просто знедоленою — скривдженою. А коли до всіх, що мала досі, болей додався й завданий, здавалось, найріднішими людьми, що лишалося робити дівчині, котра не мала ні роду-захисту, ні матері-порадниці? Мусила зломитись і виплакати жалі свої чужій.

А біля неї плакала й Божейкова мама.

XV

За все літо князь Волот лише вряди-годи бував у Черні та попутно — в Соколіній Вежі. Укладений із вічем ряд надійно тримав його на придунайських обводах Тивері і зобов'язував клопотатися ділом всієї землі — вибором місць під сторожові вежі та

гридниці при вежах. Не хотів бачити те діло опороченим чиїмсь недбальством, тому до всього приглядався, правдиво кажучи, усе започатковував сам. Придунав'я — не те, що Подністров'я. Тут — пониззя. І знайти місце, що бодай трохи підносилося б над пониззям та дозволяло проглядати не лише Дунай, а й Задунав'я, не так просто. А їх змушений знайти не одно і знайти там, де найбільш ймовірно вторгнення.

Їздив та й їздив, приглядався та й приглядався. А ще ж і про те мав думати: ставить вежі в незайманщині. Що буде і як буде? Земля ця споконвіку слов'янська і з волі тих же слов'ян уступлена для гостинної путі. Хочеш їхати із степу в гори, до склавинів, або через Дунай — до ромеїв, — їдь собі, для того є обводи Тиверської землі і гостинна путь на обводах. Хочеш правитися із гір у степ чи з придунайських долин у той же степ — прався хоч і всім плем'ям, не лише кіньми, а й возами, для того знов-таки є обводи і незайманщина на обводах. Аби до слов'ян не забігав, аби слов'янські весі не плюндрував, яко тать. Тепер виходить, що князь Тивері посяде незайманщину, перетне гостинну путь, а коли хтось зважиться іти по ній, змушений буде сказати "зась". Таки зважиться і скаже чи обмежиться тим, що сяде вежами в незайманщині, саму ж незайманщину лишить гостинною путтю?

Ба міг би й обмежитись, коли б можна було. Ано, коли б можна!

Через те, що й сам не знає до пуття, як буде потім з незайманщиною, і на вічі не заговорив про неї. А, мабуть, слід було б. Ромеї давно зламали той віковий покон, то чого він має триматися його? Аби давати тим татям спроможність вільно переправлятися через Дунай та грабувати слов'янські землі за Дунаєм? Ні, слід було одразу і все казати на вічі: не лише вежами та забудовами при вежах, всім людом маємо вийти на Дунай та стати Довгою стіною по Дунаю. А було б благословення віча, міг би вдовольнити і свою давню спокусницю-мрію: бути не просто привідцею тиверської раті та дружини, а й державним мужем у своїй землі, хоча б і таким, як є вже зараз князь Києва, що он яку вольницю дозволяє собі: споруджує у Тивері морське пристанище, хоче бувати за морем, вести з ромеями торгівлю. Певно, є кого послати і є на кого опертися в такому ділі. Чи він, Волот, такий далекий від того, аби бути не лише привідцею раті, а й державним мужем на Тивері? Старійшини почитають його як князя, віче не противиться йому, бачить у ділах його здоровий глузд, тому тримає за ним руку. А все ж зробив не так багато, аби почувати себе повноправним волостелином у своїй землі. Щоб бути ним, слід мати власну силу, що могла б порівнятися з силою віча. А вона не так у раті та дружині, як у мужах, здатних поставити при потребі під княжу руку і дружину, і рать.. Такі мужі у Тивері є. Це насамперед ті волостелини, що мають уже свої угіддя-вотчини і горнутья таки до князя, а не до віча, це, зрештою, й ті, що воліють мати їх: воєводи, сотенні, десяцькі, вважай, уся старша дружина. Біда лиш, що не так багато під його рукою вільної землі, аби міг винагородити всіх угіддями. Отож і гадає собі: чи не час скористатися незайманщиною? Он скількох може зробити волостелинами у Придніпров'ї, а водночас і воєводами на обводах, коли поділить між мужаами незайманщину. На місце тих, що підуть у Подунав'є, поставив би воєводами, сотенними, десяцькими інших — ось і мав би свою, княжу, силу і надійну опору на

Тивері. Бо всіх винагороджених, а надто тих, що стали б волостелинами та воєводами у Подунав'ї, зобов'язував би мати власну дружину. При потребі міг би кликати всіх і збирати до купи. Об'єднані з княжою дружиною вони й складали б рать — ту, що з нею не завжди насмілювалася б змагатися рать ополченська. Сила ставала б супроти сили і змушувала б старійшин бути зговірливішими, а віче — покірнішим. То — без сумніву, то — напевно. І даремно він завагався та не виніс на розсуд віча думку про необхідність поділити незайманщину між мужами-воєводами. Уклав би з вічем такий ряд, одразу двох зайців забив би: і своїх мужів та свою дружину мав би в Подунав'ї, і надійну стіну-заслону поставив би супроти ромеїв. Хіба ризикнути й пообіцяти цю землю воєводам без речниці віча? А чому б і ні? Чи в нього не буде чим пояснити вічу, чому вчинив так, чи після того, що сталося в Подунав'ї, насмілиться хтось перечити князеві? Ба ні, не перечитимуть, а вже що воєводи візьмуться за спорудження веж та забудов, за зміцнення обводів у Подунав'ї, коли пообіцяє їм вотчину-угіддя поблизу веж, сумнівів і поготів не може бути.

Багато важитиме й те, що незайманщина перестане бути пристанищем для татей, усякого там біглого та пошельмованого у волостях люду. Саме з нього воєводи наберуть собі дружини, а яко волостелини—челядь. Вільний смерд до дружини, як і до челяді, не вельми охочий іти. До дружини йде лиш той, хто зубожів до краю, зрікся, а то й позбувся землі. Зараз ці люди перебиваються легким хлібом, а скажуть їм: ідіть на хліб ратний — і матимете не лише розкіш-волю, а й коня, броню, усе, чим буває ситий і вдоволений поселянин, підуть не вагаючись. І то будуть не гірші, аніж має в себе, отроки та мужі, якщо по ширості, саме такі, яких треба в неспокійних полуденних обводах Тиверської землі: мужні та винахідливі, байдужі до смерті і здатні, коли що, піти на смерть.

Уздовж і впоперек міряв того літа дунайське прибережжя. І все — у сідлі, вважай, упродовж трьох місяців у поході. А ще у постійних турботах. Бо мало було тільки обрати місце для вежі та забудов, треба було й виміряти та вивірити, чи найліпше з усіх, що є поблизу, чи не залле вода, коли вийде з берегів Дунай.

Зате й утіху мав від трудів своїх. І чи не найбільшу, коли спинив коня та став над Дністровським лиманом, на місці старої грецької Тіри. Як він раніше не догадався побувати тут? Сам, без полян, побачив би, що споруджена на місці Тіри твердь може стати Константинополем Тиверської землі. Місце он яке, має високий кам'янистий берег, при березі — прозорі води лиману. І море неподалік. А каменю довкруг — хоч річку гати. І здебільше білий. Коли здійснить те, що задумав укупі з полянами, так і нарече це пристанище: Білгород. Бо такий білий буде, мовби лебідь при синіх водах лиману, бо стане вежею з веж і пристанищем із пристанищ, опорою Троянної землі в усьому Подунав'ї. Треба буде — підуть за море з товарами, а зворохобляться ромеї — підуть на тих же лодіях і до ромеїв: сюди, на Дунай, а то й до самого Константинополя. Аби знали ті ненадійні сусіди, що анти мають при Дунаї свій Константинополь. Аби знали і потерпали!

Із вічем князь Волот уклав-таки ряд, і доволі надійний. Цього літа тиверські

поселяни йдуть на пониззя з сокирами й допомагають тим, що вцілили після ромейського ґвалту, спорудити до зими хижі, наступного підуть у Подунав'я й споруджуватимуть сторожові вежі та забудови при вежах. Підуть ті самі поселяни чи інші — то вже турбота старійшин на волостях. Вони уклали з князем ряд, мусять подбати, аби були у Подунав'ї будівничі. Про все, що треба для зведення будов, подбають князь і його мужі.

До Черна повернувся відчутно втомлений, до всього й Малки не застав удома; як і на передлітті, влітку, сиділа з дівчатками біля Богданка. А без Малки, дітей порожнім та сумним видався Чернський терем. Тому не засидівся у ньому, вже наступного дня сів у сідло й погнав коня до Соколиної Вежі..

Малеча заскучала за вітцем не менше, ніж він за нею. Заглядала у вічі та щебетала навперебій, коли сиділи купно у теремі бабусі Доброгніви, невгавала й тоді, як пішли, прихопивши й Богданка, до лісу, гуляли знадливими в Соколіній Вежі узліссями. З усіма був підкреслено уважний та добрий, а з Богданком чи не найбільше. Бо таки жалів його, хай не вголос, про себе, все ж визнавав: син покараний за отчі провини. А крім всього, знав уже: мати Доброгніва лишає отроча на зиму при собі. Усі будуть з татом та мамою, усім стелиться весела путь до Черна і ще веселіша — у Черні, а Богданко коротатиме темний свій вік тут, лишень з бабунею та з бабунею. Як міг не жаліти після всього сина і не упадати коло нього? Геть усі статки свої, кривцю свою віддав би, аби зарадити його темноті. Та ба, не зарадить. Бабуся Доброгніва береться зробити те, тож хай буде, як вона хоче. Ачей, і зробить.

І день, і другий, і третій відсипався та почував себе всього лиш вітцем князь Волот. Та мужем жоні своїй, та сином матері. А на четвертий постукалися до воріт і гості — прибула жона воєводи Вепра з донькою.

— Б'ю чолом князеві, — спинилась і низько вклонилась, коли вийшов із дверей, зачувши іржання коней на подвір'ї. — Низький уклін і княгині Малці, — побачила і вклонилась теж.

— Спаси біг. Проходь та будь гостею, сусідко гожа. Як добре зробила, що згадала та прибула, що не забуваєш нас.

— Почула, що князя боги повернули нарешті до праотньої оселі і не могла не навідатись.

Обіймались і чоломкались, а тим часом говорили.

— Чи не воєвода Вепр приніс ті вісті?

— Воєвода у Черні, княже. Гінці його сказали. А тут і Зоринка наполягла.

Дівчинка стояла остронь. Загледівши, що князь із княгинею звернули нарешті на неї увагу, заясніла видом і віддала чолом.

Княгиня не забарилася підійти до неї, обняти та привітати щиро. Знала-бо: вітає не просто гостю, вітає Богданкову наречену, ту, котра коли не стала ще, то стане, як не зашкодять боги, ще одною донею й княгинею в землі Тиверській. Правдиво кажучи, більше коло неї упадала, аніж біля її мами і своєї посестри, чим неабияк тішила й посестру. Ано, хто ж лишиться байдужим та непотішеним, бачачи, якою втіхою є для

сторонніх твоя дитина? А княгиня Малка не просто ж собі стороння, вона — перша на всю Тивер жона. Ось тільки Богданко...

— Князь, яко вірний домочадець, — заговорила дещо іншим голосом Вєпрова, коли пустила свою півдівку між Волотових дітей, — ані на день не затримався у Черні, кинув усі стільні діла та й додому мерщій.

— Йой, Людомило! — Малка їй. — Чи мислиш, що кажеш ото? Таж ті стільні діла всеньке літо тримали його на обводах. За три місяці об'явився тут чи не втретє і кажеш "мерщій"?

— Людомила знає, що каже, — весело грав очима князь. — Нарікає тим на мужа, котрий, мабуть, рідше буває у Веселому Долі, аніж я в Соколиній Вежі. Таки нарікаєш, га, Людомило?

Вєпрова відмахується від того, що чує, а проте й не вельми.

— Чи князь не відає, який у нього воєвода? Йому домівка, що вовкові торішнє лігво: тоді лиш і згадує про нього, як захурделить.

— Отак навіть?

— Коли б не челядь, не знаю, що й робила б із тим Веселим Долом. Усе на мені він та й на мені. Знаєте-бо: і худоби та ролейних нив маємо немало, і бортей та перевісищ наставили по лісах, а муж у Черні та й у Черні, сама змушена дбати про все та давати всьому лад.

— Тоді з дозволу ласкавої Людомили вчинимо з ним маленький жарт. Згода?

— Вєпр-бо є. Чи варто?

— Варто, коли такий. Пошлемо зараз гінця й покличемо до мене. А вже тут і відсвяткуємо завершення літа купно.

Жарт видався, як ніколи, доречним, а утча і зовсім славною. І для мужів, що були добрими радниками у ратнім та стільнім ділі й мали про що говорити під хмелем, і для жон їхніх, що вважали себе посестрами, а відтак не просто дружніми — родинно зближеними. Та чи не найбільше — для дітей, у них своє було застілля і втіхи-гулянки свої. Зате які по-дитячому веселі і по-молодечому гомінкі! Навіть Богданко забував у тому галасі-весіллі, що він незрячий. І сміявся, і галасував, і радів, яко старший, коли в тих, що були коло нього, доходило до скрути. Бо була з ним Зоринка. Бо в тої Зоринки таке добре та прихильне до нього серце, така щедра вона, старша серед дівчаток, на вигадки, що де вже тут думати про темінь в очах і про смуток на серці. Радістю та втіхою іскриться воно, а чи ті іскри такі часті гості, аби цуратися їх? Присяйбіг, навіть тоді, як умовкло все, а гості почали збиратися та їхати хто куди, не був такий засмучений, як міг би бути. Бо обіцяли всі: і Зоринка та її мама, і крєвні його, що не востаннє тут. Наїздитимуть і будуть з ним, наїздитимуть і будуть.

Від того дня Волот примітко добрий був із жоною своєю, а ще добрішим — із дітьми. Чому — сам не знав. Може, просив вибачення за те, що так думав про всіх них отам, у наметі над лиманом, а може, тільки хотів би попросити, та не міг. Ано, чи то ж легко підійти й сказати: "Я зраджував вас: і тебе, жоно, і вас, діти... Побачив дівку неземної ліпоти і порочив вас перед нею, йшов на зраду, чим, певно, й прогнівив богів, а

прогнівані боги покарали мене найбільшою карою — сліпотою сина". Ой ні, сказати таке не годен, ліпше буде, коли не знатимуть.

Помічала чи не помічала його муку-каяття княгиня Малка, одні боги відають. Добре вже те, що на прихильність відповідала подвійною прихильністю, а на ласку — благоговінням. Як і діти, між іншим, надто найменша — Миланка. Яскою дивилась на свого тата, збиту не давала. Як тільки зайшов до терему, уже й біжить, зирить-заглядає у двері. Та усміхається так, що й камінний не втримається, скаже: "Ходи, дитино".

Не гнівався за те ані на неї, ані на няньок-челядниць. Саджав на руки і втішався щебетом-розумуванням, очима довірливо добрими і чистими. І слухав уважно та чинно, а то й сміявся слухаючи.

— То ти отака у нас! — ширив подивовані очі. — Умієш бути пташкою й співати, яко пташка?

— Ано.

— Ану ж бо, ану заспівай.

Дівчина не хоче бути проханою. Швиденько злазить із татових колін, стає, як належить, на її, дитячий, розум стати, і наспівує:

— Воробчику пташку, пташку, Чи був ти у нашому садку? Чи видів ти, як мак сіють?
— Йой вотак сіють мак, Йой вотак сіють мак.

Князь підхоплює малу свою на руки, пригортає та цілує щиро.

— Яка ж бо ти втішна у нас, Миланко! Яка мила дівка! Це ж хто тебе навчив сьому?
Бабуся?

— Атож.

— І ти сіяла вже мак?

— Ні, збирала лишень. Бабуся веліла на передлітті приїздити, тоді сіятимемо.

— Поїдеш?

— Чом ні? А татусь поїде з нами?

— Поїду, дитя моє.

— На все літо?

— Ні, на все літо не зможу. Приїздитиму на свята і коли матиму вільну годину.

— Приїздіть, татку. Там так пригоже, що й ну. І песик у бабусі єсть, і кицька та курчатка єсть. А ще бабуся багато казочок розповідає нам, пісень співає всяких.

— Ов! То ти й казочки вже знаєш?

— А знаю.

— Може, розкажеш?

— Най потім, як спати лягатиму. Казочки перед сном розповідають.

— Чи ти ба!

— Я ліпше заспіваю вам ще.

Вона не чекає запросин, злазить і йде в танок. А танцюючи, наспівує:

— Дзьобка маленька, Де твоя матінка?

— На маківці сиділа, Дрібен мачок дзьобала:

— Дзьоб, дзьоб, дзьобаєць, Ходить дівка у танець, А за нею молодець.

— Не ходи, дівко, у танець, Лихо буде під кінець.

Вони так голосно сміялися, часом здіймали такий вереск, що челядниці оглядалися врешті-решт і бігли шукати свою втікачку.

Не раз думав князь: чи то ж гоже, що все Миланка та Миланка тішить його. Може, час уже й батькові потішити Миланку?

Шукав і не знаходив для неї розваги або часу на розвагу. Тоді аж надібав і спромігся на все разом, як випали сніги.

— Ану-бо, Малко, — зайшов знадвору незвично збадьорений. — Збирай дівчаток та одягай тепліш. Поїдемо до Соколиної Вежі. Прокатаємо наших соловейків на санях-залубнях і Богданка провідаємо.

І сідали в запряжені трійкою коней сани, і їхали засніженим полем чи лісом, Волот не переставав бути таким, яким бачила його княгиня вранці. Сміявся, потішений розумуванням доньок, сам смішив і все нагадував челядників: "Гони, гони вороних! Вони вигуляні, най ідуть чвалом. Щоб сніг летів з-під копит, щоб вітром дух забивало нашій Милані. Їй до вподоби це. Правда ж, Миланко?"

Укутував дівча, зазирає у збадьорені не менш, ніж у тата, оченята і тішився тою бадьорістю.

"Ні, я був несправедливий до Малки. — зізнавався. — Присяйбіг, несправедливий! Дівки — не така вже й пагуба для роду. Он яка ліпотна старша — Златка. А яка — Миланка. Друга Миловида буде на вроду. То чи треба падати духом і нидіти, коли так? Спіткало лихо сина? Не матиму спадкоємця-кревника? То матиму двох зятів! Котрийсь із них замінить сина, коли вже піде на зле, і сяде на княжий стіл у Тиверській землі. Ано, не все уже втрачено.. А може, й нічого не втрачено".

XVI

Зима віддавна була порою перепочинку. І для князів та їхніх мужів, і для смердів-поселян. Не до перепочинку лиш ремеслим людям: зброярам та золотарям, ковачам та ливарникам, стройникам та ткачам. Тим, навпаки, слід надолжувати взимку, брати на прожиток те, чого не візьмуть на передлітті, влітку, коли у полі гаряча пора. І все ж ремеслих не так багато. Всі інші знають: настала зима — настав час для перепочинку, а кращим перепочинком завжди були й залишаються лови.

Не втримався від них і князь Волот. Відвідини Соколиної Вежі, щоправда, пригасили в ньому ловчу завзятість (там як жили, так і живуть сподіванками), все ж не так дуже, щоб відмовитися від ловів. Як тільки випали глибокі сніги і в Тивері твердо стало на зиму, заіржали біля княжих конюшень коні, залаляли на скотницях пси, озвалися, пробуючи голоси, ріжки, за ними — й басисті тур'ї роги. Ловчі покрикували на челядь, челядь — на псів, і пішла, покотилася долами зичність, недвозначно кажучи всім: князь збирається на лови.

Як виходив із терема та сідав у сани, над'їхав на вороному, мов галка, й широкогрудому, з міцними ногами й ще міцнішою гривастою шиєю коні воєвода Вепр.

— Куди велиш податися, Волоте?

— На пониззя, там звіра більше.

— А може, на свої дідизни заглянемо? В дідизнах його не менше. Давно не бували там зимової пори і не відловлювали.

— Я був, і не так давно, — відмахнувся князь і заходився всідатись. — Подамосся спершу на пониззя, а вже вертаючись, заглянемо і в твою дідизну, коли так хочеш.

Догадувався воєвода: не до веселощів князеві у Соколиній Вежі, тому й воліє бути далі від неї. А самому, як ніколи, хотілося бути саме у Веселому Долі: обіцяв Людомилі тоді ще, як гостив, сказав, на лови прибуду до отнього гнізда.

Вони не вперше купно йдуть на лови. Відколи Волот — князь, Вепр — перший після князя ратний муж у землі Тиверській. Ще за молодечих літ спізналися і таки в своїх дідизнах, таки на ловах. Брали їх тоді з собою не як мужів — рано їм було сходитися у лісі з ведмедем, стинатися з ікластим вепром, брали як отроків, на яких покладалося наганяти звіра. Проте броню і отроки мали при собі справжню, та й ловчих навиків не позичати їм. Всяке ж бо трапляється на ловах, як трапилось і тоді, за першого знайомства молодого княжича з молодим сусідом по оседку — Вепром. Ішов з челяддю, галасував, як і челядь, наганяючи звіра, а обернулося так, що звір погнав на нього. І погнав не як-небудь — лавою. Кінь схарапудився тоді і викинув княжича з сідла. Як те сталося — і помітити не встиг. Та й не було коли помічати. Уступили з дороги челядники — рвонув услід за ними й гнідий. А вепри он уже, поруч. Єдине, на що спромігся, — підхопив сулицю й став до бою. На що покладався, сам не відав: вепрів, що йшли прямісінько на нього, було два, і обидва не вепри — веприська.

— Бери того, що по ліву руч, — почув позад себе. — Я беру того, що по праву.

Той, що скакав на коні й кричав йому, теж був із сулицею. Хто — пізніше вже довідався, а довідавшись, не розминувся так собі: і до Соколиної Вежі запросив, і конем-гриванем, що носив потім Вепра на Дунай і поза Дунаєм, винагородив. Бо таки щиро вдячний був за поміч, бо й батьки після того близько зійшлися і мали себе за приятелів-соратників. А ще ж і жили по сусідству: Волот із вітцем своїм по один бік лісу, Вепр — по другий, у Волотового вітця бортна межа позначалася на полуночнім лику дубів, що стояли по взгір'ю і підносилися над лісом, у Вепрового — на полуденнім. І вдачею виявилися схожі: обидва веселі й завзяті, схильні до міцної чоловічої дружби, а ще міцні тілом і духом, не боялися ані скачок шалених, ані поєдинків із звіром лютим. Тож і заприятелювали. Скільки жили вольними молодцями у своїх дідизнах, стільки й трималися купно. Одного передсвяткового надвечір'я Волот гнав коня до Веселого Долу і був на ігрищах чи якихось інших забавах у Вепра, іншого — Вепр до Соколиної Вежі, на побачення-гулянку в товаристві Волота. А вже як надходив день, що його святкувала вся земля, чи надходив час зимових ловів, сходилися всіма родами й тішилися, як серце веліло.

Потім зачастили ратні виправи, зачастили й походи до Дунаю та за Дунай. Були отроками, трималися батьків, стали мужами, не забували, що вони сусіди-побратими: і в походах старалися бути ближче один до одного, і в січах пам'ятали, що плече побратима — надійне плече. А вже як не стало батьків і їм довелося взяти на себе батьківську ношу, поріднилися й поготів. Тепер уже доля Тивері тримала їх укупі,

гострила розум і меч їхній на діла ратні і стольні.

Зимовий день занадто куций, щоб сподіватися на лови сьогодні ж. Через те князь Волот так і поклав собі: правитиметься в бік Дунаю доти, доки стане дня. Довідавшись про те. Вепр, як і там, у Черні, знову насмілився підступитися до нього з порадою.

— То ризиковано, княже. А коли ніч застане в лісі? Тим паче, що далі підуть спалені весі та городища. А в спалених можемо й не знайти ночівлі.

— Ну, чом же, за літо кожен оседок щось та поставив. Яка найближче весь?

— По один бік — Медуша, по другий — Сонцепік.

— А далі?

— Випал.

— Випал? Стривай, невже Випал?

— Так і є. А що князя дивує?

— Я був у Випалі, я знаю його. Туди й триматимемо путь.

— Коли князь був там, то повинен знати: Випал спалений, і спалений дотла.

— Кажу ж, за літо щось побудували. Раз є люди, є й оселі, а нам на ніч великих розкошів не треба. Повеліваю: тримати путь на Випал.

І збадьорився неабияк, і захвилювався — теж. Випадково опиняється він вдруге біля цього городища чи з веління долі? Це треба: знову виїхав на Випал, а до Випалу, знає, пішла Миловидка. Чи то ж відшукала кривих? Чи живе тут?

Городище справді не було вже тим, що на передлітті. З-поміж притрушених снігом згарищ стояли й свіжо рублені хижі. Правда, негусто їх стояло. Коли ж відвідали, напитуючи ролейного старосту, одну, потім другу, і зовсім засумнівалися: де справді знайдуть ночівлю, коли в кожній халупі по кілька сімей?

На щастя, староста Випалу виявився тямковитим: не довго думав та гадав, звільнив свою оселю для князя, ще одну — для мужів і челяді, а випальцям звелів потіснитися на той час, поки гостюватиме князь.

Те вдовольнило Волота, і він зажадав бачитися з ролейним старостою віч-на-віч.

— Є ще одне важливе діло, ролейче. У Випалі живе дівчина Миловида. Ярославова Миловида, — уточнив. — Знаєш таку?

— Чому не знати, знаю.

— Прийди з нею і негайно. Я повернув її на передлітті з ромеїв, — додав, аби ролейний менше дивувався. — А ладо її лишився там. Скажи, є вісті про нього.

Сподівався, що староста кивне догідливе та й подасться з оселі виконувати волю князя, а той стояв і кліпав очима.

— Піти, княже, можу, та чи прийду з Миловидкою — не знаю.

— Чом так?

— З передзим'я не бачу її в городищі.

— З передзим'я? Куди ж пішла? Куди могла піти?

— Не відаю.

— Ну, а стариня її жива, тут вона?

— Ба ні, загинула. Весь рід загинув. Миловида літувала в тітки своєї, а це не бачу.

Та я піду і запитаю в тої ж тітки, де вона.

Староста уклонився й поспішив зникнути, а князь сидів, мовби у воду опущений. І хотів, і не міг втямити те, що почув. Каже, старині у Миловидки немає, рід увесь загинув, і Миловидка подалася кудись ще на передзим'ї. А до Черна не прийшла, бач. Чого б то? Не повірила речам княжим? Не побажала бути в стольному Черні? Мабуть, що так.

Поки думав та сушив себе не вельми втішними думами, ролейний староста стукався уже в двері Миловидчиної тітки й тлумачив тітці, чом прийшов, хто кличе Миловидку.

— Пробі. Таж її немає!

— Я теж казав: немає. А князь велить: знайди і приведи.

Тітка і подивована, і неабияк налякана тими речами. "Приведи? Йой, та що він собі надумав, той князь?"

— Облиш ті клопоти, старосто. Миловида полишила Випал, пішла з Випалу.

— Куди пішла? Де можна знайти її коли не нині, то завтра?

— Або я знаю? — злукавила жінка. — Пішла у світ, а світ широкий, шукай її там.

Вертів, як тільки міг, хитрий та битий на бесідах староста, а мусив вертатися ні з чим. І князь мусив лишатися в його оселі ні з чим. Через те і спати не спав до глибокої ночі, і на лови виїхав похмуріший за похмуре зимове небо. Вепр швидко спостеріг те і не втерпів, щоб не нагадати при нагоді про свою дідищу.

Нагоду дало завершення першої облави. Ловчі несли та й несли до саней звірину: і лосей, і вепрів, і еленів, і зайців. Окремо складали тих, що давали лиш пушнину.

— Ого! — веселилися й потирали заляклі руки. — Такий вилов не завжди щастить мати.

— Князь знає, де водиться звірина, — полестив хтось, не відаючи, якими підозрілими видадуться ті лестощі. Зате Вепр нагледів гострий його позирк і, здається, збагнув, чому такий невдоволений вийшов Волот з ночі.

— Набили справді більше, ніж можна було сподіватися, — вкинув і своє слово. — Може, на сани та й по конях, га, княже? Чого маємо тулитися в тісних випальських халупах? У мене і теплінь, і просторінь, буде де і лови продовжити, і трапезу, достойну князя і його мужів, справити.

— А доберемося до ночі?

— Присяйбіг, доберемось. Це ж мало не вдвічі ближче, ніж до Черна.

— Тоді вели узяти з собою дичини на вечірню та вранішню трапези, та й поїдемо. Усе, що лишиться, залиш випальцям.

— Гой-я!

Вепр крутнувся на місці й подався по-молодечому швидко до челяді, а князь кликав уже до себе релейного старосту з Випалу.

— Ми від'їжджаємо, — сказав йому. — Все, що уділять мої мужі, візьми й роздай погорільцям. Дівці ж Миловиді, коли з'явиться тут, скажеш: князь був і цікавився, як живе вона без кривих. Коли ж залишиться у Випалі, подбай, аби не була зобиджена

кимось. Чув, що кажу?

— Чую, княже, аякже.

— І ще повідай їй: на передлітті ромеї обіцялись повернути наших бранців, ну, і її лада також.

— Повідаю, княже, неодмінно, — поспішав запевнити староста, і була в тій поспішності не тільки ладність будь що прислужитися, був і страх: а де знайде Миловиду? Тітка її правду казала: світ широкий, піди та знайди сироту в тому широкому світі.

У теремі воєводи Вепра справді почувалися, ніби вдома: і тепло було, і затишно, і просторо. А ще ж парували й свіжі яства на столах, гнулися столи від численних яств, наповнених ситою та медами корчаг, численних братниць та поставців для тих, хто ділитиме з господарем щедre застілля. Воно й князь не з порожніми залубнями вирушив на лови, є в тих залубнях і яства, і питва. Та що вони супроти того, чим пригощає нині Вепр і його жона Людомила? З привезеного оббілювали тільки й пошаткували виловлену по випальських лісах дичину, все інше — від щедрот Людомили Вепрової та від радості самого Вепра.

Хто бачив його на ловах, той, не задумуючись, скаже: немає завзятішого і буйнішого в тих заняттях мужа, аніж воєвода Вепр. Одначе хто мав нагоду підіймати з ним виповнені медом братниці, ділити веселе під хмелем застілля, той теж не буде довго думати й шукати рівного Вепрові в буйнощах та веселощах. Бо Вепр самого бога перевершить у питві та весіллі, а ще — у вихваляннях ловчими виправами.

— Зимова ніч, — підвівся за столом господар, — довга ніч. Веселімось, братіє! Маємо час і все, що треба для веселощів. А найперше маємо нагоду бути на дозвіллі, самі з собою і з своїм князем. Тож за веселе дозвілля, мужі! За вдалі лови! За князя Тивері, надійну охорону нашої землі і нашого достатку!

Він простягнув до Волота братницю, і мужі не забарилися стати на рівні, та не забарився стримати їх і князь.

— Стривайте, — застеріг і теж підвівся. — Покони наші велять пити насамперед за господарів і достатки в господі. Ми нині частуємося в господі воєводи Вепра. Тож піднімемо першу братницю і воздамо належне вогнищу воєводи і тій, котра оберігає це вогнище, — госпожі Людомилі.

Помітив, певно, як ніяковіє жінка, чуючи здравицю на свою честь, і звів на жарт.

— За Вепра питимемо завтра, коли матимемо такі ж багаті лови в його лісах, як нині у випальських. А зараз пропоную випити за господиню оселі, за її багате застілля, за те, що вміє бути і турботливою матір'ю, і вправним вогнищним на місці свого мужа!

— Ано! — голосно і дружно підтримали свого князя мужі. — За Людомилу Вепрову і в її особі за всіх жон мужів ратних! За тих, на кому стоїть наше слов'янське вогнище! Здравиця гождій Людомилі! Шана і здравиця!

Господиня не сподівалася, видно, що її помітять у велелюдді мужів, тим паче, що віншуватимуть отак голосно, і зніяковіла, не знайшлася б, що сказати на ту здравицю, коли б не князь. Виповнив ситою братницю, підійшов і подав до рук.

— Випийте з нами, Людомило.

— Спаси біг. Коли таке побажання, то чом і не випити.

Її відповідь, а тим паче пригублення вітали ще голосніше, ніж досі. Князь повеселів від того, збадьорився й запросив господиню до столу.

— Це ж трапеза мужів.

— Дарма. Беру вас під свій княжий захист. Погомоніти слід, — додав, саджаючи поруч. — Княгиня Малка навмисне збиралася заїхати до Веселого Долу, аби мати а сусідами бесіду. Та оскільки я тут уже, у Веселім Долі, зроблю те без неї. Бесіда йтиме, золотенька Людомило, про Зоринку.

— А що Зоринка? — сполошилася жінка.

— А нічого. Знаємо, що вельми ліпотна дівка росте і хотіли б, аби була ще ліпшою. Княгиня Малка знайшла серед грекинь-полонянок навчительку августійших норовів, тих, що побутують в імператорських августіонах по чужих землях. Малка ставить її до своїх дівчаток і хотіла б, аби й Зоринка пройшла ту науку. Буде вона Богданковою чя не буде, наука та для доньки волостелина не стане зайвою. То оце й хочу запитати ласкаву господиню: як вона дивиться на те, аби зараз уже, може, й по сих ловах одвезти Зоринку до нас. Най би жила при теремі, та набиралась тих норовів, та оберталася в гурті.. І моїм дівчаткам було б веселіше з нею, і їй.

— Йой, князю, — сумно подивилася Людомила. — Не знаю, що й сказати.

— Чом так?

— Бо не відаю, про кого більше маю дбати: про дівку-малолітку, чи про найстаршого свого Боривоя.

— А що з Боривоем?

— Боюсь, біди накоїть, коли не пов'яжемо злюбними узами.

— Скільки ж це йому літ?

— Двадцятье йде!

— Ов! Такий меткий? То най обирає собі ладо, та й по всьому.

— Коли ж вітер у голові, князю. Нічого іншого не знає, нічим іншим не цікавиться, окрім ловів та дівок. А в нас, як на те, немає на прикметі достойної його імені пари. Наречена його — князь знає те, — померла нагло, іншої не нагледіли за клопотами.

— Сам нагледить. Чи треба журитися тим?

— Йой, князю, як не журитися, коли він лізе туди, куди й очі не лізуть.

— Пусте, — засміявся Волот і виповнив обидві братниці хмільним. — Завтра ж зарадимо вашому лихові, Людомило. Скажіть, чому він вдома, а не серед дружинників?

— Таж зима.

— Сторожову службу і взимку несуть. Туди ми й спровадимо його, аби менше думав про дівок, — засміявся і взяв у руки братницю. — Ви кажіть мені про Зоринку: посилаєте її до Черна чи не посилаєте?

— Або я знаю? Мушу поговорити про це з мужем.

Князь примовк на мить і загледівся на неї.

— Чи я перечу? Говоріть, а все ж будьте самі собою, Людомило. Твердіші будьте і з

мужем, і з дітьми, бо й справді накоять біди.

Не лише зараз, під хмелем, завжди почуває себе неабияк щирим та добрим при Людомилі, а ще неабияким прихильним до Людомили. Така вона до серця йому чи так співчуває їй, не вельми ошчасливленій Вепром? Мабуть, і те, і друге важить немало. Бо Малчипа посестра он яка миловида і он яка добра та щира на вдачу. А опинилася в руках хай і безжурно-веселого та до самозречення одважного, все ж баламутного мужа. То тільки каже Людомила: рідко буває воєвода у Веселім Долі, і господу, і господарство полишив на жону. Не те вона каже, що думає: не поважає і не цінує її муж яко жону. Геть інший він вдачею, геть інші має норови та потреби, аніж Людомила. А те й болить Людомилі, так само, як тішить Зоринчина схожість на маму. Ано, і видом-ліпотою, і щедрістю серця Зоринка вилита мама. Нікому не казали того з Малкою, однак, саме зглядаючись на Людомилу, й нарекли її доню Богданковою.

Веселив Вепрову жону, а біля неї і сам веселився. Та пив, та пригощавсь. Аж поки Людомиліне місце за столом не посів муж її, а з ним і вся ловча братія.

— Княже, — сказали. — Ми тут говорили-радилися і стали ось на якій гадці: чи то такі слабосилі єсть, що маємо дарувати ромеям той передлітній гвалт і те спустошення? Збирай по зимі рать, та підемо за Дунай, та візьмемо за карк Хільбудія і всіх, хто з Хільбудієм.

— Вважаєте, що маємо іти?

— Вважаємо.

— Коли йти, то йти треба всією антською силою, а князь Добрит не підтримає нас, він інакше мислить взяти гору над ромеями.

— Ніби інакше можна?

— Чом ні? Коли справді повернуть бранців та покриють збитки, то й буде наша гора над ними. Не про те маємо мислити зараз, братіє, — підвівся й окинув зором мужів, мовби пересвідчувався: чи всі тут свої, чи може казати їм те, що надумав сказати. — Гадаєте, чому я домагався у віча посісти незайманщину та спорудити вежі й остроги по Дунаю? Мислю так собі: маємо вийти тиверським людом по сам Дунай і стати на ньому неподатливою твердю. Ромеї там, під Константинополем, воздвигли Довгу стіну. Ми воздвигнемо її тут. І тою стіною будете ви, мужі тиверської раті. Ти, Вепре, ти, Чужкраю, ти, Ратиборе, всі найдостойніші, хто є тут, і хто є там, у Черні, в старшій дружині нашій. Хочете знати, чому саме на вас надія моя? Скажу.

І він не став приховувати того, що було досі тільки потаємним наміром. Тут справді усі свої, содруги-мужі, вірні побратими. А від побратимів не гоже ховатися навіть із найпотаємнішими думками.

Мужам цим не треба казати, що таке незайманщина, чим багате і знадливе Подунав'я. Вони і з'їздили, і сходили його, ба — навіть виплазували, діючи лови.. Казати зараз на часі було інше: хто винагороджується князем у Подунав'ї, якими хоче бачити князь ті волості і якими — волостелинів.

— Волію, аби кожен із вас, отримавши уділ, взяв на себе спорудження вежі та острогу в тім уділі. Пам'ятайте, вам належатиме не лише стояти на обводах — жити,

отож зробіть усе, аби могли жити. Люду буде доста, скористайтесь тим і зробіть для себе надійні тверді. А ще ось що візьміть на карб — аби волості ваші справді стали стіною супроти ромеїв, не обмежуйтеся спорудженням острогів та веж, посадіть в уділах своїх люд тиверський — челядь, поселян, ба навіть татей, коли вони відмовляться жити з татби. Ото буде ваша найнадійніша твердь.

— Славно! Мудро і славно!

Князь підніс руку і застеріг: він не все ще сказав.

— Хочу бачити вас своєю надійною опорою на обводах, а відтак — опорою землі і столу. Тому й речу: ідіть і утверджуйтеся, будьте волостелинами і заодно — воєводами, кожен із своєю вежею і з своєю дружиною. А коли утвердитесь, тоді й запитаємо ромеїв: чому ходили на наш бік і що шукали на нашому боці.

— Правду кажеш, княже! Най славиться Тивер і тиверська міць на Дунаї!

— Хвала князю Тивері! Слава і хвала!

Скільки пили тієї ночі, стільки й виголошували здравиці своєму привідцеві. Бо вдоволені були тим, що почули, бо не сподівалися почути таке.

Навіть тоді, як їхали наступного досвітку на лови, позирали на свого князя, мовби питаючи: "Чи правда то? Чи нам не приснилося сп'яна?" А Вепр і вголос поцікавився:

— Скільком мислиш давати уділи, Волоте?

— Скільки закладемо твердей, стільки буде й уділів. — І вже перегодом додав: — Для тих, що заслужать княжої ласки опісля, теж залишу.

— Розумію. Ми перші, однак не останні. Не осудиш, коли поцікавлюсь?

— Кажи.

— Тіру ти за ким залишаєш?

— За собою.

— Тоді просив би наділити мені землі, що прилягають до гирла Дунаю.

Волот пильно й вивчаючи глянув на нього.

— Чом так?

— Най і там будемо сусідами.

Князь не поспішав згоджуватися. Не тому, що мав інші наміри (у нього їх, правдиво кажучи, не було). Щось непевне, схоже на недовіру збудило Вепрове тлумачення: "Най і там будемо сусідами".

— Завваж, то небезпечне місце. Може, одне з найнебезпечніших.

— Чи я належу до тих, що шукають безпеки? Зате зараз уже бачу, які перевісища поставлю там на ромеїв. Настане час — матиму у гирлі Дунаю своє пристанище і свої лодії в пристанищі. А матиму лодії — і ромеї присмирніють. Побачимо тоді, хто в кого питатиме дозволу ходити по Дунаю. Коли не береш гирло собі, віддай мені. Чи когось другого знайдеш, щоб зробив там те, що мислю і можу зробити я?

"Бистрий мій воєвода на мислі, нічого не скажеш. Ось тільки чи не занадто далеко забігає? А втім, кого справді поставлю у гирлі Дунаю, коли не Вепра?"

XVII

Усе, що слід робити в Соколіній Вежі, робить челядь, усе, за чим слід приглянути,

наглядає хтось. Стара Доброгніва більше з Богданком та з турботами про Богданка. Навіть уночі не має через те отроча спокою, виходить на подвір'я, ближче до сили небесної, й молиться, звертаючись до небес:

— На морі, на океані, на острові на Буяні живуть-поживають три брати вітри.. Один — що полюбляє гуляти в краях сіверських, другий — що в східних, третій — що в західних. Повійте дужо, вітри буйнії, вийміть печаль-тоску з серця отрочого, зніміть з Богданкових очей хворобу-золотавицю, злу полудницю. Чуєте, вітри буйні! Повійте дужо, буряно і зніміть! І тебе прошу, Зоря-Зорянице, мати наша вечірняя, нічна і вранішня. Як ти виводиш на небо сонце яснее, б'єш-побиваєш, на смерть вражаєш мечами-самосіками морок нічний, так само най буде вражена й повержена хворість Богданкова. Будьте ж мої слова твердіші за камінь, гостріші за меч-самосік. Що задумано, те най станеться.

Доглядалася до небес і молилася, а помолившись, на всі чотири сторони поклонилася і, вже розкланявшись, пішла спати. Бо вдосвіта теж треба встати й піти ні світ ні зоря до криниці, аби набрати в ній непочатої зоряної водиці, — тієї, що її з ночі ніхто не бовтав, що прийняла в себе і послані з неба роси, і передсвітанкові тумани. Гляди, серед тих дрібен-крапель знайдеться бодай одна крапельиночка живої води, тої самої, що її ждуть — не діждуться.

— Вставай, онучку, — лагідно скаже, нагледівши переогодом, як він обмацує рученятами ложе, шукаючи свою доглядачку. — День надворі, вмиватимемось та снідатимемо.

— Я заспав, бабусю?

— Не так щоб, одначе вставай, бо треба вже звикати тобі вставати рано. Скоро наш довгожданий день — світла п'ятниця. Того дня маємо вдосвіта бути надворі, зустрічати царівну Золоту Косу, Ненаглядну Красу.

Умивала Богданка старанно — і хлюпала в очі зоряною водицею, і промивала їх. А промиваючи, приказувала:

— Ішла баба з-за моря, несла повен кузов здоров'я. Комусь лишень шматочок, нашому ж Богданкові весь кузовочок. Вода донизу, а ти, внучку, рости доверху. Як із личка стікає вода, так із очей най спадає полуда.

Внук слухав і слухався. Вже потім, як посадила за стіл, запитав:

— Це вже одна седмиця залишилася до світлої п'ятниці?

— Ано, всього одна седмиця.

— Як шкода, що я не углею царівни.

— А може ж, і вгледити, соколику. Прозрієш і вгледити.

— Коли б то. Знав би, то раніш надивлявся. Вона, бабусю, буде в той світлий день така, як завжди, чи не така?

— Ну що-бо ти! В цей день царівна вийде геть оновленою.

— У морі-океані оновиться?

— А де ж іще?

— Не втямлю щось, бабусю Доброгніво. Ви ж казали, сонце щовечора ховається у

морі-океані й щоранку виходить звідти помітно пригашеним, ніби оновленим.

— Казала, бо так і є; оновлюється воно й щоденно. А все ж щоденне оновлення — не те, що щорічне. У світлу п'ятницю царівна Золота Коса, Ненаглядна Краса купається в першому позлюбному молоці дощоносних дів, а то не те, що в звичайному. Чув, як гримить-гуркоче бог-громовик, коли настає пора передлітнього злюбу? То він шукає в піднебесних водах океану котрусь із своїх обраниць. А знайти не завжди може. Тому й гнівається. Носиться по небу й зирить-наглядає. Коли ж нагледить, як випірне котрась та зблисне на сонці білими, ніби перла морські, грудьми, і зовсім шаленіє, бурею женеться за тою хмарою-дівою, а наздогнавши, затискає її в своїх вогненних обіймах, пронизує блискавицею. Отоді й бурлить-клекаче в морі перше позлюбне молоко. Оновлюється в ньому, викупуючись, морська царівна, стає його і для оновлення матері-землі. Ачей бачив же, як засіває ниви дощ? То теж, щоб знав, плодоносне сім'я злюбного єднання бога-громовика з повногрудими дівами піднебесся. Дощі ті, надто ранні, змивають сніги, а з снігами й бруд, зцілюють землю після лютої зими і, зцілюючи, повертають її до життя.

— Зцілюють, кажете? То дощі і є жива вода піднебесся?

— Цілюща, внучку. Всього лиш цілюща. Жива на острові Буяні. Щоправда, і вона випадає з дощами. Ти тільки не печалься, коли прозрієш не одразу. Здебільше буває так, що живою водою тричі треба бризнути у вічі, аби вони знов стали видющими.

— Йой, так довго доведеться ждати?

— Може, одразу прозрієш, а може, й ні. Будь терпеливий, внучку. Треба, що вдієш. За терпіння боги й посилають благодать свою. Княжич Яровит не те терпів, прокладаючи стежу до своєї обраниці, а таки витерпів і проклав.

— Яровит? Це ж хто такий, бабуню? Звідки він?

— З віків, соколику, з сивої давнини. А жив неподалік від нас, під горами Карпатськими. Коли — достеменно ніхто уже й не знає. Одне залишилось у пам'яті людській: витязем був непереможним і доброликим на все підгір'я. Сам, без дружини, виходив супроти чужої раті й рубав її мечем-самосіком доти, доки не стиналася й не показувала хребти. А ще правду ставив над усе. Невинного не кривдив, убогого не обминав. Орав землю, діяв лови, оседок змурував над річкою Прутом. Так і жив би, мабуть, на радість батька-матері, люду довкружного, коли б не заговорила в ньому Лада та не повела назустріч тій, що ждала-виглядала його, свого судженого.

Княжич і до того не раз бував у горах та долах землі своєї, коли — діючи лови, коли — з цікавості. А ще виходив на обводи, як люд сурмив тривогу: "Вставай, Яровите, поспішай, Яровите! Таті ідуть на нас із чужкряю!" Того ж дня, як заговорила в ньому Лада, вибрався аж у бескиди. Чому, сам не знав. Побачив, які круті, і взяв собі до тями: "Ану ж, чи здолаю?" І що вище збирався, то зухвалішим було воно, бажання здолати узвишшя. А вже як вибрався на бескид-перевал та глянув по той бік перевалу, не втримався від спокуси спуститися в діл, поглянути та довідатись, хто і як живе там, за крутими горами.

На нього не звертали уваги, аж поки не доправився до острогу волостелина загір'я

та не освідчився:

— Я княжич Яровит з-над Пруту. Хочу бачитися з господарем острога г волостелином краю.

Тоді подивувалися й заметушились.

Яровит? Той, про якого йде світом слава як про диво-витязя, що сам-самісінький виходить супроти раті й перемагає?

Бачив, перестрахані вкрай, і не тільки челядники. В теремі волостелина теж дивилися на нього налякано. Те й робили, що питалися: як се він перебрався через такі гори? Чи то можна перебратися, та ще з конем?

А поки між княжичем Яровитом та володарем загір'я велася така-сяка бесіда, через стіну, в сусідній із гридницею світлиці стояла перед матір'ю зболена сум'яттям та ніяковістю донька волостелинова й не знала, що казати допитливій мамі.

— Ти слаба? — питалася мати. — Тобі зле?

— Так, мамцю. Зле і дуже. Одначе не тому, що слаба.

— То чому ж?

Ховалася зі своєю гризотою і ще більше страждала.

— Там... — одважилася зрештою і спаленіла до краю. — Там, у вітця, сидить витязь, угодний серцю моєму, той, що бачився давно і в сні, і наяву.

— Йой, Живо! Що я чую від тебе?

— Мамцю моя! — простогнала дівчина і впала на коліна. — Мамцю добра та золотенька! Не гнівайтесь на мене і не карайте мене. Бо то нічого вже не допоможе. Ліпше зробіть так, аби витязь цей лишився у нас до ночі, і ніч, і потім, аж доки не скажу йому те, чим горю. Бо коли мамця не знайдуть способу лишити його в нашій острозі, то отам, у вирі річки, знайдуть свою доню.

Господиня і налякана, і стривожена не менше, ніж її Жива. Та де є така мати, котра була б ворогом своїй дитині? І пішла до гридниці, і заговорила гостя. А говорячи, сама впевнилася: таких парованих, як цей витязь та її доня, в усьому світі не знайти. Вони, мов дві квітки в саду цар-дів, буде згуба і згуба велика, коли не докладе зусиль, аби зійшлися і порозумілися.

І сокорила коло гостя, і до столу запрошувала. Коли ж зголосився пообідати, не забарилася накрити стіл, покликала на трапезу мужів острога, родину свою і серед усіх — приворожену чужинцем Живу.

Там він і побачив її вперше, а вже як побачив, та заговорив, та впевнився бесідуючи: ось хто кликав його через бескиди, не став зволікати, там таки, за трапезою, й сказав дівчині, що не може повертатися за гори без неї.

"Я ладна, витязю, наректися твоєю жоною, — одповіла йому Жива, — одначе ставлю й свою умову: зроби так, аби могла їздити через гори до тата-мами в гості".

На все зголошувався і все обіцяв. Та й чом не обіцяти? Земля його хоч і за горами, та не за далекими. По цей бік бескидів вітець Живин збере люд та вирівняє путь до самого хребта, по той — зробить те саме його, Яровитів, вітець. А з перевалом і сам упорається. Що йому, витязю при молодості та силі? Чи не зрушить каміння, чи не

зрівняє гору?

Так гадалося, та не так сталося. Як завершував уже рівняти через бескиди путь, відчув неабияку спрагу. А що неподалік — чутно було — шумів, зманюючи прохолодою, потік, то й не відкладав бажання надалі, пішов напиться. Довго і смачно пив, і тільки тоді вже, як утолив спрагу, сів на коня й погнав його до батькової та материної домівки над Прутом. Не почував якихось одмін у собі, через те нічого й не помічав за собою. А під'їхав до вітцевої оселі, постукав у ворота — й змушений був загататися: його не пустили до двору.

"Хто ти?" — запитали через віконце.

"Чи не бачите, хто? Яровит".

"Їдь далі, чоловіче, коли видаєш себе за Яровита. Наш Яровит — молодець із молодців, а ти, не проти ночі кажучи, зловіщий із пущі і старець під сто літ".

"Що ти верзеш? — гнівався на челядника. — Поклич князя, коли тобі зловіщі сняться".

"Нема потреби кликати".

"А я велю: поклич!" — гримнув булавою у ворота.

Челядник послухавсь-таки, подався до господи, а звідти появився перегодом у парі з князем-вітцем. "Голос ніби Яровитів, — казав, чимчикуючи позаду, — а личина — страшно й казати, яка".

Князь теж прочинив спершу віконце й подивився через нього, а подивившись, як і челядник, запитав у Яровита, хто він, чого хоче.

"Ви що, отче, — хотів обуритися Яровит, а видав із серця жалість. — Жартуєте зі мною чи уроки взяли вас тут усіх? Кажу ж, Яровит я, син ваш!"

Старий причинив віконце, чути, гомонить із челядником: "Не лише голос, кінь теж Яровитів. А в сідлі чужа й страшна людина. Що ж робити? Боги світлі та боги ясні, порадьте, що робити?"

І думав довше, ніж слід, і вагався більше, ніж личило б князеві, а повагавшись, сказав: "Переночуй, муже, десь-інде. До нас приїдеш завтра, як буде день".

"Чи ж зараз така вже ніч!" — хотів крикнути, та не крикнув, боляче стало йому, і так дуже, що й голос втратив.

Потирлувався під воротами й повернув коня до лісу. Там було їхнє тирло, а при тирлі халупа для челяді, що ходила літньої пори за товаром. У тій халупі й заночує.

І ходив на місці своєї вигнанської ночівлі, і думав, і близький до відчаю був, думаючи. Чи то ж можливо таке: рідний отець не признав, до оселі не зважився пустити на ніч. Що ж сталося? "Не лише голос, кінь теж Яровитів, — казав челядникові, — а в сідлі чужа й страшна людина". Невже то правда? Невже його одмінив хтось?

Обмацав себе раз, обмацав вдруге й заляк: у нього таки не його вид. І сплюснутий, і порізаний глибокими зморшками-борознами.. Далєбі, й справді схожий на того, що в пущі.

Як же це сталося? Чия зла сила захотіла стати їм із Живою на перепутті?

Вибіг надвір, під місяць та зорі, хотів було сісти на коня, та одразу ж і стримав себе. Куди подасться? Що вдіє? Хто признає його тепер, коли рідний отець не признав? Лишається взяти себе в руки й ждати дня, а вдень і сам переконається, що сталося.

Про сон годі було й думати. Лежав, уткнувшись спотвореним видом у сіно, і мучився, перекидався горілиць і знову мучився. І так до світання. А на світанні відв'язав коня, вскочив у сідло й поїхав не до воріт, що їх перед ним не розчинили, а до гірського озера.

Поки добрався — і сонце виглянуло з-за гори, бризнуло скісним промінням на плесо. Певен був: від того, що сталося з ним, нікуди не втече уже, через те не лякався аж надто. А заглянув у гірське свічадо — й очам не повірив: з озера дивився на нього старий-престарий, справді столітній дід. Доброликості, що сліпила колись дівкам очі, ніби й не було. Щоки запали, вид, чоло порізані глибокими зморшками-борознами.. І рот запав, підборіддя загострилося.. Лише очі світилися давнім молодечим блиском і сила почувалася в руках не менша, ніж досі. Підвівся, розглянувся і, вихопивши меч, люто, з якоюсь нелюдською злістю махнув ним зверху донизу. Струнка смерічка, та, що найближче була до води, як стояла, так і присіла до землі, підтята скісним ударом.

Знову сидів Яровит, притиснутий до землі горем, і кам'янів з горя. Хто, де, яким робом помстився йому? Усе то через Живу? Комусь аж надто вже не хочеться, аби він узяв злюб із загірною миловидою Живою? То де він, той, що хоче цього? Чому не вийде на поєдинок? Невидимим захотів бути, чари наслав. Коли, де і як? У Живи за столом чи тоді, як пив воду з потоку-джерела? Напевно, коли пив воду. Сталося б у нареченої, Жива одмінилася б з лица і виказала б свою бентегу. Біда іде, виходить, від води. А коли так, може, вода й змиє з нього цю потворну личину?

Не роздумував. Роздягнувся — і до озера мерщій. Вода холодною уже була, мов крига. Та Яровит не зважав на те. Старанно вимив вид, голову, пірнав і знову вимивав та полоскався. А вийшов на берег та глянув у заспокоєне плесо — жодних одмін. Як був старий, поморщений, так і залишився.

Що ж робити? Таки податися до кревних, благати про поміч? А що вони вдіють супроти чарів? Слід шукати людей, що могли б побороти чари, стати вище за басих та баянів.

Обізнаних із пущами, по яких живуть волхви-баяни, не бракувало по оседках, як не бракувало й волхвів по пущах. А таких, що зарадили б Яровитовій біді, не було та й не було. Або сумно дивилися на витязя і мовчали, або мовчки розводили руками. Та ба, і Яровит не мав іншої ради-розради, як їздити й питатися. Коли повіяло справжнім холодом (а йшлося до зими), згадав Живу, її затишну оселю й спинив, потішений знахідкою, коня: чом же він шукає порятунку все по цей та по цей бік гір? Може ж, він там, де наслано порчу — за горами? Та й зима в тім краї не така люта. Ано, гляди, саме на загір'ї поталанить йому знайти тих, кого шукає, і те, чого хоче.

Подумав так і увірував, а увірував — одразу й повернув коня на ту путь, що вела до бескидів.

Сподіванка не завжди омана, а віра — не така вже й абищиця. Тільки-но залишив

позад себе бескиди та став спускатися в діл, нагледів дим між поріділих дерев, а поїхав на дим — натрапив і на оседок. Ним виявилася печера, а в тій печері сидів біля ніші, в якій палало вогнище, білий, як лунь, дід. Він був такий древній та висхлий, присяйбіг, можна було й подивуватися, як ще тримається в ньому життя.

"Коли цей не скаже, — подумав Яровит, — ніхто вже не скаже".

— "Низький уклін вам, господарю, — схилив перед волхвом голову, — і найліпші зичення у вашій оселі".

"Спаси біг".

Дід затримав на ньому пригашений старістю погляд і вже потім запитав:

"Що, молодче, біда й тебе привела до мене?"

"Так, дідусю", — стверджував і неабияк дивувався: — "Він бачить у мені молодця?!"

"Розкажи усе, як було", — своїї правив дід.

Яровитові не треба докладати великих зусиль, аби пригадати, як було. Він не раз уже пригадував, отож і розповісти не забарився.

"То нарікаєш більше на потік?"

"Так, дідусю".

"Помиляєшся, витязю. З джерел б'є чиста вода. Тебе споїли там ще, за трапезою. Не думай, однак, що зробила те Жива чи її кривні. Споїли ті, кому не хочеться, аби ви поборалися з Живою. Ти, молодче, призначений не для земних дівиць. Ось чому боги й противляться твоєму злюби з земною дівою".

"Боги?!"

"Так, витязю, боги. А то, сам знаєш, дужа сила. Така дужа, що й ну. І все ж навіть боги поступляться перед твоїм бажанням, коли вволиш їхню волю і підеш в ім'я скривджених на непосильні земному люду подвиги. Чи згоден взяти на себе таку повинність?"

"Я на все згоден заради молодості і Живи. Кажіть, які вони, ті подвиги?"

"Не я скажу тобі про них, інші скажуть. Якщо заночуєш у мене, матимеш зустріч із віщим вороном. Від нього й довідаєшся, що маєш вдіяти, аби позбутися напасті. Та перед тим вислухай і мою речницю. Чи даєш згоду вволити останню волю віщого волхва?"

"Коли зможу, уволю, дідусю".

"Те, про що проситиму, зможеш. Це найпростіше. Завтра я, молодче, помру. Віддай моє тіло вогню, а тоді вже й підеш назустріч своєму щастю".

"Згода".

"От і добре. Мир з тобою, витязю. Поїж, що знайдеш у моїй оселі, та й лягай, завтра ще звидимося".

Гадав, що і з вороном звидиться завтра, а він об'явився у сні. Сів на камені й заговорив до Яровита людським голосом:

"Дід казав, ти згоден іти заради молодості та уподобаної діви на подвиги".

"Згоден".

"А чи відаєш, які то подвиги?"

"Най і найдивовижніші, все одно піду".

"То слухай, коли так. Наслані на тебе чари може зняти лише жива вода. Відаєш, де і як можеш добути її?"

"Ні".

"Молодий ти, виходить, і вельми. Старі давно і повсюдно знають: жива вода є в однім на весь світ місці — на острові Буяні. Коли хочеш вернути собі молодечий лик і тим уже повернутися до уподобаної діви, маєш проникнути туди і власноручно добути з джерела, що б'є в узголів'ї Цар-Дівиного ложа, живої води, а з найближчого до її терема дерева зірвати золоте яблуко. Не гайся, одразу ж умийся тією водою і з'їж яблуко. Умиєшся — повернеш собі ліпоту тілесну, з'їси яблуко — станеш непідвладним чарам та урокам, жодна зла сила не нашкодить уже тобі.

Ці два подвиги, сам бачиш, маєш вчинити заради себе".

"А як же я доберуся на острів Буян, — не втерпів Яровит, — як звідти повернуся?"

"Не спіши. Скажи спершу: умієш берегти таїну паче зіниці ока?"

"О так! Інакше я не був би витязем".

"То знай: ця з тих, що її треба тримати за сімома замками. Там, де Дунай впадає у море, бував?"

"Не доводилося".

"То доведеться. Саме туди прилітає з острова Буяна Стратим-птах. Всеньке літо викупується в Дунаєві, кружляє, шукаючи поживи, по околіях, бо живиться не лише рибою і падаллю. Паче всього нишпорить за тою їжею під кінець літа — тоді, як має повертатися вже на острів Буян. Без вагомого запасу кінської падалі не відлітає до Вираю. Ось ти й скористаєшся тією слабкістю Стратим-птаха. Їдь у гирло Дунаю, сховайся разом із конем своїм у надійному місці і коли помітиш, як винишпорює той птах-велетень здобич свою, забий уночі коня, вийми з нього тельбухи, а сам заліз у черево. На світанку Стратим-птах розшукає твою приманку й перенесе її, а відтак і тебе, на острів Буян".

"Вчиню, як радиш, — потішився Яровит. — Одначе скажи, коли такий добрий, як же я повернуся звідти?"

"А то вже твій клопіт. Берешся вчинити подвиги, шукай і способу".

"Ну гаразд. А що ж буде з Живою? Вона ждатиме мене?"

"Зворотну путь до нареченої своєї Живи прокладеш третім і останнім подвигом: маєш вирятувати з біди морську царівну — ту, котра призначена тобі богами яко жона твоя. Як ти страждаєш оце від наслання, що спотворило вид твій, так і вона страждає від переслідувань царя-нелюба. Знай: це чи не найважчий твій подвиг, бо треба буде самого себе перебороти".

"Як то?"

"А там побачиш, що та як. Одне знай: порятуєш царівну, боги можуть розщедритися й звільнити тебе від призначеного ними ж — бути мужем морській царівні. Не порятуєш — не повернешся й до Живи".

Яровит загадався, а поки думав та гадав — і ворон зник.

"Вставай, молодче, — будив його тим часом волхв. — Настав мій час, вмирати буду. Не забув, про що домовлялися?"

"Ні, дідусю. Вчиню так, як веліли".

"Помагай тобі бог у ділах твоїх многотрудних. Це боги послали тебе до мене, аби не дав плодитися в моїм тілі усякій нечисті".

Сказав — і затих.

Віддавши тіло покійного вогню, Яровит знову замислився. Як же йому бути? Правитись до Живи й сказати усе, що сталося з ним, чи вертатися до вітця свого?

"А ти мене пошли до Живи, — підказав людським голосом кінь. — Доки мандруватимеш там десь, нагадуватиму їй про тебе і тим утримаю від зневіри"..

"А й справді, — Яровит йому. — Ти мені найвірніший содруг. Чи можу віддавати такого Стратим-птахові? Іншого попрошу у вітця, як і челядь, що має зашити мене у череві коня, аби надійніше доправився на острів Буян".

Далебі, не день і не два ніс свою ношу Стратим-птах через дощове море, бо коли сів, не міг уже ласувати падаллю: звалився неподалік і заснув. Тим скористався витязь Яровит, розпоров коню черево і виліз на волю. А вже як виліз, поспішив загубитися в зелених, мов рута, островобуянських садах.

Дивовижно незвичний світ постав перед очима враженого землянина. Небо таке ніжно-голубе, що, здавалось, розтанеш у ньому, коли дивитимешся довго. І світло лилося з небес до лоскоту приємне та м'яке, і пахощі виповнювали сад неземним ароматом, і співи витали над садом такі віддалено ніжні та мелодійні, що слухав би та й слухав їх, упивався б та й упивався б ними. Та на те Яровит був витязем, аби не піддаватися ані силі, що стає супроти нього скелею, ані спокусі, що спроможна валити й скелі. Пригадав, чого прибув на острів Буян, і прогнав від себе спокусу, став дивитись-розглядатися, де є і де може бути в цім диво-царстві терем царівни. Недовго й дошукувався. Вдалині підносила некрута гора, а ту гору оперізувала блакитна, як і небо над островом, стрічка ріки. По цей бік річки, в долині, стелились зелені, щедро засіяні квітами луки, по другий, на підгір'ї, знову сади та сади. А де ж бути терему Золотої Коси, Ненаглядної Краси, як не в саду та не на підгір'ї, і де бути джерелу живої води, як не там-таки, в підгір'ї, поблизу ріки?

Цар-Діва, видно, спочивала в теремі, бо німував терем, німотно було й довкола терема. Тільки й гомону, що спів пташок та плюскіт джерела.

"Це там, біля ложа царівни", — догадувався Яровит. Поклав собі так: тут сила його нічого, мабуть, не варта; тут коли не перехитрить, то й не добуде води. Тож не поспішав. Ступить кілька ступенів, розглянеться — і знову йде, розглянеться — і йде. Та ось завважив витязь: пахощі стали примітно відчутними, такими душисто-солодкими, ледве переборював себе, аби не сісти там, де стоїть, і не заснути. А вже як сяде, знав, і поготів не втримається, засне.

"Чи не є це вона, сторожа Цар-Диви? — подумав. — Присяйбіг, вона, та сила, що не підпускає смертних до живої води!"

Ну, коли і всього, то він не сплохує. Не затим пантрував за Стратим-птахом,

зважувався на таку далеку і, може, безповоротну мандрівку, аби сплохувати тепер і піддатися сонливій зморі пахощів. Ано, не затим! Швидше лусне без аеру та духмяностей аерових, аніж поступиться.

Надумався — і випростав спину, ступив назустріч своєму порятунку.

Коли набрав води та зірвав золотий плід з найближчої до терема яблуні, відійшов на дозволону для вільного дихання відстань і там же, під першим, що захищало його від можливих свідків, деревом умився. Сонливість одразу ж і помітно зникла, до тіла, чув, прибула свіжа сила. Про бажання й говорити не доводиться. Десь обминав всякі перетинки, десь пересягав через них і біг що було сили до річки. Бо таки не терпілося відшукати тиху заводь при березі, заглянути в неї, а заглянувши, пересвідчитись у сподіваному.

Боги світлі та боги ясні! Він справді знову молодий і красний видом!

Не повірив за першим разом; схилився і знову заглянув у плесо-свічадо. Таки ж молодий і доброликий, присяйбіг, ще ліпший, аніж був.

Не відав, потішений, куди йти, що діяти. Згадав про зірване яблуко і з'їв його: хай буде такий, як є, хай не пристають більше злі уроки.

"А що ж далі? — замислився. — Маю дбати про повернення на землю? А так, маю, і все ж то потім. Найперше слід поїсти щось і перепочити".

За їжею не було потреби ходити далеко — вона всюди, на кожному дереві і на кожному кущі. Там солодкі яблука, а там ще солодші, там смачні родзинки, мигдалі, а там ще смачніші. Зривав і їв, втішався приємним присмаком і знову їв. Аж поки не наситився, а вже наситившись, ліг там-таки під кущами, і заснув.

Спав сном мужа і витязя, може, добу, а може, й більше. Коли ж прокинувся, та скупався у річці, та поснідав, знову загадався: як же він повернеться на землю? Спитати б, а в кого питаєш? Це таки справді царство Сонця, Місяця й Зірок.. Хіба податись і вклонитися Цар-Діві? А коли замість ради-поради та запре в підземеллі? А що, може сказати: "Тебе сюди не просили, ото ж і згинь тут".

Ні, рятунку-повернення мусить шукати сам. І віщий ворон так нарік: "То вже твоя турбота".

Час вимірювався не днями й ночами, як на землі, — перепочинками. Поспав, потинявся без діла, з одної цікавості, — ото й прожив добу. Знову спав та поблукав понад левадами — знову прожив. І все ж розумів: час іде, а надії на повернення до землян ніякої. Невже для того добирався на острів Буян, щоб лишитися на ньому назавжди? Те, що казав ворон, було неправда?

Не лише бентега, сумніви обсідали та й обсідали серце, відчай закрався уже. А з відчаєм прийшла й зневіра. Та ось прокинувся одного разу від гromу-гуркоту й побачив: повз нього проносяться вогненні коні. Хвостаті, гривасті і неймовірно бистрі. Мигнуть перед очима, осліплять сяйвом — і зникають, схоже, що до землі правляться.

Догадався, що то за коні, а чи на все уже згоден був, — схопився найближчому коневі за хвоста і за одну якусь мить, ну, може, за дві опинився в своєму, земному морі.

Мабуть, глибоко пірнув, ледве стало духу, щоб вибратися на поверхню. Через те

перше, що зробив, ліг на воді й перепочив. Потім уже розглянувся й помітив: він не так і далеко від берега. Вдалині виднілися гори, ліси на схилах гір, ближче до моря — град білокам'яний.

До нього й поплив Яровит. На берег вибрався десь аж надвечір. Сили забракло підвестися, силу море вичерпало. Отож виплазував на сухий пісок і заснув, до краю змордований і знеможений.

Удосвіта знайшли його там рибалки. Будили — не пробудилися. Тож підняли на руки й понесли до своєї рибальської оселі.

Там він і проснувся, коли рибалки повернулися з моря.

"Де я?" — запитав.

"Серед людей".

"Бачу, що серед людей. А в якій землі, хто князює в ній?"

"У нас не князюють — царюють. А зветься наше царство Агарянським. Нині царює в ньому Халіль".

"То, може, скажете, люди добрі, як мені потрапити до нього?"

"Що ти! — замахали руками. — І не думай, і не помишляй про це".

"Чому б то?"

"Лютий він зараз, яко звір. Хто підвернеться невчасно, голову стинає не вагаючись і не питаючись".

"Що ж його розгнівало?"

"Спіймав морську царівну, воліє взяти її собі за жону, а та не хоче".

Згадка про морську царівну насторожила витязя. Морська царівна... Стривай, стривай. А чи не та це, що має порятувати її від кривди і кривдника? Може ж, його недаремно викинуто саме тут, може...

"А з вашого царства ходять лодії у слов'янські землі?" — поцікавився у рибалок.

"Кудись ходять, а куди, про те лише цар та його кормчі відають".

"Як же мені здибатися бодай із кормчими?"

"Іди в город, там морське пристанище. А в пристанищі напитаєш".

Подякував рибалкам за прихисток, доброзичливу раду та й пішов берегом. Заходить з боку моря в город, а там люду сила-силенна. І всі веселі, часом тільки осміхаються, часом і регочуть.

"Що тут у вас? — запитав перших, котрі трапились йому. — Скоморохи смішать так?"

"Ти що, з неба звалився? Вперше бачиш, як цар із царівною змагаються?"

Розштовхав цікавих своїми дужими ліктями й спинився, вражений: в пристанищі морським підносились над водою велика золота кліть, а в тій кліті сиділа, висунувшись по груди з води, золотокоса діва. І такі довгі та пишні були вони, її хвилями спадаючі коси, така ніжна голубінь світилась в очах, стільки муки було в тій голубіні, на стомленому неволею виду, що в Яровита йойкнуло з жалю серце і заціпеніло. Та це ж не діва, це — богиня! І таку цар тримає в кліті, хоче підневільне взяти з нею злюб?

Незчувся, як розштовхав решту цікавих й опинився поруч із царем, що гарцював на

коні й допитувався у діви:

"Де ті кляті кобилиці, де?"

"Казала вже, — спокійно відповідала царівна, — у морі вони".

"Я заганяв через них челядь, сам був на березі й кликав, не виходять з моря".

"Значить, я не тобі суджена, коли не виходять".

"Ти не зізнаєшся, яке слово маю сказати їм, аби вийшли?"

"Сам здогадайся".

"У-у! — лютував цар. — Знай, не повідаєш того слова завтра, післязавтра, викину разом із кліттю на сушу. Подохнеш, мов риба".

"Що з того, — царівна йому, — тобі все одно не дістанусь. Кажу ж, щоб жити на суші, маю скупатися в молоці морських кобилиць. А кобилиці вийдуть на поклик лише однієї людини на землі — мого судженого".

"А що, царю, — подав голос і витязь Яровит, — може, будеш розважливий і відпустиш діву? Чув, що сказала? Все одно тобі не дістанеться".

Цар метнув у його бік позирки-стріли й підібрав поводи. Ось-ось, здавалося, пристрожить коня й бурею рине на зухвальця. Та не встиг пристрожити. Обернулася на той час царівна, й нагледівши Яровита, крикнула потішено: "Ось він, — вказала білою, мов морська піна, рукою. — Ось мій суджений! Йому і тільки йому скориться море, усе, що в морі. Чули, лише на його голос вийдуть морські кобилиці!"

Царські вої оголили мечі, обступили Яровита.

"Іди, — сказали. — Іди й клич".

"Я піду, — погодився витязь, — та кликати маю без свідків. І не серед білого дня — поночі. А крім того, у мене будуть свої вимоги".

"Ніяких вимог! Коли хочеш носити голову на плечах, роби, що велять!"

"О ні, так не вийде, царю. Скажу тобі те, що й царівна казала: який матимеш із того хосен? Якщо загину я, ти теж не візьмеш із царівною злюбю. Мої вимоги тільки прихилить до тебе царівну".

Хтось із челяді шепнув цареві на вухо: "Погоджуйся. Аби тільки кобилиць виманив із моря, в усьому іншому обійдемося без витязя".

"Гаразд, — зголосився цар. — Кажу, які твої вимоги".

"Перша з них. Дай мені бойового коня при сідлі і збрую".

"За цим не стане, — зголосився Халіль. — Кінь тобі буде. Кажу, які ще в тебе вимоги?"

"Їх небагато, царю, всього лиш одна. Та скажу я її після того, як добуду для царівни молоко морських кобилиць і скупаю її в тому молоці".

"Чом так?"

"Аби ніхто не підслухав те, що казатиму, і не завадив нам зробити її земною дивою".

Цар вагався. І вірити не хотілося чужинцю, і не вірити не міг. Зрештою зважився й кивнув головою: хай буде так.

Яровит звелів приготувати бурдюки для молока, а в пристанищі поставити великий казан на підмостках із каменю. Сам же сів на подарованого царем коня й подався далі

від цікавих до того, що буде цієї ночі на березі моря, людей.

Він не збирався втікати. Честь мужа і витязя не дозволяла йому залишити царівну в біді. А крім того, пам'ятав веління ворона: "Порятуєш царівну — боги звільнять тебе від даної їй обітниці, не порятуєш — не матимеш жони й серед земних". Клопотався іншим: яке ж то слово має сказати кобилицям, аби послухались його і вийшли, з моря, дались подоїти себе? Білі? Буйногриві? Морські? Щось ніби не те. Якось інакше іменують їх у роді слов'янським. Чи не... Так і є: вілині сестриці! Коли починають казку говорити, так і речуть: "Вілині сестриці, морські кобилиці".. Халіль міг не знати цього, через те його й не послухалися. Ано, саме через те!

Коли вранішня зоря з'явилася на обрії й знаменувала наближення нового дня, став край берега й сказав неголосно, звертаючись до морських глибин: "Вілині сестриці, морські кобилиці. Низько вклоняюсь, прошу-благаю: вийдіть із моря, порятуйте сестру свою, морську царівну, від великого горя".

І тільки-но мовив те, впливло з глибин морських дванадцять білогривих кобил, вийшли, стали одна при одній і мовили: "Чого волієш, молодче?"

"Віддайте молоко своє, най царівна вчинить те, що хоче, та позбудеться неволі агарянської".

"Коли для того, щоб позбулася неволі, бери".

Поки видоїв усі дванадцять кобил, доправив до пристанища молоко та розпалив багаття під казаном, з'явилися цікаві, челядь розбудила й царя — така була його воля: хотів на власні очі бачити, як купатиметься в кип'ячому молоці морська царівна.

Її звільнили вже з кліті. Оточили, щоправда, надійною сторожею, все ж звільнили й привели туди, де мало статися купання.

Царська челядь принесла зроблені ще вчора східці-підмостки й поставила їх поруч із казаном. Як тільки молоко закипіло, морська царівна вийшла на підмостки і, не роздумуючи, стрибнула в повитий паром казан. Тієї ж миті випірнула й, підхоплена Яровитом, постала перед згромадженням довкола людом у пишнім земнім убранні. Та не те вразило Халіля і його челядь: царівна випірнула з молока ще ліпшою, аніж була. Такою младомладою і такою красною та статурною стала, що агаряни ахнули, дивуючись, і зацікавилися.

"Слава царю Халілю! — крикнула челядь, опам'ятавшись. — Слава володарю ліпої з ліпих жони!"

"Слава й цариці землі агарянської!"

"Стривайте! — підніс над головою меч і вгомонив царських холопів Яровит. — Царівна не стала ще царицею, а цар — її мужем. Най спершу виконає другу мою вимогу"

"Ти не володар їй, аби вимагати".

"Ба ні. Чули, що сказала царівна? Я — її суджений. Або ти, царю, купаєшся зараз у кип'ячому молоці й набуваєш виду красного молодця, до якого прихилиться серце вродливиці-царівни, або стаєш зі мною на поєдинок. Чесний двобій і чесна звитяга теж дадуть тобі право стати волостелином цієї диво-діви".

Царя одразу ж оточили радники. Поки вони шепталися, Яровит сів на коня й оголив свій меч-самосік. Царівна ж стала край підмостків і, не чекаючи, що врадить цар із своїми радниками, сказала: "Або зголошуєшся, царю, робити те, чого вимагає від тебе мій наречений, або я знову буду в молоці морських кобил і стану морською дівою".

Халіль зважився врешті-решт і відтурив від себе радників.

"Кажеш, хочеш битися зі мною?"

"Хочу чи не хочу, а муситиму, коли не скупаєшся в молоці".

"Чи ж знаєш ти, з ким виходиш на поєдинок? Я переможець тих численних мужів, що їх, крім чародія-горбуна з двосічним мечем, ніхто не перемагав".

Він справді був велетом. Таким могутнім видавався на не менш могутньому коні, такий крупний горбоносий вид мав, чоласту голову, що Яровитові слід було, може, й подумати перед тим, як казати: "Так, хочу битися".. Одначе пам'ять його не забарилася нагадати й те, що чув від ворона: "Тобі належить визволити царівну; не визволиш її — не матимеш і Живи".

"Чи я перечу, — осміхнувся. — Когось, може, й перемагав ти. Та поспробуй взяти гору у двобої зі мною. Інакше, кажу, не матимеш царівни".

Зухвалість його розлютила Халіля.

"Виходь, коли так", — метнув на витязя свої позирки-стріли.

Билися на просторім намісті, осторонь від натовпу. То налітали один на одного бурею, то знову розходилися й брали розгін. І раз, і вдруге, і втретє отак. Нарешті зчепилися, мов вужі. Коні, гарцюючи, збили пилюку, не розбереш уже, де Яровит, де цар. Тільки й чутно було з того вихору-двобою, як гримить криця об крицю, як іржуть, боляче приострожені чи вражені мечем коні. Та ще біла Халілева чалма вигулькувала час від часу з пилюки, мовби засвідчуючи тим цареву невразливість.

Челядь, радники — сама цікавість і торжество. Такі, що й крикнули б уже: "Хай живе непереможний цар Халіль". Та не зважувались все-таки, ждали вирішальної миті. А коли настала вона, не до торжества було: важка царева голова схилилася раптом на груди і, відтята наступним ударом меча-самосіка, покотилася коневі під ноги.

Агаряни не повірили тому, що бачили, і ждали. Може, то здалося тільки? Адже курява. Та ось із хмари пилюги вихопився кінь без вершника, а вслід за ним виїхав і витязь. Витер спітніле чоло й знову погнав коня в пилюку, настромив щось на вістря меча й, підіймаючи, кинув під ноги отетерілій челяді.

То була повита чалмою голова Халіля.

Челядь, не змовляючись, тицьнулася ниць і заводала: "Будь нашим повелителем, витязю-царю!"

Та Яровит не дослухався до тих величань. Посадив у сідло царівну і погнав коня туди, де стояла в пристанищі Халілева лодія. Тоді вже, як сів у неї з дівчиною та підняв вітрила, сказав люду агарянському:

"Не волю бути царем у вашій землі. Свою маю".

І повів лодію у відкрите море.

Чотири седмиці плавали вони удвох із царівною по синьому морю, тішились-

милувались одне одним, а найбільше тим, що були в парі, що їм ніхто не перешкоджав ані плавати, ані тішитись та милуватись.

"Як тебе звуть?" — поцікавився, коли усе вже було сказано і все висповідано.

"Царівною".

"Знаю, що царівна. Ім'я яке маєш?"

"Яке даси, таке й матиму".

"Назvu тебе Любавою".

"Така я люба тобі?"

"Як світ ясний, як високе небо над світом".

"То лишайся зі мною".

"Отут, на морі?"

"Чому на морі ? Хочеш, житимемо на березі моря. Я знаю землю, покриту вічнозеленими галявинами, лісом і ніким, до річчi, не обсадженою. З полуночі захищає її від лютих сіверських вітрів та морозів висока гора, недоступна для людей і звірів крутопадь, з полудня, заходу та сходу омиває голубе незамерзаюче море. Сядемо там, збудуємо оселю та й житимемо в парі. З лісу, з поля братимемо їжу. Та й з моря матимемо її досталь".

"І далеко вона, та земля?"

"Що нам далеч? Захочемо — до ранку будемо там".

"То пішли нагору, піднімемо вітрила".

І погодилась, і перша подалася туди, де щогла та вітрило. А вийшла нагору та розглянулася — й мусила прохолонути: на морі стояла повна тиша.

"Доведеться чекати ранку".

"А доведеться, — Яровит їй. — Вітер теж улiгся на спочинок".

Розігналась було йти до клітi-затишку, та одразу ж і передумала.

"Чому маємо чекати? Чи я не морська царівна?"

"Бо таки ні. Сама ж казала, стала земною".

"Стала, утіхо моя, та не зовсім. Не можу я без моря. Хоч раз на день, а мушу скупатися, побувати серед тих, з ким жила-тішилась, будучи дитям, а потім дівкою-царівною".

"Йой".

"Чого "йой"?"

"То як же воно буде?"

"А так і буде, як нині є. Чи я не з тобою, чи тобі мало мене?"

Змовк Яровит, мабуть, не знав, що сказати своїй Любаві, і Любава збентежилася, а збентежившись, не забарилася розігнати його журбу-задуму.

"Хочеш, — довірливо заглянула в вічі, — до ранку таки будемо в утаємниченій від людей землі".

"Як то?"

"Отам лежать плетениці. Зроби з них дванадцять шлей і викинь наперед лодії".

"Хочеш сказати..."

"Саме те, що подумав, утіхо моя, й хочу сказати. Звелю — і морські кобилиці доправлять нас до ранку до тої необжитої землі".

Не зовсім вірив їй, а все ж скорився. І шлеї поплив, і до лодії приторочив, і поперед лодії викинув. Коли ж випірнули та струснули гривами білі, мов піна морська, кобилиці, і пожвавився, і про сум та непевність забув... Бо такі попливли з Любовою так швидко, що знялись і пішли в усібіч круті хвилі, повіяло стрічним вітром, а вже вітер зривав і кидав на них, потішених і вдоволених, м'яку піну, холодні й від того лоскітне-дошкульні бризки. Звідки йому, земному, було знати, що то не просто собі бризки, то чари Любавиного батечка — царя моря. Плив і насолоджувався тим плаванням-летом, розкіш-волею, що можлива тільки на морі, присутністю діви-краси, що подарувала йому море. А коли така розкіш серцю і такі чари на серце, де вже думати про якісь сумніви і якусь непевність. Обіймав потішену його вдоволенням Любаву й купався в знадах-розкошах її, як лодія в збуреному морі.

До берега обіцяної царівною землі пристали тієї ранішньої години, як сходило сонце і його скісне проміння щедро залило доли та гори. Може, й не примітили б тієї щедрості, та з ночі випала на дерева, на трави роса, а скісне проміння уміє вишукувати роси. Заграло, замерехтіло в тих диво-перлах, здавалось, видзвонює в них. Торкається падінням-доторком і видзвонює кришталево чистим дзвоном.

"Ніби на острові Буяні".

"Подобається?" — питає царівна й ласкою заглядає у вічі.

"Кажу ж, ніби на острові Буяні. А так, як на Буяні, ніде немає".

"Ну, — веселішає, — тоді тут і житимемо".

Вони оглянули за день долину, були у лісі, під горою. Просто ходили й милувалися привіллям цієї землі чи збирали ягоди й снідали та обідали в парі, все гомоніли й гомоніли, парувались та парувались, і хто знає, що більше радувало їх: віднайдений закуток-вирай на землі чи те, що він давав привід сподіватися: вони єднаються назавжди.

"Сам споруджуватимеш терем, — запитала царівна, коли повернулися на лодію, — чи родаків моїх покличемо?"

"Чим же я споруджуватиму його, коли, крім рук, нічого не маю?"

"І то правда, — осміхнулася. — Ну, то лягай і спи, а я посиджу над тобою".

"Чого маєш сидіти?"

"Хочу так. Першу ніч ночуємо на своїй землі, мушу приглянутися, яка вона поночі".

"А я засну. Бо ніч не спав і день був суєтний".

І він заснув. А прокинувся другого дня, Любави не побачив коло себе. Підвівся, розглянувся — таки немає. Поспішив, спонукуваний тривогою, із лодії, та тільки-но вибрався звідти, як знову змушений був стишити ходу. Лодія їхня стояла в тихій заводі, біля кам'яної стіни, а одразу за заводдю підносився в небо й дивував величчю та неабиякими розкошами терем-палац. Він був мармуровий, з високими, прикрашеними різьбленням вікнами. Довкола палацу лад і досконалість, така досконалість, ніби усе, що є тут, виросло за ніч із землі й постало перед очима заспаного витязя, як диво з

див.

Здолав-таки свій подив, як і свої сум'яття, й попростував до палацу. Назустріч йому вийшла Любава. Уклонилася низько й мовила звичне:

"Прошу мужа й господаря до нашого терема".

Не питав, звідки такий, як могло статися. І так догадувався. Ходив слідом чи поруч із Любавою й слухав, що казала. А вона все оповідала та й оповідала. І світилась оповідаючи. Якимсь м'яким, до лоскоту приємним світлом. Бо й сама була неабияк вдоволена тим, що має господу, що буде господинею. Може, саме те вдоволення й робило її не просто ліпою та гожою в новому вбранні, — божественно чарівною.

Незчувся Яровит, коли і як перейнявся її радістю і став тішитись її втіхою.

"Такі палаци, — осміхнувся своїй судженій, — чував, є тільки в заморських царів".

"А хіба ми не царі?"

Вони й справді зажили, мов царі. Нічим не клопоталися: усе, що слід було добути, добував хтось і, що слід було подати, теж подавав хтось. Або ходили на лови й розважалися ловами, або сиділи в теремі чи десь на узліссі й тішились собою, землею, в якій оселилися, привіллям, що мали на тій землі. Любаву, щоправда, більше вабило море, і вона щораз частіше нагадувала про те мужу. Коли дув попутний чи більш-менш сприятливий вітер, Яровит ставив вітрила й пускав лодію в безмежну морську широчінь, коли треба було йти супроти вітру чи наставало затишшя, Любава вдавалася до родаків своїх, і ті присилали морських кобилиць. Так чи інакше, а молоде подружжя ганяло по морю коли хотіло і як хотіло. Бо обоє вподобали ті плавання-лети, обом було чим тішитися в тих плаваннях. Воля усім до смаку, а відчуття безмежного простору-волі — тим паче. А ще ж були зваби морських глибин і морського дна, були й відвідини сусідніх і несусідніх пристанищ у чужих землях. Ходили, задивлялися на мир людський і дивувалися поконам у тому мирі, захоплювались його розмаїттям. Згодом навчилися й торгувати: збували добуті в морі корали, перлини, брали за них те, що приглянулося чи видавалось потрібним у своїм теремі.

Так об'явилася в них челядь, об'явилися гуслі, арфи, а з ними й люди, що чарували грою на гусях та арфах, потішали піснями чи вміли вести чарівний танок.

Царівна вподобала все те і не помітила, як втратила смак до заморських мандрів, а разом з тим і бажання бути з мужем та з мужем. Обсадила себе доброликими жонами, завела серед них приятельок, те й робила, що приміряла вбрання, — те, що пошили їй, і те, що тільки збиралися шити, не перечила, коли укладали по-своєму коси, мили в купелі й вели до зали, де влаштовувались вечірні чи святкові ігрища.

Яровит частіше та й частіше почав залишатися сам; коли — на часину, коли — на весь день. Любава, як і раніш, була ласкава й говірлива з ним, можливо, ще говірливіша, ніж досі. Бо таки мала що казати по цілоденній розлуці і таки неабияк захоплена була тим, що казала. Аж поки не домоглася свого — почала водити на святкові та вечірні ігрища. Саджала коло себе й щільно тулилася до свого мужа, була така ж мила та любя йому, як і раніш. І те, що бачив, було любе та миле. Однак до пори до часу. Відчув по якомусь часі: почало набридати. Вночі, чуючи Любавині розповіді-

захоплення, порівняння цих, земних, ігрищ з тими, що бачила й знала на дні моря, лише відмовчувався, а вдень брав змайстрованого на дозвіллі лука, набивав тулу стрілами і йшов у ліс чи до підгір'я на лови.

Не було такого дня, щоб повертався з порожніми руками. Або косулю приносив з підгір'я, або тетерука з лісу. А спокою для свого серця не міг зловити. Щось його мучило в палаці й поза палацом, чогось не вистачало, і те "щось" чим далі, то відчутніше почало розчаровувати його і в ловах. Тоді сідав у лісі чи на підгір'ї і думав, а думаючи, нерідко засинав.

Приснилось якось (і таки там, у лісі): постав перед ним отой, полишений у Живи кінь і збуджено забив копитом.

"Чого тобі?" — запитав Яровит, як завжди питав, коли кінь непокоївся.

"Мені нічого, — відповів Буланій. — Мені тільки сумно без тебе. З Живою біда".

"Як то — біда? Що сталося?"

"Слаба вона, мліє-зітліває без тебе".

"Без мене?" — запитав спантеличено й лупнув очима.

Довго сидів ще під деревом і не знав, як розуміти бачене. Сон то був чи з'ява? Ніби ж сон, а таке відчуття, мовби стоїть хтось і жде, що скаже він, Яровит, на повідане.

Зітліває без нього... А чом би й не так? Он скільки часу минуло, як посіяв у серці надію, розпалив багаття великих жадань, а що приніс їй? Розлуку й сум, невтішну сподіванку й страждання. А запевняв же, казав — лише через біду не повернувся до своєї Живи, не взяв із нею злюб. Та хай жде і вірить: він повернеться. Коли й земля стане дибом, небо візьметься вогнем, все одно повернеться і стане їй мужем.

Не пішов того вечора на ігрища, а наступного дня — на лови. Любава помітила його смуток-зажуру і сполошилася.

"Чого тобі? Що з тобою?"

"Сумно, Любаво"..

"Були удвох, не сумував, тепер, коли багато нас, сумуєш?"

"Тепер сумую і ось що скажу тобі, царівно: я маю від їхати вже".

"Куди? Чого?"

"Земля батьків кличе. І дівчина, якій обіцявся".

"А я? Ти ж взяв зі мною злюб".

"Узяв, та не обіцявся".

Знітилась Любава, а далі й геть розплакалася. Схилила на руки голову, затулила долонями лице й плакала по-жіночому ревно, по-людському жалісно.

"Казав: я любя тобі. Тепер ні вже?"

"Час любовців минув, царівно. Настав час повинностей. А повинність кличе мене у рідну землю".

Підвела голову й глянула допитливо.

"Що ж маю робити тут сама? Нічому не рада буду, все стане огидним без тебе".

"Може, повернешся до родаків своїх, у море?"

"Не зможу я жити тепер у воді".

"Як то не зможеш? А там, у агарянів, казала..."

"Бо тоді могла ще скупатися в молоці вілиних кобилиць та й повернутися.. Тому й казала так. Тепер інше кажу: я понесла від тебе дитя, а воно твоє дитя, земного мужа, і не зможе жити в морі".

Щось озвалось в ньому болісне і втішне. Одначе більше болісне було, аніж втішне, бо обхопив руками голову й питав-допитувався сам у себе: "Як же піду тепер від неї? Чи можу піти після всього, що сталося?"

"Лишайся, — поспішила присісти перед ним Любава й заглянути, як колись заглядала, у вічі — так глибоко й так жалісно, серця діставала. — У тебе й тут, як бачиш, є вже повинність".

І мучився, і карався, і заспокоював свою добролику царівну, аби не побивалася так. А проте не тоді, то переогодом десь сказав їй:

"Мушу, Любаво".

"Може, хоч іноді навідуватимешся до нас?" — подала сама собі надію.

"Іноді — може"..

І, щоб відірвати її якомсь від серця, обернувся круто, сів у лодію й підняв усі, що були на ній, вітрила...

— Ну, а далі ж як було? — не вдовольнився тим, що повідала бабуса, Богданко.

— Так і було, як мало бути. Добувся Яровит до своєї землі, взяв із Живою злюб. Таке весілля справляли, подекують люди, усі гори дзвеніли.

— А царівна?

— А царівна народила сина та тим і втішилася. Син, мов дві краплини води, був схожий на вітця, і теж, як і батько, став князем у своїй землі. До моря тільки більше лежало його серце, аніж до суходолу. Через те й прославився у людях як багатий морський гість і великий мореходець.

XVIII

За гождої години раннього передліття Миловида була вже у Нижній Мізії і міряла ту саму путь, що й колись. Ото тільки й одміни, що правилася не з Маркіанополя в Одес, а з Одесу в Маркіанополь. І певна була: плавання її позаду вже, і не зовсім вірила, що таки позаду. Бо коли ходила берегом Дніпра та шукала лодію з чужкраю, всякого наслухалася про заморських мореходів: і підступні вони, і завезти можуть туди, звідки не втрапити вже ані до Мізії, ані до Тивері. А ті мореходи взяли, що належить, і сказали: "Віра та спокій, дівчино, післязавтра будеш у пристанищі Одес". Сказали й доправили. Чи такі добрі є, чи тому, що обманула їх, видала себе за викрадену тиверськими татями, навіть жаліли в путі, берегли від бурі, що розгулялася.

Присяйбіг, коли усі такі, піде Божейковими слідочками в землі ромейські і розшукає свого Божейка. Таки зважиться і піде!

Обернулася, глянула в той бік, де клопоталися її мореходи, й відчула малість свою, а ще сором за себе: таким людям і назвалася полонянкою, сказала неправду.

Аби виправдатися бодай чимось, пообіцяла, ба заприсяглася сама собі: далі казатиме всім правду і тільки правду. У світі є жорстокі і безпутні люди, то так, а все ж

світ не такий жорстокий і безпутний, як про нього думають.

Старий Борич сидів, як завжди сидить, коли буває вдома, у своїй підкліті й латав-заварював чужі казани. Не сподівався, ясна річ, бачити Миловиду в себе. Коли ж постала перед ним і сказала, вклоняючись: "Добридень, господарю красний", — видивився й заляк зі своїм ремеслом у руках.

— Ти?! — не спитав — простогнав лякаючись. — Мені привиджується чи це справді ти, Миловидо?

— Я, дідусю.

Підвівся, засуєтивсь, як міг суєтитися в свої літа, провів і посадив супроти себе.

— Як же це, дівчинко? Гадав, ти давно дома вже, тішиш своїм поверненням із неволі маму, тата, а ти тутки. Що сталося, Миловидко, і як сталося?

Оповіла все і не приховала в тій оповіді найголовнішого: їй немає й не буде життя на землі, коли не відшукає та не звільнить Божейка. Затим і прийшла до ромеїв, затим стоїть і перед ним, Боричем. Соліди, якесь там золото має на пошуки та викуп, а в усьому іншому покладається на поміч мандрівного ливарника Борича, котрому вільно іти, куди хоче, й бути там, де захоче. Та Борич не поспішав хвалити її за ті милі його серцю наміри, як не поспішав і зголошуватися. Сидів, дивився на порятовану свого часу з неволі дівчину прибитими смутком очима і мовчав. "Як же я піду з тобою, гожа дитино? — казали його очі. — Чи ти не бачиш, який я літній? Чи не відаєш, що та далека й тривала путь не для моїх ніг? А й те ще знай: маю таємне доручення від князя — наглядати за ромеями і поспішити з речницею про їхні лихі наміри, коли знову захочуть вдатися до татьби. Зараз щось схоже на те. Як можу відлучитися на все літо, а може, й більше, коли тут збирають маніпули й гуртують у когорти, а когорти — в легіони? То ж зрада буде, Миловидко, і страшна зрада. Ліпше було б не зголошуватися, аніж сказати: "Попереджу", — і не попередити".

І журился її журбою, і дошукувавсь, що і як вдіяти, а дошукатися не міг.

— Я пособлю тобі, дівчино, аякже, — почав з обіцянки. — Проте почнемо не з мандрів по Візантії. Найперше маємо знати, куди повезли тих нещасних, де і кому збули.

— Гадаю, в пристанищі Одес знають те.

— В Маркіанополі теж знають і, може, ліпше, ніж у пристанищі Одес. Отож пошуки почнемо звідси, а там і до Одесу дістанемося, аби певними бути, що не на ложній путі.

Борич відклав свою роботу, вивів з підкліті й посадив гостю за стіл, дав їсти. А поки їла, сидів і думав, до кого йому вдатися, у кого шукати її, правди про полонених. Певно, нічого втішного не вишукав, думаючи, бо не ожвавився, як раніш бувало. Порадив Миловидці лягти та спочити після многотрудної путі, всіляких тривог на тотих путях та й подався з двору.

Минув день — Борич повернувся з преторію ні з чим, минув другий — знову ні з чим. А третього дня і зовсім зайшов на подвір'я підупалий духом.

— Щось погане вивідали, дідусю?

Виміряв її невеселим оком і тоді вже сказав:

— Знаю, ти ждеш від мене лишень гарного та приємного. А те й не береш на карб, що приїхала шукати приємності серед людоловів. Тож слухай, дитя людське, що казатиму, не тіш себе удачами, надто швидкими та приємними. Ходіння по муках тільки почалося. Не до Ієрони і не до Авідоса повіз Хільбудій твого Божейка і всіх, хто з ним. Чи то не хотів платити мито за продаж рабів, чи боявся, що в сих работорговельних гаванях спіймається на татьбі, — погнав набиті взятими гвалтом тиверцями лодії аж до Іллірика.

— Аби тільки знати, де, — не маліла духом, навпаки, ожвавилася Миловида. — Дідусю, рідненький. Іллірик то й Іллірик, подамося й до Іллірика, аби знати, де!

— Іллірик великий, горлице. Перш ніж правитися туди, маємо достовірно знати, де саме продавали.

— А ті, — кивнула на преторій, — не кажуть?

— Не знають нібито. Поїдемо-таки з тобою до пристанища Одес і шукатимемо таких, що знають про долю тиверців, там.

Цього разу Борич не взяв із собою ливарного причандалля, як брав раніш, маючи намір зібрати коло себе люд і вивідати в нього те, що хотів вивідати. Знав-бо: стежую має топтати до навікуляріїв, а то не для всіх доступний люд, їх коли й привабить щось, то не його кузнь.

— Кажеш, маєш золото і ромейські соліди? — запитав Милоvidу, побувавши в пристанищі.

— Маю.

— Тобі вони, ясна річ, пригодяться ще, та що вдієш, і тут без них не вивідаємо. Давай поки що соліди, а золото прибережи.

Ходив та й ходив до пристанища та до осель при пристанищі, а повертався ні з чим, лише веселенький був, а то й зовсім хмільний. Дивувалася з того, а ще більше боялася: проциндрить дід те, що відірвала від серця й передала як надію на порятунок Божейкова мама, а хосену з тих походеньок його не буде аніякого. Та ба, іншої путі вивідати, де Божейко, не бачила: те знають мореходи і тільки мореходи. Може, не слід так дуже вже покладатися на Борича, самій теж ходити та питатися? Хтось же був свідком, як виводили тиверців із схованок, пакували в лодії. А коли був, міг чути, куди правитимуться ті лодії, може знати, де зараз мореходи, що возили полонених за море. Тоді, як правилася до Дністра та шукала гостей із чужкраю, теж боялася: кого зустріне, кому довіритися, а не шкодує, бач, що довірилась. Ано, світ не такий жорстокий, як про нього кажуть, а люд — і поготів. Так надумала, так і зробила б завтра чи післязавтра, коли б у її прихисток не залетіло те, чого давно ждала. Борич розчинив не по-старечому дужо двері й мовив, переступаючи поріг:

— Готуйся, Миловидко, завтра вирушаєш. У Старому Епірі, в пристанищі Нікополь, продавали тиверських бранців.

— Це далеко?

— Далеко, дитино, та я домовився: тебе доправлять до самого Нікополя.

Дівчина загадалася.

— А чому тільки мене? Ви хіба не їдете?

Старий знігився і безсило розвів руками.

— Не можу я, горлице, поїхати. Є тут, у Маркіанополі, діло, котре не пускає мене з тобою.

Осмутніла враз і сіла там, де перед тим сиділа.

— Ти не сумуй і не май на мене гніву, — заспокоював чи й виправдувався Борич. — Не тому не їду, що не хочу, не можу я, повір. Ромеї знову готуються до походу, маю знати, куди збираються йти, і коли знов на Тивер, зробити так, щоб знали тиверці.

Глянула на старого і недовіжливо, і загадково-подивовано й знов потупила зір, похилила голову.

— Я боюся, діду. Вся надія була на вас. Гадала, і Божейка відшукаєте в цій чужій та загадковій для нас, тиверців, землі, і мене надоумите та захистите, коли дійде до напасти.

Очі Боричеві, вид Боричів казали: "А горенько!" — та уста промовляли інше.

— Навікулярій, що взявся доправити тебе, — муж літній і добронравний. Казав, доки будеш під його рукою, волосинка з голови не впаде. А як далі складатиметься в тебе з ромеями, то вже сама побачиш. Раджу тільки, не будь вельми щедрою і не вдавай із себе багату. А ще не будь надміру довірливою. Розпитуй, проси, торгуйся, являй в усьому розум і обачність. Чула: розум і обачність. То будуть єдині твої помічники на многотрудній путі удач і невдач, сподіванок і розчарувань.

X/X

Боричеві підозри не підтвердилися того літа. Ромеї збиралися до Маркіанополя, та не для тої, що догадувався він, виправи: ходили на забудови та зміцнення фортець у Поду-нав'ї. А наступного передліття вода так піднялася в широкому та повноводому Дунаї, що про перехід через його широчінь уплав годі було й думати. Злились і стали суцільною гладінню-морем численні рукави, зникли під водою очерети, залилося й стало заплавою прибережне пониззя. Деревостояли в воді й видавалися зеленими острівцями на поруділій водянній гладіні.

— Ось і маємо. Волоте, поміч, — підвівся в стременах і пильно розглянувся Вепр. — Дунай до самого літа став ромеям на перепутті, а нам визначив обводи незатоплюваної тверді. Напевне знатимемо тепер, де вдало визначили місця для веж, а де помилилися. Більшої води, здається, не було в пониззі.

— Гадаєш, що ми десь і помилилися?

— Дуже можливо. А втім, побуваємо на місці забудов — побачимо.

І князь, і його воевода знали: сюди, в Подунав'я, давно пішли тиверські будівничі — землероби, каменярі, дереводіли. Та й чули, правлячись пониззям, як голосно вистукують ті, що дроблять та тешуть камінь, рубають дерево. Дереводілів, ясна річ, найбільше тут. Бо й дерева треба найбільше. Може, тільки вежі й змурують із каменю. На вали, забудови піде земля та дерево. А градниць із сяких-таких колод не поставиш. Тож і гримлять-вистукують будівничі по всіх околіях, рубають що є ліпшого та найліпшого.

— Старійшини, як ніколи, повірили тобі, княже, а від старійшин перейнялася вірою і вся земля. Бачив, як густо йшли тиверці на Дунай?

— Бо відають, чим заплатили за безпечність. На власнім хребті спізнали, що таке чужинське вторгнення.

— О ні, старанність та має й іншу підвалину. Гадаю, не було б такої щирості та одностайності, коли б ти кликав їх спершу на спорудження веж, а потім — на відбудову спалених весей. Турботу про люд тиверський уgliedіли в тім твоїм повелінні, тому й пішли усі в пониззя.

Вепрова похвала була приємна князеві. Через те говіркішим видавався і на Дунай дивився веселіше, ніж можна було сподіватися від нього.

— Гарне пристанище матимеш, воєводо, коли сядеш із родом і людом своїм у гирлі такої ріки, — показав на безбрежне дунайське плесо. — Чи не закортить стати тоді осібним князем, га?

Питався, жартуючи, а Вепр не зумів чомусь бути мужем, що сприймає почуте як жарт.

— Осібним?

— Ну, коли не осібним, то морським.

— Морським — може, — надумавсь-таки і усміхнувся, — а осібним — ні. Тут усією слов'янською землею не можемо упоратися з неспокійними сусідами. Таке ж князівство, як моя придунайська волость, проковтнуть і не оближуться.

Волот загадався й примовк.

— Я через те кажу так, — обізвався перегодом, — що мені самому Тіра почала видаватися ліпшою і знадливішою за Черн.

— Ов! А то ж чому?

— Бо гарне і багато чим спокусливе місце. Одне, город той, коли звести його, стоятиме на узвишші, а друге, над глибокою водою. І не на морі, і над глибокою водою, чуєш? Таке морське пристанище може вирости в тім місці і така твердь для слов'янської землі, що й ну. Та ще коли й ти станеш їй підпорою при самім Дунаї, та коли лодій матимемо стільки, що на весь Понт Евксінський гримітимуть славою. Уявляєш, що буде тоді? Е-е, воєводо, з тої затії в Тірі може вирости наша сподівана міць. Гадаєш, поляни так собі вчепилися за те місце на нашій землі й пішли на єдність із тиверцями? Мають пильне око і далеко бачать тим оком. Я після бесіди з ними покою не маю ночами. Сплю і бачу великий білокам'яний город над лиманом, морське пристанище при городі, сотні своїх і чужих лодій у тому пристанищі. В мислях дав уже йому й наймення — Білгород.

— А чому тільки в мислях? Друге літо сидять там твої та полянські будівничі, гадаю, щось зробили.

— Пристанище, вважай, є вже. Коли не зашкодять ромеї чи якесь інше безліття, матимемо й здатну боронити себе морську твердь.

Скільки правилися понад Дунаєм купно, стільки й мови було про те. А розлучився з Вепром у новій його волості й прибув до Тіри, мусив забути про свої далекосяжні

наміри: там на нього чекали вже посланці з вістями від Борича.

Не хотів вірити тому, що почув, однак не вірити теж не міг. Чи Борич слав би людей аж із Маркіанополя, коли б не був певен: ромеї таки готуються до походу?

"Оце таке твоє сольство, імператоре? — питався в того, від кого мав неабиякі обіцянки. — Оце така щирість і така правда? "

Перше, що зробив, — розіслав гінців. Звідомляв про загрозу нового вторгнення князя Добрита у Волині, звідомляв і полян та уличів. Вепрові ж повелів змінити сокири на мечі й зібрати під свою руку весь тамтешній люд. Сам теж не забарився згромадити із будівничих дружину й повернувся до Черна. Настав час не покладатися на тверезий розум ромейського імператора. Тільки б не спізнитися зібрати до спаду води в Дунаї дужу силу. Все інше вирішать меч і розум, розум і меч.

Висока дунайська вода спадала повільно і довго, так довго, що зібрані під рукою Волота дулібські, полянські вої, як і вої сусідів уличів, почали ремствувати: чи не даремна ця ратна виправа, чи не пустив хтось навмисну чутку, аби нашкодити слов'янам? В полях зріє хліб, по лісах повняться медом борті, а господарі кинули усе те напризволяще, тирлюються в Придунав'ї. І ромеїв не провчать, і втрати матимуть такі, що їх нічим уже не відшкодуєш.

— Що робитимемо, княже? — прийшли і сказали нарешті самому привідці.

Думав, дошукувався і таки знайшов її, відповідь.

— А що роблять в такому разі ? Не йдуть ромеї, то нам тра йти до ромеїв. Одбирайте спритних звідуив, пошлемо їх на супрот-берег Дунаю за звідами. Най понишпорять та побачать, що роблять ромеї, збираються чи не збираються вони йти в нашу землю.

На те охоче пристали і звідунів одібрали рівно стільки десятків на чолі з десятськими, скільки було на ромейським березі фортець. Розтлумачили, де і як мають переправитися, що вивідати, переправившись, та й стали ждати.. Так чи інак, а звіди мають покласти край марному сидінню.

Вони й поклали, та не так, як мислив собі князь і ті, що були з князем. Звідуні повернулися й сказали: ромеїв справді до гибелі в фортецях, однак не видно, щоб вони готувалися до вторгнення. Возять камінь і мурують стіни.

— Зводять нові фортеці?

— Ба ні, нарощують заборолу в старих, мурують нові споруди на подвір'ях фортець.

То була заковика і неабияка. Невже Борич натрапив на ложний слід і обманувся? А коли ні? Коли ждуть-таки спаду води й зміцнюють тим часом фортеці? Можуть і так собі мислити: "Чого йти до слов'ян, коли не зібраний ще урожай на нивах, не насотано меду з бортей? Хай покладуть усе в хижі та будуть готові зустріти гостей не лише з простягнутими для вериг руками, а й із хлібом-сіллю".

Коли це правда, не втримати йому коло себе ані полян та уличів, ані дулібів. Щасливі мислі — нечасті гості, ця ж прийшла й осінила якомось неждано й негадано: а чом і йому не робити те, що роблять ромеї, — знов повернути усіх до заступа і сокири?

З тією думкою вийшов перед тисяцьких і постарався втлумачити їм: легковажити

не час; а щоб зібраний у пониззі люд не нудьгував без діла і менше думав про свої вогнища, посилає його на припинене через чутку про вторгнення спорудження веж. З князем Добритом є така домовленість: рано чи пізно все одно треба буде приходити сюди і споруджувати.

Не був би він князь, привідця воїв і дружини, а до того ж муж думаючий, коли б на тому й заспокоївся. Кажуть, у ромеїв не спостерігається помислів про ратну виправу за Дунай? Хай кажуть, а він знову пошле своїх звідунів на супротивний бік — хай стежать за ромеями, хай знають, які в них помисли сьогодні, які завтра.

За цим разом вибір його випав на найближчі задунайські тверді Ульмітон та Турріс і був, здається, вдалим: саме в Ульмітон прибували та й прибували вої з ромейських провінцій.

— Це і є вона, розгадка Хільбудієвого замислу, — радів чомусь Волот. — В Ульмітоні накопичуються сили, що вторгатимуться.

Стежити за ромеями, що таборилися по фортецях, доручив одному з найкмітливіших своїх сотників.

— Не спускай ока з них, — повелів йому, — найпаче з тих, що в Ульмітоні.

Звідів не було седмиць чотири, зрештою прискакав гінець і сказав: сидять ромеї; ходять удень на муштри, увечері п'ють вино, а з фортеці не йдуть.

— А що сотник? Які його наміри?

— Вивідувати і ждати.

— Розумно. Пождемо й ми, коли так.

Ждали седмицю, за нею другу, за другою й третю. А одразу по третій прискакало кілька гінців із речницею від сотника: ромеї згуртували маніпули в когорти й пішли на Турріс.

— До броні, слов'яни! — звелів князь.

Знали тепер кожен Хільбудіїв крок, як знали й те, скільки іде з ним когорт, де зупиняються на ніч і куди зникають по ночі.

Тисячі стояли поодаль від Дунаю і не виказували своєї присутності.. Таке повеління князя Волота: дати ромеям можливість переправитися на цей бік, а вже як переправляться й підуть на своє чорне діло, тиверці й дуліби стануть їм на путі — так, щоб охопити Хільбудієві когорти півколом. А оскільки по один бік у ромеїв буде глибоке й широке, мов море, озеро, по другий — не менш глибокий і бистроплинний Прут, а за Прутом — вої із стрілами, то ромеям нічого іншого не лишатиметься, як прийняти бій.

Перше, що трапилося Хільбудію на путі в Тиверську землю, була почата й незавершена будова.

— Бачили? — показав тим, хто був поруч. — Ще трішки замешкалися б — і анти спорудили б на нашій путі другі Довгі стіни.

— А так. Гляньте, скільки землі, колод навезено, ба каміння навіть. Для стін, може, й замало, а для фортеці чом же.

— Земляної чи дерев'яної?

— Глинобитної.

Сміх, жарти та дотепи, а все ж серед безжурних жартівників знайшлися й тверезіші.

— Зверни увагу, стратегу: робота провадилася щойно. Дуже можливо, що анти десь поруч.

Хільбудій знову відбувся жартом, а все ж не полишив застережень центуріона поза увагою. Спинився, приглянувся до зритої копитами путі й повелів вислати поперед когорт, по праву і по ліву руч від них кінних звідунів.

Очолюваний ним легіон не такий великий, щоб вважатися військом, та не такий і малий, щоб вести його в землю варварів по одній путі. А змушений був, принаймні поки здолають горловину між озером і Прутом. Поділив легіон на когорти, визначив дистанцію й звелів правитися одна за одною, дотримуючись дистанції. Коли ж трапиться таке, що вийдуть і стануть на путі слов'яни, перша колона має стати чолом до них і прийняти бій, дві інші вийдуть на фланги й діятимуть так, як вимагатимуть обставини бою: або ж візьмуть на себе варварів, що будуть на флангах, або ж обійдуть тих, що стануть на путі, і вдарять на них з флангів.

Висланий наперед роз'їзд вихопився на широку галявину обабіч путі і змушений був зупинитися.

— Сліди свіжі, — уголос міркував привідця. — Анти тільки-но пройшли тут і великими силами. Що, коли отам, за галявиною, стали заступом і нав'яжуть січ?

Легіонери мовчки переглянулися з ним і не стали розраджувати.

— Зробимо так, — повелів привідця роз'їзду. — П'ятеро поскачуть уперед і вивідають, чи є хто в лісі, а вивідавши, дадуть знати.

— Ну, а коли нікого не буде?

— Правитиметеся далі, тільки ближче до нас, на відстані одного-двох стрелищ.

Були обережні і, здавалось, аж надто пильні, а таки прогледіли появу слов'ян. Тоді аж збагнули, що то не хтось інший, тиверські вої, як їм заступили путь.

Подалися було назад, а позаду теж заступ, кинулись праворуч, у ліс, — і там кінний заступ.

"Це кінець, — подумав ромейський привідця. — І, що найгірше, така ж доля спіткає й тих, що йдуть за нами й покладаються на нас".

— Попробуємо пробитися, — повелів легіонерам. — Кому пощастить вихопитися, постарайтесь доправитись до когорт і попередити: на цій галявині усьому легіону готується пастка. Усьому, зрозуміли?

Вони звернули з путі й погнали коней туди, де менше було воїв. Та не для того їх брали в лабеті, щоб випускати. Одні полягли, стяті мечами чи стрілами, інші, не бачачи порятунку, склали перед тиверцями броню свою й простягли руки для пут.

Те саме спіткало й бокові роз'їзди. Хтось із тих, бокових, пробував, щоправда, докричатися до Хільбудія, та Хільбудій був надто веселий тієї миті, аби почути застережливий крик своїх звідунів. Їхав на чолі першої когорти, оточений веселими вершниками, й гадки не мав, що може щось статися, та ще тут, у придунайській глушині, наіменованій незайманщиною. Коли ж сталось-таки — перед його когортами,

ніби з землі, постав надійний слов'янський заступ із лучників і мечників, єдине, на що спромігся з несподіванки, повелів прискорити вихід когорт із лісу.

— Першим п'ятьом когортам стати дугою й бути готовими до зустрічі з варварами, всім іншим розвернутися й прикрити тил!

Ніби у воду дивився. Не встигли його когорти висипатись на галявину й стати в бойові лави, як там, попереду, а перегодом по праву і по ліву руч ожив ліс, галявини в міжліссі й звідти хмарою посунули на ромеїв лави лучників. Скільки їх, важко було збагнути. Одне бачив: їм немає кінця-краю. Ішли щільно й заслонялися щитами, обступали звідусіль.

— Щитоносців наперед! Стати стіною, зупинити стрілами.

У ромейських лавах зчинилася ворохобня. Ті, кому наказано стати супроти слов'ян стіною, спішно пробиралися наперед, інші приймали їхніх коней і норовили відійти до лісу, ще інші шикувалися в колони мечників і ждали нагоди піти на піших в кіннім строю. А поспіх — мала утіха. Деся встигли щитоносці стати супроти антів, зустріти їх хмарами стріл, а деся і ні. І там, де не було щитів чи не так щільно летіли стріли, анти навалилися дужо й зламали лави, клали під ноги чи стиналися з тими, що боронились. У прорубані ними вікна-проломи не забарилися вломитись тиверські та дулібські вершники. Немов буря приморська а чи вихор польовий влетіли туди на буланих, вороних, гнідих та білих конях, м'яли щитоносців копитами, рубали навсібіч мечами, збадьорювали себе і тих, що йшли пліч-о-пліч, диким посвистом та гуком-перегуком. І все ж ані посвисти, ані перегуки не могли заглушити багатоголосого брязкоту мечів, чийогось торжества, а чийогось і передсмертного воання про поміч, так само як ті воання неспроможні були осилити іржання коней. Таким здичавіло голосним і таким тривожним видавалося воно, мовби тиха донедавна галявина горіла вогнем або віщувала проваллям-загибеллю.

Хільбудій зібрав коло себе найбоекдатніші маніпули й намагався дати побоїську якийсь лад. Сидів на високому, з буйною білястою гривою коні й пильно стежив за тим, що робилося в передніх лавах.

— Іоанне! — кликав котрогось із мечників, що стояли наготові. — Скачи в третю когарту й перекажи їй привідці моє повеління: хай одрубає оте антське вістря та стає стіною супроти решти. З одрубаними ми й самі упораємось.

— Буде сказано, стратегу.

— Євдемоне! — різко обертався до іншого, цього разу — центуріона. — Бери свою маніпулу й винищ отих варварів, — показав рукою. — Потім підеш на поміч першій когарті.

— Іду, привідцю.

Хільбудію не все і не завжди видно. Тому підводиться час від часу в стременах і старається бодай якось доглянутись, що робиться в його лавах. Саме за тими розглядинами й застигає його крик посланця від поставлених на захист тилу когарт.

— Достойний! Варвари напірають і з тилу. Сили великі, не вистоїмо!

— Передай Флавію і всім воїнам: єдина надія в цих лещатах — меч і щит. Більше

немає на що надіятись!

Знав: з ним ліпші фракійські когорти, ті, що були не так давно у січах з іранцями й передані імператором під його надійну руку. Тому й не переставав вірити: хоча вої його й опинилися в зашморгу, варварам не так просто буде зім'яти їх і примусити показати спину. Це досвідчені мечники та щитоносці, вони спершу кількох варварів покладуть, а тоді вже самі ляжуть. Саме так: дійде до краю, то ляжуть, все ж не покажуть спини.

Найбільше дістається чоловім маніпулам. Он як порідали вони, стримуючи ворожі сотні. Десь тільки оступилися й рубаються, прикрившись щитами, десь стали невеликим півколом і стоять, мовби скеля в розбурханому морі, а десь їх всього лиш островки, що ось-ось накриються хвилями.

Обернувся до тих, котрі стояли під його рукою як остання надія на порятунок, і застиг, вражений: анти прорвали лави не лише щитоносців, а й мечників і пруть кінною ватагою прямісінько на нього й зібрані під його рукою маніпули.

— В мечі! За мною, вперед!

Встиг крикнути ще тим, що обходили його по праву і ліву руч: "Постарайтеся взяти в лещата і знищити", — та тим і вичерпав свої можливості правити воями: перед ним виріс рудобородий ант і змусив підставити під занесеного над головою меча вивірених у таким ділі мідійський щит. А тільки-но одвів той удар, як одразу ж і сам наніс його. Бо мав уже не одного і не двох перед собою, опинився в тій круговерті, що анти іменують січею, а перси — різаниною. Рубався вправно і дужо, так вправно, що відчув від того насолоду, а відтак приплив сили та певності: він — бувалий воїн, йому ці варвари, мовби сміття в річковому потоці: ото тільки й прикрості, що огидне. Не певний за когорти, собі ж прокладе у цім потоці путь і вихопиться на волю.

Мабуть, не одного стяв уже дужим ударом правиці, бачив: примітили його вправність і розступаються. Удають тільки, що пруть на ромейського витязя на гнідм коні, коли доходить до сутички, або ж підставляють під удар щита і вислизають, або ж обходять стороною. Ба ні, помиляється. Он пре якийсь прямісінько на нього. Молодий, безусий ще, а очі, мов у звіря, налилися кров'ю. Не меча — сулицю націлює. Невже сподівається вибити його, Хільбудія, з сідла?

Заніс над головою меча і не встиг відбити ним варварову сулицю, як вона схитнулася і ледве не пропорола йому ребра. Коли б не панцир, так і сталося б.

— Боривой! — почув дужий голос. — Цього не чіпай. Це сам Хільбудій, він мій!

Оглянувся й побачив, як здибив той, що кричав, коня, норовить розвернути його й гнати услід за ромейським привідцею.

"Тиверський князь? Той, що гостив у Маркіанополі? Що ж робити? Покладатися на дужу силу коня свого чи розвернутись і покластися на щит і меч? Коли втікати, можуть уразити сулицею в спину. Та чи й личить мені, полководцю, утікати?"

Розвернув по крутому колу Гнідого й пустив у зворотну путь. Треба, значить, треба, іншого не вигадаєш.

Першим гнав на нього розпластаного в аері коня безусий, той самий, котрому казали: "Не чіпай".

"Завзятий хлопчисько, — подумав, — знає на кого йде, і таки йде. Ну, стривай же!"

Хільбудій махнув мечем і так рубонув ним по націленій на нього сулиці, що вона бринькнула і вилетіла воїнові з рук. Тієї ж миті налетів на кількох і встиг звалити коневі під ноги лиш першого. Всі інші оточили стіною й наставили сулиці.

— Скорися, Хільбудію! — повелів князь Волот. — Когорти твої розбиті, виправа програна.

Не думав, що робить, чи таки покладався на щось. Приострожив коня й кинув його прямісінько на Волота. Одначе й князь не ловив ґав. Зняв крутіше сулицю, і кінь, опускаючись, наразився на неї горлом. Заіржав болісно, шарпнувся набік і викинув вершника з сідла, під ноги Вепрового коня. А Вепр не з тих, що губляться: зловчився й приткнув ромейського привідцю мечем до землі.

— Нащо ти так? — спохмурнів, виказуючи своє невдоволення, Волот. — Він був уже наш, треба було в полон брати!

— Гадаєш, що треба? А навіщо? Імператор не поскупиться золотом, викупить його і знову натравить на нас. Надто занадився цей вовк у нашу кошару, мертвий він безпечніший буде.

XX

Дід Борич правду казав: навікулярій — муж літній. Ось тільки добронравності його не зовсім йме віри. Старий грек не зглянувся на те, що вона — кругла сирота, що її гонить по світу горе, взяв добре за перевіз та ще й крєктав, певно, сумнівався, що бере потрібну ціну. Може, саме тому зобов'язав Миловиду готувати, доки буде на лодії, для нього і його найближчих помічників їжу, бурчав, а то й рикав на всіх, виказуючи своє невдоволення. Зате правдою було й те, що ані сам, ані іншим не дозволив зобидити її. Більше того, розпитав за довгі дні і ночі плавання, кого шукає, чому шукає, й пішов із Миловидою до Нікополя, знайшов людей, котрі знали, де анти, що ними торгували позатамтого передліття в Нікополі.

— Є тут анти, — казали дівчині. — Чимало вельмож Епіра мають рабів-антів.. Одні за слуг-стольників у них, інші — за спальників, садівників а чи рибалок.

Показували й розказували, як пройти до тих вельмож, як підступитись та поговорити, а Миловида слухала й кивала головою.

— Я піду, володарю достойний, тепер сама вже піду, — сказала зрештою навікулярієві.

Грек крєкнув за звичкою а чи сумніваючись, що сама вона вдіє щось, і, надумавшись, порадив:

— Я стоятиму там, де стою, до післязавтра. Коли знайдеш судженого чи, не знайшовши, захочеш повернутися в свої краї, прийди й скажи, або сам доправлю, або знайду таких, що доправлять.

Подякувала й пішла вузькими вуличками чужого города. І що далі йшла, то менше певності було, що віднайде в нім Божейка: таким холодом віяло на серце і таку порожнечу почувала в серці, ніби тепер тільки прозріло воно й сказало правду: даремна твоя затія, дівко; не відкриються перед тобою міцні ворота в кам'яних

загорожах і не являть тобі лада твого.

А все ж стукалася в ті, що видавались найміцнішими, і кланялась за звичаєм батьків своїх, а поклонившись, питала: чи то правда, що в достойних вельмож є раби-анти? Вона суджена одного з них, прийшла, аби викупити його з неволі або ж стати такою, як і він, невольницею. Хай уже як буде, так і буде, аби тільки вкупі.

Її не завжди розуміли, а то й зовсім не хотіли розуміти. "Нема таких", — казали і зачиняли ворота. Одначе більшість зглядалася все-таки на її жалісно-благальний вид, а може, й на молодість. Зачувши, що шукає антів, кликали когось із них і веліли:

— Вислухай і скажи, чого хоче це дівча.

Миловидка терпляче повторювала, чого хоче, а почувши рідне слово, і зовсім розчулювалася:

— Божейком звуть мого лада. З Випалу він, із Тиверської землі. Такий ліпотний собою, такий ліпотний, що змалювати не можу.

Їй не зразу казали: "Не бачили, не знаємо". Більше питали та допитувались, чи давно з Тивері, чи має надію повернутися туди, а вже потім радили: спитай у тих і в тих, ми не відаємо.

І Миловидка знову йшла, кланялася й питала. Аж поки не пересвідчилася: більше нікого питати. Певно, немає тут Божейка, коли не бачили й не знають. Усі ж бо кажуть: продавали тиверців у Нікополі, а продати могли не лише нікопольцям; були на тому торзі покупці і з Верони, і з Фессалоніки.

— В якій же стороні світу вони, Верона, Фессалоніка?

— Верона — в Італії, — пояснила старша серед полонянок, — Фессалоніка — в Греції. Іди в пристанище й напитуй лодій, що правитимуться туди. Гляди, хтось зглянеться й перекине через море.

Постояли, пожурилися та й розійшлися. Одна донизу спускалася і не бачила світу за сльозами, інші догори йшли і теж не бачили. Бо широкий був окольний світ, та не для них, бо весело світило над головою сонце, та не їм.

XX/

Князь Волот був твердий і неподатливий, мовби скеля в горах: мало порубати та полонити ромеїв у своїй землі, настав час самим піти до них і сказати: "Не ходили б ви, не приходили б і ми. Оскільки ж ходите і мало не щоліта, це наша кара за татьбу вашу".

Не відав, що скажуть вої на той його намір, тим паче вої сусідніх земель, привідці їхні. чомусь відмовчуються, зирять то на нього, князя Тивері, то на Ідарича, котрий є тут привідцею мужів думаючих і заодно — правою рукою князя Добрита.

— Нам велено потяти ромеїв у Придунав'ї, — розраджував він Волота, — і аж ніяк не велено іти за Дунай. На те потрібна не така, як є нині, сила.

— Ніби вона мала.

— На те, щоб іти на ромеїв, мала.

— Збагніть, — гнівався Волот, — доки збиратимемо велику силу, ромеї опам'ятаються і стануть супроти нас другою Довгою стіною. Зволікати не варто ані дня. Треба йти за Дунай і гнати знекровленого, позбавленого привідці супостата аж до

Довгої стіни, а може, дістати оружною рукою й за стіною. Це нагода, братіє, і така, що вдруге може й не трапитись.

— Раз ходили вже. Забули, чим усе те завершилось?

— Раз на раз не виходить, Ідаричу. Тоді не було слушної нагоди, тепер є. Честь мужів ратних кличе: підіть і примусьте ромеїв не посягати на чуже.

Волот був аж надто певний себе, щоб бути спокійним. Та не менше певності вчувалося і в голосі Ідарича.

— Щоб іти в чужу землю, — стояв він на своєму, — треба знати, з якою раттю зустрінетеся в тій землі. Чи ви щось знаєте?

— А ви? — вкинув слово привідця полян. — Хай ми не знаємо, яку рать виставлять ромеї, коли підемо на них, а чому не знаєте ви, княжі сли і мужі думаючі.

— Дещо знаємо: ромеї підписали з Іраном вічний мир і, отже, мають легіони, котрі й стануть супроти вас, коли підете.'

— Ті легіони пішли вже на завоювання полуночної Африки у вандалів.

— Гадаєте? А той, що приводив Хільбудій, де взявся? Чи, може, думаєте, що він один у нього?

— Того не думаємо, Ідаричу. І все ж дуже можливо, що виправа та лишилася поза відомом імперії. Хільбудій взяв позатамтого передліття великий полон у нашій землі, міг спокуситися на нього й цього поліття. А коли так, імперія не готувалася до зустрічі з нами, вона не спроможна буде стримати нас. Ось чому я теж стаю на бік князя Волота: коли вже йти за Дунай, то сьогодні, негайно.

— Уличі теж пристають на це.

Видно було: Ідарич похитнувся у своїй певності, а все ж не збирався поступатися остаточно.

— А що скажуть вої? Вони здобули непоганий полон — і ромеїв, і їхніх коней. Чи підуть із ним за Дунай?

— Цьому легко зарадити, — вихопився Волот. — Кожна рать — тиверська, уличька, полянська чи дулібська — виділить по сотні воїв, і ті вої доправлять полон до своїх общин. Решта піде з нами.

— Мудро сказано, — підтримав свого князя Вепр. — Зважуйся, Ідаричу. На тебе поклав князь Добрит вирішувати долю слов'янської землі, тож і вирішуй.

— А ратну виправу, — підтримав його полянин Гудима, — благополучне завершення її ми беремо на себе.

— Усі так гадають?

— Усі, Ідаричу!

— На тому й складається ряд — ряд мужів думаючих і ратних. Ідіть до воїв і постарайтеся передати цю свою буєсть воям. Коли вже йти, то маємо йти, запалені нею, ратною буєстю, як і вірою в торжество своєї правди і свого меча..

XX//

Богданко сидів на товстій сосновій колоді під дубом і дослухався до кроків, що зближалися з ним.

— Хто це був, бабусю?

— Якийсь чужинець.

— З іншого городища чи таки з чужої землі?

— Таки з чужої. І з далекої, мабуть, по-нашому не розуміє.

— То, може, він — ромей?

— Може, й ромей, а може, з тих, що прийшли до нас разом із ромеями. В їхній раті всякі є.

— І ви запросили його до вогнища, поділилися хлібом-сіллю?

— А чого мала б не запрошувати і не ділитися?

— Таж він — супостат, ворог роду нашому і землі нашій!

— Супостати ті, внука моє, що прийшли до нас із мечем. Цей прийшов із добрим словом.

— Бо вибили меч із рук, тому й прийшов із добрим словом. За тим добрим словом можуть ховатися злі умисли. Чужинець-бо єсть.

— Язвлений він, Богданку, де йому до злого умислу. А опріч того, запам'ятай, внука моє: всякий нагодований тобою, навіть коли він чужинець, перестає бути ворогом. Це, щоб знав, не просто слова, це — правічний покон роду нашого. На ньому стояла й мусить стояти Тиверська земля, коли хочемо жити на ній у добрі та мирі.

— Чи ми не живемо за цим поконом? Чому ж ромеї йдуть та й ідуть у землю нашу з мечем та вогнем?

— За те карати треба, самим же не гоже лізти в чужу землю.

— Нарікаєте на тата і його похід? То він же затим і пішов, щоб покарати.

— Я не нарікаю на нього, внучку. Одначе й не тішуся з того, що пішов за Дунай.. Багато крові проллється там, ой багато! А то — богопротивне діло. Боги інше заповідали людям на цій благословенній їхнім промыслом землі. Давно-давно, тоді ще, як цей білий та ясний світ повнився більше голосом сумирного птаства, аніж людською заздрістю, як земля плавала в світовім океані незайманою дівою — і нерубаною, і неораною, і нетолоченою, жило на долах при морі та при лісі три роди: один — білоликий, другий — смаглоликий, третій — темноликий. Жили вони нарізно і разом з тим купно. Нарізно, бо кожен рід сам собі добував їжу, і купно, бо таки ж сусідили і не раз сходилися, правлячись на лови. Не ворогували, бо ловити було що і було де, однак і не родичалися, оскільки сходилися лише мужі з мужами. Та ось проник хтось із білоликих до смаглоликих і нагледів дівчину, а нагледівши, не став вагатися: підстеріг, коли була сама, і умкнув її. На лихо, те саме зробив смаглоликий у темноликих. Тут і зчинилася ворохобня, пішов рід на рід і став нищити один другого оружною рукою. Старші дивились на те, дивилися та й сказали своїм родам: "Визначте обводи земель родових та й живіть нарізно, не переступаючи тих обводів". Послухались і зробили так — визначили обводи. Та чи міг якийсь незримий обвод бути недоступною стіною? Чи спиниш того, хто звик правитися на лови у вподобане ним місце? І правились, і ловили, і дівок умикали, і оружною рукою ходили рід на рід, аж поки не змусили старійшин родових зібратися на вселюдську раду, а вже рада покликала князів і сказала: "Не

вмієте жити добрими сусідами, розійдіться".

"Як то?" — князі їм.

"А так. Земля велика, поділіть її на три царства та й живіть кожен у своїм — так далеко один від другого, щоб ані дійти, ані доїхати, ані допливти"..

"Маємо іти з цих долів?"

"Маєте. Одному роду-плем'ю хай будуть ліси та степи, другому — гори, третьому та земля, що довкола неї море та й море. Так і житимете: одні з лісу, другі з гір, треті з моря.

Князі не поспішали зголошуватись.

"А кому ж який уділ?"

"Те визначить жереб".

І сумлівались, і сперечались князі, а таки пристали до думки старійшин — потягли жереб та й сіли родами кожен у своїм царстві: білоликі — в лісовім, смаглоликі — в гірським, темноликі — там, де довкола землі море та й море.

Довго жили нарізно. Так довго, що й забули, хто вони, звідки прийшли в своє царство, були в них роди-сусіди чи не було. Білоликі ловили по лісах звіра, птахів і жили з лісу, смаглоликі задовольнялися тим, що давали гори, темноликі багатіли, як могли, з моря. Та ось для одного з родів — того, що жив по лісах, — настала біда: ліси збідніли на дичину. Люди туди, люди сюди — таки немає її. А не стало дичини — не стало чого й їсти.

"Що робити?" — вдалися до старійшин.

"У нас є поле, — сказали ті. — Подаймося в поле, ачey там знайдемо собі поживу".

Знялись і подалися. І знайшли, що шукали, та ненадовго стало степової поживи. Підросли діти — і мусили питатисяради в батьків, тепер уже старійшин: "Куди податися, де знайти їжу собі і дітям своїм?"

І сказали старійшини: "Аби не втратити й того, що маємо, пошлім в усі кінці звідунів, хай побачать та й нам скажуть, чи є десь незаймана земля, що могла б прогодувати рід наш?"

Довго їздили звідуні — і ті, що поскакали на захід сонця, і ті, що поскакали на схід та на полудень. А повернулися ні з чим. "Земля є, — сказали старійшинам, — та є на тій землі й люди".

"А яка найбагатша?" — поцікавились молодші.

"Та, що належить гірському роду-племені".

"Підемо й підкоримо мечем!" — кинули, мов іскру в хмиз. — Чули, іншого порятунку нема, підемо й підкоримо ті землі мечем!"

Однак старійшини не пристали до тієї ради, більше того, стали супроти неї стіною. "Нам заповідана ця земля, — сказали. — Негоже іти й оружно посягати на чужу".

"А з голоду гоже мерти?"

"Шукайте їжу в своїй землі. До чужої зась! Боги покарають за ті противні їхнім умислам наміри!"

Змагались та й змагалися, а гору взяли таки ті, що хотіли їсти. Та не встигли вони

налаштуватися всім родом до походу, як знялася буря, замоложилося небо, і бог-громовик не забарився явити тим зухвальцям та непослухам гнів свій: загримів-загуркотів, зближаючись, й ударив з-за хмар смертоносними стрілами.

"Боги противляться вашому умислу! — вийшли наперед і показали на те знамення старійшини. — Не смійте порушувати добрий покон батьків і дідів ваших!"

"Діди самі переселялися".

"Вони переселялися в своїй землі, на чужу не посягали!"

Привідці переселення хмурились. І не хотілося їм зважати на старійшин, тим паче слухатись їх, і не зважати не могли. Боги справді занепокоїлися в небі, он як гримають у високості та прищуть на землю стрілами. А проте що буде, коли послухаються старійшин і залишаться в своїй землі? І завтра, і післязавтра, і потому діти проситимуть їсти. Де візьмуть її, їжу, і що скажуть, коли нічого буде дати?

Такі, що й не послухалися б старійшин, одважилися б противитись знаменню, коли б не розкололося тієї миті небо і не хлинув у ту розколину проливний дощ, такий густий і такий буряний, що про похід годі було й думати. Ховалися хто куди міг, і рятували пожитки свої хто як міг. Лише старійшини не стенулися перед тою зливою-потопом. Збудили в собі останню буєсть-силу й прибрали суворішого виду.

"Ви прогнівили богів! — показали патерицями на молодших. — Кайтеся і просіть прощення. Чули, боги пустили на нас води світового океану. Кайтеся і просіть прощення!"

Молодші самі бачили: схоже, що й справді розкололося від потужного удару бога-громовика небо і в ту розколину хлинули води піднебесся, того океан-моря, якому не буде ні кінця ні краю. Через те й не противилися вже. Дивилися непевними очима на замоложений зливою-потопом світ і шептали: "Простіть нам, боги! Простіть нам, боги!"

А дощ не припинявся. Часом стишувався тільки, ставав не таким проливним, однак не припинявся. І день, і другий, і третій. Аж поки не заволали всі: "Змилуйтеся, боги! Змилуйтеся і дайте своє знамення: чи є порятунок для нас, людей лісу і поля? Де, на якій путі-дорозі шукати його, коли є? Від противного заповітам батьків наміру — іти в чужу землю й добувати її мечем — зрікаємось. Дайте знамення: чи є порятунок? Де, на якій путі-дорозі шукати його?"

За мить чи другу по тому благанню торохнув сильний, стрясаючий небо й землю грім — і перед старійшинами, що стояли при капищі й молилися, упав золотий плуг, услід за плугом — золоте ярмо, а одразу за ярмом — сокира й братниця.

"Ось воно, боже знамення! — закричали старійшини й не стали зважати на дощ, вибігли і впали на коліна перед дарами неба. — Боги велять нам орати землю, засівати її злаками. Чули, не промислом війни, промислом хліборобів-ратаїв маємо жити на землі!"

На ту радість і ті незвичні для тривожної днини голоси збіглися всі, що були поблизу і не поблизу люди. А коли перестав дощ і стекла у річки та озера вода, побачили ще одне, не менш промовисте знамення: уся та сторона світу, куди мали намір вести рід свій молодші, виявилася одрізаною повинню-водою. І не стоячою — тією,

що текла з гір, перла з дна, весело гомоніла, поспішаючи до моря.

Тоді й нарекли ту повноводу ріку Дунаєм, а визначену жеребом землю від теплого до студеного океан-моря — Трояною, по імені старійшини, що став на про з молодими і здолав сваволю молодших.

Бабуся Доброгніва примовкла, схоже, що загадалася. А Богданкові саме зараз і, може, більше, ніж будь-коли, хотілося чути її.

— Бабцю, чули, бабцю, — кличе. — А те знамення дане лиш родові, що жив по лісах та полях?

— Ну чом же? І тим, що в горах, і тим, що за морем, теж. Боги, коли знаменують, то знаменують усьому людові, що є на землі.

— Як же то, бабцю? Самі казали: у ромеїв інші боги.

— Це тепер інші, тоді були одні. Та й на те зваж: навіть ромейські боги кажуть ромеям: "Життя дається вам на те, щоб засівали поле житом-пшеницею, а не своїми й чужими кістями".

— Чому ж вони не скоряються божому повелінню, ідуть та й ідуть через Дунай?

— Дуже багато хочуть, внучку, тому й сваволять. А тим, хто багато хоче, і страх перед богами не завада.

Стара, здається, знайшла те, що шукала: знов розповідала та й розповідала, повчала та й повчала свого внука, а Богданко сидів коло неї, дослухався до її сумирно-ласкавого голосу й не знав, як йому бути. Бабуся добра, он як багато обіцяє йому, та що має з тих обіцянок? Казала, вийдуть у світлу п'ятницю на побачення з Золотою Косою, Ненаглядною Красою — і він прозріє. А не прозрів, бач, як був темний, так і залишився. Тепер запевняє: і до чужої землі не слід іти, і чужинців треба милувати. А чи так то? Чому не повинні йти до них, коли вони ідуть на Тивер, беруть полон, палять весі? Чому мають милувати їх, коли приходять татями і чинять яко таті?

— Бабусю, — знову кличе стару. — А ті три роди, як люди, однакові?

— Чимось однакові, чимось ні. Казала ж бо: одні — білоликі, другі — смаглоликі, треті — темноликі.

— Проте усі одноликі?

— Так, усі одноликі.

— Тож і правда людська мала б бути одноликою?

— Мала б, розумнику, — усміхається Доброгніва й обіймає та пригортає до себе онука. — Мала б, та не є такою.

— А чому?

— Про те одні боги відають. Скажу лиш, що в одного вона має одне лице, у другого — інше, у третього — ще інше. Скільки на світі людей, стільки й правд.

— А в нас же з вами одна вона?

— Це зараз одна. Виростеш — можеш і не пристати до моєї правди. Чи таки пристанеш?

Богданко націливсь було казати: "Так, пристану", — і стримався, а стримавшись, загадався.

XX///

Ще до переходу через Дунай князь і тисяцькі стали на думці: не чіпати ромейські тверді при Дунаї. Залоги в них мізерні, шкоди слов'янській землі не вдіють, а крім того, землю ту буде кому обстояти, коли сунуться. Отож, переправившись, не стали зважати на придунайські тверді, рушили всією кінною лавою в тридцять тисяч на Ульмітон і Томи, впали на них, як падає грозова хмара на незахищену землю, і, взявши усе, що можна було взяти, заходилися палити та руйнувати зведені ромеями споруди.

— Усе, що бере вогонь, палити дотла! — повелів своїм воям князь. — Аби городи ці не були гніздами, де плодяться оси. Пристанища ж — і поготів. Вони — невірницькі пристанища, на них сльози нашого люду, тож хай ідуть за димом.

Лише тоді, як вдовольнився пожежами і тим, що залишили після себе пожежі, замислився: далі піде Одес і Маркіанополь. Ну, про Одес іншої думки не буде і вагань теж: та гієна проковтнула тисячі й тисячі тиверців. А як бути з Маркіанополем? Город той — тлумисько Хільбудія, там ті, що лишилися за нього й правлять нині краєм, а отже, мають при собі рать, здатну ударити в спину. Одначе там живуть і ті, що прийшли та попередили: Хільбудій помишляє лихе — хоче йти за Дунай. Не може ж він, князь Волот, прийти і завдати тим своїм содругам прикрощів.

— Гудимо! — повелів тисяцькому полян. — Бери під свою руку уличів і йдіть на Одес. Повеліваю: зробіть там те, що зробили гуртом з Томами. Головне ж, спаліть пристанище, споруди, в яких тримають до того, як посадити в лодії, бранців. Я піду з тиверцями та дулібами на Маркіанополь. Зустрінемося на путі в Анхіал або в самім Анхіалі.

І вже тоді, як відвів своїх воїв далеко від полян та уличів, спинився і сказав, об'їжджаючи лави:

— Все, що належало в Маркіанополі імператору і фіску, Хільбудію і його вельможам, — ваше. Города ж і горожан не чіпати. Чули? Ані города, ані горожан! Хай знають, що ми не всіх караємо за злочини намісника і його раті.

Відтоді, як вийшли з Ульмітона і Том, жоден ромей не зустрівся в путі. Видно, поскакали землями Мізії гінці з придунайських твердей, а слідом за гінцями пішла гуляти й чутка: варвари ідуть. Отож і спустіли весі, пустують і оселі в весях. Хто-хто, а поселяни Нижньої Мізії, як і Скіфії, знають, які вони, варвари. Були тут вест-готи, були й анти-слов'яни, не бракувало й тих, що правилися з готами, що їх кликали собі на поміч римляни, а потім — Візантія. Тож і не дивно, що немає по весях ані куріалів-землевласників, ані арендаторів-емфітевсисів. Дивує інше: не видно колонів-землевласників із неромейських поселян, в тім числі й колишніх антів. Усі по хащах-зарослях, в яругах та прибережних очеретах.

"Мабуть, надміру нещадні були ми в Ульмітоні і Томах, — думає князь Волот, вихитуючись у сідлі, — і матимемо з того поганий зиск. Хто сіє вітер, той пожинає бурю. А втім, — одумується, — хіба ми не для того йдемо в ромейську землю, щоб нагнати страху всім: і імператорові, і його підданам? Таки ж для того".

Попереду зчинився галас, а невдовзі і людський тлум. Щось кажуть, вимахуючи

руками, піші, збираються та й збираються довкола них кінні.

— Що тут скоїлося? — цікавиться над'їхавши.

— Поселяни мізійські вибігли з яру.

Пробився до них й одразу ж пересвідчився: то не мізійці, то раби мізійських куріалів. І вибігли вони не тому, що самі є антами і хочуть пристати до антів, — показують, де ховаються їхні кривдники, просять покарати за кривди.

— Скільки їх?

— Увесь виводок, достойний. Господар і господиня, п'ять синів і чотири доньки. Та лакуз стільки, скільки у мене пальців на руках та ногах.

— То беріть дрюки та й карайте. А найліпше буде, коли скористаєтеся переляком своїх волостелинів та накиваєтеп'ятами. Ми не за тим прийшли сюди, аби ганятися по ярах за беззбройними. Скажіть ліпше, куди веде ця путь.

— На Маркіанополь, достойний, на Маркіанополь.

— І далеко той город?

— За тамтим холмом уже й буде.

Велить сотням дотримуватися бойового ладу й бути готовими взяти ромейський город на щит і сулицю. Всім, що проходили повз нього, казав одне і те ж: "Будьте готові взяти ромейський город на щит і сулицю". Коли ж обернув коня, аби їхати вже, раби знову торкнулися його стремена.

— Княже, бери і нас із собою. Чи ми не анти і не вої?

— Піші ж бо єсть і без броні.

— За обозом ітимемо. А буде січа, добудемо і коней, і броню.

Дав згоду й поскакав наперед, туди, де були найнадійніші в його раті сотні, — княжа дружина.

Маркіанополь знав, куди й за чим пішов намісник Хільбудій. Через те чутки про появу антів на цім березі Дунаю, а згодом — і під стінами їхнього города багатьом нагнали холоду в п'яти: якщо п'ятитисячний (і таки ж добірний) легіон на чолі з Хільбудієм не міг упоратися з антами, то що вдіє когорта, в якій всього лиш кілька маніпул?

Не покладалися на неї, а все ж перше, що зробили, довідавшись про наближення антів, заперли всі ворота й веліли воям стати на стіни. То вже потім і зберуться, і радитимуться, і кидатимуть думкою в кожен закуток і кожну нірку, що можуть обіцяти рятунок. Бо рятуватися ж мусять. Саме з Маркіанополя пішли ромейські когорти в антську землю раз, пішли і вдруге, це не чийсь — їхній привідця завдав антам великого лиха — попалив оселі, забрав і спровадив за море людей. Чи анти не відають про те? Чи не за тим ідуть на Маркіанополь, аби спитати в маркіанопольців, пощо пустились на татьбу?

Прийшли, коли оголосили раду, не лише кликані, були на ній і ті, кого не кликали — церковники, майстрові, демархи. І всі дивилися на легіонерів, часом — на префекта. Що скажуть вони, опора їхня, і що вдіють? Господи, надоум і врозуми їх, аби вдіяли розумне, спроможне відвести варварів від стін, не допустити до спустошення, що

такенеминуче, коли візьмуть стіни і ввійдуть у город. Анти — варвари, вони нічим не погребують: ні майном, ні життям.

— Порятунок один, — казали легіонери і казали твердо: — покликати на стіни горожан, оборонятися всім людом. — А де візьмемо зброю?

— Щось мають діми, чимось поділяться легіонери.

— Діми й дімоти, — роздумував уголос префект, — чи не єдина підпора, на яку можемо покладатися. Отож так і зробимо: звернемося до дімів, хай кличуть до борні всіх горожан і стають на захист города та й самих себе.

В умовах, що склалися в Маркіанополі, важко було вигадати щось надійніше. І все ж радні не поспішали хапатися за висловлену щойно думку як за рятівну. Сиділи й думали, а ще німували думаючи.

— Когось не задовольняє наша речниця? — сполошився префект. — Отець Іоанн, — звернувся до старшого з церковників. — Що скажете нам? Маєте іншу раду чи пристаєте до тієї, що чули?

Настоятель храму святого Фоки звільна підвівся й осінив присутніх на раді хресним знаменням.

— Благословляю вас, братіє, на труд непосильний: взяти гору над супостатом і нечестивцем, антами іменованим. Благословляю й глаголю: будьте сильні в цю тривожну годину, яко льви, і будьте мудрі, яко змії. Церква звернеться до всіх православних і закличе їх змінити рала на мечі. Воістину правда: ідуть непросвіщені варвари, ті, що не мають бога в серці. Вони — не лише смерть, гієну вогненну несуть для всіх на мечях своїх, отож всі мають стати на захист стін і города. Та не забуваймо, мужі ратні і думаючі: путь до рятунку не єдиний. Я недаремно нагадав вам про мудрість. Господь наш всемогутній і всеблагий надоумив мене сказати таке. То добре, що ми кличемо всіх іти на ратний подвиг і захищати себе мечем на городських стінах. Одначе чом би нам не бути мудрішими серед мудрих і не виблагати собі щасливої долі іншим заходом: піти до антів і вблагати їх залишити город наш у мирі й спокої.

Його явно не розуміли.

— Сподівається, святий отче, що послухаються?

— Коли пообіцяємо дати варварам по сто солід з кожного мужа города нашого, послухаються і підуть.

— Можливо, та ба...

— Не всі можуть дати такі соліди? Ви це хотіли сказати?

— Бо таки не всі. Коли начистоту, три чверті горожан не дадуть навіть по п'ятдесят.

— Те, чого не дадуть горожани, додадуть товстосуми, коли не хочуть позбутися всього, а на додачу — й життя. Між радними запала тиша.

— Може, то занадто — по сто?

— Моліться богу, щоб не було замало.

І відмовчувались, і кректали, і сперечалися, і хто знає, чи й зголосилися б давати антам такі гроші, коли б отець Іоанн, помисливши, не підштовхнув їх під лікоть.

— Церква перша поділиться в нещасті з паствою своєю:

дасть за неїмущих десять тисяч солід.

Радні пожвавилися й стали прикидати, від кого з горожан слід зажадати більших, аніж сто солід, внесків.

А князь Волот наближався тим часом до Маркіанополя, і що ближче підходив до нього, то наполегливіш дошукувався, як же йому зробити, аби і ратну сверблячку воїв своїх задовольнити, і не нашкодити тим, що допомогли йому покарати Хільбудія. Брань із ромеями на цім поході не завершиться. То буде великою похибкою втратити звідунів і втратити тільки тому, що комусь хочеться помститися за вчинені Тиверській землі кривди саме на Маркіанополі. Сказати про це воям? А чи варто бути аж надто відвертим із воями?

Таки сказав би, мабуть, принаймні привідцям тисяч, коли б ромеї не утримали від того необачного освідчення: вийшли до його раті з хрестами та церковниками в одіянні християнських жерців і сказали:

— Візьми, княже, дань, і пощади город наш, людей, що в городі. Чи вони винні, що намісник Хільбудій обрав собі резиденцією саме Маркіанополь?

Спершу подивований був і не повірив тій речниці-рятунку, а повіривши, не став вагатися. Єдине, чого зажадав від ромейських слів, — дати зверх усього десять бочівок грецького вогню.

З того, як переглянулися між собою сли, неважко було догадатися: вони поставлені перед неминучістю вторгнення.

— Достойний, — сказали по забарнім сум'ятті, — вогню у нас немає ані бочівки.

— А де є? В Одесу, Анхіалі?

— Боїмося помилитися, і все ж, гадаємо, що за грецьким вогнем тобі доведеться йти до самого Константинополя. Десь-інде навряд чи розживешся.

Певні були, князь скаже зараз: "Ідіть і попередьте своїх привідців: беру город їхній на меч і сулицю". А він зиркнув на своїх радників і не виказав чогось схожого на такий намір.

— Коли матиму міхи з золотом?

— За дві доби.

— Довго примушуєте таборитися. Жду до завтрашнього ранку. В противнім разі піду на город.

Те, чого уникнули тиверські вої під Маркіанополем, стало неминучим під стінами Анхіала. Пристанище і город оточували тут надійні стіни, в морі стояв імператорський флот, а то неабияка опора і певність. Флот прикриватиме підступи до города з моря, стіни — з суходолу. Коли ж складеться так, що оборонцям доведеться залишити город, до їхніх послуг знову стане флот: хай не всі, все ж сядуть на триреми та квадриреми і відпливуть до Константинополя. Тож і не вийшли тут, як під Маркіанополем, ромейські сли і не сказали: "Відступіться, матимете дань". Анхіал зустрів тиверців наглухо зачиненими ворітьми, німотним мовчанням города і тих, що в городі. А то — передгроззя. Доведеться стати табором і ждати полян та уличів.

Ідарич схвально поставився до намірів тиверського князя: почати виправу з нападу

на ворота, а головні сили слов'ян кинути через морське пристанище. Проте вніс і свої одміни до тих намірів.

За велінням князя Волота на приступ сіверських воріт і сіверського прибережжя йшли поляни та уличі, на приступ полуденних воріт і полуденного прибережжя — тиверці та дуліби. Полки мали обступити город так, аби в оборонців склалася думка: на них іде тьма і йде звідусіль.

Так, власне, й було. Один полк засипав ромеїв стрілами, інший навально йшов на стіни і не поглядав, як там у тих, що обіч, що позаду. Бо и без розглядин знали: на приступ йшли всі, сотня за сотнею і лава за лавою. А коли йде така сила, хто може вистояти і не стенутися? Перли ж бо тисячі, одні з драбинами, інші з оголеними мечами і перли такими дужими лавами, що й стіни, здавалось, не стримають. Та ба, добігли здебільше тільки до стін. Коли ж ставили драбини і пробували вийти по них на стіни, ромеї або скидали зухвальців разом із драбинами, або лили на голови гарячу смолу, кидали каміння й примушували стинатися. І раз, і вдруге отак, і на суходолі, і в прибережжі, там, де стіни виходили в море. Але поки князь не пересвідчився: даремні ті потуги, а пересвідчившись, дав своїм воям знак: відійти від стін.

— Як це розуміти? — прискакав на змиленім коні Гудима. — Ми домовлялися вести виправу до переможного кінця.

— Даремна затія, воєводо. Не бачиш хіба: і стіни, і прибережжя обороняються надійно. Люди гинуть, ідучи на приступ, а який із того хосен?

— Поляни були недалеко вже від того, щоб обійти стіни й опинитися в пристанищі з боку моря.

— Зате ми не змогли б підтримати полян. Я знайшов іншу стежину, що виведе нас на стіни, а через стіни — в Анхіал. І, здається, надійну.

Найперше, що звелів, прибувши до табору, — звільнити вози від поклаж. На них, коли стемніє, возитимуть землю й засипатимуть рови обіч воріт. Дереводілам же велено було взяти сокири і йти до лісу, в лісі дружно стати до роботи, — так дружно, щоб до ночі були змайстровані вищі за стіни дерев'яні сходні. Коли змайструють та доправлять у табір, поставлять ті сходні на вози-розводи і, прикриваючись ними, мовби широкими щитами, підвезуть під самі стіни. Широкі донні опори не дозволять ромеям ані повалити, ані відіпхнути їх. Та й не встигнуть щось вдіяти. Сходні — не стіна-крутопадь, по сходнях легко і спритно підуть на зближення з ромеями антські вої. А вже як зближаться та стануть на стіни, антів не вчити, як битися мечем та сулицею.

Дружина, ополченські вої зустріли ту княжу вигадку ладністю зробити все, що велить, негайно, а ще — згуками радості і щирої здравиці:

— Най славиться в роді і племені тиверський князь, — кричали, — муж ратний і думаючий!

Навіть бувалий у бувальцях Вепр змушений був поставити рогом подивовані очі. Єдине, чим поцікавився, коли надивувався: як же вої доправлять такі громаддя з лісу?

— А про це в них запитай. Гадаю, без нас із тобою додумаються.

Поки слов'янські вої качали на руках вози та засипали землею рів, ромеї

ворохобились на стінах — і галасували, і стрілами прискали, і каміння вергали на тих, що підходили близько. А не стали об'являтися біля стін, заспокоїлись, схоже, що вклалися спати. Одначе то тільки здавалося. Варто було воям наблизитися із сходнями, як знову обізвались і забили на сполох.

Тиверці йшли на приступ із чотирма сходнями. Двоє з них підкотили й поставили по один бік від кованих міддю воріт, двоє — по другий. А коли вже поставили, не ховалися зі своїми намірами.

Першими йшли мужі княжої дружини. Вони досвідченіші, у них набита на таких виправах рука. Та й привідці ліпше обізнані з ратним ділом, аніж десятиці та сотники з ополчення. Знали: ця перша мить може бути вирішальною. Коли виберуться й стануть вчасно на вершині сходень, коли впадуть з верхніх приступок ромеям на голови, інші дружинники, за тими іншими ще інші не забаряться прийти на поміч, зіпхнуть ромеїв зі стін, заволодіють забором, а там — і сходнями, що ведуть до воріт.

Виправою по праву руч від брами керує сам князь, виправою по ліву руч — воєвода Вепр. Обидва — мужі надійні. Тож ішли, керовані їхньою твердою рукою, і певні були: на вірне діло йдуть. чомусь, може, й доведеться упасти намертво стятим, та не захлидеться в їхній крові виправа. Привідці поруч, привідці знають, що робити, аби не захлинулася.

Мало було на заборолі ромеїв чи перелякалися з несподіванки ромеї, ті, що рубалися з ними, швидко і твердо відчували: вони долають ромеїв. А де певність, там є й сила, а де є сила, там буде й зверхність.

— Княже! — спинився й заслонивсь від ромеїв щитом Вепрів Боривой. — Сотенного чільної сотні потято. Дружинники воліють знати: хто стане на його місце?

— Ти, Боривой.

Отрок не поспішає казати "гаразд" і не йде туди, куди мав би піти вже.

— Чув, що сказав? Ставай на чолі сотні й веди на ворота. Не зважай на тих, що напиратимуть збоку. Ми візьмемо їх на себе. Твоя повинність — пробитися й розчинити ворота.

— Слухаю князя!

Був — і немає вже. А січа триває. Забороло поблизу воріт тиверське уже, та до воріт пробитися не можуть. Ромеї опам'яталися за час січі на заборолі й стають перед слов'янами стіною. Їх рубають з плеча, колють, обминаючи щити, у черево, на них тиснуть і тиснуть згори, а вони не поступаються, коли ж і поступаються, то всього лиш на ту п'ядь, що їм обстоювали перед цим мертві. Та ось новий привідця чільної сотні крикнув щось своїм тиверцям і перший стрибнув зі східців, що вели з заборолі, на землю, а там, на землі, виставив поперед себе щита і, прикриваючись ним, рушив на спантеличених його зухвалістю ромеїв.

Його приклад став повелінням для інших, і похитнулися ромейські лави, а похитнувшись, зламалися. В одному і в другому місці. А те, що ламається, важко стулити до купи, тим паче, що тиверці стрибали та й стрибали із заборолі, тиснули на тоті лави потужно і навально. Коли ж розчинилися врешті-решт ворота і звідти ринула

в город піша, а вслід за пішою й кінна лави, про оборону Анхіала і всіх, хто був на той час у Анхіалі, годі було й думати.

Сидів на коні уже й князь, сиділи ліпші з мужів його.

— Вперед, витязі! — Волот показав мечем туди, де був вир людський. — Анхіал — багатий город і ще багатше пристанище. Візьмете— на всю добу дарую його вам!

Чув: там, де йшли на приступ поляни, теж звершилося бажане — котилося хвилею торжество, а вслід за торжеством правилися в город і вої.

...Може, й повелів би вже князь Волот дружині: "Доста!" Та не міг зламати даного на бородищі слова: "Візьмете Анхіал — на всю добу дарую його вам". А коли не міг, то що лишалося робити? Сидів у вцілілій оселі котрогось із ромейських вельмож і ждав, доки спливе вона, дарована дружині доба. А щоб ждання не обернулося на кару, звелів добути ромейського вина, покликав мужів-однодумців і заходився коротати ту добу в хмільних веселощах, далі від лементу, що стоїть довкруж і колотить городом.

І все ж лемент проникав і крізь стіни. З одного подвір'я долітали погрози або хмільні співи, з іншого — чиїсь нарікання, ще з іншого — плачі, а то й крики-верески, благання про поміч. У того беруть доньку, і вона волає на всю околію, просить кривих, сусідів порятувати її, той позбувся майна чи солід — і дорікав татям за татьбу, комусь приглянулась чужа жона — й чувся благальний крик не лише жони, а й усієї родини.

Першими прийшли на клич князя Волота Вепр та Стодорко, за ними — привідці уличів та дулібів, а вже потім — Гудима з мужами-полянами.

— А що, княже, — з порога мовив полянин, — може, на Анхіалу й завершиться наш похід у ромейські землі?

— Чому б то? Після такої виправи та подаватися назад? Ми не про те, здається, домовлялися, коли вирушали за Дунай.

— А я, признатися, йшов сюди і думав: князь Волот затим і збирає привідців слов'янських воїв, аби сказати: відходимо.

— У воеводи є підстави так думати?

— Боюсь, що вперед не зможемо уже піти. Князь бачив, що робиться в городі?

Волот спіткнувся на слові і змовк; відчував: йому скажуть те, що сам собі казав уже.

— Дещо бачив, а ще більше чув та й зараз чую. Одначе спинити воїв не можу. Я обіцяв їм цей город і обіцяв за найтяжчої години.

— Обіцяне — закон, я розумію. А все ж дарованим вої наші користуються занадто щедро. Не кажу вже про те, що в городі кожному вільно робити дозволене і недозволене. Кажу про те, що вози в обозі нашім віднині будуть завантажені не ратною поклажею, а майном горожан та ще дівками ромейськими.

— З якої це речі дівками?

— З тієї, княже, що гожі в ромейів дівки. У жони беруть їх наші отроки. А ще в'яжуть до возів товар ромейський, яко придане жонам своїм. Тому й питаюся: чи далеко підемо з таким обозом? Чи зможемо взятися надалі за броню і стати до січі, коли доведеться ставати по-справжньому?

Гудима більше радився з князем, аніж пострікав його за те, що коїться у слов'янських ратях, а князь чув насамперед їх, пострікання, і не знав, що сказати полянському привідці. Заспокоїти? Вийдемо, мовляв, із Анхіала — розберемося і наведемо лад. Чи, може, протрубити путь і тим покласти край свавіллю в завойованім городі? Та ба, що скажуть вої, коли затрублять передчасно в путь? Що їхній князь пускає слово на вітер? Що він тоді лиш добрий та щедрий, коли йому треба?

— Оскільки є такі побоювання і такі нарікання, — кинув позирк на Ідарича, — давайте поміркуємо купно, як бути Далі.

— Аніяк, — вихопився наперед такий же валечний у суперечках, як і в січі, Вепр. — Муж із полян правду сказав: обіцяне — закон. А коли так, відступати від обіцяного негоже. Це раз. А друге, чого це ми такі добрі до ромеїв і так жаліємо ромеїв? Чи ромеї жаліли нас, коли приходили? Велике диво: отроки беруть ромейських дів собі в жони. А як ромеї брали наших дів і робили рабіннями? Брали і торгували ними на торжищах, воеводо!

— На те вони ромеї, — спокійно, одначе й твердо заперечив Гудима. — На те у них і слава своя — людоловів і работорговців. Коли вже ми пішли купно, всіма слов'янськими родами, то й покону маємо дотримуватися всеслов'янського, а не осібно тиверського. Чи так я речу? — обернувся до Ідарича.

Той не квапився з речницею.

— Щось так, а щось і ні, — озвався нарешті, — Що вої зледащіють та розгублять буєсть, нахапавши дівиць та майна ромейського, то таки правда. Одначе правдою є й те, що забирати в них нахапане, тим паче забороняти їм бути господарями у взятім на сулицю городі теж не випадає. Щось інше слід вдіяти, аби раті наші могли йти далі.

— Вдіємо так, мабуть, — надумавсь і збадьорився тією думкою Волот. — Усе, що стало тут набутком воїв, залишимо в Анхіалі. Залишимо й сторожу, котра стерегтиме до нашого повернення як город, так і набуте в городі. Воїв же запевнимо: кожен знайде своє, коли вертатиме в зворотну путь.

— А що, — пристав до тієї ради Ідарич, — це мисль. Ось тільки як буде, коли й надалі залишатимемо по ромейських городах охорону? Чи не розгубимо в такий спосіб свою рать?

Волот відчув потребу боронити себе.

— Скажу те, що й ти казав, Ідаричу: є у речах твоїх велика доля правди, та є й те, що не ночує укупі з неправдою. У нас не було й не може бути наміру ставати на ромейську стежку й заживати собі слави работорговців. Одначе й прийшли ми в цю землю не затим, щоб подобатися ромеям. Най знають, що за вчинену ними чи їхніми воями татьбу на нашій землі рано чи пізно доведеться розплачуватися і розплачуватися тим же: кров'ю, пожежами, слізьми. А знатимуть, менше пориватимуться до меча. Чи так я речу, братіє?

— Так, так! — не забарилися відгукнутися тиверці.

— Ну, а коли так, то не думаймо багато про те, що сталося вже. Обмінймося братиїцями і ділім це заслужене по трудах ратних застілля. Воно чи не найнадійніше

ріднить людей. Тож най і нині послужить братньому єднанню родів наших.

— І ратному теж.

— І ратному теж!

XXIV

І солід он скільки викинула Миловидка, доки доправилася до Верони, і ноги збила вже у Вероні, серце неабияк остудила відтоді, як полишила лодію та зійшла на берег, а Божейка нема та й нема. Тиверців розшукала і одного, і другого, і третього, та що з того? Усі знизують плечима, всі кажуть: "Не бачили такого, не відаємо, де він". Або просять: "Розшукай, коли повернешся в Тивер, кривних, скажи їм, най щось вдіють та визволять із неволі чужинської". Лише окремі, вислухавши, казали: "Іди, дівчино, туди й туди, запитай свого Божейка там ще, гляди, натрапиш".

Лишенько лихее! Скільки ж їй ходити ще, у кого питати? Чужий люд, чужа земля, погомоніти немає з ким, а прихилитися — і поготів. Добре, хоч літо зараз. Де сіла, там і спочила, де прилягла, там і заснула. Миловида, правда, не лягає де попало. Вдень міряє указані людом путі, а надходить ціч — норовить до стіжка прибитися, під стіжком сіна прихилити обважнілу за день голову. Спершу боялася — спала ж бо сама, а це вже й страх розгубила: кому вона потрібна, така убога та нужденна, з попеченим на сонці видом, з язвленими на камінні та по стернях ногами? А ще виснажена до краю. Самі кістки та шкіра на кістках.

Це вже остання, мабуть, її путь-доріженька до оседків поблизу Верони. Коли й той з полонених, до якого послали оце, не скаже, де Божейко, вертатиметься до морського пристанища й знову шукатиме лодії, що повезе у зворотну путь. А що вдієш? Еге, що, коли так довго правилася в цю землю і так мало знайшла?

Ледве допиталася, де той вельможа, що придбав у Нікополі антів-рабів, а допитавшись, не вельми и зраділа: вельможа видивився на неї, ніби вівця на нову загорожу, й сам заходився розпитувати, звідки знає його раба по імені Прядота?

— Я не знаю його, достойний, — пояснила через челядницю-тлумача. — Анти, з котрими бачилася вже у Вероні, сказали, що Прядота може знати, куди продали работорговці мого лада? Тому й прийшла сюди, тому й питаюся Прядоти.

Не сказав: "Зажди десь там. Повернеться з ергастирії Прядота, погомониш про свій клопіт із Прядотою". Запросив сісти, а посадивши, питавсь та й питався, як це вона зважилася правитися в таку далеку путь, за що і як довго правилась, хто то є — лад. Миловидка нічого не приховувала від нього: вельможа видався їй добрим та співчутливим до її біди, однак бесідувала через челядницю, а тому бесіда їхня тривала та й тривала. Коли ж питати не було вже чого, господар помонявся, чогось дошукуючись думкою, і сказав:

— Гостя наша, бачу, стомилася в дорозі. Може, вона піде скупається в річці та перепочине в нашій оселі? Прядота не скоро буде.

— Спаси біг, — зашарілася. — Я потім уже і купатимусь, і спочиватиму.

— Ну то перекуси чим бог послав.

Не зважилася вдруге перечити чи не встигла заперечити, — вельможа сприйняв те

миттєве мовчання за згоду й повелів челядниці:

— Поведи цю дівчину до річки, хай скупається все-таки. А скупається, нагодуєш. Та дай їй щось із взуття домашнього. Бачиш, як збила на наших камінні ноги.

Чиста й прохолодна вода остудила висмажене та виснажене сонцем тіло, збадьорила Миловидчин дух а чи добра воля доброго вельможі зцілила язвлене недолею серце. І купалася довше, ніж могла, здавалось, дозволити собі купатися з чужої волі і в чужій річці, і, викупавшись, на диво швидко відчула себе не такою вже й чужою в цім невідомім краї, серед невідомих людей.. Ішла по купанні й почувала силу в ході, а ще приємність у тілі і паче всього — у серці. Ніби знала вже, певна була: сюди не даремно била ноги, тут потішать уже жаданими вістями і покладуть край її мукам-поневір'ям, страхам у поневір'янні.

Хотілось говорити з челядницею, та що скаже їй, чужій і якійсь аж надто похмурій, схоже, що невдоволеній. Тоді вже як сіла за стіл та побачила перед собою їжу, зважилася і звела на челядницю умиротворені й потеплілі з прихильності очі.

— Грація, — сказала по-тамошньому.

— Їж на здоров'я, — відповіла жінка й зітхнула чомусь.

Недовго їла й відмовчувалася Миловида. Щось тяжіло над нею й примушувало зводити на челядницю раз за разом очі.

— Ви з антів? — поцікавилася зрештою.

— Ні, дитино, з вірменів я. Тут уже, в дворі вельможі, спізналася з антом-ергастиріархом і стала йому жоною. Від нього й річ вашу перейняла.

Мабуть, заясніла видом, чула: теплінь іде від серця й гріє-милує приємним лоскотом. Голодна була, а те й робила, що облишала їсти, або питала-допитувалася, де та земля, що іменується Вірменією, чи давно вона, жона ергастиріарха, потрапила до Італії, або розповідала про себе. Не плакала вже, чи то виплакала за своє безліття сльози, чи звикати почала до всього, що звалилося на неї за це літо. Дивилася щиро та жалісно на жінку й розповідала часом те саме, що й вельможі, часом інше: яка біда спіткала її та її Божейка в той самий день, як вийшли до Лади та Ярила за благословенням, чому опинилася саме тут, у далекій Вероні, яки сподіванки покладає на побачення з Прядотою та хто порадив їй звернутись саме до Прядоти.

— Я знаю Прядоту, — присіла супроти і тихо, схоже, що утаємничено, сказала Миловидчина бесідниця. — Він працює в тій же ергастирії, що й мій муж. Коли прийде, поведу тебе до нього. Ба ні, покличу Прядоту до нас, а ти лишайся тут, у моїй комірчині. Добре?

— Гаразд, матінко гожа. Спаси біг за яства і за ласку людську.

Ждала Прядоту дотемна, ждала й тоді, як стемніло, а діждалася всього лиш перестраханого шепоту господині комірчини.

— Ходи зі мною, дитино, — вхопила дівчину за руку і повела, скрадаючись, надвір.

— Куди ми, матінко? — сполошилася Миловида й таки питала, коли побачила — йдуть не на подвір'я вельможі, далі від подвір'я.

— Зараз скажу. Отут має бути лаз, — спинилася й пошала в загорожі. — Ага, є..

Слухай і слухайся мене, винароджене ліпотою, та не винагороджене щастям-долею дитя людське. Втікай звідси і негайно. Ти приглянулась, дівчинко, вельможі, а вельможа цей нечистий, щоб знала, на руку. Покликав увечері Прядоту... Чуєш, покликав Прядоту й звелів йому не казати тобі правди про Божейка. Знає чи не знає Прядота, де є Божейко, все одно мусить робити так, аби ти повірила, що він є, і лишилася ждати. А вже як залишишся, не забариться знеславити тебе і зробити своєю наложницею. Він це вміє, повір. Богом входить у душу, та виходить звідти сатаною. Тож і кажу: тікай звідси і як можна далі. Поки виспляться та кинуться за тобою, далеко будеш. Іди понад річкою, а за оседком звернеш у поле. На биту путь не виходь, там можлива погоня.

Бігла куди бачила, й тоді вже, як опинилася поза небезпекою, стала й засумнівалася: а чи добре зробила, що втекла назовсім? Може, слід було сховатися десь поблизу, заждати, поки вгмониться той чорнобожий вельможа та й зустрітись-таки з Прядотою. Гляди, це і є той раб, що знає, де Божейко.

"А коли Прядота стане, а то й став уже на бік вельможі? Чи не тому челядниця злякалася й сказала: "Втікай і якомога далі", що певна була: Прядота зголосився прислужитися вельможі?.. — А-а, горенько! Який широкий світ і яка тіснява в світі. Куди не поткнись, скрізь чатують на тебе темні сили".

Постояла, пожалілась сама собі і рушила полем у ніч.

Верона лежала при річці на диво барвиста й чепурна, а ще тиха й упокорена. Коли б не малинові звуки церковного дзвону, що злітали над банею храму й мирно та лагідно слалися долами, можна було б подумати, що цей жвавий та гамірний позавчора город як утихомирився на ніч, так і досі спить, утихомирений. Ані віслюків та мулів на вулицях, ані погоничів при них. І пристанище дримає безгомонне. Застигли при березі лодії, не видно й рибалок при лодіях. Не інакше як свято сьогодні і то велике, мабуть, коли так надійно упокорило все і всіх.

Миловидна невільно спинилася перед тією тихою благодаттю й замислилась: іти чи не йти зараз у город? Година не така вже й рання, та хто слухатиме її там, чужу й сторонню, коли йде відправа, коли в усіх на мислі свято? Чи не ліпше перепочити на тихій і безлюдній околії? Місце он яке пригоже. І вода стікає зі скелі, є де умитись, є де й напиться. Бо перепочити все одно треба. Всеньку ніч проблукала безпуттям, перетривожилася он як, а переболіла ще більше. Коли ж до города немає потреби спішити, так і вдіє: нап'ється води, змиє з себе піт та пилюгу й перепочине.

Вода ледве сочилася зі скелі і тут, у підніжжі, натрапивши на виступ, збігала цівкою. Та дарма, підставить руки, пожде, доки набіжить у жменю, і вмиється. Зате холодна яка, аж дрижаки йдуть тілом.

Хлюпалась та й хлюпалася біля скелі, і тільки тоді вже, як освіжила вид, груди, змила піт із рук, порох із ніг, схилилась над цівкою й напилася досхочу.

"Ну ось, — сказала сама собі, — знову прибула сила, як і там, після купання в річці".

Розглянулась і зачудувалася. Чи це не капище часом? І трава біля скелі уходжена, і

зрізи-колони стоять он під деревами. Хоча такого не може бути: тут живуть християни, у них немає капищ.

Подивувавшись і нічого не втямивши, пішла між дерева, прослала на траві брачину й прилягла на ній. А вже як прилягла та склепила повіки, втома нагадала про себе: наслала сон-дрімоту й примусила скоритися тій солодкій спокусі.

Чи довго спала, не відає. В усякім разі, коли почула гомін людський, не сполошилася, як полохаються налякані, і не одразу збагнула, що то вже не сон. Коли ж втямила: вона не дома, за нею можлива й погоня, лупнула очима й схопилася, а схопившись, знов мусила никнути до землі: біля скелі, там, де било цівкою джерело, юрмились жінки й змочували водою оголені груди. Ті з них, що встигли змочити вже, схилялися й набирали в маленькі бесаги вимиту водою кам'яну потерть. Хрестились та кланялись, обернувшись до скелі, й уступали місце іншим.

— Доброго ранку вам. — Миловида тоді лиш вийшла з зарослів і нагадала про себе, як жінки завершили обмивання й стали погомоніти. — Що то є? — показала на скелю.

Її не розуміли, певно. Обернулися на голос, дивляться вивчаючи.

— Хто ти? — поцікавилися зрештою.

— Дівчина з антів. З-за Дунаю я.

— Анти, анти, — чи то пригадували, де чули це слово, чи пояснювали тим, хто не чув.

— Що то є? — вдруге показала Миловидка на скелю та на джерело, що спадало зі скелі.

Не ховалися зі своєю таїною, заходились пояснювати, а пояснюючи, показували вгору. Миловидка приглянулася до верхів'я скелі й тепер тільки помітила: джерело било з жіночих грудей; кам'яних, одначе примітне окреслених у камені жіночих грудей.

Пересвідчилися певно: дівчина зрозуміла їх, і чомусь зраділи. Зрештою старша з них підійшла і взяла Миловиду за руку:

— Ходімо, — запрошувала. — Там, — показала рукою, — є анти.

Дівчина не зважувалась довіритися після всього, що пережила минулої ночі, та й не довіритися теж не могла. Там, куди кличуть, є, кажуть, анти. А коли є анти, є й сподіванка розшукати нарешті Божейка чи бодай довідатися, де її Божейко.

XXV

Такого велелюддя і такого крику та гаму не бачив і не чув батечко Дунай з тих давніх-прадавніх часів, як тирлувалися на його берегах, а потім правилися через усю широчінь готи, як тлумилося тут ще велелюдніше і не менш жадібне на людську кривцю асійське плем'я персів. Он як потемніла річкова голубінь від коней, що йдуть уплав з ромейського на слов'янський берег, від людей, що тримаються коням за гриви й правлять їх туди, де біліє пісок і є сподіванка вийти з води, перепочити. А то ж тільки кінні рушили на свій берег і далеко не всі. Скільки товару пасеться он на цім боці, скільки навантажених ромейським добром возів стоїть і чекає на плоти, що їх мають пригнати з слов'янського берега ті, що пішли вплав першими. Зором не охопити усе те

добро, а правити через таку, як дунайська, воду доведеться не день і не два.

Князь не вельми турбується тим, певен, своє добро мужі не уронять. Не затим вони брали його мечем та охороняли в путі, щоб потопити в Дунаї. А проте не поспішає переправлятися на свій берег. Хоч ромеї й вийшли назустріч слов'янській раті, коли побачили, що рать та зайшла надто далеко, хоч вони й сплатили все, чого зажадав князь Волот та його воєводи, ба навіть цілували хрест і присягалися на хресті, що доки тече між слов'янською і ромейською землями Дунай, а в небі світить сонце, свавілля привідців ромейських легіонів у Фракії не повториться, — на те вони й ромеї, щоб обіцяти і не дотримуватись обіцянок. Адже був із ними твердим і незговірливим у розмові-перетракції. Сказав: платіть удвічі більше, аніж мали платити в обіцяне літо, та й став на тому. І кректали, і лестились, благаючи поступитися, дарма, чув за собою силу, бачив ромейську безвихідь і не поступився. Тепер кусають та й кусають, видно, пальці, а кусаючи, можуть і передумати. Чи на те, щоб погромити захоплених переправою воїв, потрібна велика рать? Навіть тієї, що є по фортецях Мізії й Фракії, вистачить, коли вона буде кінна.

Аби не ризикувати, поділив добуте в ромеїв золото на п'ять кіп: одну — дулібам, другу — полянам, третю — уличам, четверту та п'яту тиверцям яко потерпілим від ромейського нашестя, взяв від привідців племінних ратей обітницю ділити здобич по закону: окремо — на привідців, окремо — на мужів, окремо на воїв і тих, що не повертаються з походу, упали мертвими в січах, та й послав усе те з надійною охороною на свій, слов'янський берег. Все інше може переправляти та й переправляти тепер.

— Княже, — над'їхав у супроводі кількох дулібів Ідарич. — Слу, сподіваюсь, робити тут більше нічого вже. Як тільки буде пліт чи повернуться лодії, подамся, мабуть, на свій берег.

— Вільному воля, достойний. Не певний, що з ромеями не буде вже розмови, та коли й буде вона, розмовлятимемо не інакше як на мечях.

— Не посміють. Не до того їм зараз. Казав же: ув'язли у війну з вандалами.

— На те й уповаю. Одначе на тім березі жди на мене, Ідаричу.

— Ано, ждатиму. Ми ж домовлялися про це.

Путь їхня з ромеїв була неблизька. Доки доправилися до Дунаю (а йшли, обтяжені товаром, не швидше, ніж ішов товар), усе обдумали й про все домовилися. Дадуть воям, як завжди давали після щасливого завершення ратної виправи, три доби на пир та привілля, хай обмінюються братницями, воздадуть хвалу богові грому і війни — Перунові, згадають тих, що йшли і не йтимуть уже, та й підуть кожен своєю дорогою: поляни та уличі в свої землі, дуліби та тиверці — в свої.

Коли б певен був князь Волот, що вої послухаються його, з іншою речницею звернувся б до них там, на пиру.

"Братіє! — сказав би. — Коли ще зійдемося так, як зійшлися нині? Складаю вам за те, що йшли за князем і ніде не ослушалися князя, що були воями й мужами у всеслов'янській виправі супроти ромеїв, бились яко тури й вертаєте до осель своїх

уславленими, — складаю за те щирю дяку і низько кланяюсь. Водночас же й кажу: розгляньтеся довкруг і зважте: чи надовго йдете до жон і дітей своїх, коли йдете, не довершивши початого в передлітті діла? Ромеї не дотримують укладеного з нами ряду, коли знатимуть: земля наша, як і колись, відкрита для них, вежі наші не стали достойними стражницями в Подунав'ї.. Кладіть, братіє, мечі у піхви, та беріться за кельму, заступ і сокиру". Та в тім-то й ба, що не певен він у тім послуху. Не так вони жадають бути вдома і не так чекають на них оселі, діла бортні та ролейні, аби погодитися й лишитися в Придунав'ї заради веж та гридниць при вежах. Усе те доведеться відкласти до наступного літа, а може, й покласти на тих, кому пообіцяв землі у Подунав'ї.

Переправлялися в тім самім місці, де переправлявся кілька седмиць тому й Хільбудій. Дунай тут широкий і не такий уже й тихий, зате підступи до нього обжиті й торовані, лісу для плотів доста, і ліс зовсім поруч. Рубають вої і день, і ніч, а плотів настати не можуть. Возів, вважай, утричі більше, аніж було тоді, як ішли за Дунай. А скільки тварі всякої, рогатої і не рогатої. То — найбільший клопіт і найбільший труд при переправі. А що вдієш? Товар — ратний набуток воїв, і він, князь, не сміє нині перечити воям, тим паче ставати на перепутті. Страх, що нагнали походом цим на ромеїв, нагнаний не кимось іншим — ними.

— Скільки днів потрібно на те, щоб переправити усе, що тирлується тут? — над'їхав і поцікавився в мужів, котрі клопоталися переправою.

— Не відаємо, княже. Коли переправимо бодай третину, скажемо.

— А що, є потреба поспішати? — зачув ту розмову й запитав, стишуючи голос, Вепр.

— Та ні, такої потреби не бачу.

— То їдь, княже, на свій берег. Ми й самі упораємось.

— Рано, воеводо, бути спокійним і йти. Доки не буде там більшість, мушу лишатися й піклуватись долею раті своєї. Князь у січі має бути перший, при відході — останній.

Таборище на лівім березі Дунаю обирав Стодорко. Далеко погнався від ріки, зате вибрав, здається, те, що треба. Коні пастимуться на галявинах по один бік табору, худоба — по другий. Між табором і пасовиськом — ліс та й вода поруч: усі три галявини виходять до чистого й прохолодного озера, такого потрібного всім і такого жаданого після походу. Тривав він не день і не два — кілька седмиць, а ратний труд — нелегкий труд, не раз примушував втирати і піт, і кров. Тож хай потішиться тепер люд прохолодою, хай відчує, що то за принада — дозвілля та привілля.

— Княже, — підійшов і нагадав про себе воевода Гудима. — Маю речницю від полян і Києва на полянах: заїхати, повертаючись у свою землю, до Тіри й на власні очі побачити, що зроблено вже там.

— Добре вдієш, воеводо, коли заїдеш та нагадаєш будівничим, най не моняються там, най поспішають. Чув, що обіцяли ромеї? Будуть віднині добрими сусідами й відкриють для нас усі свої торги та пристанища. Маємо зважити на ті обіцянки й прискорити спорудження свого морського пристанища і лодій, здатних ходити по

морю.

— А князь не загляне разом зі мною до Тіри?

— Я — потім. Маю правитися до Черна й дати лад землі Тиверській. Одначе гінців своїх до будівничого Рая пошлю. І речницю велю переказати йому: най буде спритний та вдатний в ділах будівничих.

Волот розглянувся і, побачивши Вепрового Боривоя, того завзятого й кмітливого отрока, що он як прислужився слов'янській раті в Анхіалі й по суті вирішив своєю ратною буестю долю січі за Анхіал, звелів покликати його до себе.

— По завершенні пиру, — повелів, милуючись молодечою статністю отрока, — підеш разом із воеводою полянським до Тіри. Повезеш мою речницю будівничому Раю, від нього ж привезеш його.

— З усією сотнею маю йти?

— Та ні. Візьмеш десяток із сотні, доста буде.

— Слухаю князя.

Чемно вклонився своєму повелителеві й пішов. Якийсь навдивовижу твердий і певний був у ході. А ще до замилювання звабливий.

"Тра' буде поговорити з Вепром, — гадав князь, дивлячись услід молодцю. — Може, й сьогодні, за трапезою, маю вибрати нагоду й сказати йому: коли не поспішає уводити в злюб сина, най зачекає на Злату. Видужає Богданко — поєднаємо його Зоринку з Богданком, не видужає, най Боривой бере злюб зі Златою та й буде тиверським князем по мені. Отрок він он який відважний та острий на мислі, з нього гарний буде воевода і князь".

XXVI

І вдоволена була Миловидка, що натрапила зрештою на лодію, котра доправить її до сподіваного пристанища, і сум та жаль не могла прогнати з серця. А настав час прощатися з землею, на яку покладала он які надії, і зовсім засумнівалася: чи добре робить, що поспішає прощатися? Адже їй не сказали: "Анти, яких тут бачила, всі". А коли серед тих, кого не пощастило побачити, і є її Божейко? Що тоді буде? Вертатиметься, не розшукавши його десь-інде, назад? На те ж ані солід, ані самої її не стане вже.

Боги всесильні, боги всеблагі! Пощо караєте її так немилосердно? Коли долала кам'янисту путь від Венеції до Верони, потім — від Верони до Венеції та все під чужим небом, та все під спекотнявим сонцем, гадала, не стерпить муки, що випала на її долю. Як утікала, перестрахована, від вельможі та бігла, куди очі дивилися, теж думала, що лусне від страху та розпуки. А що ті страхи і що та мука, коли порівняти їх із мукою, що має нині? Чи то можливо: он скількох антів розшукала в чужій землі, а Божейка ні; називала його на ймення, малювала, як уміла та як могла, а всі, у кого питалася, дивилися на неї порожніми очима і нічого не казали. Ніби одурманено їх. Навіть ці, останні, що з ними звела жінка з Верони, те й робили, що знизували плечима та розводили руками: не бачили, не знаємо. Так ніби її Божейко — голка в сіні, ніби такий, що його можна не помітити. Усе пригадали: і як налетіли на їхню весь ромей, як

пов'язали та гнали до Дунаю, потім переховували в пристанищі Одес, пакували в лодії та везли за тридев'ять земель, а чи був серед них Божейко, не знають. Та в її Божейка ж одного на весь білий світ блакитніші за небесну блакить очі, осяйніша, ніж Хорс у небі, усмішка. Таж той Божейко такий доброликий і такий ставний, що другого такого на весь білий світ не знайдеш!

Скільки дивилася на висмалену сонцем землю, стільки й жаліла, що так обійшлася з нею та земля. Пливла до неї — вірила й надіялася, відпливає — не має ані того, ані другого. Бо де, справді, шукатиме Божейка, коли не знайде і в Фессалоніці, на яку, як і на Верону, вказували їй очевидці розпродажу тиверців у Нікополі?

Доки бачила обриси землі, доти й трималася думкою за неї. А згубила їх за овидом — і зовсім не знала, що їй робити. Кругом море. Що воно дасть, якою поживою винагородить її спустошене серце, коли саме пустельне з пустельних? Зітхнула й пішла на визначене їй у лодії місце. А вмостилася та прилягла на бесагу, одразу ж відчула, як долає її втома. Не противилася. Та й чого мала б противитись? Тепер їй тільки й відради буде, що сон.

Натомлені завжди сплять міцно, а натомлені горем — і поготів. Тож Миловида як втратила ниточку, що єднала її зі світом, одразу й розтанула в тому світі. Не чула вже ні гомону моря, ні голосу кормчего, ні прохолоди, що огорнула з настанням ночі лодію, усіх, хто був на лодії. Була й не стало її, і хто знає, як довго не було б ще, коли б не об'явилася бабуся. Стояла на порозі нової оселі, тієї самої, що мали поселитися в ній аж тамтого передліття, й кликала до себе. Голосу її не чула, та по тому, як махала, неважко було догадатися, таки каже: "Ходи сюди, внучко!" Не тямить, чому не хотіла коритися старій, однак не корилася. Лежала на узліссі серед буйнотрав'я й усміхалася. Тоді бабуся сама пішла до неї. Не гнівалася, була, як завжди, добра і милостива, та, наблизившись, спитала все-таки: "Ти чом не слухаєшся?"

"Я тут буду, — сказала їй. — Тут так лепсько".

"Гадаєш?"

"А чом би й ні?"

"Поглянь", — кивнула головою.

Миловида подивилася в той бік, куди показувала бабуся, й зацікавилася: до неї плазував гад. Великий і жовтобрюхий, а очі... очі мов дві жарини, горіли бажанням, ба не так бажанням, як жадобою.

І хотіла підвестися та втекти, поки не пізно, і не могла: гад мовби прикував її жаринами-очима до землі.

"Бабусю! — крикнула не своїм голосом і прокинулася від ляку а чи від холодного доторку гадючого тіла. Лежала й дивилася перед себе, мабуть, не вірила, що не спить уже: до неї справді скрадався хтось, ліз до пазухи, де лежали соліди, золото, і шкірив, потішаючись, зуби.

— Мамцю! — крикнула не своїм голосом та й пхнула від себе татя, кинулася до лазу, де — бачила — сіріло в отворі світанкове небо.

На її крик збіглися ті, що пильнували за вітрилами, були за кормчих чи допомагали

кормчим. Не забарився об'явитися й навікулярій.

— Що сталося?

— Дівку налякав хтось?

— Хто?

— Зараз довідаємося.

Вони спустилися вниз і поставили перед навікулярієм татя.

— Умгу, — своє щось ствердив навікулярій. — Зновувзявся за своє, Хрисантію? Ти ж присягався, христа цілував.

Винуватий тупив донизу очі й мовчав.

— Надіти вериги й тримати до ранку під наглядом.

Суд був на диво короткий і невелемовний. Не питали татя, чого він ліз до дівки, не питали й дівки, чо го хотів від неї тать. Те, мабуть, і без допитів знали. Зате спитали і не раз, як посмів він, Хрисантії, порушити закон моря: всякому, кого команда бере на лодію, гарантована безпека і недоторканість з боку кожного члена команди, як і порятунок на випадок якогось нещастя.

Та відповіді не почули.

— Повторюю, — хмурился навікулярій. — Ти знав цей закон?

— Знав.

— Чому ж порушив його? Чому зганьбив мореходів і стяг, під яким плаваєш?

Звинувачений хилив донизу голову й мовчав.

— Який буде присуд? — запитав навікулярій у команди. Тепер німувала команда.

— Хрисантії вдруге пішов супроти свята святих у побуті мореходів. Який буде присуд?

— Та який, — вийшов наперед один із найстаріших у команді, — віддати на суд моря.

— Необжитої землі у морі чи таки моря?

— На суд моря, — підтримала старого й команда.

Миловидка не розуміла, що то за присуд, одначе по засудженому бачила: він не з тих, що можуть бути приємними.

— Може... — похопилася й простягла до судді руку. — Може, не треба так? Він же не обікрав мене, тільки хотів обікрати.

Для всіх то була, мабуть, новина і неабияка.

— Отак навіть? — перший стямився й запитав навікулярій. — Тоді й мови не може бути. За борт!

З татя зняли вериги й дали можливість помолитися. Та замість того, щоб звертатися до бога, Хрисантії обернувся до навікулярія.

— Хотів би знати, як далеко до берега і де найближчий берег?

— Отам, — показав навікулярій. — А про відстань ліпше б тобі не питати.

— Та ні, скажи.

— Не менше сотні стадіїв.

Тоді вже, як став край борту, перехрестився Хрисантії і стрибнув у воду.

Відстань між ним і лодією помітно зростала, а Миловидка все дивилась та й дивилася в той бік. І що довше дивилася, то більше страхалася. Бо це ж таки через неї все скоїлося. Хай нічим не завинила перед тим Хрисантієм, а не було б тут її, не було б і суду над ним, не сталося б того, що сталося.

Йой, боженьки, який жорстокий світ і які є люди на світі! Таж там, у Випалі, за такі провини спускають всього лиш ногавиці, дають кільканадцять пуг, найгірше — буків та й кажуть: "Жий і надалі будь розумніший".

XXVII

Давно відгрімili бубни, відгули перегудниці, відспівали пипели та сопелі; не чути в княжім теремі й гуку та гаму гостей — тих, з якими пирував там, у Подунав'ї, пивгуляв і тут, у Черні. Тиша настала незвична й водночас бажана, така бажана, що навіть прохмелившись та добряче виспавшись, не мав бажання полишати ложа. "Заждуть, — сказав сам собі і ліг ниць. — Чи мало поту утер сього літа заради люду і князівства, найзаждуть тепер, бодай седмицю, коли не дві".

Так і поклав собі: спочиватиме кілька днів тут, у Черні, потім забере Малку, дітей і подасться з ними до Соколиної Вежі, потішить усіх батьківською присутністю і себе потішить їхньою — дітей, жони, матері. Бо таки стомився в поході і таки скучив за всіма. Ано, таке відчуття, ніби цілу вічність не бачив.

Лежав ниць — думав, перевернувся горілиць — знову тішився, присутністю здорового духу в здоровому тілі і думав, аж поки не спинив той утихомирений потік його думок раптовий скрип дверей. Обернувся на нього й осміхнувся вдоволено.

— Ти, Миланко?

— Я. Чи до татуня можна ввійти?

— Заходь, дитинко. Заходь та розкажуй, як ся мала тут, чи здорова була?

Пролопотіла ніжками й миттю опинилася в ложі, поруч із татом. І горнулася до нього по-дитячому широко, і обіймала, як може обіймати тільки щедра серцем дитина.

— Скучала за татом?

— Вельми скучала. Так вельми, що йой!

Розказувала та й розказувала, як довго не було його, як вона ждала-виглядала та вболівала, що пішов і немає, а князь слухав ті щирі словечка і тим часом думав: від кого він чув оте "так вельми, що йой"? Таки від Миланки? Ба ні, і від Миловидки теж. Заприсягтися може: його Миланка і ліпотою тілесною, і серцем-вдачею, мов дві краплі води, схожа на Миловидку. Чи не тому він і прихильний до своєї найменшої більше, ніж до будь-кого в родині, що вона схожа на Миловидку?

— Ну, а як ся почувала?

— Зле ся почувала, татку.

— Чом так? Хворіла?

— Не хворіла, а все ж зле ся почувала. Бо знала: татко пішов на брань, матиме січу з ромеями, і, може, не одну, а то мала втіха.

— Правда твоя, — горнув до себе доню й знову думав, яка вона йому рідна з рідних, ця дитина. — То мала втіха: іти на смерть і жадати чиєїсь смерті. Волів би з тобою бути,

мала моя потішнице, слухати речі твої медові, бачити позирк очей чистих та ясних, осяйних та ласкавих. Анічого не хотів би, окрім цього, чуєш?

— Чую, татку! І вже не підете від мене, еге?

— Коли супостати, що за Дунаєм, не покличуть, нікуди не піду.

Обіймав і голубив, милувався її кучериками й знову голубив. Та втішався голублячи, та уявляв, яка вона буде, Миланка, коли матиме не п'ять, а всі п'ятнадцять чи й шістнадцять літ. "Яко Миловидка", — сказав, не вагаючись, і пригасив нараз радість свою, а пригасивши, замислився. Де то вона є зараз.. Миловидка? Чи повернулася до Випалу, чи все ще ходить світами? Пішла-таки, пішла, куди очі дивилися, а до Черна не завернула, бач. Цурається чи всього лиш боїться?

"Може, то й добре, що пішла десь, а не до Черна", — стає на думці Волот, і не встигає пояснити сам собі, чому добре, що Миловидка обминула Черн, як знову прочинилися двері і на порозі виріс челядник.

— Чи князь дозволить?

— Що трапилось? — обернувся на його голос. — Є така нагальність?

— Прибули слн від уличів, хочуть бачити князя.

Маєш. Натішився спокоєм, натішився й дітьми, — уже прислали слів. Одначе чому уличі? Чи давно бачився з ними? Чи між уличами й тиверцями можуть бути такі завеликі незгоди, щоб слати слів?

Не вірив тому, через те менш за все бентежився. Якась марниця, гадав собі. А вийшов — і змушений був інше думати: перед ним стояли вчорашні побратими, ті, з ким ходив на ромеїв і брав Ульмітон, Анхіал, одначе стояли не такі, яких бачив у поході чи на пиру по січі: були похмурі, ніби мали його за свого врага-супостата.

— Щось сталося, Буймире?

— Сталося, княже, і сталося вельми непригоже. Чи не ти кликав нас до ромеїв і казав, кличучи: "Будьмо єдині, як і є єдині від батька-матері?" А як обертається на ділі?

— Не розумію тебе, муже. Я, здається, не давав підстав мислити про взаємини між тиверцями й уличами інакше.

— Ти, може, й не давав. А чому дають підстави мислити так твої дружинники?

— Хто саме? Коли і що вчинили?

— Син воеводи Вепра Боривой укупі з татями своїми вдерся в оседок на уличах і взяв гвалтом доньку старійшини Забрала. А окрім того, пролив кров нашого племені: забив брата тієї дівчини і його побратима, котрі стали на захист гвалтованої.

Оце так новина! Вдерлися ватагою до уличів і гвалтом взяли дівку, забили двох мужів. І хто вчинив таке: Боривой, той самий Вепрів синок, на якого покладав он які надії, послав із речницею до будівничого в Тірі. Та невже ж він посмів переступити дане князеві слово й бути таким свавільним?

— Може, ви помилилися? Може, хтось інший вчинив отой гвалт?

— Таті спіймані. Прийшли сказати князеві: завтра суд. Аби тиверці не думали, що каратимемо за марницю, най пришлють своїх людей та послухають, за що караємо.

Уличі обернулися, щоб іти вже, та князь був проворніший і поспішив затримати їх.

— Стривай, Буймире. Навіщо ж так: одразу й суд, одразу й кара? Чи це перший наїзд? Чи кара — єдина можливість примирити сторони? Може ж, у молодця була домовленість із дівкою? Може, у них йшлося до злюбу?

— На гвалтівникові кров і смерть мужів, серед них — і брата погвалтованої. А за кров і смерть у нас, сам знаєш, платять кров'ю і смертю.

— Знаю. І все ж будьмо розсудливі, Буймире. Ті, що дозволили собі гвалт, у вас, яка є потреба поспішати? Я знаю того отрока. Гарячу голову має, то так. Та він — кмітливий і мужній серцем, з нього може вирости великий муж, опора всієї землі слов'янської. Це завдяки його одвазі пробилися ми в Анхіалі до воріт і взяли ту недоступну твердь. На це не можна не зважати. Отож і кажу: судити треба, та не під гарячу руку і не тим, хто волає про помсту. Виділіть п'ятьох старійшин ви, виділимо ми, най зберуться купно й дознаються, яка вина на тих, що вторглися та вчинили гвалт, чим мають платити за неї.

— Я казав уже, — стояв на своєму муж із уличів: — Кров змивається лише кров'ю, а за смерть платять смертю.

— Була ж погоня, була, мабуть, і січа, а в січі хто зважає на здоровий глузд?

Немало доклав зусиль, аби переконати уличів не поспішати з судом, і таки домігся свого: Буймир зголосився пождати тиверських старійшин, а вже рада старійшин вирішить, хто і як судитиме. То давало час, а час — надію. Поки се да те, вгамуються серця покривджених, стане твердішим розум. З людьми ж, в котрих тверезий розум, простіше дійти згоди.

І все ж князь Волот не став покладатися лише на здоровий глузд уличів. Звелів покликати воеводу Вепра, а вже з Вепром думатиме-гадатиме, як врятувати життя тому шибайголови.

Мав намір говорити з своїм воеводою як батько з батьком і побратим із побратимом, та сталося непередбачене: Вепр спершу лише зблід, довідавшись, де його син і що чекає на його сина, далі й зовсім стерявся, а стерявшись, утратив всякий глузд.

— І то все, що ти робиш, княже, аби порятувати мого сина?

— Не все, та почати мусив саме з цього. Важливо виграти час.

— Час справді потрібний, однак не для того, щоб змагатися з уличами на словесах. Поки кликатимемо старійшин, поки збиратимуться та правитимуться до уличів старійшини, слід вломитися кінно на подвір'я, де сидить Забрало, й вихопити з його рук Боривоя, усіх, хто з Боривоем.

— Ти що, — спокійно, однак й твердо заперечив князь. — Підеш брати силою і знову проллеш кров? Ти подумав, на кого хочеш зняти руку, чим усе те може завершитись?

— Анічим. Нападу поночі, обеззброю сторожу, заберу сина, побратимів його — та й був такий.

— Гадаєш, оберігатимуть абияк?

— Та най як хочуть, так і оберігають, сина я й з-під десяти запорів добуду.

— Отож-бо й є. Не забувай, воєводо: уличі ходили разом із нами на ромеїв, вони — наші кривняки. Чи з тебе мало тих ворогів, що за Дунаєм, хочеш мати ще й тут, за Дністром? То розбрат, воєводо, а розбрату між братами-слов'янами не тільки князь Добрит, я сам не потерплю.

— Були побратимами і кривняками, нині перестали бути.

— А хто винен?

Вепр заметався в оселі, мовби загнаний звір у ґражді.

— Мені байдуже зараз, хто винен! Одне знаю: синові загрожує смерть, і я все маю зробити, аби порятувати його.

— Я не менше вболіваю за Боривоя, ніж ти, воєводо, — утихомирював його князь. — Коли хочеш порятувати його, ось моя рада: бери добути в ромеїв соліди й скачи у супроводі надійної охорони до вітця покривдженої дівчини. Скільки скаже, стільки й плати вражди, коли пристане на те, щоб відкупився солідами. А не пристане, прався звідти до князя уличів і благай не карати Боривоя за наїзд і розбій на горло, пошлешся на моє ревне заступництво і умовлятимеш обмежитися вирую, а то й дикою вирую. Знай: крім старійшин і солід ніщо не порятує Боривоя.

Бачив: Вепр не вельми вірить тому, що чує з княжих уст, та якась схожа на сподіванку думка бродить уже в ньому. Тож і не гаявся: радився зі своїм воєводою, кого з старійшин слід послати, на його думку, до уличів, казав, то золото нерідко має більшу вагу, аніж жадання кривної помсти, і лестив Вепрові, і запевняв Вепра, аби лиш погодився на перетрактацію з уличами і не наробив ще більших, аніж син, дурниць.

XXVIII

Бабуся Доброгніва правду каже: біда й ведмедя вчить мед із дупла дерти. Колись твердо знав: тане сніг — йдеться до передліття, встає з-за Дністра сонце — починається день. Тепер, коли не бачить і не має тієї твердості, мусить думати й дошукуватись, як розрізнити ті одміни. Передліття від літа, літо від поліття чи передзим'я простіше. Як і день від ночі, до речі. А як одрізнити ранок від полудня, полудень — від надвечір'я? Он скільки днів та ночей минуло відтоді, як постигла його обида, а не може наловчитися і знати, коли і що є. Було раннє передліття, було й пізнє, настало після них справжнє літо, за літом — поліття, передзим'я, зима, знову передліття і знову літо, а він все темний та й темний, для нього світ доступний лише через тепло і холод, німотність чи звуки. Тому й старається розрізнити його та пізнавати бодай так. Знає вже: стоїть в оселі та поза оселею цілковита тиша — надворі ніч, подав зенацька голос півень чи крикнув зловіщий — все одно ніч, тільки йдеться до ранку. А заспіває несміливим, хоча й приємним голосом пташка в лісі чи на дереві під оселею-теремом — то вже світає, незабаром вийде з океан-мор'я ясне сонце й пробудить до життя землю, усе, що є живого на землі. О, те пробудження він не тільки почує, сповниться ним, а сповнившись, заясніє. Бо бачив колись і може уявити собі, як тане туман на узліссі і як виходять з того туману, ніби люди з води, дерева, такі зелені та свіжі після вранішньої купелі і такі веселі під скісним промінням сонця. Згодом потягне з долини вітром, заграє на ниві хвиля й побіжить від краю до краю, спершу лінкуватого-несміливого, далі

веселіша й веселіша, часом грайливо-весела. Бігтиме й гратиме, тішачись привіллям, аж поки не розіб'ється об ліс і не вкладеться край лісу.

"Отак і я, — сумно зітхає отрок, — тільки-но вийшов у світ, набрав разгону в тому веселому світі — і вже підвернулось безліття, спинило лет.. Грубо й жорстоко, чи не назовсім спинило!"

Так боляче зробилося від згадки про ту божу несправедливість чи так хотілося урвати свою біду, спершу перевернувся тільки, потім підвівся і сів у ложі.

Тихо як у теремі й поза теремом. І душно. Чого тихо, знає: ніч зараз, спить бабуса, спить її челядь, спить всенький світ. А чого душно і млосно, не збагне.

— Бабусю! Бабцю! — покликав стиха, сподіваючись, що стара не встигла заснути міцно.

Та бабуса не обізвалася.

"Хіба встати і вийти надвір? Там свіжіше й привільніше, а виходити самому не вперше".

Посидів, повагався і таки зважився: спустив із ложа ноги, пошукав ними виступці і, взувши їх, пішов, тримаючись ложа, потім — стіни, до дверей. Знав: ці, що ведуть з опочивальні, відчинені, а ті, що ведуть із сіней надвір, взяті на засув. Прибере його — і вже на порозі, під нічним небом. Піде знайомою стежею до дуба, сяде на колоду біля змайстрованого челяддю столу й посидить під зорями, огорнутий нічною прохолодою.

І двері відчинив стиха, щоб не чули сонні, і до колоди втрапив. А сів, прислухався — і не відчув помітної одміни: тут, надворі, теж було і тепло, і душно.

"Це тому, що недавно звечоріло, — думає отрок, — земля не встигла прохолонуті. Одначе, — ловить себе на гадці, — не спекою — парою обдає тіло"..

Заувага та не довго лишалася загадкою: з далекої далечини долинув до настороженого слуху гуркіт й одразу ж пояснив Богданкові: наближається гроза. Ну, звичайно, як він забув: саме влітку і саме перед грозою буває млосно і душно.

Піти хіба до оселі, поки дощ не застав під відкритим небом? А чи варто? Бабуса всяк уже баяла його: вмивала зоряною і дощовою водою, виводила під вранішні і вечірні роси, веліла ставати під літню зливу, а під громову воду не виводила ще. Казала тільки: Перун — Сварожич і Стрибог теж Сварожич; коли проноситься над землею гроза, один посилає з неба далекозвучне боже слово, метає блискавки-стріли і вражає ними все, що є злого й порочногоне землі, інший приносить дощові хмари, а з хмарами й живу воду, що нею винагороджує землян царівна Золота Коса, Ненаглядна Краса. Вона ж бо теж донька Сварога, батька всіх богів, вона заодно з ними. Захоче зняти з нього, Богданка, темінь-полуду й не ждатиме наступної світлої п'ятниці, небере в свою десницю живої води і бризне нею. Ту воду підхоплять вітри, Стрибожі внуки, й понесуть на океан-море, а звідти, разом із дощовими потоками, — на землю. Гляди, саме зараз оце, коли Перун ганятиме між хмар, а вітри знімуть в усьому океан-морі шалену бурю, й станеться та жадане диво. Гляди, саме зараз і станеться!

Підвівся, обмацав хапливими руками стіл і рушив поза столом на подвір'я — ближче до вітру, що повівав уже, ближче й до грому-гуркоту, що наближався та й

наближався з далини. Чи йому, покараному здатністю бачити світ і тішитися білим світом, боятися гнівного божого голосу? Таж більшої кари на землі нема й бути вже не може! Хай бояться її ті, що мають багато, а то й усе, йому немає чого боятися. Отож піде на подвір'я, піде й за подвір'я, під грім і блискавицю стане, аби ближче до неба й того жадання-порятунку, що чекає з неба.

Намацував ногами стежу і йшов, виставляв поперед себе руки, аби не наразитися на щось, і знову йшов. А вітер не лише дмухав уже, налітав потужно, рвійно й кропив вид, очі прохолодними краплинами дощу.

"Отак, отак! — радів Богданко. — Будь дужий та рвійний, боже Стрибоже, гуляй-розгулуй по всьому океан-морі, неси звідти і краплини дощові, і хвищі, і струмені-потоки. Гляди, принесеш із ними й сподівану живу воду, а та вода поверне очам моїм найвищий дар богів — бачити світ земний і тішитись світом. Чуєш, Стрибоже, гляди, принесеш!"

Не певен був, крешуть чи не крешуть у небі блискавиці, а проте догадувався: мають кресати. Он як гуркоче грім, мало не щомиті стрясає небо, землю (то з одного, то з другого боку). А коли гримлять-перемовляються громи, мають кресати раз за разом і блискавиці. Такі ночі, казала бабуса, іменуються горобиними і бувають вони всього лиш тричі на всеньке літо: тоді, як цвіте горобина, тоді, як червоніють на ній ягоди, і втретє — коли досягають. Бо то не просто собі дощові й громово-буряні ночі, то вселенське свято, торжество Неба і Землі з нагоди зачаття й визрівання плодів на улюбленому богами дереві — горобині, тій буйнолистій горобині, що її перенесли з небесних садів, з самого острова Буяна всесильні боги й тішаться-милуються, що їхнє дерево плодоносить і на землі... Тому й збентежений Богданко, через те й поспішає так назустріч дощу і бурі: коли ж тоді й сподіватися її, благодаті божої, як не в ніч вселенського свята? Ано, коли?! Саме нині розпустилось до краю листя на горобині, улюблене богами дерево стало темним, ніби хмара в небі, а зачервонілі між листям ягоди — ніби жарини-блискавки, що спалахують у хмарах. Нині в богів свято, а боги, як і люди, щедрі в свята. Тож хай що буде, те й буде, а він, Богданко, не злякається ані зливи, ані грому, піде та й піде назустріч дощу і бурі, на зближення з громовою і, хто знає, може, й живою водою. Он як ліпить уже та громова водиця у вид, он як ліпить!

"Боже Свароже! — радів дощовій хвищі й не тямив, є у нього під ногами стежа чи немає стезі. — Ти всесильний і всеблагий. Надоум дітей своїх — царівну Золоту Косу, Ненаглядну Красу, бога грому і блискавок Перуна, бога вітру Стрибога — найзглянуть на мої муки-болі, на каліцтво завідома невчасне й передчасне та принесуть із високої високості тої водиці, що б'є-витікає з терема-світлиці, з-під ложа царівни Золотої Коси, Ненаглядної Краси. Аби упала на мої віченьки та оживила їх. Чуєш, боже, аби упала й оживила!"

Хотів було запевнити ще всесильного бога, що буде довіку вдячний йому за зцілення-порятунк, та наразився тієї миті на гілля й жахнувся з несподіванки. На поодинокое дерево натрапив чи зайшов до лісу?

Поткнувся праворуч — гілля, поткнувся ліворуч — теж гілля.

"Таки в лісі я, — подумав. — Що ж робити? Як вибратися і втрапити на стезю, по якій ішов?"

Пробував ногами, виставляв поперед себе руки — стезі не було та й не було.. І ліс не розступався.

Виходить, назад має йти?

Постояв, зорієнтувався і розвернувся, а розвернувшись, пішов. Таки справді пішов і на гілля дерев не наражався.

А стезі не було та й не було під ногами. Як же це він втратив її, свого проводиря-повожатого? Захопився, благаючи богів, та й забув, що треба буде й повертатися до терему? А певно, так.

"Стривай, — сказав сам собі і спинився. — Коли я йшов до лісу, весь час правився супроти дощу і вітру. Тепер вони б'ють мені в ліву ланіту. Виходить, я іду не на бабусине подвір'я, а не знати куди?"

Постояв, помислив і розвернувся за вітром. А розвернувшись, знову пішов. "Коли не на подвір'я, то на загорожу довкола подвірниці втраплю, — потішав себе. — А понад загорожею дійду якось і до воріт".

Почув себе певніше і заспішив. А за мить-другу знову наразився на перепону і став. За цим разом нею виявилася власна думка: як же це він відвернувся від дощу і йде? А жива вода? Чи вона потрапить до очей, чи омие-зцілить їх, коли йтиме за дощем? Ні, не затим він вирушав із бабусиноного двору, щоб відступати тепер.

Обернувся й став супроти вітру. А постоявши, завважив: коли не йти, дощ не так уже й потужно ліпить у вид, в очі. Варто йти, мабуть. Що буде потім, байдуже, аби зараз ліпив у вічі, та промивав їх, та давав сподіванку, що таки очистить, таки промие.

Недовго і йшов: знов наразився на дерева. Поткнувся в один кінець — гілля, поткнувся у другий — теж гілля, якісь густі, непрохідні хащі.

"Я збився з путі, — подумав. — Зайшов до лісу і збився з путі!"

Мабуть, злякався і неабияк. Спершу тільки поривався вийти з пастки й тицявся, пориваючись, в один, у другий бік, далі спинився і крикнув, осилуючи зливу, а заодно і власний страх:

— Бабусю!! Де ви є, бабусю!!!

XX/X

Тиверські старійшини не з співчуття до закутих у вериги отроків і не з поваги до їхніх кривих твердо стояли на своєму: карати винних у наїзді вирою, а не смертю. Вони на те й старійшини, аби знати, що таке закон, а що раз на віку дароване життя, яким має бути людський глузд, аби покарання за провину перед поконом пращурів не переростало в безглуздя. Чи отроки вперше умикають дівок і чи котрась із них казала потім: "Я хотіла, аби мене умкнули"? То правда, вони благають про поміч, коли не хочуть злюбу, одначе благають і тоді, коли хочуть. Підіть та довідайтесь після всього, хотіла чи не хотіла його донька Збрала.

— З нас доста того, що ваші таті полізли в чужу землю, забили наших кривих.

— Молодечі бажання не знають обводів. Покон дозволяє умикати саме в чужім роді

й стає причиною як посягань на дівок, так і смерті.

— Хочете сказати: винен покон?

— Так, і це хочемо сказати. Бо саме покон спонукає молодців добувати собі злюбну жону умиканням, велить кривим оружно обстоювати дівку, коли її умикають, як велить і тому, хто умикає, обстоювати себе. Чи то, скажіть, не є причина борні? А де є борня, там будуть і потяті. Тому й кажемо: негоже карати смертю лиш за те, що в молодих молоді бажання і що ті бажання взяли гору над здоровим глуздом.

Старійшини уличів переглянулися. Видно було, вони похитнулися в певності вимагати завериженням тиверцям смерті і тільки.

— Як же зарадимо цій ворохобні? Що скажемо старійшині Забралу і його доньці?

— Коли дівка згодна, Боривой візьме її собі за жону. За потятих волостелин Вепр сплатить вражду.

Старійшини довго радилися, та небагато врадили.

— Послухаємо, що скаже вітець покривджених, — мовили тиверцям.

Забралу не просто переповідали, з чим прийшли на судну раду до уличів поважні старійшини землі Тиверської, його старалися переконати: приставай на їхню раду, іншої годі шукати: сина все одно не повернеш уже, а доньці твоїй треба якось жити в світі. Та де там, аж позеленів Забрало, чуючи ту раду.

— Ви хочете примусити мене, батька, що втратив улюбленого сина, віддати доньку на потіху вбивці? Хочете, аби сестра брала злюб із татем, на руках якого кров її брата? Ніколи! Чуєте, мудрі старійшини: ніколи! Зголошуюсь на одне: дружинників, котрі пішли за своїм привідцею і не забруднили руки кров'ю, тиверці можуть викупити, заплативши виру. Всім іншим — смерть. І люта, така, котру не лише таті, діти їхні пам'ятали б і до десятого коліна!

— То невелика втіха — мста, — поспішили напоумити його старійшини-тиверці. — А коли й утіха, то лише на час. Чи варто заради тієї миттєвої втіхи сіяти й без того часту в наших землях гостю — смерть, не брати на карб того, яка доля чекає дівку, котра була вже умикана й не знати, якою повернулася з чужих рук? Боривой уподобав її давно і вельми, обіцяє бути гарним мужем твоєї доньці.

— Дарма. Не так мав би брати, коли хотів узяти.

— Молодече бажання длюбу — безумне бажання, від нього годі чекати розважливості і глузду. Візьми на карб і те, достойний родаку, що земля слов'янська потребує та й потребує людей мужніх, витязів на бородищах. А Боривой і є такий витязь. Ти був у задунайськім поході, маєш знати, як прислужився цей отрок всій слов'янській раті, коли брали на меч і сулицю Анхіал. Чи то така дрібниця, аби не зважати на неї? Чи таких, як Боривой, багато серед нас, аби вимагати їм смерті? Хто знає, може, з нього буде найславетніший муж землі слов'янської!

— А з наших не були б? — вхопився за ту згадку Забрало. — Я на свого сина менші покладав надії, аніж ви на цього татя? Хто оплатить мені ті сподіванки? Вепр? Ні, старійшини, вира не зарадить моему горю. Тільки смерть убивці здатна погасити вогонь мсти і злоби, що роздирає мені груди. Тільки смерть!

Хотілось гніватися на нього, казати: мста — не найліпший суд, та як скажеш, коли вона — один із найдійовіших поконів землі слов'янської, коли на ній стояв і стоїть слов'янський світ. Тож і промовчали старійшини, і те мовчання вирішило долю тиверських отроків: трьох із них засудили до страти, всім іншим дозволено викупитись, коли мають за що.

Князь Волот тільки засмучений був тим вироком, а Вепр і зворохоблений до краю. Ніби навіжений, влетів до терема й не став зважати ані на княгиню Малку, ані на те, що розмовляє з князем.

— Чув, що вони врадили?

— Чув, воєводо, як не чути.

— То, може, тепер хоч даси мені бодай сотню дружинників. Ще не пізно, налечу вихором і відіб'ю сина хоча б і тоді, як вестимуть на страту.

Волот довго і холодно дивився на нього.

— Я, здається, казав уже, воєводо: мало нам ромеїв, що маємо наживати ворогів і серед слов'ян?

— Та що мені до того?! У мене син може загинути. І який син. Сам же казав...

— Знаю, — різко урвав його на слові князь. — А хто винен? Ти дбаєш про сина, а я мушу дбати про всю Тивер. Чи вона винна в тому, що накоїв твій син? Чому має розплачуватися за його наїзд і його татьбу?

Вепр уйнявся на мить, схоже, що тепер тільки побачив князя таким, яким він є.

— То отак, значить?

— Тільки так, воєводо. Сам бачив, я докладав немалих зусиль, аби порятувати твого Боривоя і тих, що були з Боривоем. Та що вдію, коли мене не захотіли послухати. На те ж, що ти казав тут, навіть заради твого сина не піду.

— Тоді... — похопився Вепр і подався до дверей. — Тоді знай, — обернувся на порозі: — Я без твоєї помочі і твоєї згоди піду рятувати сина. Знайду союзників серед мужів і таки піду! Най і на смерть, най на погибель всіх і всього, все одно піду!

Грім його кроків гучно відлунював у теремі і, здавалось, кликав: піди, зупини, зроби щось, доки не накоїв біди.

— Допоможи, Волоте, — підійшла і бережно торкнулася мужевої руки княгиня Малка. — Вепри — найрідніші нам люди. Як житимемо з ними, коли станеться це лихо? Ти — батько, зрозумій Вепра і горе матері того непослуха зрозумій. Лину до неї думкою і бачу, як б'ється-побивається нині. Чи то ж мислимо: ростила-доглядала дитя своє, мов квітку-сподіванку плекала і що має тепер? Чорне безліття має, муку та сльози.

Князь не спаленів і не нагримав на жону, одначе й не зрадив її втручання.

— Чи не чула, — нахмурився, — робив усе, що міг, більше нічого не можу вдіяти.

— Так уже й нічого? Чому б тобі не поїхати до сотника, а то й до князя?

— Таж їздив Вепр.

— Вепр — одне, а ти зовсім інше.

"А й справді, — погодився. — Одне — розмова з батьком, син якого завинив перед уличами й законом уличів і зовсім інше — розмова з князем Тивері, за яким тільки й

провини, що хоче уникнути зайвого кровопролиття".

Йде спішно до порога, прочиняє двері й велить комусь із челяді:

— Коня мені і виїзд-супровід із десяти мужів!

Знав: Веpr не сидітиме склавши руки, збере ватагу найближчих до його двору мужів і подасться через Дністер виручати сина. Тому і сам не гаявся, і челядь підганяв: "Швидше, швидше!" А таки спізнився. На виїзді з Черна його спинили гінці від люду тиверського, що був на той час у пристанищі, й сказали: уличі підійшли до Дністра всім ополченням і оголосили через биричів своїх: "Кличте всіх, хто є поблизу, най бачать, як каратимемо тих, що приходять до нас із мечем. Най бачать і тямлять: Дністер — правічний обвод Тиверської землі. За Дністер тиверцям зась".

Гнав коня що було сили і снаги, а став усього лиш свідком страти. Уличі саме вивезли засуджених на середину ріки і в'язали камені до ніг. Велів спинитися: він — князь і має поговорити перед тим, як страчувати засуджених, із князем уличів, та дарма. Або не почули його повеління, або не захотіли почути: кинули, не задумуючись і не вагаючись всіх засуджених до страти у бистроплинну течію Дністра.

XXX

Тепер тільки по-справжньому зрозумів Богданко: хто втратив здатність відрізнити день від ночі, покараний трьома найбільшими карами: одна — не бачити світу і людей, друга — позбуття здатності самому обирати путь і йти, куди кличе серце, третя — не знати ліку часу. Ніби й живеш, бо чуєш, як гримить грім, хлюпає дощ, і разом з тим немає певності, що живеш, що було у тебе вчора і буде завтра. Мовби у яму закинутий, таку безнадійно глибоку і таку безнадійно темну, що ні вийти, ні вилізти з неї повік.

Не відав, скільки кликав-благав, аби прийшов хтось на поміч, і як довго йшов, шукаючи зворотну путь до бабусиного терема. Бо йшов та йшов, наражався на стовбури дерев, обминав їх і знову йшов. Та плакав ідучи, та страхався, що буде з ним, коли не вийде з лісу і не натрапить на людей. Тоді аж, як перестало гуркати в небі і вщух нарешті проливний дощ, а сили долати свою непевну путь геть вичерпалися, наткнувся на повалене дерево в лісі й сів перепочити, та заодно й прислухатися, чи не долине звідкілясь — і найперше з Соколиної Вежі — людський голос? А може, озветься пес, крикне, віщуючи ранок, півень? Та ба, ані натяку про людей, ані звуку-відзвуку від живого світу. Лиш краплі дощові падали з листу на лист і лопотіли спадаючи.

"Далі не варто йти, — вирішує отрок. — Ано, далі не тра' йти, бо можу так заблукати в лісі, що не буде ані відгуку на мій гук, ані стежі-повороту. А що ж робити? Сидіти и ждати ранку чи кликати на поміч? Хто ж почує, коли ще ніч?"

Краплі все рідше й рідше спадали з дерев, тож і гам, створюваний ними, стишувався та й стишувався. Мовчазно робилося в лісі і моторошно. Та ось вловив Богданко кінчиком вуха: десь жебонить вода. Схоже, що тече через лісові ломи й подає свій сумирний голос почайна. Прислухався уважніше — й відчув нараз: йому хочеться пити. Після блукань між дерев, після частого спотикання на ломах, падінь та хвилювань добряче пересохло в горлі, є потреба погасити спрагу.

Підвівся й, наставивши перед себе руки, пішов на голос почайни. Що ближче

підходив, то виразніше чув: вода б'є з землі і б'є потужно. Заспішив Богданко, наражався на дерева, падав на ломах, а таки йшов. І що ближче підходив, то більшим було бажання схилитися над тим джерелом, вгамувати спрагу. А схилився та ковтнув раз, вдруге, десь осторонь, мовби не так і далеко, почулося вовче виття. Жахнувся з несподіванки й застиг. Виття повторилося, тільки тепер уже з іншого боку.

Вовки! Чув від дядька, що мав зробити з нього ратного мужа: коли котрийсь із вовків винюхає здобич, він дає про те знати всій зграї голосом-виттям. Згряя ж, збагнувши, що й до чого, звідомлює свого послуха-вивідника лише йому зрозумілим голосом і йде на клич. Єдиний рятунок від тої вовчої облави — дерево, коли це трапляється в лісі. Якщо ж біда спіткає в полі, покладайся на прудкого коня.

Богданко й подумати не встиг, що чинитиме і як боронитиметься, виття знову повторилося і значно ближче.

Чув, як похолонуло й затремтіло з ляку тіло, як піднялось і стало дибки волосся на голові. З виду ж, надто поза спиною поплазували згори вниз мурахи. Так явно і так до дрожу відчутно, ніби драв хтось невидимий шкіру.

— Бабцю! — ледве видушив із себе голос. — Рятуйте, бабцю!

А тим часом шукав дерево: поперед себе, обіруч від себе. Сталося так, що першою потрапила під руки гілка, видно, звисала низько. Вхопився за неї й не випустив уже, доки не наблизився до стовбура. А наблизившись, поліз, спираючись ногами, нагору. Так швидко і так спритно, сам собі не вірив, що здатний на таке. Ривок — і був на першій гілці, ще ривок — і сидів уже на другій, затим на вищій за другу, ще вищій. Волосся не стояло вже дибки (не певен, чи й відчував його на голові), а тіло, як і перше, тремтіло, і холод не відходив з виду. Коли ж усівся й заспокоївсь трохи чи принаймні впевнився: тепер не страшно, втупив поперед себе очі й зацікавився: він бачив стовбур дерева, за який тримався, сидячи на гілці, бачив гілля на тлі чистого після дощу неба.. Не повірив сам собі й розглянувся. Раз і вдруге. Кинув позирк очей своїх догори — й побачив усіяне зорями небо.

— Бабусю-у! — крикнув, усе ще тремтячим з хвилювання голосом. — Чуєте, бабусю, я бачу!!

Не так і далеко, як думав-гадав собі, обізвалися на той крик пси, долетіло людське волення-перегукування, а згодом замиготіли між дерев і вогні: його, певно, шукали вже.

Тривожні вісті йдуть по землі на всю кінську пору, радісні обганяють птахів. Першим, як і годилося, довідався про Богданкове прозріння й возніс хвалу богам за милість та щедрість стольний Черн, а вже від Черна пішла гуляти вість по всій землі Тиверській — від весі до весі і від верві до верві.

— Чули, сусідко? У стольнім Черні сталося диво: прозріло отроча, син княжий, Богданко.

— Йой! Чи то ж можливо? Скільки живу, не виділа й не чула такого.

— Присяйбіг. Певні люди казали. Ось хоч і в Жданки запитайте. Жданко, ходіть сюди. Мої сусідка не вірять, щоби темний та став видіти. Скажіть їм, що син княжий

таки прозрів.

— Ано. Сама чула і вам кажу: прозрів.

— Може, баяни повернули йому зрячість?

— Ба ні. Подейкують, ніби заблукав у лісі й набрів, блукаючи, на джерело, що било з-під дуба. Тільки-но напився води з того джерела — одразу й прозрів.

— Йой! То ж, певно, не якесь там джерело і дуб не якийсь.

— А так. Дуб має оселю божу — дуплисько, а вода б'є з-під кореня, не інакше як ударом стріли-блискавиці добута.

До тих трьох господиень-сусідок підійшли інші, а там ще інші, і кожна чула вже щось про те диво, а коли чула, то чом має тримати таке при собі? Не просто казала, запевняла вже, що на власні очі бачила, як правиться люд тиверський, надто каліки перехожі, путями торованими і все до Соколиної Вежі під Черном, до того джерела. Бо певні всі: то знамення, що дуб і джерело відкрились не комусь там — княжому синові. Через те непорочне отроча зійшло боже благословення на весь люд тиверський. А так, Перун-Сварожич удостоїв їх своєю найвищою ласкою — зійшов з-під небес на землю, обрав собі житло-оселю в дуплиську дуба, а люду-обранцю подарував джерело живої води, аби кропився нею і зцілювався — оновлювався, кропився і зцілювався.

Що то не була вигадка, усі переконалися і дуже скоро: поселяни правились та й правились через ближчі до Черна весі і всі — на Соколину Вежу.

— Куди, люди? — питали їх.

— До дуба-стародуба. До Перунового джерела!

Чого йдуть, не цікавилися, бо й так знали: кожному болить щось, у кожного є своє треба. Одну боги обділили щастям народжувати дітей, інша, щойно народила їх, уже забирають. Той певен: безліття, що йдуть на його подвір'я, — наслання злої сили, що виплоджується по пушах та нетрях, а той бачить свою біду в підступах сусідів чи мужів-волостелинів і теж іде шукати захисту в Перуна. Бо так чи інак, все, що є злого на землі, і що має свої наймення: обида, кривда, хворь, безліття — все від злої сили, а ту злу силу здатний вразити на смерть лише Перун. Він льодові гори рушить у піднебессі, демонів-велетів побиває важким своїм молотом, смертоносними стрілами, то чи ж вистоять супроти нього демони землі, усі оті мори та кікімори, бесихи та упирі, відьми та полудниці, яко же й ті з них, що мають лик праведно людський, а наміри псині та гадючі. Ні і ні! Бог не затим зійшов на їхню землю, обрав собі за оселю дуба-стародуба в княжій лісі, аби лишатися байдушим до люду, що мешкає на цій землі. Він вразить злу силу, зніме з усіх, хто йде уклонитися чи й принести жертву, хворь, прожене біди, напасті. Ано, раз поселився між люду, то — без сумніву, то — напевно!

Князь Волот не одразу завважив людське паломництво до дуба. Він тішився прозрілим з божої ласки сином і не приглядався до люду, що траплявся на путях. Коли ж приглянувся, побачив: тиверці йдуть здебільше від Дунаю, з тих оседків, де побували й щедро засіяли лихо ромей.

"У мене з ними не тільки одна кров, — думав, спостерігаючи, як паломники клякли перед дубом і підносили до дуплиська руки, — у мене з ними одна доля".

Не знав до пуття, лишень із волі випадку чи, може, і з волі серця, спонукань розуму, одначе надумався одного дня і повелів спорудити на місці прозріння сина капище, а спорудивши, приніс туди й кумир Перуна, став творити прихильному до свого роду-племені богові потребу. І раз, і вдруге, і втретє, і вдесьте. Бо з кожною новою потребою більше та більше пересвідчувався: на його треби збирається сила-силенна люду, його появи ждуть біля Перунового дуба, мовби появи самого бога. Через те і сам переймався почуттям благоговіння перед богом, не шкодував кіз, баранів, биків із княжих стійл, не шкодував і тих, що приводили люди. Різав і кропив кров'ю жертв божу оселю, сам пив ту жертвону кров, аби набути віщого дару й порозумітися з богом, а вже порозумівшись, виректи красним і солодким словом своє порозуміння жадаючому милостей людові.

Поки розгоралося багаття, а на тому багатті смажилася принесена богові жертва, підносив до перунової оселі руки й благов-молився:

Світлий наш боже, сильний та дужий. Стань на сторожі вбогих, недужих, Стрілами гніву рази вражу силу,

Благо пошли нам, Сварожичів сину,

На ниви, в оселі, в медуші,

Най забуяємо цвітом дикуші.

— Пошли, боже! — багатоголосе відлунювало в лісі. — Благо пошли!

Вогонь палахкотів та й палахкотів, ласо бігав по принесеній богові жертві й радів із щедрої жертви. А то добра прикмета: бог приймає жертву, він прихильний до них, тиверців.

— Встану я рано-вранці, коли на погості лишень на світ благословлятиметься, — промовляв, звертаючись до Перуна, князь, — умиюся джерельною водою чи вранішньою росою, піду з дверей у двері, з воріт у ворота — в чисте поле. В чистім полі охорошуся, на всі чотири сторони поклонюся й скажу: "Будь з нами, боже, повсюди. Не покидай нас у горі-розпуці, змилуйся, боже, ми твої внуці!"

— Змилуйся й будь! Змилуйся й будь! — повторювали за ним ті, хто стояв ближче до капища.

Молилися тиверці услід за своїм князем і клякли, знову молилися і знову клякли — перед дубом і перед капищем. Одні вмивалися сльозами, інші — джерельною водою, ще інші пили тоту воду і, вже напившись, віддалялися, сподівані.

Повертаючись після одної з треб до стольного города, Волот завернув до капища Хорса під Черном і спинив, подивований, коня: була п'ятниця, а біля стольного капища ані старійшин, ані люду волхвуючого чи поселян; не помітно було й ознак треби.

"Всі увірували в Перуна й подалися до Перуна, — подумав. — А це погана прикмета. Хорс — верховний бог на Тивері, він може розгніватися й помститись за зраду та неповагу. Як же це сталося і чому сталося? Най не було тут мене. А де були старійшини, волхви, нарешті? Гадають, немає князя, то можна й не творити богам треб?"

Постояв, рушив ступою до Черна, а там і до свого терема.

"Чого маю дивуватися, — мислив, злазячи з коня, — коли я сам забув за тим, що сталося з Богданком біля Перунового дуба, і про стольне капище, і про свій обов'язок приносити жертви Хорсові й молитися перед Хорсом за люд тивверський?"

Малка теж викликалася приїхати разом із мужем своїм до Черна. Сказала там ще, в Соколиній Вежі: "Богданко заскучав за стольним городом, воліє бути уже в ньому, все і всіх бачити". А хто може перечити, коли воліє Богданко? Нині всі перед ним стеляться та запобігають, ба й малеча, хоча їй он як хочеться бути серед літа в Соколиній Вежі. Не знати, які раді всі його одужанню, те й роблять, що милують Богданка та догоджають Богданкові. Навіть найменша, Миланка, підійшла тоді ще, як угледіла прозрілим, і запитала: "Чи тобі, братику, не болить уже?" — "Ні, Миланко, — осміхнувся й приголубив її. — Видиш, зцілвся, світ бачу, тебе бачу. А пощо питаєш так?"

"Бо мені вельми боліло, доки ти не бачив".

І дома не полишають його поза увагою, і на люд іде — теж із ним. Бо й Малка не зважається відпускати Богданка самого, або супроводжує сина, або кличе тих, кого хоче бачити син, на княжий погіст, у княжі хороми. Немов дитина радіє та квітне, що дитя її зцілене, що воно, як і всі, удостоєне найбільшої з усіх благодатей — бачити світ і людей у світі.

Як то скаже їй, коли доведеться казати: він — княжий син, йому час повертатися до ратної науки? А сказати рано чи пізно доведеться.

Знав: це не зараз, це десь потім буде, через те й не сушив собі передчасним клопотом голову. Подумав та й забувся. Зате Малка не забулася нагадати йому про свій клопіт.

— Що ж воно буде, Волоте? — сказала й глянула пильно.

— А що має бути тепер і з ким?

— Кажу про Богданка. Питав нині, чи не приїдуть до нас Вепри. Мислю собі: він увірував у Вепрову Зоринку, яко в суджену свою. Увірував, кажу, і хоче бачити тепер.

— Пусте, Малко. Малий він ще, аби встиг увірувати.

— Ой ні, не такий уже. Волоте, й малий. Скоро п'ятнадцяте літо мине. А опріч того, он яку муку-недолю звів. І Зоринка не забувала його, доки слабував. Чи не найчастіше за всіх інших навідувалася, будучи в близькому сусідстві з нашою Вежею. Та й щебетати вміє. Сам бачив і знаєш: не в батька — у матір пішла. І серцем, і ліпотою тілесною — уся в матір. Отож і нащебетала отрочаті бажання-мрію.

Князь чи то не вірить їй, чи не схильний пристати до її віри.

— Шкода, — зітхає. — Шкода, Малко, коли Богданко справді виколисає у собі такі бажання. Чула ж і знаєш: Вепр зрікся нас по смерті сина.

— Такий великий гнів узяв, що на примирення й сподіватися годі?

— Мабуть, що так. Казав же бо, не захотів бути воєводою в дружині княжій, подався на даровані йому землі при Дунаї.

— А може ж, він біль свій тамує тим відчуженням?

— Ой ні, чує серце: лихе замислив колишній побратим. Та й вірні люди вкладають те до вух.

— Може, тобі слід поїхати до нього й порозумітися?

Волот недобре глянув на дружину.

— Хочеш сказати: повинитись?

— А чом би й ні? Вина, хай і невільна, все ж є. А невільну вину завжди можна пояснити.

— Тільки не Вепрові. Мовби сказився: і лютує, і пиниться, і погрожує. Так ніби я винен, що його син вдався до татьби і заслужив ганебної смерті.

— Вепр — батько, його треба зрозуміти.

— Я то розумію. А піди та спитай у Вепра, чому він не хоче усіх нас розуміти? Йому, бач, шкода і боляче, що втратив сина. А сотникові з уличів не боляче? Усьому люду тиверському не боляче було б, коли б дійшло до наїздів, а то й до справжньої січі з уличами? Чи відаєш, скільки дівок зазнало б безчестя і скільки мужів утратили б ми, коли б послушали Вепра та оружно одбили його Боривоя? Адже тим порушили б одвічний мир між кровно спорідненими племенами.

— Коли Вепр не хоче чи не може бути розважливим мужем, то мусиш стати ним ти. І заради дітей наших, і заради землі, чуєш? Вепр — лютий, не приведи боже мати його за супостата як у мирну, так і в бранну годину. Поступись гординею й піди до нього. Я певна, це умилює того гнівного мужа, а скажеш йому одне-друге слово каяття чи бодай співчуття — і зовсім розчулиться й пристане до твоєї речниці: коли прийшла одна біда, чи слід докладати зусиль і кликати другу?

— Він уже покликав її. Спішно будує город і пристанище при Дунаї, а то не так собі.

— Тоді тим паче їдь. Чуєш, Волоте?

— Чую, чом не чути.

XXX/

Князь Волот лише збирався вирушати в путь, а Миловидка завершувала її. Вздовж і впоперек сходила багатолюдну Фессалоніку, розпитувала стрічних, що траплялися на вулицях, у пристанищі, чи не знають, де є тут анти, стукалась під всяким приводом до воріт вельмож, не обминула й торжищ, де були всякі — і вельможі, і раби, та ба, усе дарма. Не було її Божейка, зник десь у вирі людському жаданий Божейко, і так надійно, що не натрапити, мабуть, уже на його сліди. Одні кажуть, не бачили, інші — не знаємо, ще інші — знизують плечима і йдуть собі. А куди йти Миловидці і що діяти, коли й Фессалоніка виявиться маревом, якому вірила, як своєму порятунку, а змушена буде зізнатися, що то даремна віра?

Певно, глибока була її задума — не почула, як спинилися обіч дві жінки. Тоді аж кинулась і вгледіла їх, коли покликали.

— Вельможна господиня питають, — казала старша, мабуть, челядниця, — ти із Склавинії?

Знала, склавини — найближчі на заході сонця сусіди тиверські і теж слов'яни, тому зраділа й поспішила ствердити.

— А з яких склавинів? — поцікавилася молодша з тих двох жінок. — З ринхинів, сагудатів чи стримонців?

Миловидка не чула про таких склавинів і зашарілася.

— Правдиво кажучи, — зізналась, — я з антів. Склавини — наші близькі сусіди й родаки, бо є, як і ми, слов'яни.

Молода господиня була чомусь аж надто засмучена. Почувши ж те, що виповіла їй дівчина, і зовсім згасла. Націлилась було іти вже, та пригадала щось, а може, тепер тільки помітила, яка ця дівчина виснажена та знеможена, й обернулася до неї.

— Чи ти, достойна родачко, не з тих антів, що ними торгують ромеї?

— Ано, — пожвавилася Миловида і звелась па ноги. — Тільки не є раба ромейська, вільна я. Шукаю рабів-антів, що їх продано позатамтого літа в рабство.

Жінка подумала мить.

— Де ж ти живеш, дівчино гожа?

— А де випаде. Днюю під небом і ночью здебільше під небом. Година тепла, де примостилося, там і оселя.

— То, може, до мого оседку підеш? Матимеш прихисток, а вже від того прихистку ходитимеш та й шукатимеш, кого тобі треба.

— Спаси біг. То справді було б зручно. Ось тільки чим я віддячу вельможній господині за той щедро дарований прихисток?

— Ходитимеш з Ісидорою, — показала на свою попутницю, — в морське пристанище за рибою, на торжище за живністю та тим і віддячуватимеш.

Та, що її назвали Ісидорою, мовчки і, як здалося Миловиді, значуще кивнула головою. Ніби казала тим: погоджуйся. І Миловида погодилась. А вже пізніше довідалася з уст тої ж Ісидори, від кого й чому прийшла до неї, закинутої між чужий люд, милість.

Це вона, Ісидора, нагледіла її між людським тлумом того першого дня, як Миловидка об'явилася на торжищі, а нагледівши, довідалася, хто така, кого питає. Заболіло серце, чуючи людську біду, бо сама мала її доста, а чим і як допомогти, не могла втямити. І хто знає, чи й втямила б, коли б господині не заманулося піти сьогодні на торжище. Скористалася тим і показала на Миловидку: "Погляньте, достойна, яка ліпотна дівчина і ніби з наших, слов'ян, а бідує між людом. Візьміть її мені у поміч, бодай на якийсь час".

Певна була, господиня не відмовить, бо й сама звідала, чому ківш лиха. Склавинка вона. Миловидка примітила ж певно, яка гожа собою. За ту ліпоту вельможа і взяв її собі за жону. Взяв, видимо, не з її волі — чи то біда, чи то кривні змусили. Тому й невесела ходить. Видить бог: не лежить її серце до вельможі, чуже їй тутки все. А серцем добра і на добрі діла не скупа. Тож хай Миловидка недумає зайвого і не страшиться. Скільки треба стільки й житиме у вельможі, коли захоче, тоді й піде. А Божейка найліпше шукати таки на торжищі. Туди сходиться та з'їжджається весь довкружний люд, там усі і про всіх знають.

Вони так і робили: виходили скупитися — розпитували всіх і всяких, чи не знають такого анта — Божейка, не було потреби скуповуватись — теж шукали привід піти між люди й питатися в людей, чи не чули, де є анти, продані аж на тім літі ромеями? А

люди, мов змовилися: не чули, не бачили, не знаємо.. Хай Миловидці казали так, вона чужа, від неї можна й відмахнутися, а чом Ісидорі те саме кажуть? Вона он яка гомінка та улеслива з фессалонікійцями.

— Може, його справді продали десь-інде?

— У Нікополі запевняли: продавали антів і до Фессалоніки.

Жінка не зовсім вірить, мабуть. Стоїть, міркує мовчки.

— Завтра знову навідаємося в морське пристанище. Якщо його привозили до Фессалоніки, там мають знати, куди поділи.

У пристанищі своє торжище, щоправда, рибне. Рибалки ще й до берега не встигнуть пристати, а на них чекають уже ті, що живуть із перепродажу виловленої у морі риби. І здебільше жінки. А де збирається жіночий гурт, та ще такий, що має дозвілля, чого тільки не почуєш у тому гурті. Переберуть по кісточках те, що сталося за ніч, переберуть і те, що було минулої та позаминулої ночі, надто коли новини прийшли десь із-поза Фессалоніки.

— Чи чули, чи відаєте? — питають одна другу, і коли та друга не чула й не відає, роблять аж надто утаємничений вид й переповідають тільки ними чуте і тільки ними знане. Бо то ж не якась там бувальщина — диво з див. А так! В одного подружжя з Вардара народилося, подекують, дитя і не якесь там — із зубами. Його пеленають, йому прицмокують пеленаючи, а воно пручається і кричить на матір голосом дорослого: "Пощо в'яжеш? Чи не видиш: я не хочу того. Гляди, небого, станеш годувати грудьми, так укушу, платячи за прикрість, що й кров цівкою піде".

— Свят, свят... Кінець світу надходить.

— І не кажіть. Коли це було таке?

— То ще не диво, сестро, — перечить інша. — Справжнє диво сталося у Веррої. Одна, подекують, народила дитя в шерсті.

— Боженьки!

Гурт німіє з жаху і так, німуючи, жде чогось. Зрештою жах той перестає бути запрудою, і ріка-бентега, а ще ріка-цікавість підхоплюють його й кидають у прірву, в одну якусь мить зносять дощенту. Тож треба було бути не Миловидкою, а Ісидорою, аби спинити той потік, а коли не спинити, то спрямувати в інше русло.

— Гріхів багато маємо, — влучає нагоду й кидає в ту бистроплинну течію камінь-перепону. — Отож Всевишній і знаменує наближення кінця.

— Що правда, то правда.

— Цю дівку бачите? — показала Ісидора на Миловидку. — Дитина ще і он яка красна та втішна, а знали б ви, якої біди зазнала. І все через людоловів, що іменують себе імператорськими легіонерами. Вдерлися в антські землі й забрали всенький придунайський люд, погнали в рабство, а хто не годен був чи не хотів стати рабом на наших торжищах, тих порубали. Правду кажу. В цієї дівчини зарубали матір, батька, бабусю, діда, весь рід, а лада її пов'язали й продали комусь із фессалонікських вельмож. Чи не чули, у кого є раби-анти, придбані аж на тім літі? Хай би дівка мала втіху, побачила свого лада та побралася з ним.

Жінки пригадували й, пригадуючи, перемовлялися.

— Він твого, дівчино, віку?

— Атож.

— А який із себе?

— Такий, людоньки, ліпотний, такий ліпотний, що йой!

Не поскупилась на слово, казала та й казала, який доброликий та гінкий станом її Божейко, які іскристо-голубі та знадливі має очі, пишний та в'юнистий чуб.

— А тутки, — показала на одну, показала й на другу ланіту, — є в нього родимки. Невеличкі, все ж примітні й вельми знадливі.

— Боженьку! — озвалася низькоросла, з добрими карими очима молодичка. — То чи не той це, що кинувся в море?

— Як то — кинувся? — пополотніла дівчина. — Чому кинувся?

Молодичку обступили, велять казати, коли почала вже. А та роззирається і не зважується. Бо казання її не з веселих буде. Йой, людоньки милі та людоньки гожі, коли б ви знали, яке воно невеселе!

Дівка правду каже: навікулярій Феофіл привіз його десь здалеку і таки аж на тім літі чи, може, й передлітті. Привіз та й звелів садівничому взяти того молодого раба собі в поміч. Бо таки великий сад та й город має на своїй подвірниці, робочі руки потрібні. Ну, а садівничий його, всім відомо, — деспот і поліпше господаря. Ганяв та й ганяв молодця, морив та й морив трудом непосильним, аж поки тому урвалося терпіння: надумався і втік одної ночі, певно, не відав, бідолашко, що з Фессалоніки поночі не вийдеш — скрізь око вельмож, сторожа біля воріт, сторожа і в пристанищі. Отож і схопили анта, а схопивши, вивідали по помітині, що підневільний, і повернули навікулярію. Феофіл був вельми обурений тим, завдав зухвальця у вериги й кинув у підземелля яко в'язня. Правда, недовго тримав там. Бо яка вигода рабовласнику з раба, що сидить закутий? Йому потрібний раб-робочич, а не поїдач хай мізерного, все ж хліба. Отож потомив кілька днів та й покликав до себе. Дивився-вивідував мовчки, зрештою надумався й повелів надіти непокірному рабові колодку на ноги. "Хай носить і звикає, — сказав. — Коли побачимо, що звикнув, тоді й знімемо".

У сад не посилав уже молодого анта, поставив на місце тих, що підмітали подвір'я, давали лад на конюшні. Поставив та й подався в море, а морем — до далеких островів та пристанищ. У нього завжди так: рідко буває вдома, більше плаває та торгує. І літо, і зиму. Хіба що буря або діло якесь затримає біля жони. Всі інші дні, ба седмиці у морі та й у морі. Того разу теж довго не було його. За всім дивилася, до всього приглядалася жона Марія. Тож доглянулася й до молодця з антів. Дівка правду каже: вельми ліпотний був собою. А ще страждав аж надто. Чи то за землею своєю, за домівкою банував так дуже, чи колодка та робота підневільна мучили. Ні з ким не розмовляв, підмітав і сумував-думав, порався на конюшні і знов сумував-думав. А траплялася вільна година, надто тоді, як підносили, мов псові, побовтюху-їжу в казанку, прикривав руками вид свій і плакав безмовно.

Може, Марії всього лиш шкода стало його, а може, справді вподобала молодця,

покликала одного дня тих, що кували раба, й звеліла зняти колодку.

"Ти накличеш на себе гнів навікулярія, — попередили її перед тим, як зняти. — Знаєш-бо, він не терпить чиїхось втручань, переінакшень його волі".

"Дарма, — стояла на своєму. — Раб знемагає, не бачите хіба? Хай робить своє діло, одначе без колодки".

Йому зняли її, та почали наглядати після всього за молодцем, а наглядаючи, помітили: господиня не лише від колодки звільнила анта, звільнила й від побовтюхи-їжі, кликала до господи й веліла митися та сідати за стіл разом із челяддю. Дивувалася тій увазі і неабиякій прихильності челядь, дивувалися ті, хто стояв між господарем і господинею яко посередник, та ще більше була здивована сама господиня, коли ант ослуhavся якогось дня і уникнув запросин, а вночі й зовсім зник із подвір'я. Чули, вдруge втік від свого володаря, дарма що був попереджений: коли втеча повториться, навікулярій зробить із ним те, що роблять з усіма непокірними: позбавить навіть бажання чогось хотіти, кудись тікати. Чи то такий відважний був той доброликий ант, чи так голосно і невідступне кликала його земля рідна, ті, кого полишив у тій землі, зважився і втік. За цим разом йому поталанило обійти сторожу й вибратися з Фессалоніки. Може, і з ромейської землі вибрався б, коли б занадто рано не повірив, що вільний уже, і не злегковажив у путі: заснув при дорозі й потрапив до рук дімотів, а від них — до префектури, котра й доправила раба-втікача його власникові. Марія, розповідають, і далі захищала анта перед мужем своїм, на колінах благала, аби змилостивився, та навікулярія благання ті лишень розлютили до краю. "Ти воліла мати його за спальника в опочивальні, то й матимеш!" — сказав твердо і вийшов од неї.

Правда то чи неправда, а проте усі так мислять: найбільше винна в смерті того раба челядь. Коли прибув навікулярій, не втрималась котрась із челядниць і внесла йому до вух, що жалощі господині — не просто жалощі: вона вподобала анта, схильна була похотьствувати з антом, тому й звільнила його від колодки, кликала до столу, а затим, — і на бесіди, не взяла гнів до серця навіть після того, як раб-добролик знехтував її прихильністю й утік із господи. "Іншої ради нема, — казала нібито Феофілові, — вподобала господиня Божейка і так дуже, що втратила всякий глузд, забула про честь і повинність жони, як і про те, що муж не подарує того порочного наміру ані їй, ані рабові, тим паче рабові".

— Воно так і сталося, — зітхала молодичка, — навікулярій повірив пересуду й велів челяді здійснити те, що обіцяв: "Раб утік — хай має те, що заслужив, раб хотів бути спальником у господі, так тому й бути: оскопить його і зробить евнухом при опочивальні вельможної".

Молодичка щораз ховала чомусь від Миловидки очі, зате не приховувала, здається, нічого з того, що знала про Божейка. Бо казала та й казала, як кричав він, бідолашко, коли довідався, куди ведуть і чого ведуть. Страшно і дико кричав, потім бився з виконавцями волі господаря, опирався скільки міг і як міг. Та що годен був вдіяти один супроти кількох дужих і по-псиному вірних навікулярієві челядників? Розізлив тільки тією бійкою і зробив рішучішими.

Плакав та й плакав опісля, жалівсь та й жалівся комусь. А виплакав жалі свої та змив сльозами рани, уловчився і вислизнув з подвір'я навікулярія. Скаліченим уже, а таки втік.

Того разу його зникнення швидко помітили і умудрилися вивідати, куди пішов. Та взяти уже не взяли. Над самим морем стояв, як настигли. Тож і побачив, до чого йдеться, а побачивши, не вагався більше, кинувся, як стояв, у вир морський. "Будьте ви прокляті!" — крикнув, випірнувши, та й зник під хвилями.

Жінки скрушно хитали головами й журилися вголос. Хтось співчував рабові, хтось нарікав на жорстокість навікулярія Феофіла, ба навіть згадував недобрим словом його жону, а Миловидка слухала ті нарікання-пересуди й чула: ось-ось не втримається, вибухне криком-відчаєм. Може, й вибухнула б, коли б не нагодилася тієї миті думка-сумнів і думка-рятівниця.

— Чи ти... — благала очима, всім видом ту, що зважилась повідати про сумну з сумних і нещасливу з нещасливих долю анта. — Чи ти можеш показати мені, де живе той навікулярій?

Молодичка, примовкла, видно, щось недобре подумала й не відає, як їй бути.

— Навіщо він тобі?

'— Маю твердо знати, чи то ж той був ант, котрого шукаю.

— Чом не показати, — зголосилася. — Візьму ось риби та й підемо, покажу, де живе навікулярій. Ось тільки чи стане він говорити з тобою.

— То вже мій клопіт.

Ледве дочекалася рибалок із моря, а пішла слідом за молодичкою, відчула: і зовсім губить під ногами твердь. На лихо й Ісидори не було поруч, за цим разом не супроводжувала її, пішла з покупками до господи. А без підтримки та надійної порадиці що мала робити? Ішла й кликала в поміч своїх богів: "Порятуйте мене, — благала. — Чуєте, боги, змилуйтеся і порятуйте! Зробіть так, аби те, що вчинив навікулярій, сталося не з Божейком. Най ми ніколи не зустрінемося з ним, най житимемо до кінця днів своїх далеко й відчужено, не знатимемо утіхи-милування, бажання-злету, тільки зробіть так, аби я впевнилася зараз: те, що повідала молодичка, обійшло Божейка, то був не Божейко".

Застережена своєю повожатого, не стала кликати навікулярія, більше надій покладала на жону його: вона, з усього видно, була прихильна до раба, повинна розповісти усе, що знає про його долю. Через те й сказала челядникові, коли вийшов на стук і прочинив воротця:

— Я з роду-племені того анта-раба, що кинувся з ласки господаря в море. Прийшла запитати в достойної господині, чи той раб часом не є мені братом.

Ждала на дозвіл за воротами і ждала терпляче, а діждалась небагато. Вийшли й сказали: "Вельможна господиня слабує і прийняти не може".

— Тоді... тоді покличте господаря, навікулярія Феофіла.

— Його немає вдома.

Челядник націлівся було причинити воротця, та Миловидка встигла притримати їх.

— То, може... то, може, достойний воротар буде такий добрий та скаже, як звали того молодця, що кинувся в море?

— Божейком звали, — відповів за воротаря інший, той, що порався (Миловидка тепер тільки помітила його) в навікулярієвім саду.

— А так, Божейком, — ствердив і воротар.

Дівчина пополотніла і, змалівши на силі, впала у просвіт між воротами і воротцями.

Певно, без пам'яті була, бо коли хлюпнули водою і вона, здригнувшись, лупнула очима, побачила перед собою не лише воротаря, а й іншу челядь.

— Що тут скоїлося? — почула суворий і, як здалося їй, знайомий голос. Обернулася на нього і вклякла: до неї, до челяді, що поралася коло неї, йшов той самий навікулярій, котрий віз її з Венеції до Фессалоніки й був суворим суддею мореходцеві, що порушив закон моря й посягнув на її цінності.

Куди ж їй іти тепер, де і нащо шукати захисту? Той, заради кого жила на світі, кинулась за ним у безвісті чужого світу, ніби відчайдух у вир річковий, сказав: "Будьте ви прокляті", — та й зник у морі, не захотів ані бути для Миловидки, ані знати, де Миловидка, що з Миловидкою. Все ж інше змаліло й зчужіло, та й сама вона так змаліла після відвідин навікулярія на силі, на бажаннях, на всьому, що тримало між люду й спонукало вірити людям, хоч падай отут, на уторованій путі, й кажи собі: доста. А може, й справді доста? Пощо жити, куди іти, коли немає вже Божейка? Чи не ліпше буде, коли вчинить, як і він: одміряє зболеними ніженьками останню свою стежу, вийде над море, крикне всім і всьому: "Будьте ви прокляті!" — та й шубовсне в обійми хвиль?

Забула, стуманена горем, вельможну господиню, що була така ласкава до неї й надала притулок, не згадала й щедрої серцем Ісидори. Йшла куди очі бачили, і, певно, тому лиш, що не могла не йти. Одначе вийшла не на биту путь, що вела з Фессалоніки, — таки до моря. Здавалось, і не чула вже свого вижмаканого болями серця, а стала при березі та зглянулася з чистою, лагідно-веселою синню, що слалася в безмежжя, й знову відчула, як защеміло воно, як підступила до горла й здавила дихання камінна рука жалю.

— Божейку! Божейку!! — простягла клично-благальні руки. — Орлику сизий, орлику милий! Ладо жадане, та не пізнане! Чи видиш, я прийшла, розшукала твої слідочки, не розшукала лиш тебе. Ано, не розшукала! Бо ти взяв та й пішов із цього лютого, дикозвіриного світу, обрав замість мене веселу домовину — глибінь морську. Пощо вчинив так, соколику втішний?! — заломила спечені чужим сонцем рученята і впала на залізаний вітрами пісок. — Я ж визволила б тебе! Потерпів би трішки і мав би її, воленьку-втішницю, мене мав би. Кажу, як і ти казав: най будуть прокляті вони з своїми законами та поконами. Не судилося жити з таким, який був, жила б із таким, яким став. Присяйбіг, жила б! А як житиму без тебе і що скажу твоїй мамі, коли повернуся до нашої Тивері?

Плакала-ридала й билася, краяна жалями, об берег, як б'ється викинута з моря риба. А розради як не було та й не було. І серце то стікало кров'ю-силою, то знову повнилося нею. Бо на місце знемоги-відчаю приходило й бажання розчеребити всьому

ромейському світові голову, спалити його, пустити за вітром, та так, щоб сліду не лишилося, щоб була лиш земля-пустка, та небо над нею, та море під небом. Ано, щоб було так, як хоче, чого заслужили ці звірі-люди, ця проклята богами земля.

Чи така рішуча була в намірах своїх, у бажанні-мсті, чи згадала щось вельми важливе, конче необхідне, схопилася раптом, стала на коліна й простягла до неба руки.

— Хорсе всесильний! І ти, Перуне! Скарайте їх карою лютою. У вогні спаліть, мечами-блискавицями вразіть! Чуєте, боги! За муки наші, за горе наше, за сльози тих, кого взято гвалтом, і тих, у кого взято гвалтом, спаліть і спопеліть! Усіх і вся! Дотла, до кореня, до того гніздечка, в котрім проростає їхній корінь!

Мабуть, аж надто вже уповала на божу кару й ждала-сподівалася тої вселенської кари. Коли не сталося її — і сонце світило, як і до моління-благань, і вогненні стріли не падали з неба, надломилася у вірі своїй і почала гаснути, а згасаючи, зайшлася невтішним плачем; хилилась та й хилилась до землі, аж поки не повалилася на той горбочок при березі, що відділяв сушу від моря.

Була беззахисне скоцюрблена і геть змаліла. Бо тепер тільки увірувала: більше немає на кого й немає на що покладатися — навіть боги відвернулися від неї. А коли так, де вже думати про розраду, хто її дасть?

— Мамцю моя, — жалілася а чи й нарікала. — Ви хотіли бачити мене ліпотною на вид і найменували Миловидою. Чом же забули згадати про щастя? Де вона, та дрібка радості-втіхи. Що є у кожного з людей? Чи видите, — підвела голову й глянула в той бік, де Тивер, — усе забрали в мене: хижу, вас, Божейка, саму розчавили й кинули па пустельнім березі, аби стікала сльозами-крівцею.

Лежала та й лежала при самім морю, плакала та й плакала, а плачучи, нарікала вголос: на того татя Хільбудія, що навів на її землю свої когорти й понищив житла, посік чи взяв гвалтом люд, на навікулярія Феофіла, котрий заради безпеки своєї жони і в помсту тій же жоні так дико і так бездушно-жорстоко повівся з Божейком, нарешті на ненаситну жону його, на зрадливу челядь, котрій покладений за послуги обол більше важить, аніж чиєсь життя, чиясь гідність і честь. Та ба, ані жалі-нарікання, ані гарячі сльози, в котрих, здавалося, не лише самій, інших можна було втопити, — ніщо не приносило полегшення, тим паче розради. Бо певна була: до тих, що могли б розрадити, а розрадивши, утішити, не докликеться вже, а ті, до кого може докликатись, не розрадять.

Тож лежала й плакала, обіймалася з берегом і жалілась берегу, а може, не так берегу, як морю, що набігало на берег і ластилось, цілуючи її безвільно простягнуті до нього руки. Ано, певно, не так берегу, як морю, бо он яке воно лагідне з нею і яке прихильне до неї: відступить на мить і знову зближається, та все пестить її, та все гомонить, мовби каже тим гомоном-зітханням: "Не муч себе, не муч себе!" А як не мучитиметься, коли он які болі в серці і які жалощі роздирають серце. Йой, терпіння-моці немає, не те що плакати, криком кричати хочеться. Така що схопилася б і шубовснула між хвиль, схопилася б і шубовснула, коли б знала, що знайде там Божейка, що буде з Божейком!

Чула, хтось наближається до неї насторожено-несміливою ходою, а проте не обернулася в той бік і не поглянула. Лежала й плакала та сльози ковтала плачучи.

— Заспокойся, дитино, — почула співчутливо-лагідний жіночий голос, а вслід за тим — доторк руки до плеча. — Бог милостивий, ще буде втіха тобі, ще буде й благодать його.

Мабуть, було щось у тому голосі від матері-порадниці, від бабусі-втішниці, а може, всього лиш від жінки і людини, — таки не втрималась і оглянулася, а оглянувшись, побачила: поруч стояла одягнена в чорне монашка, одна з тих, що, знала вже, зреклися світу, усіх його зваб і зреклися не з доброї волі.

— Хто ти? — цікавилась тим часом монашка. — Звідки ти? Чому так ревно плачеш?

— Я з того роду-племені, що зазнало великої кривди від людей, а плачу... плачу від обиди, що не маю ані сили, ані змоги покарати своїх кривдників.

— Утіш себе, вони не залишаться непокараними.

— Гадаєте? — знову обернулася й підозріло-недовірливо глянула на свою втішницю. — Хто ж покарає, коли навіть боги не зважили на мій ревний клич-благання, не зійшли з неба і не покарали?

— Ще покарають. Господь сказав: хто високо підносить ворота свої, той шукає падіння.

— Чому ж тоді упала я? Чи то ж так багато хотіла? Я, матінко гожа, всього лиці уподобала молодця, воліла взяти з ним злюб, а ваші ромеї прийшли й спалили нашу землю, спершу тільки розлучили мене з ладом моїм, а це назавжди забрали від мене: скалічили його, євнухом госпожі своєї зробили, то він не витримав і кинувся з горя-розпуки в море. Отут, на цім самім місці! — показала й знову залилася сльозами.

Монашка одразу і все зрозуміла: ця дівчина — язичниця, поганка. І ромеїв ненавидить всім серцем. Одначе не одвернулася і не пішла від неї. Бо побачила в ній передовсім сестру і подругу, биту недолею людину і вже потім — уражену кривдою чужинку. А хто не здатний відділити зерно від половини, дає перевагу гордині й потішається нещастям ближнього свого, той теж не залишиться непокараним.

— Повір йому, дівчино, — і він заступиться за тебе.

— Кому — йому?

— Богові нашому.

Не знала Миловидка, що сказати монашці, а чи не вважала за потрібне казати щось. Лежала при березі й схлипувала важко, лежала й схлипувала.

Частина ДРУГА

КУДИ

ПРИВЕДУТЬ БОГИ

Оскільки у них (слов'ян) багато князів і між ними немає згоди, вигідно деяких із них переманювати на свій бік — або ж обіцянками, або багатими дарами, зокрема тих, що сусідять із нами.

ПСЕВДО-МАВРИКІЙ. СТРАТЕГІКОН,

Океан-море — всім морям мати; окинуло те море весь білий світ, обійшло те море

довкола всієї землі.

ІЗ ВІРША ПРО "ГОЛУБИНУ КНИГУ"

Серед моря-моря стоїть червона комора.

ЗАГАДКА

Чи народилась і чи зігрівається сонячним промінням людина, котра підкорила б собі нашу силу?.. В цьому ми певні, доки на світі є війна і є мечі.

МЕНАНДР ПРОТИКТОР.

ВІДПОВІДЬ ВОЖДЯ СЛОВ'ЯН АЦАРАМ

Такого за Малкою ніби й не помічав. Біда чи радість у родині — завжди уміла бути розважливою, часом не по-жіночому мудрою. Сьогодні ж ані розважливості, ані мудрості не бачить у її вчинках. Спаленіла, довідавшись про намір мужа знову посилати Богданка в науку володіти мечем та сулицею, й стала між сином і ним, князем Володом, стіною.

— Не пущу! — вирекла твердо й несподівано рішуче. — Візьми меча та вбий мене, коли маєш намір робити по-своєму, однак поки жива, до дядька сина не пущу!

— Ти при своїм глузді? — стетерів.

— Як бачиш. Та наука мало не звела отрока зі світу. Тепер знову?

— А ти ж як думала? Він прийме в спадок від мене землю і стіл. Князі — мужі всієї землі, роду-племені, в них іншої путі нема, мусить усе життя гострити меч і розум, інакше згине сам і земля за таким князем згине.

— Най підросте, тоді вже й піде.

— Схаменися, Малко. Отрокові вісімнадцяте літо минає вже. Чи я не зважав на те, що сталося з ним, чи мало ждав доки забуде усе, що сталося того передліття? Коли ж постигатиме їх, і ратне діло, і науку княжу? Тоді, як стане князем?

І переконував, і кричав на жону — дарма, нарікала на всіх і вся й плакала, присягалася, що не поступиться, і знову плакала. Мусив зважити на те й обмежитись півзаходом:

оскільки жона противиться намірам мужа і князя, так і буде, не посилатиме поки що Богданка до дядька, візьме з собою на полюддя, правож правити у поселян. Йдеться до зими, по городищах і сусідніх з ними весях завершується веректа, настає та пора, коли змовкають ціпи та терниці в овинах, по скотницях тирлується непримітний літньої пори товар. Поселяни міряють нині берковцями й тримають у тих же берковцях чи зсипають до підклітей збіжжя, ремісничий люд — шевці, гончарі, чинбарі, ткачі — поспішають збути витвори рук своїх на торжищах й покласти до кишені зароблені різани, мідниці, ногати; лучники, сидельники, ковачі, золотарі роблять, як і робили, своє діло — гнуть луки, майструють сідла, кують чи позолочують кузню. Для князя ж і його мужів настає час подумати про поповнення княжої скіниці гривнами, ногатами або ж ромейськими солідами — для купівлі в тих же ромейців кам'яної потерті, що піде на злітання стін у ґридницях та вежах, щитів та мечів, пристроїв для оснащення лодій і для управління лодіями, про поповнення житниці збіжжям, медом, воском, як і підклітей волокном, хустром — для потреб стольного Черна, дружини ліпшої і меншої,

для торгівлі з тими ж ромеями. Кожен пам'ятає: аби земля була дужою, а життя в ній надійним, поселянин має віддати князеві те, що з нього належить, а князь взяти усе, що йому належить: від диму — димне, від рала—міру пшениці, жита, проса, вівса, дикуші, від борті, тенет, перевісищ — теж десятину, як і від зарібку кожного з людей рукомеслих також десятину. Всяк знає свою повинність, як знає й місце здачі повинності, а все ж князь та його мужі мають самі побувати в кожній общині і взяти те, що належить з общини. Теремкові, старости — люди довірені, та не завжди вірні, сутяги завзяті, одначе дбають та сутяжать насамперед для себе.

— Коні, хури приготовлені? — поцікавився в челядника.

— Приготовлені, княже. Похідна скітниця — також.

— Скажи воєводі Стодорку, най зайде до мене. Відтоді, як Вепр зрікся високого звання ліпшого мужа і воєводи в княжій дружині, його місце посів Стодорко, муж не такий одважний, як Вепр, зате тямковитий. Цей не полізе на рожен, цей спершу подумає, потім скаже, спершу виважить, потім зробить. А все ж було б ліпше, коли б його тямковитість та поєдналася якось із Вепровою одвагою. Був би певніший, що не сам стоїть на сторожі Тиверської землі.

— Кликав, княже?

— Так. Від'їжджаю на полюддя, Стодорку. У теремі лишаю Малку, а в городі — тебе. Будь пильним і твердим, ані на п'ядь не відступай від того, що ввів заради супокою я, тим паче в дні торгів і великих свят.

— Так довго збираєшся затриматись на полюдді ?

— Чому довго?

— Ти ж кажеш: і великих свят. А великі свята скоро не передбачаються.

— Всяке може трапитись. Аби не затриматись аж надто довго, їдемо трьома валками, в усі три кінці нашої землі:

муж Власт — на сі вер, муж Бортник — на полудень, я — на захід сонця.. На тебе лишаю сусідні з Черном общини і сам Черн. З города не відлучайся, посилай замість себе людей довірених, проте постарайся подбати, аби до коляди правежі були в скітниці та житниці. Без цього намірам нашим не судитиметься бути здійсненими.

— Гаразд, княже, зроблю, як велиш. Ось тільки не розумію твого побоювання. Чим стривожений? Чому велиш бути аж надто пильним та обережним?

Волот міряє його допитливим оком.

— Причин для побоювання, може, й немає, а для тривоги є, воєводо. Не забувай, Вепр пішов од нас лютий і кривно ображений, а він не забуває образ.

— Гадаєш, може прибути сюди з лихим наміром?

— Сам не посміє прийти, а ромеїв може привести. Видно було: Стодорко не зовсім вірить тому, що чує.

— Оце так?

— А так, воєводо. Розбрат пішов між нас, а там, де розбрат, там усього можна сподіватися.

— То, може, тобі не слід би йти на полюддя? Може, я пішов би замість тебе?

— Ні, піду сам. Синові мушу передавати цю науку — як княжити над людом.

Путь слалася коневі під ноги туга і бита, проте не мерзла ще. Та й у аері не відчувалося дихання зими. Була та прохолодна, одначе не холодна ще пора, коли не лишень на возі, і в сідлі почуваєш себе привільне та вільотно. Он як приємно бадьорить бадьорість околій, коли б не вози та не потреба триматися возів, пустив би повід, припав би до луки та й погнав би Сірого від долу до пригорка, від пригорка до долу. Бо дзвенять від стуку-грюкоту коліс не лише околії, дзвенить і серце, бо озивається на зичне іржання коня не лише упокорена за ніч далина, озивається молодечим клекотом єство людське.

— Що, Богданку, — пізнає синові помисли князь, — не розучився триматися в сідлі? Міг би погнати Сірого на всю кінську пору і не впасти під копита?

— Міг би, отче, — осміхнувся отрок і весело сяйнув очима. — Навіть хотів би погнати так. Завважте, який дзвінкий аер, як уторована для бігу-лету путь!

— Буде ще їх, — вдоволено торкнувся синового плеча, — і бажань, і нагод, і торованої та неторованої путі. Обвикни спершу, віднови дядькову науку, а тоді вже й поскачеш. Я дозволю. Це мати твоя боїться за тебе, я не боюсь.

— Не пускали на полюддя?

— Ба ні, на полюддя пустила. До дядька не хоче пускати. Хотів би почути, що скажеш ти? Чи думаєш повертатися до ратної науки?

— А що тут думати? Я дужий нині, а іншої науки, окрім ратної, для мужів нема.

Князь збадьорився, сяяв, як і син, по-молодечому веселими очима.

— Ну, то вважай, що ти повернувся уже до неї. Либонь, догадуєшся, чому узяв тебе з собою на полюддя?

— Таж сказали: повертаєте до ратної науки.

— Не зовсім так, сину. Хочу, аби переймав іншу. науку: бути державцем на Тивері. Це, щоб знав, теж княжа і не менш важлива, аніж ратна, наука. Приглядайся, з ким і як вестиме бесіду князь-вітець, що і яким робом вимагатиме від общини, а що — від теремкових. Рано чи пізно, а настане той день, коли сядеш замість мене на столі. Мусиш зараз уже знати, як правити людом.

— Ніби це так складно: піти і взяти, що належить.

— Коли б же було так: прийшов і взяв.

— А як буде?

Князь сміється з його дитинності.

— Кажу ж, затим і взяв тебе, щоб бачив. В одному можеш бути певен: за кожним разом буде по-своєму. Тямиш, що маю на оці?

— Чом не тямити? З десяти бачених правежів легше буде вибрати свій, аніж тоді, коли не бачив би жодного.

— О! Правдиво кажеш, а ще правдивіше мислиш. Оце, щоб знав, і є найдостовірніша суть цієї науки.

Першою общиною, з котрої мали взяти данину, була Приславська, по імені городища Прислави, що лежало в підгір'ї, оперезане з долів неширокою, зате чистою й

прозорою через чистоту вод своїх річкою. Угледіли його тоді вже, як виїхали з діброви й опинилися перед доволі-таки широкою галявиною, що спускалася в діл. Мужі заговорили навперебій, одні тільки показували в той бік пугами, інші милувалися уголос городищем: таке воно мальовничо вигаптуване було під сонцем.

Милувався Приславою й Богданко, кидав то в один, то в другий кінець позирки князь.

— Щось бачиш, сину? — поцікавився зрештою.

— А так, городище бачу, і вельми велике.

— Ото і все?

— А що ж іще мав би бачити?

— Погано дивишся, коли не бачиш. Отам, між дерев, — показав канчуком, — скаче вершник. Видиш?

— Виджу. То й що?

Чого він, по-твоєму, скаче між дерев, а не галявиною, не по торованій путі?

Отрок низує плечем.

— То посланець від лісових осель. Нагледів нас і хоче попередити старосту приславського, всіх поселян, аби знали: до них їде князь і їде не на гостину — правез правити, тож мають бути пильні і обачні.

— Отак?

— Отак, сину. А ота стезя, що пішла в діброву, щось тобі каже?

— Мабуть, до осель пішла.

— Правда твоя, до осель. Приславське городище — людне городище, як і вся приславська верв. Є його, люду, за загорожею, є й поза загорожею.

Що поселяни живуть і за частоколом городища, для Богданка не таке вже й диво. Скрізь тепер так: лише давні роди тримаються городищ, молодші, надто ті, що відбилися від роду, селяться весями, а то й осібними подвір'ями в лісах. Більше дивувався, коли в'їхали до Прислави. Князя зустріли як і належить: з хлібом-сіллю, з медовими речами до хліба-солі, повели й розмістили потому в оселі, що її так і йменували тут: княжим теремком. А він хмурився, не виказував обурення, та не виказував і вдовolenня. Знай позирав на тих, що лестили йому, і відмовчувався.

"Чому вітець такий підозрілий? — дивувався отрок. — На подвір'ї он скільки будов, у будовах — мед, збіжжя, віск, волокно. Всюди лад, і люд, що доглядає княже добро, стелиться перед ним, ніби перед самим богом, а він хмуриється, когось зовсім не помічає, когось винагороджує холодним позирком і відмовчується".

Розгадка наклюнулася і показала дзьобика, коли князь залишився віч-на-віч із теремковим та старостою общини. Поки ті хвалилися йому, скільки зібрали та чого зібрали, хто з поселян вчасно і справно платить данину, а з кого треба тягти її, ніби дурне теля з болота, ходив по терему й слухав. Не виказував помітного невдоволення й тоді, як клали перед ним палиці й лічили на зарубках, скільки взято подимного, скільки — порального, медового, хто платив осип ю, хто — волом, хутром, полотном, скільки, коли лічити купно, зібрано релейного, а скільки — рукомеслого, ловчої). Інакше

повівся князь-аїтець з ролейним старостою, коли довідався від нього, скільки не додано та чому не додано, і вже зовсім інакше, як пересвідчився з вуст того ж старости, що в приславській верві за минуле літо число дворів поселянських зросло всього лиш на два десятки.

— Вони — в городищі? — запитав так собі, ніби між іншим, і, почувши, що таки в городищі, пильно подивився на кожного в підзвітних.

— А весі, що є поблизу Прислави, кому платять дань? Ролейний староста закліпав подивованими очима й глянув чомусь на теремкового.

— То не весі, княже, — ледве спромігся той на слово. — То сельбища з двох-трьох осель. Вони або не мають ще поля, або й не збираються мати.

— І живуть божим промислом?

— Мусять, княже. То здебільше біглий люд, ті, що втекли від ромеїв або від своїх общин у чому мати породила. Най обживуться, мислимо собі, зроблять із роздертей чи з лядин ниву, тоді вже й братимемо з них данину.

— Хто це так мислить?

Князь пождав мить, другу і, нічого не діждавшись ані від теремкового, ані від релейного старости, швидко, ба рішуче навіть обернувся до сина.

— Бери, Богданку, п'ять отроків і скачи в ті весі, що бачили поблизу від Прислави. Поглянь, чи справді такі бідні, скільки в кожній із них дворів, що за люди живуть в оселях і як живуть. Про все довідайся і скажеш мені.

— Слухаю князя! — відповів і вклонився, як навчав свого часу дядько.

Чи таким утаємничено важливим видалося Богданкові князеве доручення чи всього лиш хотілося почуватися перед отроками тим, що виконує аж надто важливе доручення, не сказав їм, чому правляться в діброву. Тоді вже, як виїхали на доволі-таки простору галявину при озері та побачили стадо корів, телят ближче до озера, цілий ряд халуп при лісі, спинився і виказав себе.

— Ого! А казали всього лиш дві-три халупи. Отроки переглянулися між собою і, певно, догадалися, чому правились сюди, бо коли під'їхали до осель та покликали мужів поселянських, старший із них сказав:

— Перед вами княжич Богданко, син князя Волота. Воліє знати, як іменується весь, хто ролейний староста у весі.

— Озерна, достойний, — відповіли поселяни. — Весь іменується Озерною, а старости не маємо, є старійшини родів.

Я — один із них, — уклонився княжичеві. — Чим можу прислужитися синові володаря землі?

Богданко зчервонів під пильним поглядом, проте недовго вагався.

— Чи давно живете тут, до якої верві належите?

— Належимо до Приславської верви, княжичу, а живемо тут всього лиш шосте літо, відтоді, як спалив нас та вигнав з Придунав'я Хільбудій.

— Данину князеві платите?

— А то ж як! І димне, і медове, з сітей, тенет, перевісиш, також.

— І цього літа сплатили вже?

— Сплатили й цього літа. Ми вельми вдячні князеві, общині за пристанище в лісі, за все, чим винагородили, зглянувшись на наше безліття. Тож платимо справно. Як і старості релейному. А то ж як! Нападуть ромеї, де знайдемо притулок, лишень у городищі.

Княжич підібрав поводи і змусив Сірого здати назад.

— То добре. Вельми добре. Ну, а з полем як? Поле маєте?

— Всього лиш роздерті, достойний. Колись, може, буде й поле, зараз всього лиш роздерті. Можемо показати, коли княжич не вірить.

— Не треба! Я вірю, з мене доста. Кинув ще раз позирк на оселі (певно, лічив їх) і, сказавши звичне: "Спаси біг", — повернув Сірого в зворотну путь. За ним рушили й отроки.

— Усе вже чи ще кудись правитимемося?

— Відвідаємо весь, що по другий бік путі, та й повернемо коней до Прислави..

Знову їхав попереду і мовчки. Коли ж настав час доповідати князеві, покинув, як і належить. Сірого на інших і подався чимдуж до верхньої кліті терема.

— Княже! — вигукнув з порога. — Теремковий неправду сказав!

— Як то — неправду?

— Зовсім-зовсім неправду. Поселяни живуть весями на два десятки халуп і щоліта платять тобі данину. Єдине, що є правдою...

— Стривай, стривай. Зараз я покличу обох, і теремкового, і релейного старосту, скажеш усе те при них. Богданко розгубився.

— Нащо при них?

— А то ж як? Коли те, що кажеш, правда, судитимемо обох.

— Я кажу правду, одначе най буде так, щоб казав її мужам тим не я.

— А хто ж скаже?

— Той, хто судитиме.

— Е ні, отроче. Негоже так, зле. Хочеш сховатися за мою спину? Княжий суд має бути справедливим судом, а на справедливому суді не соромно казати правду у вічі. Отож звикай казати її зараз. Тямиш, що буде з людом землі твоєї, коли боятимешся казати правду й ти?

— А що буде?

— Блуд буде. і неправда буде. Дерево живе доти, доки живе корінь. Зогнив корінь — упало й дерево.

II

Того передзим я князь правив та й правив хури на Черн — із збіжжям, медом, воском, із хутрами, шкурами та волокном; поповнювалася різанами та ногатами й скітниця. А наступного літа поселяни заволали про біду й самі стали правитися до Черна.

— Змилуйся, княже, — благали, — не бери цього літа данину збіжжям, медом, волокном. Боги розгнівалися на нас і наслали біду: вигоріли посіви на нивах, трава в

луках. Нині покладаємо надію на ліси та на прибережні луки. А чим годуватимемо товар узимку — самі не знаємо.

І сказав князь старійшинам:

— А все через те, що дбаєте про себе та й про себе. Для блага землі я беру з вас. А хто візьме для блага богів, коли самі не несете?

— Правда твоя, княже, — загули старійшини. — Ой правда! Стезя до богів терном заростає, і требища не знають щедрих жертв. З цим ми теж прийшли до тебе: треба зробити так, аби про жертви богам постійно дбав хтось.

— Хто, крім нас із вами, дбатиме?

— Люд тиверський схаменувся уже й приносить жертви по гаях та урочищах, яко ж і в оселях. Та того, гадаємо, замало. Є у нас требища всієї землі: тут, у Черні, богові Хорсу і там, у Соколиній Вежі, богові Перуну. Зроби, княже, так, аби про них постійно дбав хтось, аби боги були ситі і вдоволені нами.

— Дбайте про свої. Про требища всієї землі подбаю я. Старійшини презирнулися.

— Ми не сумніваємося в тому. І все ж згадай, княже, як часто відлучаєшся ти з Черна. Або в похід ідеш до Тіри, в Подунав'я, або на волості. Хто тоді дбає про богів і требища всієї землі? Аніхто. Може, Хоре тому й карає нас, що останні літа більше дбали про Перуна, аніж про нього. Погодсья, княже: після того, як прозрів твій син, це було саме так.

— То що ж ви радите?

— Передай цю турботу комусь із старійшин чи людей волхвуючих. У тебе й без того вистачає їх. Земля наша хоча не така вже й велика, та клопітна. А князь один, князя всюди треба.

Усе то так: турбот йому не бракує. А проте хто, крім князя, може стояти ближче до бога і розмовляти з богом? Волхви? Старійшини?

— Коли відлучатимусь, покладу турботи про богів на когось із вас. Поки ж я у Черні, дбатиму про них сам. Такий покон у нас, хіба забули?

— Твоя воля, княже, хоча, коли казати правду, і закони, і покони не вічні, нині вони одні, завтра можуть бути інші.

Час було йти вже, і старійшини знову презирнулися між собою.

— Аз даниною як буде?

— Про данину поговоримо на вічі. Гадаю, буде така нагода, можливо, одразу по требі.

І сумно, і тривожно було того літа в землі Тиверській. Озими́на лежала вигорі́ла і мало не при пні, ярові ж — просо, дикушу — зовсім не сіяли: ані на передлітті, ані влітку не випало жодного дощу. Земля потріскалась і зсохлась на камінь, а сонце що не день, то дошкульніше смалило з високості. Тим, хто ходив на луках за товаром чи порався на подвірниці, здавалося: не просто знемагає — шкварчить від спекотняви тіло. Тож і норовили сховатися в тінь чи під крівлю. Та ба, ховатися не кожен міг.

Вдень вили, передчуваючи лихо, пси, поночі кричали зловіщі. А сумніше й тривожніше за псів та зловіщих тужило людське серце. Що буде? Як житимуть, коли

зараз уже живуть лише тим, що дають кози, корови, вівці? Настане голод, а він нікого не пошкодує. Розплодяться таті, піде нелад у землі, і ті, що врятуються якимсь дивом від мору, стануть жертвами убивць і грабіжників. Єдина надія на милість богів. Лише вони, всесильні і всеблагі, володарі морів та океанів у піднебессі, можуть зглянутися на люд земний і нагнати хмар, заступити ними сонце, напоїти спраглу землю медоносними дощами.

У всіх те на мислі, снували, мов тіні, і відмовчувалися,

гомоніли при нагоді і знов відмовчувалися. Або зітхали тяжко. Коли ж зачули, а потім і побачили — люд тиверський знову правиться до Черна (дві седмиці тому йшов уже, — тоді приносили жертву богу сонця — Хорсу), не думали довго і не вагалися, збиралися купно й купно ж правилися з тим, що мали, до требища Перуна. Він теж їхня надія, навіть більша, ніж Хорс. Той тільки світить, а то й смажить, цей же дає рятівну вологу і тим уже дає благодать.

Що ближче підходили до урочища, а в урочищі — до требища, то тіснішою ставала путь. Люду видимо-невидимо, і кожному жадалося не просто прийти, вклонитися й попрохати. Воліли бути причетними до всього, що воздаватимуть нині богів і чого прохатимуть у бога. Бо тільки причетність дає сподіванку, що бог не обійде своєю увагою і не залишиться нечулим як до всього люду на Тивері, так і до кожного з людей. Гляньте, такої щедрої жертви не мав жоден жертovníк, такої щирої молитви не чув ні стар, ні млад, не чули, певно, й суці в земних оселях боги. Князя мовби підмінив хто. Де й подівся дужий, суворий в ратнім одянні муж. Стоїть благальний та упокорений, по-княжому величний і по-людськи простий, молиться, як і всі, і уповає на милість божу теж, як і всі. Коли ж настає час і до нього підводять чергову жертву, не поспішає і не виказує боязні чи змаління волі, бере з рук волхва ножа й спокійно перетинає утримуваній старійшинами тварі вигнутий над таріллю карк. Зібрану з жертви кров виплескує у вогонь, тіло тварі передає волхвам і знову підносить до неба руки.

— Рятуй нас, Перуне! Вийди з вертепів піднебесних, із затінених вирайськими садами веж та сядь на коня свого буйногрового.

— Сядь, боже! — багатоголосе повторює люд. — Вийди і сядь!

— Прогрими ним по морю-океану! Розбуди дів дощоносних, нажени на наше небо хмар-потоків, дай нам дощу живодайного!

— Дощу, боже! Молимо-благаємо, дощу дай!

— Умилостився щедрістю нашою, Перуне, й сам стань щедрим!

Стань щедрим, боже!

Поселяни повторювали за ним і те повторення луною йшло в усі кінці урочища, а надто вниз, до Соколиної Вежі, де товпився на путі, що вела до требища, і путі, що вела від требища, тиверський люд.

Князь перед жертвоприношенням ще помітив: требище обнесено високим і міцним, з дубових колод частоколом. Хтось умудрився и інших переконав у мудрості своїй: люду до святилища всієї землі йде багато; що буде з божою оселею, а надто з джерелом під дубом, коли всі йтимуть і припадатимуть до них, благаючи заступництва та

вдовольняючи спрагу? Чи не ліпше буде, коли доступ до божої оселі матиме лише той, хто приносить жертву? Всі інші хай підходять до неї однією стежею, відходять іншою.

Не міг піти не поцікавившись, чия то турбота. Вказали на одного з волхвів.

Волот був високий на зріст, а волхв той мало не на голову вищий. І в раменах ширший, і руки мав такі, що здавалось, волові залюбки скрутять роги.

— Хто ти єси?

— Волхв Жадан, достойний князю.

— Загорожа довкола оселі бога Перуна — діло твоїх рук?

— Ано, моїх і братії волхвуючої.

— Хто ж напоумив вас опорядкувати требище?

— Боги, — не вагаючись відповів Жадан.

— Маєте з ними бесіду?

— Не всі, лиш я маю. Коли творю потребу, не требую відвідати крові тварі, котру приношу богові в жертву. Той напій і наділяє мене віщим даруванням — чую голос бога і бесідную з богом.

— Що ж каже бог про наслану на нас кару?

— А те, княже, чого ліпше не знати.

Не до серця була Волотові така бесіда чи не визнав за потрібне допитуватись, обернувся й хотів було йти вже, та одразу ж і передумав.

— Мені до вподоби те, що зробив ти. Не завадило б подбати ще, аби божя подобизна не мокла під дощем і не була доступна для першого-ліпшого супостата, що захоче поглумитися з віри нашої і богів наших.

Волхв округлив очі і задивився на князя.

— В твоїй речниці, повелителю, чую достойну тебе мудрість і зроблю так, як велиш.

— Це не моє, Жадане, це божє повеління. А ще, — мовив і змовк, схоже, ніби вагався, казати чи не казати. — А ще ось що хочу повідати тобі. Надалі най буде так: коли Перун потребуватиме жертви, а я не об'явлюся, обтяжений справами землі, в той день біля його требища приноси́тимеш ту жертву ти. Чуєш, волхве?

— Чую і скоряюсь волі князя.

— Бачу, скоряєшся охоче, тому покладаю на тебе ще одну повинність: оберігай купно з волхвуючими людьми обиталище бога Перуна. Поселяйся тут і оберігай.

III

То правда, Вепрова обида на князя Волота не знає ані міри, ані меж. Вона з тих, котру не забувають і навіть на смертному одрі кажуть дітям: "Ото ваш найлютіший ворог. Пам'ятайте це і не прощайте ані йому, ані родові його, допоки котрийсь із того роду не заплатить кров'ю за кров і смертю за смерть". Та правда й те, що не тільки обида підігріває Вепрові серце. Вона — всього лиш поле, на якому проросли й дали коріння давні Вепрові помисли. Ано, всього лиш поле. То на людях називав він себе Волотовим побратимом та щасливим батьком, що має достойного княжої доньки сина, і доньку, достойну лада з княжої родини. Насправді давно й уперто ждав нагоди, аби стати таким, як Волот, а то й на місце Волота. То на людях не раз і не двічі

виголошував: "Ти — наш князь, на тобі тримається земля Тиверська, твоєю мудрістю живе і благоденствує люд тиверський", — про себе ж думав: "А чим я гірший? Доки маю ходити під Волотом і тратити зусилля рук та розуму на Волота?" То для мани горланив за трапезою: "Слава княвю Волоту, переможцю ромеїв!" — на самоті кидав у далеч незрушні позирки й снував-таки свої думки: "Був би з тебе переможець і гонитель ромеїв, коли б не моя сулиця і не мій меч". А ще ж певен був та й від Волота чув не раз, що тиверська дружина — дитя його, Вепрового, пестунку. Не князь і не хтось із мужів, таки Вепр елютував і вишколив її такою, якою є нині: здатною вести за собою рать й перемагати самих ромеїв. Чи ж не Волот казав якось, милуючись ратними виправами старшої дружини: "Що я робив би без тебе, Вепре? Чи відаєш, як це добре, що ти в мене є?"

О, ті помисли і те поле для помислів! Він не міг уже зректися їх, надто після того, як отримав з рук того ж Волота землю при Дунаї. А все ж був до пори до часу обережний. Відчувши якось, що князь не так собі, для жарту, каже: "Гарне пристанище матимеш. Чи не захочеш стати тоді осіб ним князем?" — заострив розум і не забарився натягти на себе личину вірного князеві мужа і мудрого державця: "Таке князівство, як моя займанщина, — сказав, — сусіди гамузом проковтнуть".

Мабуть, довго ще напинав би на себе личину Волотевого побратима і ліпшого мужа у турботах про міць і славу землі Тиверської, коли б не Боривою і не те, що сталося з Боривоем. Синова смерть додала одваги, а вже одвага — і всього іншого. Найперше, що вчинив, — не об'явився більше в Черні, а коли князь сам прибув до Веселого Долу і захотів погомоніти з своїм воеводою, сказав, що віднині він не воевода. Перебирає на себе інші обов'язки — будівничого сторожової вежі в Подунав'ї і стража Подунав'я — аби далі від побратима, що став супостатом, і не хоче бачитися з супостатом у личині побратима.

Тим почалася, тим і завершилась княжа гостина у Веселому Долі. Випровадивши непроханого гостя та вгомонившись більш-менш. Вепр сказав собі: "Най їде й тішить себе надією, що минуть мої жалі за сином — мине й гнів. Я інше плекаю в мислі і віднині твердо простуватиму до того, що намислив. Чуєш, враже: твердо і неухильно! У землях слов'янських віддавна водилося і прісно водитиметься: хто має голову, а не пустий макотер на плечах, той і князь; хто міцно тримає меч в руці, а до того ж зуміє спорудити острог — надійне сховище для люду в годину чужкрайських вторгнень, той також князь. А в мене усе те є. Сам казав свого часу: "Що б я робив без тебе?" Ось і скористаюся сам собою, аби спорудити острог і пристанище у витоках Дунаю. А споруджу та заселю даровану землю людом тиверським, не так про себе ще явлю".

Чотири літа тому то були лиш наміри, нині це вже й діло. Он як розвернувся в незайманщині, почувуючи себе вільним та незалежним від князя, не звичайну собі сторожову вежу, острог споруджує: вигнав у піднебесся високу, рублену з дуба вежу, збудував при ній стражницю, там же — гридницю, кліті для коней і кліті та овини для живності, що її потребуватимуть гридні та коні гриднів. На протилежнім боці подвір'я його, воеводи Вепра, терем з підземеллям та клітями в підземеллі, з усіма

господарськими забудовами, що не поступляться забудовам княжого двору в Черні. По ліву й по праву руч від терема заклали вже чи закладуть в найближчій часі свої житла мужі — ті, що очолюють холмську сторожу і ті, що споруджують острог, пристанище при ньому. Це буде дитинець. Пізніше його обнесуть великою стіною й відділять від окольного города — того звільненого від лісових хащів місця, що віддає для вогнищан та гриднів. Хай негусто їх, нових поселяй при новім городі, все ж є і що далі, то більше буде. А так, коли дійде до того, що Холм матиме вже своє пристанище і в те пристанище зачастять заморські гості з товарами, об'являться й ті, що слугуватимуть гостям, що купуватимуть та перепродуватимуть їхні товари. Ну, а тим, що купують та перепродують, теж захочеться жити в городі й бути під захистом гриднів та острозьких стін. Тоді залюдниться не лише дитинець, залюдниться й окольний город, за городом — ближні, за ближніми й дальні околії. Адже він, воєвода й волостелин, дбатиме про те, даватиме поселенцям вигоди і пільги. Про його землю, морське пристанище піде добра слава, а де слава, там і люд, де люд, там і осібне князівство.

Аби те сталося і сталося якомога швидше, їде сказати жоні своїй: "Досить нам бути нарізпо. Бери дітей, лишай на челядь та тіунів Веселий Діл, житимемо віднині при Дунаї". Приклад Людомили може бути чи не найзнаменитіший. "Воєвода Вепр, — скажуть, — перевіз уже й родину. Він певен: має під рукою силу, здатну оберекти поселян від напасти, город — від ромейського вторгнення. А коли певен воєвода, то чого маємо сумніватися ми? У Подунав'ї доста буде землі, більше ніж доста риби, йтиме з чужкраєм жвавий торг. Де такі вигоди, там достаток, там і благодать".

Серцем чув: не лише Людомила, люд тиверський пристане на його клич, зніметься з насиджених місць і подасться ближче до Дунаю. А спіткнувся уже на Людомилі.

— Чи не передчасно забираєш нас із Веселого Долу? — спинилася, подивована його речницею.

— Передчасно? І ці; кажеш ти, жоно? Невже не набридло бути самій, без мужа та й без мужа?

— Набридло, Вепре. Коли б знав, як набридло. Та я вже не про себе дбаю, моє, вважай, відлетіло за ті доли, звідки не буває вороття. Що буде із Зоринкою, коли переїдемо, — ось чим тривожусь.

— А що з нею може статися?

— Як то — Що? Доросла дівка уже, шістнадцять літ має. З ким побереться в твоїм Придунав'ї?

Сторопів від несподіванки й прикусив язика. А й справді, з ким побереться Зоринка в Холмогороді ?

— Про це мала б подбати вже, — зігнав досаду на жоні.

— І подбала б, коли б не те, що вбили свого часу дівчині у голову.

— Про Волотового Богданка пам'ятає?

— А то ж про кого.

— Най викине з голови. Чи я не казав тобі: щоб думати про нього не сміла.

— І я те казала, а ба, на вітер летять казання наші.

— Бачиться з ним?

— Відтоді, як заказано, не бачилась, а сохнути сохне по ньому та нарікає на нас за те, що не пускаємо.

— Ану поклич, я побесіду з нею.

— Не треба. Вепре.

— Чому це не треба?

— Таємниці серця—то паші, жіночі таємниці, тобі не гоже втручатися в них.

— Пусте. Я знаю, як сказати і що сказати, аби не вразити і не наполохати передчасно. На кого маєш надію, Людомило? Куди можемо повезти Зоринку, з ким познайомити?

Вепрова завагалася, проте ненадовго.

— Як на мене, до Колоброда не завадило б завітати нам із нею. Жона тамтешнього волостелина — приятелька моїх дівочих літ. Сама ліпотна і сина має ліпотного.

— Ну, то клич дівку. Так і скажу їй: "Надходить веселе свято — Коляда; поїдемо всією родиною до Колоброда".

IV

Минуле слов'янського роду губиться в туманній далині віків. Тому в пам'яті людській збереглося лиш те, що найбільше вразило її. Діди розповідали про ті вікопомні події внукам, внуки — своїм внукам, а ті — знову своїм. Так і йде із покоління в покоління як слава, так і неслава. Понині пишається слов'янський рід тим, що були в його минувшині мужі воістину думаючи, ті, що самі утвердились й інших утвердили в думці: пуща лісова, болото — не такі вже й надійні городища. Навіть обнесене стіною чи й ровом житло не дає певності, що ти захищений від сусідів. Певність може дати лиш єдність родів у племені і єдність племен однієї мови, одного покону в ділах і помислах. На тому давно стали, лиш тому й вистояли в землі Трояновій. Ано, лише тому. Бо тоді були не ліпші, ніж нині, часи, а на полуденних обводах стояли не менш заздренні, ніж ромеї, сусіди — римляни. Чи не їхня заздренність і підказала слов'янам: порятунок у єдності, а вже єдність допомогла створити рать, що її ті ж римляни, маючи на оці великий зріст люду, котрий жив у слов'янських землях, найменували антською.

Певно ж, була причина зважати на силу антів, коли римляни зважали і далі Дунаю не пішли. Визнання те, щоправда, не завадило вишукатись на голови слов'ян іншим сусідам, власне, не сусідам — пришельцям із далеких земель. Вони і ввели антів-слов'ян у неславу. Чи пращури зродузвіку були такі довірливі, чи аж надто вже заспокоїлися, не знаючи вторгнення чужинців, коли готи висадилися у витоках Вісли й пішли, не зустрівши опору венетів, до полуночних обводів їхніх земель, подивувались і насторожилися, ба зібралися купно і вийшли назустріч пришельцям із чужкряю.

— Хто ви і чого йдете у наші землі? — запитали.

— Ми піддані короля Германарика, — сказали готи. — Йдемо з тих полуночних країв, де багато туманів, а мало сонця. Земля тамтешня не може прогодувати нас, шукаємо іншу.

— У наших краях вільних земель немає. Від Вісли до Дніпра і далі за Дніпром живе

люд слов'янський.

— Ми те знаємо, та знаємо й інше: на сіверських обводах Меотіди, та й у сонячній Тавріді є землі або ніким не обсажені, або обсажені зрідка. З тим і хочемо вдатися до антів: хай пропустять нас із миром через свої землі. Ані злочинів, ані збитків обіцяємо не чинити осідлій у ваших землях людності, пройдемо, і все.

— Заждіть, — повеліли готам, — порадимося з старійшинами.

І просто радились, і сперечалися пращури, а врадили не те, що мали б вразити.

— Віддавна побутує покон, — казали одні, — коли приходять з миром, з миром і дозволяють правитися через свої землі.

— Не слід забувати, — перечили інші, — готи опустять меч свій на голови таврів або ще когось. Чи це по-сусідськи — дозволяти їм те? Чи так личить чинити добрим сусідам?

— А коли вони всього лиш пройдуть і сядуть на берегах ніким не обсаженої Меотіди? Чого маємо стинатися і класти голови, коли в людей мирні наміри? Усі живемо під богами, глядіть, щоб самим не довелося переселятися колись. До вподоби буде вам, коли стануть на путі і скажуть:

"Повертайтеся туди, звідки прийшли"?

Скорилися анти разом із князем своїм доказам старійшин і вволили волю пришельців із чужкраю, а дітям та внукам довелося згодом розплачуватися за ту покору. Ще за життя Германарика прийшли в Тавріду гунни й перемогли готів, зробили їх своїми підданими. А бути підданими — не те, що сидіти в когось на шиї. Мулько й несолодко зробилося богом обраному народові у Тавріді. А оскільки духу та й сили повстати проти своїх гнобителів — гуннів — забракло, готи стали під інсигнії Германарикового наступника — Вінитарія й рушили в землі антів.

Тепер уже не казали: пройдемо — і тільки. Ішли з мечем і робили те, що й гунни, а часом ще гірше, ніж гунни.

Анти не сподівалися того нападу і не зібралися з силою. Та коли готи, ступивши в їхню землю, одразу і недвозначно заявили, чого прийшли: схопили князя Божа, усіх його синів та мужів-вогнищан і розп'яли їх на хрестах, якими усталили путь свою, — "аби трупи повішених подвоїли страх підкорених", — не стали ані сумніватися, ані вагатись: зібрали рать і, заручившись підтримкою гуннів, погромили й вигнали за межі своєї землі підступних готів.

Відтоді й побутує у слов'янським світі молитва, схожа на прокляття, і прокляття, схоже на молитву: "Боже, покарай гота, рудого пса". Та живе з тих часів і пам'ять про потребу обачності. "Довіряй другові, — кажуть віщі люди, — недругові ііальця в рота не совай". Ба так було з готами, і хто знає, чи не так само буде, коли він, князь Волот, легковажитиме у своїх стосунках із Вепром. Он як порядкує та старається в придунайській займанщині воєвода. Усі інші сторожові вежі будують, а він таки город. Інші посадили в сторожових вежах воїв та тим і обмежились, а Вепр скликає до города торговий та ремісний люд, роздає землю тим, хто приходить у його придунайську займанщину й хоче осідло жити в тій займанщині. Чи то так собі, аби насолити князеві,

зайвий раз сказати йому, кого втратив, утративши содруга і воєводу Вепра? О ні. Старання ті — не просто похвальба. Треба не знати Вепра, щоб думати саме так, і треба не знати ромеїв, щоб вірити: вони не скористаються його невдоволенням і не обворожать. Так було колись, так і нині може статися: лик Чорнобога приберуть, а єдність між слов'янськими принципами зведуть на псиний писок.

Ось коли пошкодував він, що схилив віче до думки віддати придунайські землі мужам. Укоріняться при Дунаї, відчують себе воєводами та волостелинами заселеної людом землі — і матиме замість моці та надійності полуденних обводів ненадійність, замість союзників у протистоянні вічу, схильних до усобиць і шматування отньої землі супостатів. Чує серцем: має розплатитися за свою необачність і немалою платою.

Де б не бував, що б не робив, тривожні мислі не полишали Волота і змусили врешті-решт сісти на коня й гнати його через ліси та доли в далекий Волин, до князя Добрита.

Давно не бував у стольнім городі на дулібах і гадав собі, неабияк подивує всіх своєю з'явою, — їде ж бо непроханий і об'явиться нежданий. А дивуватися мусив сам: князь Добрит таки ждав на нього і неабияк зрадів, коли об'явився.

— Князь Тивері серцем відчув нашу потребу бачити його у Волині чи гінці мої встигли так швидко обернутися?

— Гінці?

— А так, днярки послав за князем своїх мужів.

— Не довелося бачити їх. Я сам, з власної волі приїхав.

— То й добре зробив, — не переставав виказувати своє вдовolenня появою тиверця.

— Кажи, коли так, що привело тебе до Волина? Вельми далекосяжні наміри а чи тривога?

— І те, і друге, достойний.

Волот присів супроти повелителя дулібів та й став звіряти йому свою журу..

— То ти не годен посадити їх на місце, своїх мужів? — незле, одначе й не без підозри подивився на нього Добрит.

— Міг би, чом ні, та сумніваюся, що садити маю саме я. Вепр — мій побратим. Сталося так, що уличі покарали на смерть його сина за татьбу, а я не зумів захистити. Отож він і без того у великому гніві на мене. Тому й лютує, тому й схильний учинити найгірше — зрадити землю й люд свій. Якщо ж приструнчу ще й на Дунаї, геть збаламутиться. Тому й приїхав просити, аби ти, княже, втрутився й поклав край нашій ворохобні, а найпаче — зашкодив Вепрові впасти до краю. Яко старшому в роді слов'янським тобі найбільше подобатиме це.

— Гм. Вважаєш, що можу зробити і те, і друге?

— Можеш, князю. Введи в споруджений при Дунаї Холм своїх воїв, і тим утримаєш воєводу Вепра від згубного кроку. Присутність твоїх воїв не дозволить йому зробити те, що намислив.

Добрит не бачить підстав перечити, та не поспішає й погоджуватися з Волотом.

— А що скаже люд тиверський? — надумується зрештою. — Адже ми єдналися не для того, щоб сіяти ворожнечу між собою. Так і казали тоді: "Нога дуліба, як і нога

тиверця чи полянина, улича може ступити на землю іншого племені лише для захисту від татеи із чужкрав, в годину їхнього вторгнення. Поза цими потребами не дозволено переступати обводи сусідньої землі. Тож і питаю: що скаже той же Вепр і що скажуть тиверці, коли вторгнення немає ще, а вої мої прийдуть і сядуть у тиверським городі? Віче давало на це згоду?

— Ні, мої речі про Вепра — всього лиш підозра, а підозри я не міг виносити на віче.

— А ти винеси і зроби так, щоб віче повірило твоїм підозрам. Тоді приведеш і поставиш воїв у Вепровім острозі тільки не моїх — своїх. Коли буде рішенець віча, і Вепрові заціпить.

— Як же переконаю і Вепра, і віче, коли це всього лиш догадка?

— На жаль, діла наші в Подунав'ї складаються так, що допоможуть тобі в цих заходах. Затим і посилав посланців до тебе, князя полян, улличів.

— Що, знову ромеї підіймають голову?

— Ба ні, ромеї самі не знають, як їм бути. Між лангобардами, що живуть у землях ромейських, і їхніми сусідами на заході — гепідами йде січа. Тож лангобарди й звернулися за поміччю до своїх давніх приятелів — обрів. Ті сидять зараз на берегах Меотіди. Коли підуть на клич лангобардів, підуть через наші землі. Маємо подумати купно, що вдіяти, аби вберегти люд свій і землю слов'янську від напасти.

V

Того самого дня, як у Волині зібралися князі збратаних земель і стали думати-гадати, як бути їм із обрами, син княжий Богданко завітав до навчителя свого і, ніяковіючи, став благати, аби той відпустив його до Соколиної Вежі.

— Ти ж був там і зовсім недавно, — напустив на себе подиву дядько.

— Так, одначе треба знову.

— Ну, отроче, це вже занадто. Ти п'ять літ не сидів у сідлі, не тримав лука, меч в руках. Коли надолужуватимеш прогаяне?

— Ніби я погано стріляю з лука. Ніби й сідлі сиджу не так, як усі.

— Бо таки не так. Соромився б рівнятися з усіма іншими. Не забувай: ти княжий син, ти маєш бути перший і в стрільбі, і в січі, на коні і під конем триматися, яко кліщ.

Старий виказував та й виказував княжичеві своє невдоволення, похвалявся мати розмову про його науку з самим князем, а завершив вичитування зітханням і нарешті згодою:

— Так тому й бути, цього разу відпущу, одначе вдруге щоб і проситися не смів. Будеш і надалі так ставитись до своєї ратної науки, пошлю до матері, най навчає дітей няньчити.

То вже казна-що: його, княжича і майбутнього мужа, посилають няньчити дітей. Таке кажуть, коли ведуть бесіду з цілковитим бевзем. І все ж Богданко не розгнівався на свого навчителя — він має дозвіл їхати, йому не до гніву було. Осідлав Сірого й погнав знайомою стежею до Черна, а там зверне, не заїжджаючи до отчого вогнища, на Веселий Діл. Не на Соколину Вежу навіть, таки на Веселий Діл, таки до Зоринки.

"Коли й за цим разом не вийде, — гадав собі, — постукаюсь у ворота, а то й у терем.

Присяйбіг, постукаюсь, а вже достукавшись, скажу: "Що мені до твого тата і що до його гніву, коли хочу бачити тебе, і край, бути з тобою — і тільки".

Гуцикав у сідлі й поривався туди, де Зоринка, поривався й похвалявся, а все ж змушений був завершити ті похваляння зітханням. Це треба було статися такому, щоб Боривой пішов до уличів і знайшов там свою смерть, щоб князь не захистив його від тої смерті. Мислимо хіба, два літа карався незрячістю, благав богів, аби відкрили йому світ, тепер знову карається й благає. Бо прозрів очима — занедужав серцем. Он яка осмута бере його при згадці про Зоринку і яка печаль-присуха нуртує в ньому від тої ж згадки. Казав уже й знову скаже: мислимо хіба, ціла черідка літ минула, як знає Зоринку й живе Зоринкою, а бачити її, бути з нею не може. Колись отрочам був — їздила, незрячим був — також їздила, щебетала-виспівувала біля нього своїм улесливим голосом; тепер ані сама не їздить, ані його не приймає у Веселім Долі. Було б менше осмути та печалі, якби знав: зреклася. Ба ні ж, знає інше: Зоринка хоче і бачитися з ним, і знати його, інші не хочуть.

Коли сталося те лихо з Боривоем і мати-княгиня сказала:

"До Вепрів заказано", — осмутився й мусив звикати до свого смутку. Було прикро, було й жаль, та що міг вдіяти, коли заказано, а час все помітніше й помітніше стирав згадки про Зоринку. Та й нові друзі у Черні й поза Черном хай і не так твердо, все ж стали на місце Зоринки. Хто знає, чи згадав би уже про неї, коли б не нагледів тоді, як була вже півдівкою — мала чотирнадцять літ. Опалила своїм диво-поглядом, тим, чого не мали, чим навіть рівнятися не могли всі інші, й знову збудила мислі, а з мислями й бажання-намір: він мусить поновити дружбу з Зоринкою. Чи вона завинила чимось перед родом князя Волота, а він, Богданко, — перед родом волостелина Вепра, щоб мали назавше відсторонитися й бути у родовій вражді?

Тоді мав уже шістнадцять літ, тож і не став радитися з матір'ю-княгинею, як і питати дозволу в княгині. Сказав, еяде на Сірого й подасться до Соколиної Вежі, та й подався. А не доїжджаючи Соколиної Вежі, звернув і погнав коня на Веселий Діл.

Не під'їхав і не постукався у ворота, як роблять усі. Стояв на узліссі й ждав, коли вийде або ж виїде Зоринка. Та ба, багато хто виходив і виїздив, рипіла того дня ворітниця, рипіли й ворота, а Зоринка не об'являлася поза стінами терема. І день так, і другий, хто знає, чи побачив би її й третього дня, коли б не нагледів, як вийшла й простує в той бік, де тирлувався конем, її, Зоринчина, челядниця — та, що опікується нею й навчає її уму-розуму.

— Добридень, тітуню, — привітався здалеку. Спинилася, подивована, й ледь спромоглася на слово.

— Добридень.

— Ви пізнаєте мене?

— Чом не пізнати? Бачила княжича і не раз. А чула про нього ще більше.

— Коли знаєте, хто я, то, певно, знаєте і все інше. Стариця наша враждує з-за того, що сталося з Боривоем, а мені край треба бачитися із Зоринкою. Скажіть їй, най вийде таємно.

— Йой, молодче. Скільки тобі літ?

— Шістнадцять уже.

— А Зоринці всього лиш чотирнадцять. Мала вона, аби виходити до тебе, та ще й таємно.

— То вийдіть і ви з нею. Я скажу Зоринці одне-друге слово, та й підете.

Челядниця вагалася. Тоді не завагався Богданко: так благав і так заглядав у вічі, благаючи, що жінка не втрималася і поступилася.

— Я виведу її, та не сьогодні, завтра. Чекай на нас десь далі від оседку, хоча б і отамечки, — показала. — По полудні вийдемо.

Чи Зоринка так дуже ждала того побачення, чи від мами-природи була така; і осміхалась зближуючись, і очима та личком ясніла, як, може, не ясніла досі.

— Добридень, Богданку! — спинилася неподалік і не схилила, як сподівався, голови, дивилася на нього і ясніла, дивилася і ясніла. — Вітаю тебе з одужанням-зціленням. Така рада за тебе, така рада, що йой!

— Спаси біг на добрім слові, — осміхнувся і, мабуть, теж заяснів видом, — Приїхав, Зоринко, сказати, що вини моєї в Боривоевій смерті немає, тож і вражди між тобою і мною не може бути.

— Я те знаю, — не роздумуючи, погодилась дівчина. — І ось що скажу тобі, Богданку: хоча мені й жаль Боривоя, та ще більше жаль, що між нас і нашими родами он що діється через Боривоя.

Таке зізнання і така довіра не могли не тішити.

— То, може, нам слід помирити якось стариню?

— То була б радість. Та як помиримо?

— Приїзди до нас, як колись приїздила. Побачать, що ми в дружбі з тобою, та й зм'якнуть серцем.

Бачив, і хоче сказати: гаразд, їздитиму, і не може.

— Коли ж не дозволяють їздити.

— Ну, а як я їздитиму, виходитимеш?

— Щоб не знала стариня?

— Атож.

— Такого тим паче не дозволяють. Та й як же це?

— Коли захочеш, знайдеш, як.

Аж тепер опустила долу зір та й не зважувалася звести.

— Ні, Богданку, — сказала зрештою і таки глянула на нього. — Приїзди... приїзди через два літа. Гнів старині уляжеться на той час, а я стану такою, що зможу виходити й таємно.

— За два літа таке станеться, — засумнівався.

— Нічого не станеться, коли запрягнемо. І ось минули ті літа. Приїхав раз — не вийшла Зоринка, приїхав вдруге — знову не вийшла. Тож і поклав собі: коли

й за цим разом не вийде, поступається в ворота, а то и у терем. З вітцем її Вепром стане на розмову, коли доведеться, а таки постукається.

Ждав на умовленому місці до полудня, ждав і після полудня, ховався в лісі, виїздив, аби бачили, і з лісу. А Зоринка не появлялася. Ані вона, ані її челядниця-навчителька.

"Що могло статися? Забула за ці літа, що обіцяла, чи, може... може, її немає вже у Вепровій оселі? Що коли взяла з кимось злюб і виїхала? Га? Що коли взяла з іншим злюб і виїхала?"

Аж млосно стало від тієї лячної думки. Не знав, що вдіяти, і сіпнув коня за поводи, спонукав іти острогами. Куди — сам до пуття не знав. Таки до воріт у загорожі? А певно, куди ж іще і що лишається робити? Не йде Зоринка, він мусить їхати й стукатись до Зоринки.

Кінь поривався бігти (його таки добряче мордували) і, певно, пустився б риссю, а то й вскач, коли б не розчинилася за якусь мить-другу ворітниця і не змусила Богданка натягти поводи: з ворітниці вивалилося дівча літ десяти, глянуло в один, у другий кінець і вже потім загорнулося щільніше в материні строї й поспішило до вершника, що тирлувався на узліссі.

— Ти є княжич? — запитало зближаючись.

— Ано.

— Зоринка сказала, аби не ждав. Її ще на тамтій седмиці повезли до Колоброда і надовго.

— Чому повезли, нащо повезли, не казала?

— Ні. Веліла, щоб приїздив десь після Коляди, бо вона, коли б її й катували навіть, все одно лишиться вірною.

Он воно що! Таки недаремно потерпав та малів через ті потерпання на силі. Зоринку змусили їхати до Колоброда, і змусили тому, що хочуть силоміць поєднати з кимось. Що ж йому робити, коли так? Податися до ратного стійбища, взяти содругів-отроків та налетіти з ними на Колоброд, вихопити Зоринку з лабет тих, що посягають на неї? А чи вихопить і куди подінеться, коли вихопить? Сховається у теремі вітця свого? Ой ні, князь не дозволить того, тим паче після страти Боривоя.

І правився до Соколиної Вежі, краяв собі тими тривогами та страхами серце, і в Соколіній Вежі був схожий через них на німу колоду. Бабуся не знає, де посадити його, вона і так, і сяк біля внука, а внук втупив у мостини похололі з ляку чи холоду очі й сидигь поторочео.

— Ти, мабуть, перемерз у дорозі? — питає-допитується Доброгніва і теж холоне, стривожена його до краю спустошеним зором і геть безвільним тілом.

— Та й перемерз.

— Гнав коня супроти вітру, еге?

— Ба ні, — сказав, не подумавши, а вже як подумав, не міг обманювати, — стояв довгий час без руху, тому й перемерз.

— Чому стояв? І де стояв?

— У Веселім Долі, бабцю.

Кинула допитливий позирк очей своїх і все сказала тим позирком.

— Знов добивався до Зоринки і знов той лютий Вепр не пустив до дівки?

— Гірше, бабцю. Вивіз до Колоброда, гадаю, навмисне, аби зазнайомити там з кимось Зоринку і заступити мені путь до Зоринки.

— Йой! — осміхнулася бабуса. — І ти злякався?

— Ніби нема чого лякатися.

— Бо таки нема. За Зоринку ти певний? Зоринка хоче бачитися з тобою і бути твоєю?

— Казала, коли й катуватимуть, все одно лишиться вірною.

— Ось бачиш! — знову осміхнулася й стала шукати в старечій пам'яті, що із знаного чи баченого на її віку могло б упевнити Богданка, а тим заспокоїти.

— Сідай до вогнива, — звеліла, — їж та грійся, а я по відаю тобі бувальщину, аби не занепадав духом і знав: немає такої гатки, котра стримала б річкову течію, як немає й такого гніву, який вистояв би у поєдинку з дівочим серцем, що загорілось бажанням злюбу. Вір мені: нема й бути не може!

VI

Сестра Євпраксія правду казала: матушка-ігуменя тому й ігуменя в жіночій обителі, що має нежіночий розум і на диво жіноче серце. Обурювалась та й обурювалась, нарікала та й нарікала на богопротивні вчинки вельмож — і таких, як намісник Фракії Хільбудій, і таких, як навікулярій Феофіл, зрештою підійшла до схиленої перед нею Миловиди й поклала на плече свою білу, ніби з мармуру, руку.

— Утішся, дитя людське, — мовила тихо і співчутливо. — Сльози невинних рано чи пізно стають каменем, що лягає на груди винуватців.

Миловидці не до бесіди було в незвичній для ока обителі християн, тим паче серед аж надто вже незрозумілих своєю прихильністю людей. І все ж вона зважилася підвести на ігуменю очі й сказати:

— Нині він лежить на моїх грудях, матінко.

— Знаю і вірую. Та знай і ти: люди завдають людям великого горя, люди ж приносять їм і втіху. Свята обитель не цурається тебе, дівиці іншої землі й іншої віри, вона подає тобі руку помочі і певна: коли ти увіруєш в бога нашого Ісуса Христа, ти знайдеш спокій і розраду душі своїй. Господь сказав: він дає стомленому силу, а знемагаючому — твердь.

— За поміч і розраду спаси біг, — мовила втішено. — А чи увірую в Ісуса Христа, не знаю. Спеліла я, довідавшись про наругу над ладом моїм, про те, що його немає вже.

— Христос багато дарував нам благ своїх, та найбільше з них — віра.. Саме вона й допоможе тобі воскресити себе, а вже воскреснувши, здолаєш і свої страждання, знімеш камінь із грудей.

— Уповатиму на те, матінко.

— От і добре. Господь з тобою, — осінила дівчину християнським знаменням і повеліла сестрі Євпраксії показати послушниці, іменованій у миру Миловидою, келію, в котрій житиме вона й готуватиме себе до прийняття віри Христової.

Тепер, через кілька літ, Миловидка й не пригадує вже, розуміла чи не розуміла

тоді, куди веде її Євпраксія, тямилася чи не тямилася, що дівчині з Тивері негоже селитися в християнській обителі, тим паче готувати себе до прийняття християнської віри. Та коли подумає і вдумается добре, то таки тямилася, мабуть, куди йде і що робить: від моря пішла за Євпраксією тому, що не було вже куди йти, у монастирі погодилася з ігуменею й зголосилася бути послушницею через те, що до неї промовляли устами добра і справедливості. Ано, були б іншими ці люди, гляди, й не пішла б уже від моря, сказала б: "Будьте ви прокляті!" — та й кинулася б, як і Божейко, між хвиль. Адже наслухалася, мандруючи між християн: свята обитель — не така вже й утіха для широко віруючих богів і жадаючих лишитися непорочними перед богом. Вона — прихисток для знедолених, для тих, з ким так жорстоко повівся світ, що їм один лишився вибір: або накласти на себе руки й піти з життя, або піти з життя, не накладаючи на себе рук. Чи могла думати тієї миті, як лежала край берега й слухала Євпраксію, що вона — донька іншого люду й людина іншої віри? Була ж спустошена до краю, знала-бо: з нею теж жорстоко повівся світ, — так до лиха жорстоко, не подумала навіть, що скажуть боги її людності, коли зречеться їх і прийме в серце іншого. То вже пізніше, як переболіло все, що могло боліти, а обитель і люди обителі нагадали, чого опинилася в чужім возі, схаменувалася і подумала: це ж вона має зрікатися богів, яким молилися, на яких уповали мама, тато, бабуся, дідусь, прабабусі й прадідусі, більше того, хоче увірувати й прийняти в серце бога ромейів, тих, що спалили її милу випальську оселю, убили всіх-кревних, що викрали у неї Божейка й на віки вічні розлучили з Божейком. І це через те тільки, що не заступилися за неї, не зійшли з неба й не покарали винуватців її й Божейкового безліття?

Аж зіщулилася, осягнувши минуле, заглянувши в майбутнє. Зіщулилася і сховалася в собі, так надійно і так затаєно, що затаєності тієї не могли не примітити інші і найперше сестра Євпраксія. Не допитувалася, що з нею, Миловидкою, чому така сумна та відсторонена, більше буває з монастирським стадом, аніж з людьми. Зате опіка й доброта її відчувалися борше. Ходить Миловидка коло монастирських бджіл (ще від дідуся знала, як ходити коло них) — Євпраксія поруч, пасе на передзим'ї чи на передлітті корів — знову поруч та все оповідає або читає з писемних книг, який добрий, який прихильний до гнаних та упосліджених Ісус Христос, які муки прийняв він, утверджуючи віру, заради спасіння люду грішного, як терпеливо прощає гріхи тим, хто робить їх несвідомо, хто всього лиш заблудився, і як карає зумисників, тих, що мають владу над людьми і зле користуються нею, а ще — чревоугодників, котрі заради ситості та утіхи творять богопротивні діла, насилують і вбивають або ж примушують людей самих накладати на себе руки. Ісус Христос — бог милостивий, та до пори до часу. Людям не дано знати, коли, а все ж колись настане той день, день страшного суду. Воскреснуть усі мертві, всі праведні і грішні й стануть перед грізним судією. Отоді й запитає він Хільбудія: "Ти ходив із розбоєм у землі тиверців?" — "Я, господи". — "Ти плюндрував мирні оселі, гвалтував люд, брав у полон заради

бог. Так само вчинить він із навікулярієм Феофілом.

— А коли в того Феофіла та будуть, матінко, крім грішних, і праведні діла? — згадала Миловидка його заступництво в морі. — Як тоді буде?

— Бог усе зважить. Один вельможа усе скупивсь, усе загрибав до себе і не лише в помислах, а й руками. Та одного разу розщедрився-таки. Перевозив багнистою вулицею випечений хліб. Віз похитнувся на вибоїні — і з нього упала в болото посмага. Голодний старець кинувся до неї, аби узяти собі. Вельможа замахнувся було пугою, та в останню мить передумав і дозволив старцеві: "Бери, вона твоя". Коли дійшло до суду божого, господь важив його гріхи і добродійства. Гріхи помітно тягли шальку терезів униз. Та ось з'явився тієї миті ангел і поклав до добродійств даровану старцеві посмагу. Шалька з гріхами схитнулася й підскочила вгору — добрі діла та вчинки переважили лихі.

— То страшний суд був уже?

— Ба ні. Бог судить не лишень на страшному суді. Він чи апостоли його судять кожного одразу й по смерті.

Миловидка задумалася й помітно опечалилась думаючи.

— А що ж мені буде, матінко? Що буде, кажу, від богів моїх, коли зречуся їх?

— А ти певна, що вони — боги?

— Батьки й діди молилися їм, і я молилася та вірувала.

— То й що? Допомогли вони тобі, заступилися, коли благала повернути Божейка, а потім покарати за Божейка? Неістинні вони, дитино, поганські. Єдино істинний і єдино всемогутній бог — Христос.

Так здивувалася її речам Миловидка а чи не вірила. Сиділа, дивилася собі під ноги й мовчала. Хотіла було сказати Євпраксії: "А ваш, матінко, бог теж не заступився ж за вас", — та не знала до пуття, ким і як була скривджена ця жінка, коли жила серед мирян, чому опинилася в монастирі, і утримала себе від спокуси.

— Коли б же знаття, що не покарають.

— Цілі народи зрікаються поганської віри — і нічого. Чула ж, знаєш: в Картлі, в Колхідському царстві, у вірменській землі усі нині стали християнами. Та й галли увірували в Христа. Живеш-бо між християн, більше — в обителі християнській. Як житимеш, не прийнявши нашої віри?

— Я ще прийму, однак най потім.

— Коли — потім? Чи не мала часу подумати, зважити? Твої ровесниці давно стали сестрами в обителі нашій, а ти все послушниця та й послушниця. Така чемна і така тямуща дівчина, а на господарчій дворі гибієш, біля бджіл та біля корів відсиджуєшся.

І дорікала Миловидці, і благала, а більше читала та й читала по пам'яті істини з святого письма. "Не бійся і не соромся мене, — казала устами свого бога й підносила до неба вказівний перст, — я бог твій, я допоможу тобі увірувати в себе, підтримаю тебе десницею правди моєї".

— Коли ж є інша правда, матінко Євпраксіє.

— Яка ще інша? — ширила монашка очі, видно, боялася: зараз почує таке, що серце лусне з ляку чи з досади.

— А та, що її навчали мене в татовій оселі — і мама, і бабуся, і дідусь. А ще — Божейкова мама у Сонцепіку. Що скажу всім, як житиму у тій землі, коли повернуся?

Не обурилася Євпраксія і не гримнула на послушницю з антів. Лише зітхнула тяжко й сказала хрестячись:

— Господи, прости нам гріхи наші!

VII

Князь Волот не одразу зважився кликати общинних старійшин та ратних мужів й одкриватися перед ними з тим, що привіз із стольного города землі Дулібської. Одначе наближення передліття змусило його бути рішучішим.

— Я скликав вас, — мовив, коли усілися і стихли в gridниці, — не для утішних бесід. Маю, содруги мої, лихі вісті від князя Добрита, а князь Добрит — із ворохобного чужкраю. Між нашими сусідами на полуденному заході — лангобардами та гепідами — стався розбрат, а розбрат зродив січу. Йдеться, видно, до справжньої війни, бо лангобарди пішли кликати собі в поміч асійське плем'я аварів, іменоване на антах обрами. Коли обри відгукнуться на клич лангобардів і підуть допомагати їм, підуть через наші землі, Тож і хочу запитати вас: що робитимемо, коли підуть?

Деякі з старійшин переглянулися між собою, інші думали думу, не зводячи допитливого зору із князя.

— А що ж ромеї? Адже лангобарди сидять на підвладній їм землі. Через нашу обри лишень пройдуть, підуть до них.

— Що мислять собі ромеї, про те не відаю. Гадаю, коли й стануть супроти обрів, то стануть тоді лиш, як ті пройдуть через наші землі.

Старійшини загули, перемовляючись між собою.

— Ти наш князь, — підвівся один із них. — Кажі, що намислив вчинити. Обрів, ніби тих пругів, і ходять мовби пруги — тучами. Самим нам не впоратися з ними.

— Ми не самі будемо в тій січі. Поруч із нами стане вся Троянова земля. Князь Добрит кликав до Волина і нас, тиверців, і полян, і уличів. Велів бути готовими до січі. Одначе обри всіх можуть обминути, йдучи понад морем, а нас — ні.

— То, може, домовитися з ними, та й по всьому: най ідуть через наші землі в ромейські.

— Як то йдуть? — підвівся і став на весь свій могутній зріст знаний усім Вепр. — Ви хочете, щоб вони пограбували, а то й поруїнували весі та городища в пониззі Дністра, на Дунаї? Хочете, аби спалили пристанища, заволоділи лодіями у Тірі, Холмогороді?

— Лодії можна підняти вверх по Дністру й прихистити в Черні, — старійшина йому. — А весі та городища пониззя поплатяться живністю і тільки. То чи варто заради живності пониззя ризикувати долею всієї землі? Та й скільки там їх, весей та городищ, у пониззі?

— Слушна думка, — підтримав старійшину Волот. — Ось тільки чи захочуть обри обмежитися пониззям? Що коли підуть по всій землі, забираючи живність, плюндруючи весі та городища, гвалтом караючи людність? Ліпшої ради над ту, що хочу дати тут, бути, мабуть, не може: вторгнення можливе, слід готуватися до оборони.

Вепр не звівся за цим разом і не вигукнув: "Правду говориш, княже!" Одначе по ньому видно було: вдоволений тим, що почув від князя.

— А все ж, — не втрачав слухної миті і далі говорив князь Волот, — коли твердо знатимемо, що обри йдуть на нашу землю, вишлемо завчасно сольство і запитаємо: чого хочуть? Скажуть: всього лиш вільної путі через Тиверську землю, відкриємо її і зажадаємо: йти маєте лиш там, де дозволено. Не зголосяться чи порушать цю домовленість, станемо супроти обрів раттю й погонемо пріч. Ми не такі змалілі на силі, щоб дозволити комусь топтати нашу землю і зневажати наш люд.

— Ано! Най знають, що не такі змалілі! — крикнув котрийсь із мужів.

Його підтримали і всі інші.

— Слава князю Волоту, гонителю супостатів із чужкраю! Слава!!

Ратний дух охопив не лише ратних мужів, а й общинних старійшин. Виголошуючи князеві славу, вони схвалювали тим самим його наміри, а схвалюючи, казали: "Ми з тобою, княже! Підемо всі й підемо туди, куди поведеш нас. Най буде єдність між князем, його дружиною і воями ополчення! Най згинуть супостати!"

— Ми втішені, — підніс десницю старійшина з випальської верві, — втішені, кажу, що воля князя і общини єдині. Та чи того доста буде, братіє? Оскільки обри мають намір іти на поміч лангобардам, а лангобарди сидять у землях Візантії, чи не годилося б все-таки знати, як поставиться до вторгнення обрів у їхні землі Візантія. Що, коли недавній супостат зголоситься бути нашим союзником?

— Про те подбає князь Добрит, а від Добрита знатимемо й ми, — поспішив пояснити Волот. — На раді князів у Волині стали на тому, що київський князь, яко найбільш знаний серед ромейів, поїде туди із сольством від усіх антів і матиме про це бесіду з самим імператором. То буде його клопіт. Наш же — подбати про все інше. Оскільки вторгнення впаде насамперед на наші голови і, може, в недалеких часі, гадаю, зробимо ось що. Найперше, общини мають скликати й послати князеві мале ополчення — по дві сотні з кожної верві. Знаю, — помітив рух серед старійшин, — нині не той час, щоб відривати ратая від ниви, а чорних людей від ремесла. Та й зачастив я з повинностями. А що вдію, братіє, — так треба. Княжа дружина і вої ополчення мають стати віднині на чати і на спорудження сторожових веж по Дністру, там, де найбільш імовірно вторгнення. Це і є те друге, що мав сказати вам на раді нашої. Третє стосуватиметься зміцнення Тіри, іменованої віднедавна Білгородом, і Холмогорода, що його спорудив нещодавна воевода Вепр. Саме на ці пристанища спрямують свої турми обри, коли йтимуть у ромейські землі, саме там, гадаю, слід поставити надійні сотні наші, а їх привідців зобов'язати зробити все і зробити до вторгнення, аби обри не пройшли.

І знову загриміла гريدниця й загриміла схвально, а Волот користувався похвалюванням і приглядався до Вепра: як то він сприйняв цю, останню, речницю князя? Радий, здивований а чи обурений тим, що почув?

VIII

З якогось часу вершники скачуть неподалік від Дністра. Через те й не помічають,

як припікає сонце. Правда, прохолода теж не доймає їх. Стоїть та передлітня пора, коли вона більше жадана, аніж надокучлива. Доймає вже і доймає відчутно дальня й виснажлива путь. Дядько й раніш був невблаганний, з рана до ночі мордував отроків, навчаючи стріляти з лука, уміти на бігу зіскакувати, на бігу й сідати на коня (з сідлом і без сідла), а ще триматися в осідланого й нажаханого гриваня під черевом, коли він мчить полем на всю кінську пору. Нині ж, як пішли чутки про обрив, і зовсім став непохитним. Ані вдовольниш, ані умилюєш його. Сказав, не пустить до батька-матері жодного — і не пускає, сказав, підемо на пониззя, поживете в наметах, як справжні мужі, — і пішли, правляться та й правляться берегом, а куди, як далеко, ніхто не знає.

— Отамечки, мабуть, і станемо табором, — зупинився зрештою й показав на прибережну галявину.

— В такій пустелі? — засумнівався хтось із отроків.

— Це ще не пустеля. Бачив, — знову простягнув правицю й показав у далину, — лодії стоять при березі. А коли є лодії, є поблизу й людське житло.

Розбили попід гаєм три намети: один — для дядька-навчителя, два — для себе, розклали, як водиться, й багаття. Збиралися вже іти до Дністра по воду, аби зварити на відкритому вогні кулешу, та виявили нараз — забули сіль.

— Гарні ж із вас мужі будуть, — не забарився пострікнути дядько. — Одні найварять, інші підуть та розшукають найближчі житла, добудуть солі в поселян.

На пошуки осель людських викликався піти Богданко. До нього пристали ще двоє.

— Лісом самому негоже блукати, — сказали.

Порадилися і спрямували стопи свої до лодій: там напевно започатковується стежа, що веде до жител. Вона й справді започаткувалася біля лодій і в ліс повела, одначе лісом, як далеко не правилися, до осель не вийшли.

— Невже ми збилися з путі? — засумнівався Богданко.— Може, не помітили, як стежа відійшла убік?

Повагались і таки вернулися. Чи варто ризикувати й плуганитись бог відає куди з-за якоїсь солі?

Дядько слухав своїх вивідників і не так був обурений їхньою безпорадністю, як здивований.

— Так довго ходили, так далеко, кажете, зайшли і не натрапили на людське житло?

— Присяйбіг, далеко.

— Хм. Ну гаразд. Доведеться їсти несолену страву. В походах, аби знали, і таке буває.

Поївши, лягли спочити. Та не довго спали. Дядько розбудив їх тієї самої миті, коли тіло блаженствовало в солодошах вирайських і не хотіло коритися аніяким повелінням.

— Доста, отрочата, доста спати! Забули, чого приїхали? Сідлайте коней і хутчій, хутчій!

Що мали робити? Гнали від себе сон і схоплювались, а схопившись, поспішали до коней, з кіньми — до ріки.

— Тутки, — показав дядько на плесо, — будете навчатися, як долати річку упарі з конем.

— Таку широку?

— Зате тиху. Тільки-но починаєте освоювати цю науку, тому й хочу, аби починали з тихої ріки. Далі й бурхливіші будуть.

Першим викликався пливти Жалійко — син воєводи Стодорка; за ним — ще один отрок, а вже потім Богданко з Бортником. Знав, Сірий і річкову широчінь здолає, і його, вершника, винесе. Та й води зроду не боявся, а після того, як вона вернула йому зрячість, і зовсім певен був: у воді не втоне.

— Хто не загубить у Дністрі ногавець, — жартував дядько, збадьорюючи отроків, — той може вважати себе до певної міри мужем.

Старий не лишався на березі. Брав із собою двох отроків і, повелівши іншим лишатися й ждати своєї черги, плив із ними через річкове плесо, а пливучи, підказував та показував, де бути дружинникові, коли хоче правити конем, як має правити, аби не заважати коневі, навпаки, щораз збадьорювати, давати йому відчутти, що він не сам серед бурхливої води, з ним його володар.

Не таким уже й невдалим було перше Богданкове подолання Дністра, а все ж не зовсім і вдалим. Засмикав він Сірого і так занадто, що той не второпав, чого хоче від нього вершник, і мало не з середини ріки повернув назад. Он яких зусиль коштувало тоді, аби вгомонити себе, вгомонити й коня. Таки розвернув Сірого і, заспокоївши, повелів пливти слідом за тими, що пішли першими.. З нього не кепкували, ніхто й словом не обмовився про княжичеву невправність, одначе бачив: кидають позирки і торжествують, що невправним виявився саме він, княжий син. Через те й не всидів при гурті, підвівся і звільна посунав до берега.

Не загледів, коли наблизився дядько. Тоді вже помітив його й озирнувся, як був за один-два кроки.

— Чим невдоволений, княжичу? — запитав сідаючи.

— Усім.

— Так уже й усім? А коли б не сьогоднішня прикрість, коли б був нині не тутки, а десь під Черном чи по дорозі на Соколину Вежу, теж сумував би та карався, як караєшся зараз?

Примовк княжич. І погоджуватись, видимо, не хочеться йому з дядьком, і перечити не випадає. Тож і мовчить, дивиться на бистрину річкову й шукає чогось у бистрині.

Перед тим, як мали вкладатися на спочинок, дядько знову покликав княжича до себе. Там був уже й Жалійко.

— Даю кожному з вас по шість отроків і призначаю привідцями чат. Ти, Жалійко, пантруватимеш із своїми отроками за нашим стійбищем та кіньми, ти, княжичу, — за лодіями при березі та за підступами до лодій.

Жалійко сприйняв той наказ як належне. Завжди так було: де стали, там і охорона на ніч. Богданко ж не міг не здивуватися тому, що мав робити цієї ночі, через те не втримався, перепитав:

— А нащо нам ті лодії? Чому маємо стояти там на чатах?

— Лодії ні до чого. Ті, що полишили їх, потрібні. Дуже можливо, що то таті і що повернуться вони з тим, за чим помандрували, поночі. Будь пильний, княжичу, татьба всяка буває і таті теж всякі. Тому й доручаю тобі це діло, що знаю: окрім тебе, нині нема кому доручити його.

— Маю затримати їх?

— Коли зможеш, затримай. Якщо ж чинитимуть опір, дій, як і належить діяти мужам: і спритно, і нещадно.

— Гаразд.

Такий збентежений був тим, що почув від старого, чи такий потішений, і отроків підбирав до чати, — хвилювався, і відібрав — не заспокоївся.

Не менше хвилювалися, дізнавшись, куди та чого йдуть, і його чатові. Обирали засідку, гадали, де ліпше засісти, і обрали — знову гадали, що то за таті, куди пішли, з чим і коли повернуться.

— Хто прийде до лодій, довідаємось тоді, як прийдуть, коли не прогавимо, звичайно, — надумався й сказав своє слово Богданко. — А ось щоб не прогавити і впоратись, коли доведеться полонити, не досить бути в засідці.

— Вважаєш, їх багато прийде?

— А певно. Лодій дві, в кожній може бути по чотири весла. Отож і мізкуй собі: татей буде не менше восьми, коли не більше.

— Як же ми упораємось з ними, коли справді більше?

— Якось треба упоратись.

— Сказав би дядько завидна ще, забрали б весла, та й по всьому. Десять же вони приховали їх. Може, пошукати все-таки?

— Поночі? Ну, ні. Їх удень не так просто буде знайти. Зробимо ось як, братове.. Ходімте зараз і переженемо лодії в інше місце. Таті знають, де лишали їх, вийдуть саме сюди, до пониклої над водою верби.

— А що те дасть? Підуть на пошуки і знайдуть.

— Отож і добре буде. Коли підуть на пошуки, розіб'ються на дві, а то й на три групи. А нам того й треба. Насядемо й приберемо до рук тих, що залишаться з ношею, потім — тих, що шукали лодії.

— Правда твоя! — радіють отроки й жваво стають під руку княжича-привідці. — Так ми здолаємо їх. Бігме, здолаємо!

Найпростіше було відіпхнути лодії від берега і най пливуть собі. Та ба, може статися, що їх знову прибіє до берега і зовсім недалеко. До всього ж, таті підуть шукати свою пропажу насамперед за водою. А то негоже. Так вони швидко можуть повернутися до верби і зашкодити намірам поставлених на чати.

— В'яжіть линви ближче до уключин, — тихо повелів Богданко. — Поженемо лодії супроти бистрини.

— Ано, так і мислимо собі. Чи вперше переганяти, не знаємо.

Було вже за північ, як переховали лодії й повернулися на місце своєї засідки. Про

сон ніхто й не думав, усі тривожились передчуттям подій, що назрівали, через те й гнали від себе сон, перемовлялися. Та ось стишена бесіда отроків почала згасати і дедалі відчутніше. Бачив, деяким і зовсім уже не до бесіди.

— Спіть, — повелів княжич, — а ми з Бортником попильнуємо. Якщо таті прийдуть сьогодні, прийдуть не інакше як на світанні.

І таки пильнували. Звідки їм, молодим та довірливим, було знати, що ті, на кого чекають, — вигадка старого навчителя. Почув, як казали: "Людських осель немає поблизу", й осміхнувся серцем: "Кепсько шукали ви їх, отрочата. А коли так, підкину вам на ніч турбот. Навчайтеся бути дозорцями ратними й дружинниками метикованими. Ано, виспитесь вдень, наука не йде без бука".

Знав, нічого не станеться там, біля човнів, тому й спав сном праведника. А Богданко пильнував та й пильнував упарі з Бортником. Уже й Віз похилив донизу дишло своє, вже й від Дністра почало тягти прохолодою, ліс обізвався, стурбований вітром, а княжич позирав поперед себе й гомонів із содругом своїм, позирав і гомонів.

— Може, інші хай попильнують, — нагадав Бортник, позіхаючи, — а ми здрінемо.

— Так хочеш спати?

— Таки хочу. Глянь, незабаром світатиме вже.

— А коли ті, кого розбудимо, прогавлять спросоння?

— Ну, чом же.

— Гаразд, — поступився княжич, — буди першого-ліпшого, най стає на твоє місце. Я посиджу до ранку.

Тільки-но сказав те й одразу ж змовк: там, попереду, почувся підозрілий шелест, а вслід за тим — чиясь хода.

— Таті! Буди всіх і хутчій!

Їх теж було шестеро. Два йшли попереду, розглядалися та приглядались до околії, чотири інших несли щось на ношах. У темряві важко було пізнати, що саме, та й не те цікавило отроків: як поведуть себе таті, що робитимуть, не виявивши лодій на тому місці, де полишили.

Богданко дав отрокам знак: аніруш. Бачив, таті здивовані. Спинилися і зацікавилися. Далі почали розглядатись та перемовлятися, зрештою заперечались.

"Уличі, — визначив, чуючи суперечку, Богданко. — Чого ж це вони прийшли на наш бік, що мають на ношах?"

Як передбачав, так і сталося. Двоє татей подалися на пошуки лодій за бистриною, двоє — в супротивний бік. Усі інші лишилися пильнувати ношу. А оскільки тих інших було всього лиш двоє, дозорці відчували в собі буєсть ратну і не забарилися нагадати про те княжичеві.

— Сидіть тихо, — приструнчив їх Богданко й подав виразний знак — аніруш. — Заждемо, доки відійдуть далі.

Знав, таті пішли на пошуки лодій, тож ітимуть та й ітимуть, сподіватимуться та й сподіватимуться знайти їх. В такій okazji все можна думати: хтось скористався відсутністю господарів і погнав лодії до свого пристанища; могло статися, що збилися,

повертаючись назад, із путі. А втім, хай що хочуть, те й думають, аби лише ішли та й ішли, аби опинилися далі від своєї ноші та від тих, що залишилися з ношею.

— Ну, здається, пора.

Богданко дав знак Бортникові і, коли той наблизився, шепнув стишено:

— Бери трьох отроків і заходь звідти, — показав рукою, — я з усіма іншими зайду з протилежного боку. Пильнуй за татями, та приглядайся й до нас. Маємо зблизитися і впасти на тих, що залишилися біля ноші, разом.

Обходили тихо, скрадалися ще тихіше. Коли вже мали підвестися і обступити своїх супостатів, там, під вербою, зачувся стогін, чи, може, й задавлений крик. Ті, що пильнували ношу, обернулися на нього й сказали потішаючись:

— Чого тобі, дівко? Кличеш на поміч? Дарма, тут ніхто вже не почує тебе. Не почує й не прийде, аби допомогти. Мало-мало терпіння — і будеш там, де належить тобі бути.

Тиверці одразу і все зрозуміли. Вихопилися зненацька — одні зліва. Другі справа — й наставили на татей мечі.

— Ані з місця!

Ті уклакли з ляку і втратили на якусь мить тям, а поки отямлювались, позбулись мечів.

— Хто тут? — показав на ношу Богданко.

Таті тупо дивилися собі під ноги й мовчали.

Не став більше допитуватись, схилився й вивільнив полонянку з корзно... затим і від ганчір'я, яким забили їй рота.

— Богданку! — почув болісне і злякане. Почув і не повірив вухам своїм.

— Зоринко, ти?!

Де розв'язував, а де й рвав на ній пута. Так поспішав, ніби передчував: коли не вивільнить зараз, за мить-другу може бути пізно, нагодяться ті, що пішли за лодіями, — і він знову втратить своє ладо, ту, що була і є йому найбільшим з усіх жадань.

— Бортнику! — повелів тому з отроків, що був, на його думку, найбільш достойний довіри. — Лишайся тут і пильнуй за рештою татей. Я подамся з дівчиною і з цими, — показав на полонених, — до нашого стійбища. Одразу ж і повернусь, тільки з більшим числом дружинників.

Узяв свою Зоринку за руку й пішов попереду всіх, а йдучи, питав її, як же це сталося, де і чому потрапила вона, Вепрова донька, до рук татей із-за Дністра.

Дівчина усе ще не могла позбутися страху, що їй нагнали його ґвалтівники з чужкряю. Оповідала й схлипувала, ковтала, тримаючись за Богданка, сльози й знову оповідала. Вона й сама не відає, як сталося, що довірилась незнайомій людині, та що сталося, те сталося. Постукався в їхні ворота хтось сторонній. Челядина вийшла запитати, чом стукає і хто стукає. Той, що стояв за воротами, сказав: "Гість із далеких земель. Поклич когось із вогнищан, лепський товар маю для них".

Вислухавши челядину, мати Людомила повеліла, аби гість зайшов із товаром до двору. Сама вийшла туди і її, Зоринку, покликала. Гість кланявся та й кланявся їм, затим показував, що має. Коли ж мати облюбувала паволоку, інші товари й пішла до

терема за солідами, розглянувся й до неї, Зоринки: "Ти і є Зоринка Вєпрова?" — запитав утаємничено. "Ано", — підтвердила. "Вийди опісля до лісу, молодець чекає на тебе".

Не перепитувала, хто він, той молодець. Одне, нагодилася мати, а друге, таки ж виглядала свого Богданка і дуже. Йой, коли б знав, як дуже! Тому й не завагалася. Пождала, поки піде гість, завважила, як тішитись купленим мати, та й подалася з двору. Спершу ішла спроквола, мовби прогулюючись, коли ж впевнилась: ніхто не пантрує за нею, пішла швидше, далі й зовсім побігла. Тоді лиш, як надбігла до галявини, де й раніш бачились, спинилася й зачудувалась: Богданка не було там. І доглядалась, і розглядалася — таки не бачить.

"Йой, — подумала собі, — так кепсько жартує чи, може..."

Знов розглянулася й поспішила назад: до неї виходили з лісу, одначе виходили чужі.

— Не спромоглася й закричати, — казала Богданкові й так дивилася у вічі, мовби усе ще благала: захисти. — Заткнули рота ганчір'ям, спеленали по руках та ногах і понесли не знати куди. І день несли, і ніч несли. Потім перепочивали в якійсь халупі і знову несли. Хто вони, Богданку, чого їм треба?

— Уличі це, Зоринко, а чого треба, довідаємось опісля.

Дядько швидко пробудився, зачувши Богданків клич, а що торочить княжич, ніяк не второпає.

— Які таті? Звідки їм взятися?

— Взалися, навчителю.

— Напали на стійбище?

— Ба ні, прийшли до лодій із полоненою дівчиною. Ми взяли лише двох із них, решта подалася на пошуки лодій. Лишаю цих вам, за тими піду ще. Аби узяв живими і напевно, дозвольте прихопити з собою ще кількох отроків.

— Ба ні, — старий гонить нарешті від себе сон і вилазить з намету. — З цими, полоненими вже, татями лишайся ти. За рештою я піду з отроками. А боженьку! — журився уголос. — Скажи, яке лихо. Хто міг подумати, що таке станеться?

/X

Вдень Миловидці не було коли думати. Обитель хоча й свята, одначе жити святим духом не може. Потрібне їдло, потрібне питво, потрібен мед для чревоугодія і тим паче потрібен одяг для сестер. А сестер в обителі, наче комахні на осонні. Коли задзвонять, скликаючи молитися, надто у святковий день, не злічити їхніх темних постатей. Тому мати-ігуменя й турбується, аби обитель мала свої угіддя, а на тих угіддях було коло чого ходити послушницям. Зате поночі або тоді, як надійде велике свято, Миловидка лишається сама з собою й дає волю думці, а думка — серцю. Згадує Випал, Божейкове подвір'я в Сонцепікській весі і стариню того дня і тієї години, коли віддавала їй, Миловиді, все, що мала, а замість того, що мала, прохала розшукати й викупити сина. Як же вона повернеться тепер на те подвір'я і що скаже, повернувшись без Божейка? Ано, що скаже?!

Чи то за звичкою, чи виправдовуючись, знову ступала на мірянні вже у ромейській землі путі і йшла ними. А йдучи, силилася збагнути, де вона схибила. Тоді як сиділа у Випалі, затим — у Сонцепіку й не знала, як їй бути, чим допомогти Божейкові, чи пізніше, коли покладалася на Борича й знову сиділа, коли правилася морем у Нікополь і збилася з путі у Нікополі? Йой, якби ж то знала була, що мандри до Верони — даремна трата часу. Якби ж знала, гляди, й застала б ще Божейка живого та здорового, а заставши, викупила б.

Де тільки не блукала усамітненою думкою, а траплялася нагода вийти за обводи обителі, простувала в один бік — до останнього Божейкового пристанища — Фассалоніки. Там його путі й розпуття, там він думав про неї, прагнув та кликав її, кликав та прагнув, аж поки не нажив через ті прагнення біди.

Найбільше вабило море. Коли надходило християнське свято, а надто велике, повиті чорними мантиями сестри поспішали до храму, молитися Ісусу Христу; Миловидка ж відпрошувалася такого свята і йшла до моря. Бо чула в собі потребу бачитися з ним, бо такий біль і така знада виповнювала серце, коли зближалася з берегом і чула гомін хвиль у прибережжі, ніби море й було тим храмом, що належав найвищому, єдино можливому і єдино гідному довіри божеству. А вже як спинялася перед тим храмом та промовляла до нього, сама-єдина на все узбережжя, — не просто жалілась — сповідалася хвилям. Бо вони таки найрідніші їй, бо не мовчать — промовляють до неї, коли й не потішають, то стараються потішити.

Висповідавшись морю, а заодно й Божейкові, та наплакавшись досхочу, згадала якось: це ж вона так і не побувала в навікулярія, не побачилась і не погмоніла з тією, що доконала Божейка в ромеях. А має ж побувати, на власні очі побачити, хто вона, якими очима дивитиметься, коли довідається, що перед нею і є та антка, яку Божейко не захотів міняти ані на які знади. Може бути, що розгнівається і вижене, не захоче бачити, як не захотіла вже раз, а може, й ні. Сьогодні найбільше християнське свято — великдень. А на великодні усі христосаються і стають добрими. Ано, і багаті і бідні — усі христосаються, усі — брати та сестри.

Надумалась і пішла в город. Вже й у ту вулицю, де живе навікулярій, звернула, та до двору не дійшла. "Добре, коли навікулярій у морі зараз, — подумала, — а коли вдома? Великдень — он яке свято, саме на великдень він може бути вдома. А коли так, не побачиться і не поговорить вона з навікулярієвою, Феофіл не допустить.

Постояла й знову спрямувала стопи свої туди, звідки прийшла, — до християнської обителі.

Думала-гадала, як підступити до тієї вельможної згубниці, і таки надумала: коли не злукавить, нічого в неї не вийде. Мати-ігуменя або сама, або через сестер своїх нерідко звертається до багатих вельмож за поміччю, просить підтримати заради Ісуса Христа убогу жіночу обитель. Отож Миловидка й видасть себе за одну з таких сестер-попрошайок. Підійде до двору й скаже челядині: "Я з святої обителі. Мати-ігуменя прислали до господині. Скажіть, най буде така ласкава та вислухає".

Доглядалась та й доглядалася до повадок сестер, що ходили на мир, ухитрилася

піти заради цього з однією, ухитрилась піти і з другою. А вже як пішла, все бачила: і як зодягаються посланці матері-ігумені, і що кажуть, коли стукаються в ворота, розмовляють із челядиною, заходять до осель вельможних і постають перед вельможними. Тож і тоді, як зважилась-таки й постукалась у ворота навікулярія, не схибила. Одне, знала від сусідів: господаря немає вдома, він — у далекому плаванні, а друге, була з одними аж надто улесливою та богобоязливою, з іншими не по-жіночому вдатною. Лише тоді, як стала перед до блиску пещеною і не набагато старшою за себе вельможною господинею, забула, що вона з речницею від ігумені. Дивилася, на ніжну і ліпотну собою навікулярієву й німувала, німувала й чула, як всю її, а надто вид, заливає гаряча хвиля.

— Сестра, сказали мені, з жіночої обителі? — почула тихий, чи то тільки співчутливий, чи й потривожений з'явою невідомої послушниці голос.

— Ано.

— Мати-ігуменя — моя далека родачка, — освідчилась господиня. — Правда, так сталося, що ми... що вона як зреклася суєтності мирського життя та віддала себе процвітанню віри Христової, то ми відтоді, вважай, і не бачилися.

— Мати-ігуменя веліли кланятись вам, достойна.

— Спаси біг.

Вона була така скорботна і така добролика, ніби матір божу. Їй-ей, і сум так само посвічує з очей, і на лицях-ланітах печать непотамованої муки. Схоже, ніби ця жінка тільки зовні пещена та пишна, серце давно потоптане кимось. Ано, он як благально-довірко і як скорботно дивиться на Миловидку, а ще скорботніше промовляє до Миловидки. Не промовляє — скаржиться, і чується в тій скарзі велика туга за кимось чи за чимось, таке відчуття, ніби і хоче, і не може вже плакати за тим, що давно і не раз оплакала.

"Може, скорбота її і є жалі за Божейком? — дає волю своїм підозрам Миловидка. — Така могла спокуситися на нього. Ано, така могла! Навікулярій — бридкий і жорстокий, до всього ж набагато старший і, видимо, нелюбий їй. Божейко і орлик, і либідь, і сокіл супроти нього".

— Мати-ігуменя ще щось веліла переказати мені?

— Ні, — швидко і тому немовби аж різко перечить дівчина й зважується пильніше, ніж досі, приглянутись до навікулярієвої. "Що ж мені робити з тобою? — питали її очі. — Таки сказати те, що хочу сказати, чи встати і піти? Одначе ж я так давно жадаю бачити тебе, так дуже волю знати, як усе те сталося, що сталося з Божейком?"

— То чим завдячую...

— Я з-за Дунай-ріки, — не дала їй висловитись Миловидка. — Мала побратися й бути жоною рабові вашому, Божейку. Та не стала нею. Ромеї схопили його й повезли на край світу. Мусила іти в ті світи та розшукувати. Хотіла або викупити його з рабства, або бути при ньому й спізналася. Тому в монастирі тепер, тому й до вас прийшла, достойна. Хочу знати, за що його покарано так і чому покарано?

Дивно, не гнів і не ненависть, — біль і жаль промовляли її устами. А ще благання.

Не те, що рветься зі щойно ураженого й схильного на все, аж до холопської догідливості серця. В цьому її благанні була й певність: я — раба тої хвилі, що зродилася на путі з Черна у Випал, одначе не твоя раба. Чуєш, всевладна господине, не твоя! Тож і не дивись на мене, яко на рабу свою. Забудь бодай на час, що ми нерівня, що тобі досить покликати челядина — і я опинюся за воротами. Будь доброзичлива цієї хвилі й одне лиш знай: ми — биті горем люди, і, яко биті, мусимо пам'ятати: ніщо не вище і не владне над людським. Чуєш, ніщо!

Мабуть, недвозначно висловлювала те, що казало серце, чим клопоталася думка, бачила: навікулярієва не глуха до її казань. Не хмуриться і не відвертається, як могла б, дивиться та й дивиться на неї, дівчину з далекої антської землі, а тим часом вкривається червінню. Не вельми густою, одначе такою промовисто ніяковою, що й самій Миловидці стає ніяково за свої домагання..

— Божейко... — пригадує господиня. — Як же, я знала Божейка. Такий синьоокий та білотілий... такий пригожий собою, що йому й не личило б бути рабом.

— То за що ж, питаю, його покарано? — не терпиться Миловидці. — Чи не за те, що вельми пригожий?

Навікулярієва і зовсім паленіє вже, і хоче сказати щось, і не спроможеться:

— Коли вже Божейкова наречена прийшла до нас, — заговорила зрештою, — то, певно ж, знає, що сталося і чому сталося.

— Що сталося — знаю, а чому — не візьму до тям. Та й чи можна про те знати все, тим паче з чужих уст? Люди всякого накажуть.

Довіра не забарилася зродити довіру, і навікулярієва на диво швидко й примітно погасила в собі пересторогу. Ба навіть намірилася було звестися, підійти до Божейкової нареченої, та в останню мить стримала себе й обмежилася лиш тим, що простягла до неї руки.

— Вір, дівчино, — мовила тепло та щиро, — вини моєї в тім немає. Ані найменшої. Я добра йому бажала, твоєму Божейкові. Бачила, як мучився в залізі, й хотіла полегшити його долю — зробити келійним служкою в оселі, а той мучитель мій, навікулярій, завважив у тім добродійстві лихі наміри й згубив молодця. Так наглумився над ним, наді мною, що коли б не віра та не певність, що буду покарана за самогубство на тім світі, пішла б за Божейком і кинулася б у море, як і Божейко. То ж не просто собі підозра і не якась там породжена підозрою недовіра — то ганьба мені перед всією Фессалонікою, на весь християнський люд ганьба!

Була така страдницьке зболена і така довірлива, що годі було й думати, ніби каже неправду. І все ж Миловидка не піддалася тим хвилям, що зроджувала сповідь навікулярієвої. "Цього тільки й бракувало, — мислила собі, — ано, цього тільки й бракувало, аби ти пішла за Божейком і в воду. Глядіть, що вигадала!"

— Я не затим прийшла, — намагалась бути стриманою, — не затим, кажу, прийшла, щоб пострікати достойній господині за те, що сталося, хоча й певна: було б ліпше, коли б вона лишалася байдужою до долі Божейка й не заступалася за нього. Вериги залізні, неволю та муку, зроджену неволею, Божейко стерпів би, а безчестя не міг. Ми,

достойна господине, — люди іншої крові і покону іншого.

— Як же це я могла не заступитися, коли сама ходжу у веригах раби?

— Йой, пощо так кажеш, господине? Чи твої вериги — рівня Божейковим? Інше повідай мені, коли справді добра та ласкава: що він казав, Божейко, коли мав із тобою бесіду? Яким було його найбільше бажання?

— Казати нічого не казав, а з того, як мучився та поривався покласти край своїм мукам, бачила: щось вельми звабне кликало його у рідну землю, і так дуже, що й на смерть пішов заради тої зваби.

— Дякую красно, — підвелася Миловидка і тим сказала: ітиме вже. — Це і є те, що виправдовує Божейка перед землею нашою і перед людом нашої землі. Коли поталанить бути в ній, так і скажу всім: він був і лишився внуком Трояна.

х

У Черні, перед гуртом суддів та дружинників, таті не довго опиралися. Та й чого мали б опиратися? Спіймали їх із викраденою в Тиверській землі дівкою, знають, чия то дівка, як знають і те, з якої землі прийшли по неї. Лишалось зізнатися, чому прийшли саме по Вепрову дівку. Зізнаватися, ясна річ, не хочеться, за таке по голівці не гладять, однак ж і не зізнатися не випадає якось. Тиверці так собі не відпустять, і першій-ліпшій байці-вигадці не повірять. Одній, щоправда, могли б повірити: не тільки уличі, усі ходять і умикають дівок, коли настає час брати з ними злюб. Та ба, дівка не ствердить, що брали з її згоди. То ж чії не ліпше буде, коли не вертітимуть, наче мізієць сонцем, а чистосердечно зізнаються: що повело їх у Тиверську землю і чому саме до Вепра?

— Це я брав, інші ні до чого тут, — виступив наперед наймолодший.

— А ти знав, що ходити в нашу землю, та ще на татьбу, зась?

— Знав.

— Чому ж пішов?

— Вельми ліпотна дівка, тому й пішов, на те й брав.

— І відав, що за це суворо карають?

— Коли б не спіймався, не покарали б.

— Умгу. Чий же ти такий спритний?

Примовк, однак ненадовго.

— Старійшини Забрала.

У всіх, хто стояв поблизу і чув те зухвале зізнання, очі стали рогом. Он воно що! То це молодший син того самого Забрала, що так лютував і домігся смертної кари Боривоеві? Ну й ну! Тієї крові, виходить, мало було, захотіли більшої.

— За брата прийшов помститися?

— За брата помстилися вже, сестра лишилася невідомщеною.

На нього дивилися, мовби на приречене вже, та все ще ошкірене звіря.

— Ось що, молодче, судити тебе будемо, тож не вельми вдавай із себе хороброго. Крові ти, на щастя, не пролив, а за гвалт відповіси і за всією суворістю нашого закону.

Богданко менш за все цікавився судом і тим, що присудить він спійманим на татьбі

уличам. У нього радість — гостює в Черні Зоринка, він там, де гостя, та мати-княгиня, та сестри-затійниці. Такі потішені всі тим, що зчинилося минулої ночі, надто малі. Питають-допитуються в Зоринки, потім — у Богданка, як було та що було з ними на пониззі. Або слухають, затамувавши подих, або верещать на радощах, та хвалять княжича, та радіють, що він он який муж у них. Ну, а з дітьми радіє й княгиня. Бо то не якась там, то достойна з достойних радість.

— Веселіться ж собі, — каже зрештою старшим, Богданкові та Зоринці, — а я піду до князя, запитаю, чи послав уже до Веселого Долу людей своїх. Посестра Людомила та й усі інші мають знати і по можливості борше, що Зоринка в нас, що з нею усе гаразд.

Сказала й подалася надвір, а в дворі не забарилася розшукати мужа.

— Волоте, — відкликкала осторонь. — Ти, сподіваюсь, вволив уже волю дівчини?

— Коли, княгине?

— Як на мене, давно час. Мислю собі, як бідкається, не відаючи, де дівчина, що з дівчиною, мати її, Вєпрова Людомила.

Князеві явно не подобалось її надокучання.

— Я вже чув це. Яка є потреба нагадувати вдруге? Сказав: пошлю, то й пошлю.

— Потреба є, Волоте. Хочу, аби послав когось тямущого, такого, що міг би не лише повідомити Вєпрам цю радість, а й запросити їх до нас на гостину.

— А ось просити й поготів не слід. Досить, просили вже.

— То колись. Нині в нашім теремі перебуває порятована сином їхня донька, а в руках тиверських суддів — син старійшини Забрала.

Княгиня вклонилася мужеві, мовляв, речниця моя вичерпала себе, й пішла. Бо певна була: радить добре діло. Не везти ж їм дівку й не леститися до Вєпрів із дівкою. Хай самі їдуть, та беруть, та подумують, як їм бути, коли братимуть: дякувати та вибачатись за те, що скоїлося між двома найзнатнішими в Тиверській землі родами, чи й далі дивитися на княжий рід, як досі дивилися, — вовком.

Запевняла Зоринку й зоріла перед Зоринкою: хай буде певна, сьогодні крєвні її знатимуть уже, де вона, що з нею, а завтра будуть тут як тут. А то ж як! Щоб Вєпрова Людомила після таких тривог, після страхіть, що пережила від тої миті, коли не стало Зоринки, та не повеліла запрягати коней, гнати їх, не гаючись, на Черн? Бути того не може. Вона — мати, а матері глибоко болить за дітей.

Не сказала: "Як і мені за своїх". Бо сьогодні не думала про тривоги, сьогодні, як ніколи, певна була: нарешті уляжуться вони. Он як пломеніє, потішений тим, що порозумівся нарешті з Зоринкою, Богданко і он як Зоринка пломеніє, потішена, що саме на долю Богданка випало порятувати її від ганьби і безчестя. Вони линуть одне до одного і прагнуть одне одного, а коли линуть та ще отак, як бачить, хто посміє не порахуватися з їхнім бажанням-полум'ям і погасити тоте полум'я?

"Якби боги були такі щедрі та умилювали вже того Вєпра, — гадала собі. — Найби діти сходились та й брали з ласки богині Лади злюб. Коли не зараз, то на Коляду або на Ярила. Дівка зріла вже і он яка ліпотна та щира серцем, іншої Богданкові й не

треба".

— Це ти скільки літ уже не бувала в нас? — обіймає дівчину й приязно зазирає їй у вічі.

— Давно, матінко-княгинє, вважайте, з того самого часу, як наші вої повернулися з ромеїв.

Кивнула, зголошуючись, головою, а про себе інше думала: "Не сказала: "Як стратили Боривоя і тато заворогували з князем". І добре робить, що не каже. Не до того йдеться, щоб згадувати те безліття і той непотрібний розбрат. Ано, не до того йдеться!"

Найбільшу сподіванку свою поклала на славу, що піде про Богданка по околіях, а від сколій піде й по всій землі. Як же, дядько розкаже та й розкаже мужам, отрокам, як спритно та мудро повівся Богданко, коли брав татей. Він, муж Доброгаст, іменованій дядьком-навчителем, так собі, аби отроки звикали до ратного діла й навчалися нести дозорну службу, сказав їм: "Йдіть і пильуйте за лодіями; то лодії татей". А княжич Богданко не просто собі сліпо робив те, що велів дядько, він прибрав лодії, перевів їх в інше місце і тим примусив татей шукати свою втрату, а відтак розбитися на три осередки. Тому і взяв їх, як останніх бевзів, ані отямитися, ані писнути не дав. Ге, та до такого не всякий муж додумається. Ну, а коли каже так про Богданка дядько, то чому не повинна казати, а тим паче мислити, вона, княгиня і мати? Чи ж такий отрок не достойний поваги? Чи перед таким не розчулилися і не стане прихильним навіть кляте з клятих Вепрове серце? А ще ж є добриня Людомила. Хто-хто, а вона бажає своїй дитині щастя, знає і розуміє: княжич і її доня давно вподобали одне одного, стати їм на заваді — все одно що згубити.

Була з дітьми — уповала на це. Лишала на часинку дітей та поспішала до князя чи до челядини з якимсь бідканням — знову уповала. А то ж як! Чи вона ворог своєму синові? Чи мало перетерпіла та вистраждала, коли його спіткало те страшне безліття, що мало не стало згубою. Йой, боги ж всевидющі, мають бачити й винагородити вже матір за її страждання коли не щастям-насолодою, то бодай певністю, що вона не така вже й нещаслива мати, що й її дітям дарує свої блага світ, усе те гоже та пригоже, що є у білому світі. Заприсягтися може: окрім цієї втіхи-винагороди більше нічого їй не треба, чогось більшого вона й не жде уже від суєтного в своїй суєті світу.

Чомусь об'явилася в ній та й засіла в тім'ї певність: це вирішальна мить. Коли прибуде за Зоринкою вітець її, а тим паче й мати, вони з Волотом не відпустять уже їх такими, як були досі. Ані щедрістю, ані мудрістю не поскупляться, а таки виб'ють з їхніх мізків колишнє, примусять забути його. Чи їм, Вепрам, не узріти тепер: правда на боці Волотів? Най і так: не зумів князь постояти за Боривоя. Зате ж зумів княжич вихопити з хижих лабет Забрал їхню Зоринку, не дозволив татям поглумитися над дівкою. Провина окуплена доблестю і честю, а покон слов'янський так і гласить: за честь платять честю.

Мабуть, аж надто увірувала, що буде так, як мислить собі, як хоче, щоб було. Коли за Зоринкою прибув із Веселого Долу цілий загін кінних і Малка не побачила серед них ані Вепра, ані Вепрової, зацімила, вражена, й змаліла на силі, да так, що ані вдіяти, ані

сказати чогось не змогла. Єдине, на що була здатна, — відчувати образу, а водночас і біль.

"Як же це? — питала сама себе. — Чи то ж можливо? Най Вепр не сміє показувати їм очі. А посестра Вепрова? Що вона думає собі? Няню-наставницю прислала. І це до нас, князів землі Тиверської?!"

Як пішла перед тим, так і прибула знову сила. Збудилася Малка, за себе та до князя, а вже тоді, як постала перед князем, забула, що вона не просто собі мати, вона ще й княгиня.

— Як же це можна, Волоте? — питалась і не ховала зволожених сльозами віч. — Ти загледів: вони не зволили прибути за своєю донькою, няньку-наставницю прислали. І це після всього, що зробили для них. Та то ж ганьба, то видиме безчестя нам!

— А ти сподівалася чогось іншого? — князь був на диво спокійний, лише хмурість і виказувала його невдоволення. — Це, Малко, не хтось там, це — Вепр, від нього годі сподіватися честі. Ну, а за безчестя не думай. Безчестя коли й буде з цього, то не нам. Тепер напевне знаємо: примирення як не було, так і не буде. Ми — недруги, і віднині маємо поводитися з Вепрами, як із недругами.

— А діти? Що буде з дітьми?

— Час, сподіваюсь, і їх переконає, що між ними нічого вже не може бути.

XI

Відтоді, як у Подунав'ї були споруджені за умислом князя Волота і з волі всетиверського віча сторожові вежі, колишня гостинна путь і незайманщина перестали бути доступними для всіх. Білгородська твердь разом із пристанищем і землями, що лежать на захід сонця від Дністровського лиману аж до Третьої ріки і Третього озера, належать тепер самому князеві; Холмську твердь і землі, що лежать між Третім та Зміїним озерами, посів воєвода Вепр; вежу, споруджену між озером Зміїним та озером-морем і найменовану Великою Лукою, як і землі, що прилягають до Великої Луки, князь заповів своєму мужеві і будівничому тої вежі Чужкраю; Стрільчу ж твердь, що стала мало не супроти ромейської Тульчі й прикриває собою землі між озером-морем і Прутом, даровано іншому мужу і воєводі — Всеволоду. Перше, що зробили воєводи і волостелини тих твердей-веж, — проклали від вежі до вежі і від кожної з веж у глибину Тиверської землі надійні путі — такі, якими можна було б правитися не тільки кінно, а й валками, з їдлом та питвом для молодшої дружини, що чатуватиме в Подунав'ї. Не забарилися волостелини нових займанщин поставити й знаки, що визначали обводи їхніх земель, кинули, подібно Вепрові, клич у обжиті волості Тиверської землі: хто бажає мати привілля та достаток, хай іде в Придунав'я, бере визначену волостелином землю в лісі або при березі озера, ріки й стає володарем дарщини. Правда, на той клич мало хто спокусився. Одне, знали: то — порубіжжя, туди звикли ходити і, певно, не раз ще ходитимуть ромеї, а друге, та незайманщина, віддавна заселялася й понині заселяється біглим людом, іменованим не без підстав татями. Як житимеш і що надбаєш між такими?

Воно, може, й дивно: Придунав'я — багатий край, тут одною рибою можна жити,

проте на зміну літа приходить зима, на зміну зимі приходить літо, а в незайманщину ніхто з поселян дідизни не правиться, на неї як не було, так і немає спокуси. Та що з поселян — отроки неохоче йдуть нести сторожову службу в Подунав'ї, тим паче назовсім селитися тут. Їм пропонуєш привілля, їм даруєш такі, яких ніде не мали, блага, а вони хмуряться та нудьгують, а нудьгуючи, норovлять повернутися до Черна чи принаймні в обжиті людом оседки.

Доводиться дбати не так про gridниці, як про окремішні халупи й радити тим, що стоять на розпутті: "Бери собі жону, май свою оселю-пристанище й обживайся тутки, ні про що інше не думаючи, нікуди не пориваючись". Та що казати: через ті сумніви і те нехотіння нерідко доводиться брати в дружину біглих закупів, а то й головників, колишніх і нинішніх татей. Живеш між них і потерпаєш, а потерпаючи, поступаєшся то одним, то другим, то третім.

Князю Волоту, та й тому ж Вепрові, простіше: один і другий, крім твердей і веж, мають морські пристанища, а до пристанищ липне рукомеслий та торговий люд, там стоять княжі сотні, через те інші, не ті, що у Чужкрая чи Всеvlада, й норови. Приходить котрийсь із поміркованіших татей і рече, мов батькові рідному: "Волостелине, я згоден узяти в тебе оселю й бути тобі слугою вірним у цьому безлюдді, та в оселі тій має бути й жона".

Що скажеш такому? Мусиш заплющувати очі й чинити супроти закону та покону роду-племені: "Смерди — і ті уміють добути собі жону, а ти ж, як не є, ходив на промисли, причетний до ратного діла. Чи личить такому питатися у волостелина й сподіватися, що жону дасть волостелин?"

Зрадіє та й піде, а через седмицю-другу бачиш: має вже жону, стає перед тобою й клянчить оселю. Відає Чужкрай, більше ніж певен: десь плаче мати, погрожують, шукаючи сестру, брати. А що вдіє, коли в його сторожі не перший уже такий, коли йому треба та й треба їх.

Правдиво кажучи, Чужкраєві й самому не вельми весело тут. То вже, як злютує сторожу та буде певний, що вона — надійна опора в придунайській вежі, поїде й привезе жону з дітьми, матиме клопіт про них, а з клопотом і привід не почувати себе самотнім. А поки що нічого іншого не лишається робити, як веліти всім, вільним від сторожової служби, довершувати недовершене в обнесеній стіною градниці чи ловити рибу в Дунаї, самому ж плуганитися після всіх повелінь до медуші й глушити смуток медом, що його не забуває постачати вогнищний.

— Що зволите, воєводо? — ластиться догідливий медочерпій.

— А в тебе є з чого вибирати?

— Аякже. Є мед, є й вино ромейське.

Чужкрай не поспішає виказувати подиву.

— І то — правда?

— Чи воєвода не впевнилися ще: коли кажу, то кажу тільки правду? Вогнищний надибав на стезю, що веде за Дунай, а вже там, за Дунаєм, знайшов таких, що міняють вино на хутро.

— Ті міняйли з ромейської фортеці?

— Ба ні, даки. До фортеці вогнищний не добувся ще.

— Ну, то наливай, посмакуємо задунайським.

Він справді аж надто вже уважний, п'є й дослухається, добирає смаку. А тим часом із вежі подають голос сторожові:

— До острога правляться кінні вої!

Воевода чує, однак не хапається і не поспішає на голос. Тоді вже, як прийшли та доповіли, поцікавився:

— Звідки правляться?

— Зі сходу сонця.

— І скільки їх?

— Десятків зо два набереться.

— При броні?

— Ано. І щити, і мечі, і луки мають.

— Пильнуйте.

Як сидів, так і далі продовжував сидіти в медуші, смакував задунайське. Та йому не дали все-таки розсмакувати його, прибігли від воріт і сказали:

— Просяться, аби впустили до острога.

— Питали, хто такі?

— Воевода Вепр із дружинниками.

— А що йому потрібно тут, тому Вепрові?

— Не відаємо.

— То підіть і довідайтесь. А вже як пересвідчитесь, що таки має діло до нас, впустіть.

Дозорці йдуть, а Чужкрай обертається тим часом до медочерпія:

— Чим же воно ліпше за наш мед, це задунайське?

— Ви не відчуваєте, чим? Достойний, смак же не той.

— Смак не той, однак щоб ліпший — не сказав би.

Вепра приймав за тим же столом. Не підвівся й не пішов назустріч, хоч знав його давно. Повелів медочерпію: "Налий нам свого хваленого", — й запросив колишнього содружинника до трапези.

— Сказали, маєш до мене діло?

Вепр як зайшов похмурий, так і лишався.

— Мав, Чужкраю. А чи маю зараз, і сам не відаю.

— Чом так?

— Бо приймаєш аж надто вже негостинно. Он скільки за воротами тримав, потім допитувався, не впустивши, хто такі і чого треба.

— А ти ж як думав? Стоїмо на порубіжжі, ромеї поруч.

— Ніби не видно, хто ми.

— Най звикають бути обачними і пильними. Дружина в мене сяка-така, маю навчати та й навчати. Тож не гнівайся, бери, випий з дороги.

Вепр доглядається, чого наливають йому в братницю, однак не поспішає прикладатися до неї.

— Розмова наша не для всіх, — сказав притишено, — тож і небажано, аби була при всіх.

— Най буде й так. Повернемося до неї потім, а зараз пригощайся. Пригощайся й розповідай, де бував, що видав, як живеш у своїм Холмі й поза Холмом?

— Чому поза Холмом?

— Бо маєш ще одну займанщину — Веселий Діл.

— Коли по щирості, тим і живу, що розриваюся між одною й другою. Холм забирає від мене літа, забирає силу, а потрібного хосену з того не бачу.

— Хіба? Всі кажуть: справжній город спорудив, з Черном скоро зрівняється. А крім города, й морське пристанище маєш. Ромеї нібито навідуються вже, приїздить за товарами, привозять свої.

— Не набув ще мій Холм тої слави, щоб до нього навідувались ромеї. Окрім даків та ромейських слов'ян, нікого не буває.

— То набуде ще, не все одразу.

Вепр надпив із братниці, помислив і вже потім сказав:

— Не вельми вірю, воєводо, що набуде. Затим і приїхав, аби помізкувати разом. Може, підемо вже? — понизив голос.

— Коли так наполягаєш, то й ходімо.

Самого цікавило вже, що хоче повідати воєвода-сусіда. Видимо, недаремно ж притишував голос та сокорив стиха:

розмова не для всіх. Той і поведе туди, де не всі можуть чути.

— Чи не до змови хочеш залучити мене? — пильно приглянувся до Вепра, коли усамітнилися.

Гість помітно сторопів, хоча й старався не виказати своєї бентеги.

— Такого наміру не маю, одначе зізнаюся тобі: приїхав не з веселою бесідкою. Сумніви роздирають останнім часом, а поділитися ними немає з ким.

— Ти і сумніви? Досі вони, здається, не відвідували тебе.

— Тепер відвідали. Певно ж, не забув, що казав князь на раді старійшин і мужів.

— На безпам'ятство не скаржусь, хоча й не втямлю, чим бентежать тебе його казання.

— А тим, що то неправдиві були казання. Нас обмануто!

— Кого це — нас?

— Передусім тебе, мене, Всевида.

Чужкрав виважив свого гостя лінкуватим і від того не так пильним, як важким поглядом.

— Я не почуваю себе обманутим.

— Бо не дійшла черга. Дійде — тоді помітиш. Де ті обри, що ними погрожував Волот? Тямиш тепер, чому він погрожував ними, нащо вигадав нашість обрив?

— Вигадав?

— А так. Захотів поставити у наших волостях сотні свої, прибрати те, що обжили та спорудили ми, до своїх рук, і вигадав. Обри всього лиш кочували біля Меотіди. Вони і в помислах не мали йти через наші землі.

— Звідки тобі знати, що не мали такого в помислах?

— Кажу ж, стали та й пасуть коней.

— А коли їм зашкодило щось іти далі?

— Що могло зашкодити? Гадаєш, злякалися наших приготувань?

— Дуже можливо, що й злякалися. Якщо вони могли домовитися з лангобардами про спільну виправу супроти гепідів, то чому можуть не знати, перебуваючи серед тих же лангобардів, що анти посилали сольство до Візантії, що між тими і другими є домовленість: об'єднати раті й заслонити обрам путь за Дністер і Дунай?

Вепр не знав, що сказати на те, і злився. А злоба не додавала йому розуму.

— Бачу, і ти не хочеш зрозуміти мене. — Вийшов з-за столу й рушив було до дверей, та одразу ж повернувся: — Тобі, як і всім, байдуже, що труд мій, плід багатолітньої потуги стає здобутком Волота, цього підступного пса і вбивці!

Він лютував уже й бігав по кліті, лютуючи, а Чужкряя ніби й не стосувалося все те, попивав вино, закушував і лише іноді виважував гостя лінкуватого-супокійним поглядом.

— У мене. Вепре, немає жодної причини бути тобі недругом. Одначе й князеві я не збираюся ставати поперек путі. Він в одвіті за блага землі і люду тиверського, най робить так, як того вимагають потреби землі.

— А що скажеш, — спинявся Вепр і круто обертаяся до Чужкряя, — що скажеш, коли посяде і твій острог, як посів мій Холм? Чи згадаєш тоді про потреби землі? У кого шукатимеш захисту, коли посяде? Маємо бути єдиними, Чужкряю. Чув, єдиними, коли хочемо бути володарями і силою в своїй землі.

— Сила землі в єдності, Вепре, а не в розбраті. Ти ж сієш розбрат, і тому не кажи, що дбаєш про силу.

Непохитність цього пияка і ненажери діймала волостелина Холма до живого. Бачив, не зломить його, і тому нічого іншого не вигадав, знову сів за стіл.

— Чи я перший почав той засів? — казав сумовито. — Чи я не стояв під стягами князя Волота, не дбав про єдність?

— Колись — так, а зараз — ні. Тому й князь був колись тобі побратимом, нині ж має остерігатися тебе й діяти так, як велить діяти потреби землі. Збагни це, воеводо, і повертай коней у город свій придунайський. Князь, сподіваюсь, не гонить тебе з нього.

Вепр дивиться на нього скоса і мовчить.

— Це і вся твоя рада?

— Уся, волостелине.

— Шкода. Не сподівався чути таке від тебе.

— Гадав, як я Чужкряй, то мене легко підбити на змову? Помилився, Вепре. Я насамперед витязь, а для витязя честь над усе.

Аж тепер упевнився і остаточно: те, з чим правився до Чужкряя, луснуло і луснуло

безнадійно. Тож нічого іншого не лишається тепер: якось мусить вигородити себе. Ось тільки як? Прикинутися й запевнити, що переконали його, Чужкраві, докази. Ба, даремні, мабуть, потуги. Чужкрай не такий простак, аби повірити в щирість скороспілого каяття.

І те, і друге поривався сказати — дарма, усе видавалося дрібним і нікчемним. Зрештою пригадав причину розбрату з Волотом і заходився скаржитися вголос на свої давні й невтихаючі болі. Он скільки літ минуло, як не стало сина, а він не може забути тієї до крику болісної пагуби, як не забуває й князевої нерішучості в тій пагубі. Через те й підозрілий до кожного його заходу, може, саме тому й видаються вони зловорожими. Он до чого дійшло: не вірить навіть його видимо добрим намірам. Чи то ж годен був подумати хтось, що таке станеться між ними?

Журився та й журився своїм безліттям, аж поки журба та не викресала іскру живого вогню й не збудила буєсть чоловічу: вдарив лихом об землю та й повелів отрокам принести жбан із медом, а за одним заходом і все, що треба до меду.

— Пиймо, Чужкраю, — запросив господаря. — Най тонуть вони, і журба наша, і недоля, в цім хмільнім напої. Більше нічим їх, клятих, не здолаєш. Присяйбіг, нічим!

Пили день, пили й другий, а настав час їхати від Чужкрая, ще раз упевнився: цей ведмідькуватий волостелин і княжий стражник на обводах не пропив розуму, пам'ятає, що говорилося між ними, і чому говорилося. Через те, від'їжджаючи, визнав за доцільне сказати воеводі Великої Луки:

— Погомонів з тобою — і ніби легше стало. Ано, іншим вертаю домів. Старію, певно, коли сам не можу вже упоратися з собою.

— Пригаси злобу — і повернеш молодість, — сказав на те Чужкрай.

Похитав, зголошуючись, головою та й спрямував коня до воріт, а з воріт — у зворотну путь, до Холмогорода.

"Най бачить Чужкрай і вірує, — думав собі, — що я порозумнішав. Од'їду кілька поприщ та й поверну коней до Всевида. До гузна всі оті його благочестивії глаголи. Маю довершити задумане — і край".

Скільки верстав її, свою невеселу зворотну путь, стільки й думав: чому Чужкрай не пристав на його клич? Так вірує в князеву непорочність чи такий вдячний йому за подаровану волость? А чом би й ні? Еге, чом би не був вдячний? Окрім коня, броні та влади над сотнею дружинників нічого, вважай, не мав. Тепер має волость, є княжим стражем на обводах і в подарованій волості. Усе те здобув дякуючи князеві. А коли так, чи є потреба правитися ще й до Всевида, розкривати себе ще й перед Всевидам? Якщо вже Чужкрай почувається вдячним князеві і не йде супроти князя, то Всевида тим паче не піде. Він сидить у крайнім на захід сонця закуті, обри обійдуть його, як обійде й княжа лжа, породжена чи всього лиш пояснена вторгненням обрив.

"Не з того кінця почав я, — твердо стає на думці Ведр, — і не там шукаю собі союзників. Присяйбіг, не там!"

XII

Не те здивувало Миловиду й виповнило єство її бентежним страхом, що Божейко

підійшов нечутно, ніби з аеру вплив. Дивував його видимий сум, а ще — затаєний біль у очах, ба навіть докір.

"Чого ти?" — запитала тихо і знічено.

"А ти не знаєш, чого?"

"Бо таки не знаю".

Помовчав мить і вже потім сказав:

"Мамця умирають".

"Йой!"

"Поглянь, — кивнув у той бік, де мала бути Тивер, — питають, на кого залишиться наш Жданко"..

Обернулася і, нікого не вгледівши ані поблизу, ані вдалині, отетеріла. Хотіла вдатися зі своїм клопотом до Божейка, та його не було вже.

"Ладоньку мій! Де ж ти?" — крикнула і, мабуть, злякалася власного крику — одразу ж і прокинулася.

— Світе ясний! — простогнала. — Сон це був а чи видиво? Певно ж, сон, та чому такий: "Мамця вмирають, питають, на кого лишиться наш Жданко?"

Устала, стривожена, заглянула у вікно й знову повернулася в своє ложе, щільніше та надійніше укрилася веретою.

За вікном похмурий ранок, певно, збирається на дощ, ось і сняться померлі. А все ж чому Божейко сказав саме так: "Мамця вмирають"? Чи не є то правдиве оповіщення про смерть? Мамця його справді слабувала тоді, як проводжала її, Миловидку, в ромеї. Гляди, ждала, ждала, та й не діждалася. Жарти хіба, п'яте літо йде вже, як полишила її в Сонцепіку. І не просто ж собі попрощалася та й пішла — пообіцяла повернутися укупі з Божейком. Йой, та за ці літа справді можна зітліти, ждучи, та плачучи, та втрачаючи останні надії. Ано, втрачаючи. Бо он скільки ждала-виглядала, а не діждалася нічого. Хай першого літагадала собі: не впоралася Миловидка, усе ще шукає Божейка по світах. Хай узимку думала: якщо й знайшла сина та викупила, як повернуться діти, коли путі земні занесено снігом, море вкрите кригою? А що лишалося їй думати другого, третього, четвертого літа? То ж не дні, то літа! Боженьки! Утверджувалась та й утверджувалась, мабуть, у думці, що не буде вже ані дітей, ані доброї вісті про них, а утверджуючись, плакала. І згасала плачучи.

Лишенько неждане та негадане! Як же це вона, Миловидка, опростоволосилася так? Про себе дбала, бач, старалась увірувати, що час вигое рани, а християнська обитель дасть спокій і блаженство натовленій людськими кривдами душі. Про те ж, що той самий час підточує в рідній землі віру в повернення Божейка, а з вірою й Божейкових кривних, забула. Та ті ж люди віддали їй усе, до мідниці, до обола, а віддаючи, вірили: Миловидка повернеться з сином; коли ж станеться так, що не віднайде його, прийде і скаже: "Немає Божейка в ромеях. Шукала довго і ревно, а не знайшла".

Ось він, віщий сон, і вся розгадка того сну. Пообіцяла ж сестрі Євпраксії, а затим і матері-ігумені: на найближчій християнській святі прийме вже хрещення. Що ж буде,

коли дотримає слова і увірує таки в Христа? Адже її ніщо вже не єднати́ме тоді з своїм людом, з землею Тиверською. А коли так, стане чужою їм, ніколи не піде вже за Дунай і не скаже Божейковим кривним: "Не ждiть Божейка". Ано, тоді вже назовсім обріже пуповину, що єднала з рідним людом і рідним краєм, замурує себе в монастирських стінах та й лишиться за стінами до скону віку.

Зіщулилась, лякаючись, і ще тісніше вкрилася веретою. Коли розвиднилося зовсім і настав час гнати на пашу корів, не пішла й не стала перед очі сестри-казначей, сестра-казначея змушена була заглянути до неї в келію й спитати, не переступаючи порога:

— Що з тобою? Ти хвора?

А Миловида схлипувала під веретою й не могла спромогтись на слово. На ту оказію нагодилася Євпраксія, збіглися послушниці, і сестра-казначея змушена була змінити гнів на милість:

— Будь вільна, коли так, сьогодні інші поженуть.

Вирекла те своє повеління та й пішла. Зате не пішла сестра Євпраксія. Принесла води, дала попити, зрештою присіла коло Миловиди.

— Святий боже, святий кріпкий, святий безсмертний, — молилася й гладила її, — помилуй нас. Дай нам силу здолати біль сердечний, жалощі та сум'яття. Будь милостивий, господи, всели у серця наші благодать свою.

Уповала та й уповала на божу милість, просила та й просила заступництва, аж поки впевнилася: Миловидка стишується.

— Ти для мене, мов доня рідна, — щиро й довірливо заглянула дівчині у вічі. — Твої болі — мої болі, твоя печаль — моя печаль. Скажи, усе ще боїшся богів своїх?

— Цього разу, матінко Євпраксіє, себе стало страшно.

— Себе?

— Ано. Наснився Божейко. Прийшов і сказав: "Мамця вмирають". А та мамця не чужа мені, матінко Євпраксіє.

Казала та й казала, хто для неї Божейкова мама, які надії покладала вона на неї, чого ждала, сподіваючись, і чого діждалася.

— Сон, дитино, всього лиш сон. Чи то ж можна так близько брати його до серця?

— Як же не брати, коли я завинила перед тією жінкою, правдиво кажучи, зрадила її.

Монашка сіпнулася було перечити, та чомусь передумала і тільки зітхнула тяжко. А вже зітхнувши, заходилася хвалити Миловидку. Бо коли поміжувати добре та зважити все, то вона, Миловида, правдиво мислить і втішає сестру Євпраксію своїми мислями. Гріх обманювати людей, а старших тим паче. Ісус Христос саме цьому вчить. Одна із заповідей його так і гласить: не обмани ближнього свого. І все ж хай задумається Миловида: чи принесе вона своєю правдою добро? Чи не ліпше буде, коли Божейкова мати не знатиме, що сталося з сином?

— Я більше за тебе прожила, більше бачила й відаю, — довірливо казала монашка й гладила-заспокоювала Миловиду. — Тож і речу: вір мені. Вір і знай: ліпше ждати й сподіватися, аніж знати правду, тим паче страшно. Сама поміжуй: ось немає тебе літо,

немає друге, немає й третє. Що думає за такої тривалої мовчанки-невідомості мати? А ось що, дитинко гожа: коли й спіткала когось із двох вас біда, то найбільш ймовірно, що спіткала не її сина, а тебе. Ано, тебе. Була б ти жива, здорова, гадатиме така мати, повернулася б до її порога й сказала б: "Не розшукала я Божейка". А ти не повернулася, тебе нема та й нема... Завваж собі, ще ж і таке може подумати Божейкова мати: діти знайшли одне одного, а прибитися до рідноїземлі чи подати вісточку про себе не можуть. Горе, дитино, не свій брат, горе давно скосило б людей, коли б всевишній не винагородив їх вірою, малою чи великою, а все ж сподіванкою. То чи варто утинати її, рубати під корінь, ту материну сподіванку? І чи гоже мучити себе, терзати душу каяттям?

Помовчала мить і вже по мовчанці додала:

— Я давно приглядаюся до тебе, Миловидко, і певна: чиста вона, душа твоя. Чиста й безневинна. Тож і кажу: збирайся, мабуть, підемо з тобою.

— Куди?

— Слухати службу божу. Сьогодні ти ніде не знайдеш утіхи серцю своєму, лиш там.

— Я ж не прийняла ще вашої віри, як можу?

— Дарма. Господь сказав: я кожному доступний, а вбогому та нужденному тим паче.

І боялась, і огиначася, побоюючись, а проте не могла не послухатися Євпраксії — пішла. Чула, ноги в неї мов камінні, і серце завмерло, і мороз поза шкірою ходить, та що вдіє, коли Євпраксія — єдина опора і захист у цьому страшному й непривітному світі. Не знає, що робила б, як жила б у ньому, коли б не Євпраксія. Потрібна рада — порадить, забракне певності — додасть. А захоче образити чи скривдити хтось, Євпраксія горою стає на захист. Вона їй як мати-заступниця, мати-потішниця і мати-розрада. То як же може не послухатись такої і не піти?

У церкві справді було святково і затишно, від усіх і всього линуло урочисте блаженство — від молитов, що виголошувалися з амвона і підносились до склепіння, ставали гучнішими під склепінням, від блиску золотих оздоб, безлічі світла, що переливалося в оздобах. Та чи не найвідчутніше надавав церковній відправі урочистості хоровий спів на криласі. Такий він був тихий та злагоджений і такий глибинно-зворушливий, що Миловида незчулася, як скорилася йому й полинула услід за ним до незвіданих висот.

Чи довго була полонена відправою, не знає, зате добре пам'ятає мить, коли збагнула: вона чужа і зайва в цьому храмі. Ано, розглянулася й побачила: усі тут при ділі; одні щиро моляться, хрестяться та б'ють поклони, інші підходять до образів, міняють свічки і знову моляться, а вона стоїть мов укопана, не знає, куди подіти себе. Робити те, що роблять інші, не випадає, адже не прийняла ще Христової віри, і стояти без діла теж негоже.

Чула, ніяково їй, така, що обернулася б і пішла. Та як піде, коли поруч сестра Євпраксія, а позаду — монашки та й монашки. Затє коли завершилась відправа, не стала зважати на Євпраксію, обернулася й неприховане спішно стала пробиратися до

виходу. Таке відчуття переслідувало, мовби крала щось і тепер боїться, аби не тикали пальцем і не казали: он пішла з краденим.

Жіноча обитель — не таке вже й привілля. Тож і від людського ока не так просто сховатися. А зараз, як ніколи, хотілося бути самій із собою.

Куди ж подається і де усамітниться? В саду? То він же не довго буде пустельний: сестри відвідають по відправі трапезну й знову залюднять його. І в келії не сховається. Туди прийде Євпраксія, питатиметься, що та як. Ні, ліпшої самотини, як пасовисько, не відшукати, мабуть. Туди ніхто не прийде, там ніхто не перешкодить.

Від монастиря до пасовиська на луках не така вже й далечінь, до десяти стадіїв. І путь не раз сходжена, отож добре знана. Піде нею не вагаючись і не розглядаючись. Може статися, що сьогодні і не повернеться до келії, ночуватиме в забудові біля обори. Не раз уже було так, то чом не має бути й нині? На луках зараз буйнотрав'я, цвітуть, виповнюючи аер, квіти, там — розкіш серцю, привілля мислі. Одразу за луками йдуть поля, далі — пологі і теж вкриті зеленню гори. Коли вийти на ті гори та глянути на полуночний схід, видно, розказують, як темніють в далині інші гори, круті й високі, не скрізь доступні, а вже за тими горами піде знайома їй фракійська долина, сходжена і згорьована, а все ж чимось і рідна. Чи не тим, що вона — відкрита путь у отчу землю, що коли б дійшла до тих гір та перетнула їх, вважай, відчула б себе вдома. Одначе то тільки сказати легко: коли б. Спробуй піди та перетни. Йой, ані снаги, ані статків не вистачить. Чи не через них, ті вичерпані до денця статки, й не зважується полишити святу обитель при теплім ромейським морі. Божейкові ж нічим уже не пособить, а коли не пособить Божейкові, чого має лишатися тут та хреститися? Аби приректи себе на таке життя, що в матері-ігумені, сестри Євпраксії? Аби бути навічно вилученою зі світу і зреченою всіх благ, що дає світ? Йой, та нащо їй і за що їй такі блага? Були б справді соліди, не оддала б їх на обитель тоді ще, як була вельми вдячна обителі за спокій і порятунок, нізачо не лишилася б тут, сіла б на лодію та й попливла б у Тивер. Ба, не сяде, бо не буде чим платити за переїзд. А йти пішою пішаницею теж не зважиться. Одне, не знає путі, що може вивести до Дунаю, а друге, он як довго має правитись, аби дійти. Літо, два, а то й три.

Бідна вона, бідна. Повірила серцю та й подалася в такі далекі й такі непевні мандри. Засіла на своє безголів'я в монастирі й сидить тепер тут, ніби пташка в тенетах. А Божейко ще й невдоволений нею, най і вві сні, все ж прийшов і пострікнув: на кого залишиться Жданко? Йой, таж те ім'я, той жарт-бажання лиш раз і чула з його уст. Не десь-інде, там-таки, на святі Ярила. Весь вечір бігала у парі з Божейком і встигла відчувати себе за ту біганину неабиякою рідною Божейкові. Ще не горнулася до нього і не дозволяла обіймати себе, як дозволяли інші, зате й не соромилась. Куди кликав, туди і йшла, на що спонукав у іграх святкових, на те і зважувалась. І раділа одною з ним радістю, і сміялася одним сміхом, а вже що видом ясніла та щебетала, ясніючи, то йой! Такої ясної та щебетливої далебі в усім молодечім гурті не було.

Не пригадує вже, як сталося, що заговорили саме про Жданка. Здається, домовлялися, усамітнившись, що віднині зустрічатимуться та й зустрічатимуться вже,

аж поки не настане обіцяний Купало, і Божейко запитав, чи стариня не сваритиме її за те.

"Я любя старині, — сказала, — вона добра зі мною, ніколи не сварить".

"Так-таки й ніколи?"

"Присяйбіг. Лише раз і нагримала, та й то не мамця, не татуньо — бабця".

"Бабці жаліють онучат, а твоя нагримала?"

"Бо завинила".

Не вдовольнився, певно, тим, що сказала, помовчав і знов запитав:

"А чим?"

"Лілей нарвала в озері".

"Ов! Чи то така вже провина?"

"Я сама гадала, що ні, а бабця інше повідали. Сказали, дівці не личить бути жорстокою. Лілеї — русалчині діти, пощо вкорочую їм віку? Русалка плакатиме за дітками і може втопити мене при нагоді".

Замислився, зважуючи почуте, а Миловидка користувалася тим, що мовчить, і оповідала далі:

"Я, може, й не сприйняла б тієї сварки так близько до серця, та наснилися ті діти невдовзі. Пливу буцімто на лодії й бачу багато-багато лілей! Простягаю руку до одної — таки ж лілея, біла та пишна, пишна та знадлива, аж серце заходиться від тієї знади. А зірвала — маю в руках хлопчика. Не спинилася чомусь, підпливла, зірвала другу — знов мала хлопчика, третю — знов хлопчика. "Йой, — опам'яталась нарешті. — ІЩо ж це я роблю? Це ж її, русалчині, діти!"

Стою в лодії, тримаю у себе на руках тих діток і не знаю, що з ними вдіяти. І в воду кинути не зважуюсь: живі ж створіннячка, і в себе боюсь лишати".

Божейко кинув тоді на неї бистрий позирк очей своїх і засмутився.

"То недобрий сон, Миловидко".

"Гадаєш, клопіт матиму?"

"Люд так гадає: коли сняться діти — бути клопоту".

Страх як хотіла сказати йому, що віщує той сон насправді, а соромилася. Так дуже соромилася і так ясніла видом від свого щасливого сорому, що Божейко завважив її ясноликість і спинивсь, подивований.

"Чого ти?"

"Бабуся інакше тлумачать той сон"..

"Інакше?"

"Сказали, що в мене будуть лиш хлопчики та й хлопчики, не буде дівок".

"Йой!"—вигукнув потішено і так заіскрив очима, всім видом своїм, що й геть увігнав її в червінь. Схопив, потішений, за руку й повелів бігти до молодечого гурту, що веселився біля вогню.

"Знай, — сказав твердо й довірливо, — так жду вже тебе, так жду! Коли поберемося та матимемо хлопчика, назву його Жданком".

Не діждалися ані дівчинки, ані хлопчика. Потоптали ті наміри-ждання Хільбудієві

легіонери. Потоптали та й зробили прахом. А все ж чому Божейко згадав уві сні саме матір і Жданка? То натяк, що вона, приймаючи хрещення, убиває в собі матір-Тивер, більше того, прирікає на безцвіття плоть, а з плоттю й потреби роду людського? Йой, а хіба ні? Так воно є, так воно й буде. Запакує себе за стінами обителі й нидітиме та сохнутиме, сохнутиме та нидітиме, аж поки не відцвіте її дерево. Чи то ж та благодать, якої хоче, заради якої одважувалась і правилася в чужу землю, ніби у річковий вир кидалася? Та вона ж молода і красна собою, та в ній же он яка сила є і яка може бути, коли не сушитиме себе гризотами, що переслідують через постійні бажання лету і пута, що не дають злетіти. Хай і так: немає Божейка, лада жаданого, зате є вона, Миловидна. Чи то ж правдиво і чи гоже буде, коли сховає себе на віки вічні за кам'яними мурами обителі, не дасть парості-плоду, стане самотньою билиною, котра якщо й знадобиться комусь, то хіба лиш на те, щоб витерти об неї ноги? Має бути вдячна обителі, бо пригріла свого часу, дала шматок хліба й притулок? А чи не занадто велика це плата за хліб і притулок?

Там, за широким Дунаєм, давно прокинулись, певно, поля, покрилися листом дерева, вибуяла під теплим і не спекотнявим ще сонцем трава. А коли вибуяла по луках та узліссях трава, то зацвіли й квіти. О, вона не забула, вона добре пам'ятає, яка духмяність стоїть на луці, коли цвітуть квіти! Дух перехоплює, серце завмирає від солодощів, що п'янять і сп'яняють, тішать і заколисують. А спів пташок над луками... Тут, у ромеях, усе те не лишає її байдужою, є тим єдиним, що скрашує світ і тримає на світі. А якою відрадою і яким блаженством були б ці чари передлітньої повені там, на зелених полях та прирічкових луках Тивері? Коли б знову потрапила туди, та узріла, та впиалась чарами, певно, й забула б усе, що було з нею, гляди, й сказала б сама собі: а світ не такий уже й бридкий, як думається часом.

— Будь вільна, сестро, — підійшла й сказала тій, що замінила її сьогодні. — Я попасу корови.

— Чом так?

— Побувала в храмі, послухала службу божу, то й упокорила в собі дух неспокою, бентеги сердечної. Матушці-казначей скажеш, що я веліла тобі бути вільною.

Послушниця усе ще не йняла віри.

— Зізнаюсь тобі: не вельми хочеться повертатись туди. Коли не цю, то іншу роботу вигадають. Може, надвечір піду вже?

— А коли матушка-казначей гніватиметься?

— Звідки знатиме?

Пасли корів і гомоніли, завертали тих, що йшли далі дозволеного, й знову гомоніли. Коли ж настав час доїти їх, а по доїнні трапезувати купно, і зовсім дали собі волю. Жартували, сміялися, розповідали бувальщини й знову сміялися. Де й поділися сумирність та покора, що були написані на лицах там, за монастирськими мурами. Гляньте, забули й про писання: коли їси, їж мовчки.

— Ти чого так плакала вдосвіта? — схилилася та, що сиділа ближче, й запитала утаємничено.

— Сама не знаю.

— Так слізно плакала і не знаєш? Усе ховаєшся від нас, гадаєш, коли ми іншого роду-племені, то вже й чужі, не здатні прийти й стати на поміч?

— Ба ні, — заперечила щиро. — Це тому, сестро, що певна, ніхто не пособить мені в моїй біді.

— Знаємо, в такій біді, як у тебе, ніхто не пособить. А все ж, може, порадили б чи розрадили якось? Негоже цуратися нас, сестро, мовчати та й мовчати.

Що мала сказати такій? Перечити? Ба, то ж правда: неприязна вона з послушницями. Хай не цурається, все ж неприязна. Знає Євпраксію і тільки Євпраксію, з усіма іншими — аж надто стримана. Веселяться — мовчить, сперечаються — теж мовчить. А доходить до змагання, хто пастиме корів, не бариться вискочити: "Я, сестри".

І таки сказала, чого плакала.

Не вельми йойкали та божкали послушниці, чуючи її сповідь-зізнання: чи то велике диво — сон, а проте, розгадуючи його, були і зичливі, і добрі. Коли ж вгомонилися й пішли кожна в своє діло, та, що заговорила до Миловиди першою, сказала притишено, аби інші не чули:

— Тобі слід якось оповістити Божейкову маму, що сталося з Божейком і з тобою. Інакше не заспокоїшся, усе життя мучитиме совість.

— Як же я перешлю її, вісточку, коли така далечінь?

— Ходи до морського пристанища, питай та розпитуй, може, натрапиш на мореходів, що йтимуть туди, та й перекажеш.

— Йой, хто перекаже, коли Божейкова мама живе далеко в лісі.

— Тоді сама подайся туди.

— Марна потуга, сестро. Попереду он які гори і яка задовга морська путь, а в мене ані соліди.

Порадниця подумала і вже потім повідала свої думи:

— Горами не йди, горами не пройдеши. Прався берегом. Тут путі торовані, та й люд повсякдень вештається. Десь пішо йтимеш, десь станеш, заробиш соліду, другу та й під'їдеши.

Не така вже й мудра була її рада, а все ж запала в серце. А й справді, чи вона не здатна заробити та й їхати, заробити та й знову їхати? Ромейські береги густо заселені. Пристане до рибалок — заробить, піде на поле — знов заробить. Не всі ж мають рабів, а літо — гаряча пора, влітку усім потрібні робочі руки. Багато піде на те літ? Хай і так, зате з кожним літом буде ближче до рідної землі.

Говіркішою і веселішою здавалася увесь той день. А надійшов вечір, сказали, час повертатися до обителі, осмутніла. Це ж прийде Євпраксія й запитає, чом подалася з храму да так, що наздогнати не можна було? А ще ж може нагадати: "Готуйся, Миловидко, наближається день твого хрещення, будеш прийнята в клір". Що скаже їй, коли нагадає? День хрещення наближається і наближається невідступно.

Повернулася пізно й постаралася пройти до келії непоміченою. Ждала, ось-ось

хтось прийде, а ждучи, потерпала. Ніби пташка, що її загнали в клітку. Тому й сіла ближче до вікна, тому й поривалася: бодай думкою бути там, де широкий простір, де розкіш-воля.

"Я й справді, ніби в клітці, коли точніше — в кам'янім мішку".

Кам'яний мішок... Де вона чула таке? Тут, у Фессалоніці? Ба ні, у Вероні. Жінки розповідали їй бувальщину, схожу на казку, та й згадували ці слова: молоду матір, що провинилася перед своїм мужем, замурували у кам'яний мішок.

Чого тільки не буває на білому світі. А все через те, мабуть, що бажання одних стають завадою для бажання інших, що з-поміж людей завжди вишукуються такі, котрим байдуже, на чиєму безлітті зізріватиме їхнє щастя. Аби зізріло, аби лиш мати його! Так повівся з нею і тисячами таких, як вона, намісник Хільбудій, таку, коли не гіршу, долю уготували й тій, що жила давно-давно і, як і вона, Миловида, не побажала бути усладою свавілля і свавільникам.

Свідків тієї осмути, мабуть, і на світі немає вже, одначе в околіях Верони добре пам'ятають: сталася вона невдовзі по тому, як у обводи їхньої землі вломилися готи. Один із привідців того варварського племені по імені Аспар облюбував замкнену довкругніми горами Долину Юпітерової Ласки, сів там із родом своїм і став володарем зелених луків та плодоносних нив обабіч ріки, що витікала з гір. Дива в тім, скажімо, мало — готи затопили собою всі полуночні землі славної колись Римської імперії, стали по суті волостелинами в ній. Та цей, Аспар, повівся таки дивно: змурував в ущелині, що єднала облюбовану ним долину з усіма іншими провінціями імперії, замок і тим відгородився від неї. У замок, як і в долину, хай і не всім, все ж можна було проникнути з дозволу волостелина чи його сторожі, з долини ж не дозволялося виїздити, надто людові, що опинився під п'ятою Аспара і його роду. Мабуть, саме тому веселу й щедру колись на злаки Долину Юпітерової Ласки стали називати Долиною Сліз, а гота Аспара — волостелином-відлюдьком. Про подобу його, як і про повадки у відособлених від світу володіннях, розповідали таке, від чого серце бралось холодом. І потворний він, казали, і нещадний такий, що проти ночі згадувати страшно. Хто мав перед ним якусь провину і потрапляв у зв'язку з цим до замку, той звідти не повертався вже. Чому такий, ніхто достеменно не знав. Лишалось догадуватися, а догадки всякі бувають. Одні подекували, ніби Аспар малим ще був викрадений вовками й ріс певний час серед вовків, годувався молоком вовчиці, через те такий лютий та нелюдяний; інші казали, що то неправда, виростав він, як і всі діти, серед людей. Провинилася перед богами мати його й була покарана за ту провину сином: позаздрила, коли ходила непразною, тілесній ліпоті дівчини-поселянки, приревнувала до неї мужа свого і, лютуючи з ревності, нацькувала на те дівча псів, хотіла бачити нещасну потворною, а сталося так, що народила потвору. Боги нещадні до тих, хто носить в утробі дитя і сіє злобу чи смерть. Отож і помстились на ній — надали дитині псину подобу. А на світі не було ще такого, щоб потвори виростали добрими. Не було й не буде. Потвори заздрять людям, наділеним здоров'ям, щастям, ліпотою чи просто людською подобою. Через те й помщаються нещадно. Вірити цій, останній, гадці допомагав і сам Аспар: не було такого

випадку, щоб він виїздив на люди без маски. Таке подейкували про гота-відлюдька поза Долиною Сліз. Що думали й казали про нього в самій Долині, те лишалося таємницею. Єдине, що вдалося почути, — загадковий волостелин понад усе полюбляє лови і здебільше буває на ловах. А ще до смаку йому хмільні напої, не розминається і з молодими жонами свого володіння. Котру вподобав, чинячи лови, та не минає вже його тенет: або ж гуляє-бенкетує з уподобаною вродливицею по затишних медушах, або бере на седмицю-дві до замку. Бо він — волостелин у Долині, його бажанням ніхто не сміє перечити.

Патриції сусідніх провінцій і дивувалися тим поведкам, і жахалися їх. Тому й обминали володіння гота десятою дорогою. Та, видно, не завжди обминав він їх, бо коли не в однім, то в іншій селищі почали об'являтися чутки: бачили там і там. Те багатьох примусило загадатися: чому? Не загадався лиш префект найближчої з Долиною Сліз провінції — він надто твердо почував себе, щоб страхатися появи гота. Так і сказав, коли доповіли йому: "Ну й що? Повинен же він вилізти колись із своєї берлоги й шукати з нами спілки. Не чули хіба, не знаєте: нині до того йдеться. Король готів-завойовників усвідомив нарешті: він не підкорить собі імперію, доки не знайде спільної мови з патриціями імперії". Та оманливою виявилася його твердість, як і безпечність: Аспар менш за все зважав на наміри короля. Опинившись за межами Долини Сліз всього лиш з цікавості, натрапив він поблизу одного з сусідніх замків на писану вродливицю і не міг уже втримати себе від спокуси побачитись із нею вдруге. Забув, поборений тим бажанням, про лови, забув і про молодих жон свого володіння. Вночі допізна гунав громіздкими чадигами в горішній клітці свого замку, а надходив день, сідлав коня, брав надійний супровід і правився туди, куди кликало серце. Раз, вдруге і втретє отак. На лихо, довідався: то донька самого префекта Руфа. Бо таки бачив її, як правилася у супроводі вітця свого до сусіднього селища, бачив і тоді, як прогулювалась у самому замку в супроводі якогось вельми запопадливого молодця. Хто знає, чи й зважився б на щось, коли б не пересвідчився за четвертими відвідинами володіння префекта: у доньки його і молодця, що в'ється коло неї, йдеться до злюбу. А пересвідчивсь — не став вагатися: взяв із собою ватагу мужів та й викрав доньку префекта, правдивіше, відбив її в охорони, що супроводжувала Корнелію в гості до нареченого.

Челядь поспішила, ясна річ, доповісти патрицію: сталася біда, налетіли в путі прикриті масками воїни, відтіснили сторожу і, прихопивши з собою Корнелію, зникли в лісових хащах. Люцій Руф мав би розгніватись на бевзів, які дозволили таке, та не до гніву було. Він догадувався, хто ті, що в масках, а догадуючись, холонув серцем. На таке здатні лиш готи. Не хтось інший, тільки вони! І коли догадка його правда, донька потрапила в руки найлихішого з них — відлюдька.

Недовго німував, вражений страшною вістю, кинув клич, зібрав під свою руку всіх, кого міг зібрати, й пішов по сліду. А слід вивів таки в Долину Сліз.

— Це тут моя дитина, — карався підозрою й не хотів вірити власній підозрі. — Це Аспар, отой гот-відлюдько посягнув на Корнелію. Що ж вдіємо, як зарадимо біді?

Знайшлися такі, що покладали надії на короля: він і відлюдькові вправить мізки. Та

їм одразу ж заперечили: коли то буде? Корнелію слід визволяти негайно.

— Маємо обступити відлюдька в його лігві, — казали префектові, — і такою силою, котра примусила б зважити на нашу вимогу. Так і скажемо тому готові: не поверне Корнелії — покличемо сусідів, усім хрещеним людом підемо на нього. І горе буде тоді його прославленому безбожними ділами замку, горе й тим, кого дістанемо за його стінами.

Остання порада видалася патрицію Руфу слушною, і він підступив до Аспарового замку, зажадав побачення з волостелином міжгір'я.

Аспар не явив за цим разом гордині, одначе виїхав із воріт не сам — гінця свого вислав.

— Володар наш, — сказав гонець, — радий бачити патриція в своєму замку яко гостя і приятеля.

— Ми не гостити приїхали, — не спокусився префект на запросини. — Хай волостелин Долини Сліз скаже, нащо він чинить у наших володіннях розбій? Де наша донька Корнелія?

Там, у замку, як і раніш, не барилися, розчинилися по якімсь часі міцні дубові ворота і з них виїхав ладний собою, при броні і в пишнім убранні муж. Його супроводжували не менш ладні і теж закуті в броню воїни.

— Патрицій має всі підстави гніватись на мене, — мовив той, що стояв попереду всіх, — і все ж я просив би його бути милостивим до вільного від злюбних уз мужа, якому минає вже тридцять літ.

— З ким я бесідную?

— З Аспаром, володарем замку і міжгір'я, що за замком.

Між тими, які виїхали з воріт, і тими, котрі стояли перед воротами, запала німотна тиша. Одні ждали, що скаже вітець Корнелії, інші дивувалися почутому й відмовчувались, дивуючись: той, що назвався Аспаром, був воїном-миловидком, таким красним собою, що після всього чутого й перечутого про нього годі було й вірити, ніби це він.

— Я об'явився тут не для того, щоб роздавати милості. Питаю про інше: як сусіда смів посягати на помовлену вже дівчину, на моє, зрештою, право, право батька і волостелина? Де моя донька? Що з нею?

— Корнелія в мене, достойний. А взяв я її тому, що вподобав і хочу, аби була мені жоною.

— Може, у готів і водиться так — добувати собі жон, як і все інше, татьбою, у нас — ні. Волостелин мав би пам'ятати це, як і те, що я, вітець Корнелії, не волю мати зятя з чужого племені.

— Зате воліє Корнелія.

— Неправда! У доньки є наречений, вона дала вже згоду стати його жоною. Про яку волю може йти мова, коли дівчину взято силою?

— Хай патрицій піде й запитає. Донька його недалеко, вона тут-таки, в замку.

І страхався Люцій Руф, передчуваючи непоправне, і обурювався, ба погрожував

навіть, казав, коли Аспар нині ж, цієї миті не поставить перед його очі Корнелію, він, префект провінції, не знати що зробить із ним, із його замком, з землею, в якій утвердився незаконно тат і промишляє татьбою, а завершив свої погрози тим, що зголосився-таки піти в замок і на власні очі побачити дитя своє.

Аспар дозволив батькові самому, без свідків поговорити з донькою. Правда, і бачив, як зустрілися, і чув усе, про що говорили. Полонянка не знати як зраділа, угледівши вітця свого, та одразу ж припала йому до грудей і розплакалася, як плачуть усі ті, хто втрачає багато, а набуває не знати що. Одначе, коли патрицій Руф сказав їй: "Збирайся, дитино, я прийшов визволити тебе", підвела засмучені очі й запитала: "А чи треба? Хто мене візьме після всього? Певна, Емілій Долабелла перший відкинеться, довідавшись, що ночувала в чужій оселі, побувала в чужих та ще й овіяних недоброю славою руках".

Знову припала до батькових грудей і ще ревніше заплакала. І улещав її патрицій, і обіцяв: біди позаду, дарма, тулилася до нього й ридала, журилась бідою своєю і знову ридала. Коли ж нагадав: час збиратися, сказала те, що й перше: її доля вирішена вже, що буде, те й буде, лишиться з Аспаром.

Розгнівався префект, одначе не так на доньку, як на гота, що став йому з волі випадку сусідом. Громи метав на його голову, а завершив свої погрози повелінням: якщо Аспар хоче мати Корнелію за жону, він має виправдати себе перед хрещеним людом за колишнє, зректися всього ганебного, що було в його колишньому, й обвінчатися з донькою за всіма законами віри Христової.

Не подобалось Аспарові те повеління, хмурився і мовчав. Бо не звик коритися. Досі навпаки було: усі і без жодного супротиву корилися йому. А все ж, коли підвів очі, іншої гадки не було: заради Корнелії і миру з її кривими й Аспар покориться.

Обвінчавшись з найліпшою, що знав досі, дівчиною з аристократичної родини і ставши законним мужем милої серцю жони, Аспар примітно вгомонився, схоже, що відмовився від варварських звичок. Тішився молодю господинею в своєму замку й počував себе неабияк втішеним. Зрештою згадав, що він володар не лише замку, а й долини між гір, й загорівся іншим бажанням — показати Корнелії свої володіння. Возив та й возив молоду свою жону, показував та й показував: і коней, що їх ростили для нього конюші, і угіддя в долині та підгір'ї, все багатство, що мав у обводах свого володіння.

Так минала седмиця за седмицею. На зміну передліттю прийшло літо, теплінь зацарювала в долах, як і в серці господині замку. Та ось настав час ловів — і Аспар розхолодився раптом, все рідше й рідше став засиджуватись біля Корнелії, зрештою зайшов одного ранку й сказав: їде на лови.

— Чи надовго? — поцікавилася.

— Лише на день.

Не сподівалася, що може бути інакше, тому й не стривожилася. "Нехай, — гадала собі. — Не все ж йому бути зі мною. Лови і для вітця неабияка пристрасть. То — друга утіха позлюблених мужів. Чого має відмовляти йому в ній?" А тривога чатувала вже на неї на подвір'ї замку, не загаялася відвідати й замок: Аспар не повернувся ані того, ані

наступного дня. Де ночував, з ким був, лише небо відало.

І засмутилася Корнелія, а смуток не забарився зродити й страх: що коли муж її згадав колишнє і знову вдався до колишнього?

За першим разом визнала за потрібне промовчати, за другим — не змогла вже. Аспар не сам повернувся — з ватагою. Таку вакханалію чинили до світання, що в Корнелії серце обливалося кров'ю, гляди, й головою об мур билася б, коли б не рятівна на всі випадки сподіванка: а може ж, це востаннє? Піде ватага, проспиться її повелитель — і вона ублагає його, зрештою поведе його, аби не робив того більше.

Та ба, не діждалася мужа в жіночій половині замку. Захмелівши, спав він мало не до ночі, а проснувся, знову став на чолі ватаги й повів її за собою.

Корнелія і зовсім змаліла на силі від тієї зневаги, зрештою зібралася з нею й обурилась. Хай знає, коли так: поїде до кривих своїх, сяде під надійним крилом вітця й сидітиме там доти, доки не об'явиться і не вклониться всім та не присягне: більше такого не буде.

Була аж надто рішуча, коли зважувалась, ще більшої рішучості прибрала, як стала перед конюшими й звеліла їм сідлати коня. Ті й послухалися, засіддали, а дійшло до виїзду з володіння — заступили дорогу: не велею.

— Мені, господині? Хто смів?

— Муж ваш, достойна.

Знала, тут проти волі Аспара ніхто не піде, тому лютувала, а лютуючи, шукала рятунку. І таки знайшла його. Помітила серед челядників ласого на дарівщину мужа й не поскупилася привезеним із собою золотом.

— Візьми оце, — показала з рук, — і вволь мою волю.

— Яку, достойна?

— Відвези мене до вітця мого.

Зітхнув челядник й похитав, перечачи, головою.

— То неможливо.

— Коли добудемося до замку моїх кривих, втричі більше матимеш.

— Кажу ж, неможливо.

— Тоді... тоді вивези із замку й покажи, де буває муж, що робить, коли завершить лови.

Челядник переступив із ноги на ногу, ба навіть кривнувся досадуючи.

— Пізно, господине. Удосвіта муж ваш повертається до замку. Хай іншим разом.

Корнелія бачила: хочеться челядникові мати те, що обіцяє господиня, а не зважується взяти, боїться піти супроти волі господаря. Через те не вельми набивалася з дарами. Хай челядник помислить на самоті, хай розпалить у собі вогонь жадоби.

І не помилилася. Челядник прийшов-таки до неї через кілька днів і вивіз непомітно із замку, показав медушу при битій путі, а в медуші — миловиду господиню веселої оселі. Немов метелик, пурхала поміж хмільними мужами, всім усміхалася і від усіх вміла ухилитися. Лише від Аспара не вміла та й не мала бажання ухилитися. Обіймав — піддавалася обіймам, саджав на коліна — сяяла сонцем і знов піддавалася, цілував у

безсоромно оголені груди — сміялась і не перечила.

У Корнелії туман ходив перед очима від образи, ганьби і приниження. Та даремно челядник боявся за неї й застерігав раз у раз: "Будьте мужньою, достойна, не лементуйте і не виказуйте себе. Викажете — біда буде і мені, і вам". Корнелія знайшла в собі мужність стерпіти. Тоді вже, як дісталася стійбища й сіла на коня, оперіщила його пугою й пустила на всю кінську пору, мовби втікала від самої себе.

Що робила вона, коли повернулася в замок, ніхто не відав. На челядь не показувалася і до ложниці нікого не впускала. Ані того дня, що настав по поверненні від медуші, ані наступного. Не вийшла вона й тоді, як у замку оповістили: володар міжгір'я повертається з ловів.

— Що з жоною? — помітив Аспар її відсутність серед тих, що зустрічали. — Вона хвора?

— Не відаю.

— Як то не відаєш? — спохмурнів.

— Господиня нікого не впускає до себе.

Не став більше допитуватися в челядника, передав коня й пішов до жони.

Бачила, мабуть, як в'їздив він до замку та й чула галас юрби, що зустрічала, — двері не були вже заперті. Щоправда, не пішла назустріч Аспарові і не обняла, як водиться, сиділа і ждала, коли волостелин сам наблизиться до неї.

— Що з тобою, Корнеліє? — стривожився чи вдавав із себе стривоженого. — Чим ти опечалена так?

— Погані вісті надійшли від кривних. Матуся вмирає. Хотіла провідати її, та муж запер ворота, велів не випускати мене, свою господиню, з замку.

Вона таки заплакала. Не так, як за тим разом, як зайшов вітець і сказав: "Збирайся, ти вільна", — все ж ревно і жалісно. Так жалісно, що навіть байдужого до жіночих сліз Аспара вразила.

— Про що річ, — не зволікав із речницею. — Хочеш поїхати — їдь. Коли запрягати коней?

— Зараз, негайно. Я й так багато втратила, цілих дві доби б'юся, мов пташка в тенетах, а випурхнути не можу.

— Збирайся, коні подадуть.

Вийшов і дав челяді своє повеління — лаштувати колісницю для дальньої путі. А поки лаштували її та впрягали коней, покликав до себе тих, хто охороняв у його відсутність ворота.

— В жони моєї був хтось із сусідньої провінції?

— Не було.

— Як то не було?

— Бо не було. Ворота охоронялися, ніхто не в'їздив у них за останні п'ять діб.

— То, може, жона моя посилала когось до матері?

— Таке теж відпадає. Жоден вершник не виїздив із міжгір'я.

Волостелин пильно приглядався до привідці сторожі. А те не обіцяло втіхи..

— Як же господиня знає, що в неї нездужає мати? Духи принесли їй ті вісті чи як?

— Про те відомо лиш господині.

Аспар хмурився. Видно було: його роздирають сумніви, а чи правдиві вони, не знав.

— Іди, — повелів зрештою охоронцеві. — І моли бога, щоб справді було так. Бо коли довідаюся, що таки приїздив хтось до неї чи виїздив із міжгір'я, начувайся.

Пождав, доки вляжуться зворохоблені думки, й спрямував стопи свої до жони.

— А що з матір'ю?

— Казала вже: недужа.

— Питаю, який недуг? Невже ті, що були в тебе, не сказали?

— Казати не казали, та оповістили страшно: матуся наснилася мені в чорному.

— Ах, наснилася! — ніби аж зрадів Аспар. — Тоді складай, жоно, свої речі і лишайся вдома.

Корнелія всього, видно, сподівалася від свого відлюдька, тому не вельми й здивувалася. Зате обурення її дало нарешті про себе знати.

— Я, здається, не продана тобі!

— Зате обвінчана зі мною. Сама того хотіла, отож і будь нею, в усьому покірною жоною.

Жінка є жінка, коли вже розлютиться, не бачить, де двері, а де вікно.

— Ти... ти забуваєш, — позеленіла зі злості, — що я не беззахисна, що мені досить кинути клич — і на поміч прийде сила, перед якою не вистоять ані твої ворота в Долину Сліз, ані твій замок.

Темнів і Аспар на лиці.

— Ти спершу кинь його, клич! — мовив не без погорди. — Замок он який, звідси швидше до бога докликешся, аніж до батенька.

Корнелія націлилась було крикнути: "Я докликусь!" — та втрималася. Нащо казати такому? Чи вона не донька знаного в краї префекта, чи не відає: мовчання — золото, хто мовчить, той двох навчить.

Найперше, що вдіяла, коли муж від'їхав із замку, поклікала до себе випробуваного вже на дарах челядника.

— Я знов про те ж: треба вибратися якось із міжгір'я.

— Може, й треба, та як?

— Муж ліпше за мене знає Долину Сліз, отож хай розкине розумом і знайде спосіб. За те матиме втричі більше, ніж мав.

Челядник так гірко кривиться, ніби з'їв щось бридке.

— Достойна, я ж бо казав уже: це неможливо.

— Чи звідси один-єдиний вихід?

— Таки один, через ущелину, що проклала ріка. Більше немає ні входу, ні виходу, кругом непрохідні гори.

— Одначе ж поселяни Долини Сліз, купці інших провінцій їздять же якось.

— Лише через ворота і тільки з дозволу сторожі.

— Ну а коли переодягнуса й приберу подобу купця чи поселянина, візьму з собою

челядь, товари?

— На виїзд слід мати знак від волостелина, без знака не випустять.

Корнелія то німувала, дивлячись на челядника, то схоплювалась і металася по терему, ніби загнана в кліть звірина.

— То, може, тебе хоч випустять?

— Того теж не варто робити. Я близько стою коло вас, волостелин може догадатися, чому мені заманулося їхати з його володіння, й перешкодити нам одразу ж або пізніше розкумекати, чого їздив, і скарати мене на горло. У нього іншої кари немає.

— То що ж радиш зробити? Як повідомити вітцеві, аби прийшов і визволив мене з біди?

Челядник замислився.

— Дайте, достойна господине, час. Не може бути, аби старий Тріарій не знайшов для вас рятунку. Коли не в замку, то поза замком, а підшукаю для вас вісника.

Він зібрався вже було йти, та одразу ж і передумав.

— Маю для вас два попередження.

— Кажі.

— Перше з них: майте терпіння і зробіть усе можливе, аби не виказати себе волостелинові ані устами, ані очима, ані вчинком.

— За те можеш бути певний. Я — донька префекта, маю добрий вишкіл таємних зносин і змов.

— Коли маєте такий вишкіл, то мусите знати: усе, що кажете тут, чують сторонні вуха. Не бійтеся, — застеріг, — в даному разі ті вуха мої.

Кориелія примітно дивується й німіє дивуючись.

— І друге, — не зважає на її подив челядник, — усе це дорого коштуватиме.

— Кажу ж, і ти, і знайдений тобою вісник будете винагороджені достойно. Захочете, покинете разом зі мною Аспарове володіння, житимете, будучи багатими людьми, десь-інде.

Чи то челядник так добре знав Аспара і хотів приспати його пильність, чи йому справді не таланило знайти людину, котра вволила б волю господині замку, побачення з таємним вісником не було та й не було. Самого Тріарія бачила щодня і бесідувала з ним мало не за кожним побаченням, тільки не про те, чого ждала від свого повіреного.

"До чого я дожилася, — журилася. — І честь, і совість, і життя моє залежить від якогось раба. Захоче — врятує, захоче, — погубить. Ба як дозволяє собі поводитися з господинею: грається, мов кіт із мишею".

Ходила по терему — приглядалася до челяді, виходила на подвір'я — знов приглядалася, де з ким ставала навіть на розмову, питала про люд, що живе в Долині Сліз, про торги та виторги, а вже потім — з яких земель привозять сюди товари, кудюю правляться, коли їдуть у Долину, кудюю — коли виїзять із неї. І таки пересвідчилася: із міжгір'я, крім ріки й ущелини, прокладеної рікою, немає ні входу, ні виходу. Вона — єдина надія знову стати вільною.

Геть змаліла від тієї певності духом і схильна була вірити вже: іншого рятунку

немає, доведеться падати своєму мучителеві до ніг і слізно благати, аби відпустив до отця-матері, тим паче, що благати є чого: вона що не день, то більше переконується: непразна є, понесла від свого зрадливого мужа дитя.

Гляди й змушена була б унизити себе колінкуванням, та не дійшло до того: Тріарій прийшов якогось із найсум'ятніших для неї днів і сказав: розшукав мужа, котрий зголошується виконати повеління господині замку.

— Хто він і чи може вийти за гірські обводи?

— Може, достойна, бо є чоловім охоронцем торговця крамом і має дозвіл на в'їзд і виїзд.

— Клич його до мене.

В усьому покладалася на челядника і неабияк довіряла вже челядникові: де ж пак, як мудро все передбачає, як не по-рабськи тверезо мислить. А спати не спала тієї ночі, сиділа й ждала мужа, який повезе її кривим вість. Коли ж з'явився він і запевнив: таки повезе, не вагалася, зняла з руки й поклала на шкарубку його долоню перстень з родовим гербом.

— Передаси цього персня, — повеліла, — і доста. Вітець знатиме, що робити.

— Коли ж запитає, що сказати?

— Скажеш, немає більше терпіння, хай прийде й забере мене.

— Буде зроблено, достойна. Ну, а...

— Плата ось, — подала золоту вежицю. — Винагороду ж матимеш там, у вітцевім замку.

Знала, до кривих не така вже й далечінь. Хай піде кілька діб на те, щоб вибратися її посланцеві з Долини Сліз, хай ще одна доба спливе, доки добиратиметься він до вітцевого замку та шукатиме способу побачитися з кривими, за три-чотири доби вітець знатиме вже, що з його донею, і поспішить визволити її. На п'ятий день, найбільше через седмицю має бути вже тут.

Що надійніше утверджувалася в своїй вірі в порятунок, то обережнішою була. Не принижувалася перед мужем, однак не сварилася з ним. Коли цікавився чимось, відповідала тихо, примітно засмучено і все ж покірно. Та ба, і обережність її не залишилась незаваженою. Присів одного надвечір'я біля ложа й поцікавився:

— Чом така сумна та невесела?

— Ніби ти не знаєш, — сказала тихим, безборонно покірним голосом.

— Невдоволена, що не пускаю до матері? Добре роблю, що не пускаю. Сон неправду провіщав: мати твоя жива й здорова.

— Звідки знаєш, що жива й здорова?

— Я все знаю, Корнеліє. Навіть те, що ти не відмовилася від думки піти під мене, піти й не повернутися.

— Погано знаєш.

— Того не може бути, щоб я погано знав.

— Може, Аспаре. Куди піду і чого піду, коли матиму твоє дитя?

— Ов! — пробудився, ба зрадів навіть. — І то є правда?

— Настане час, пересвідчишся.

Повірів. Присяйбіг, повірів і відчув себе чи то присоромленим, чи то неабияк щасливим. Заяснів на виду, деś поділася завжди наявна в ньому твердість духу, одвага та рішучість. Замість них пробилась і заясніла на виду хай не пишним, все ж помітним квітом людська прихильність, хотілось вірити, що й доброта.

"Невже я помилилася, взявши під сумнів його подружню вірність? — завагалася Корнелія. — Ба ні, того не може бути. Жіноче серце багато і далеко бачить. Воно не запротестувало б так гаряче, коли б не нагледіло за тими обіймами з медушницею хтивих помислів і підлої зради".

Мабуть, швидко пригасила в собі раптовий спалах прихильності — Аспар простягнув правицю й торкнувся нею її руки.

— Ти не гнівайся за ту мою примху, — мовив примирливо. — Виберемо час і поїдемо до твоїх кривних. Я розумію, ти скучила за ними та й тривожишся тим, чого ждеш і боїшся ждучи, мусиш погасити свою тривогу матусиною радою. Побуду седмицю-другу на ловах та й поїдемо.

Пішов від Корнелії ніби й прихильний, ба навіть вдоволений нею, а Корнелія не почувала себе вдоволеною. Блудливого пса нічим не приручиш до домівки, те й робитиме, що їздитиме на лови, а вона, жона його, нізащо не повірить після того, що бачила, в добропорядність свого мужа. Він тому й захоплюється ловами, що вони дають йому розкіш-волю. Тож і немає чого радіти. І наміру свого теж немає потреби переінакшувати. Прибуде вітець, аби забрати її в Аспара силою, — піде з вітцем, поїде до кривних з Аспаром — теж не повернеться в гніздо розпусника і розпусти. Стане під захист роду свого і не повернеться!

Перед сном думала про це й після сну не могла прогнати від себе нав'язливих думок. І саме тоді, як думки ті стали для неї пекельною мукою, чимось схожими на відчай, до замку завітали торгові люди з віддалених земель і попросилися під захист стін і сторожі.

— Доведеться зачекати господаря, — сказали їм сторожові.

— Є ж господиня. Може, вона дозволить заночувати в замку?

Чи Аспарові довірені не зважилися бути аж надто непоступливими, чи не захотіли виказувати гостям, що господиня їхня не в усьому господиня, помислили, повагалися й таки уступили з дороги: ідіть, питайтесь.

Не будь Корнелія така сподівана та увірувана, що поміч прийде, мабуть, виказала б себе: коли прочинилися двері і на порозі стали гості з далекої землі, пізнала серед них Емілія Долабеллу, того самого, що був обранцем її серця і мав стати утіхою-мужем.

І радість, і бентега, видно, неабияк озвалися в серці — не втрималась, опустила очі. Коли ж опам'яталася й похапливо звела їх, то дивилася вже, як і належить дивитися жінці, котра стала на місце мужа свого й вирішує важливі родинні діла.

Емілій Долабелла!.. Як він упадав коло неї, як ждав тієї днини, коли батьки домовляться остаточно й вирішать долю своїх взаємно прихильних і, ніде правди діти, взаємно жадаючих злюбного часу дітей. Земля італійська, переживала смутні часи, по

її долах і горах розгулювали варвари, глумились як хотіли і над ким хотіли. Тож Люцій Руф, вітець її, й шукав серед сусідів союзників, а знайшовши, неабияк зрадив: префект сусідньої провінції Долабелла має старшого на кілька літ за Корнелію сина. Коли поєднати його з Корнелією злюбними узами, сила патриціїв подвоїться, а з тим прийде і певність: варвари натраплять на посилений опір і вгамуються.

Вони й вгамувалися ніби, та не всі: від Аспара вітець не уберіг свою дитину..

— Достойна, — порушив тишу привідця сторожі. — До тебе завітали торгові люди з далеких земель. Просьять дозволу на захист і торг.

Кивнула, зголошуючись вислухати гостей, і вже потім сказала сторожовим:

— Залиште мене з ними. Потім, як розпитаюсь та визначу, яку частку виторгу треба взяти на користь господаря, покличу.

І вже як сторожа виходила й причиняла за собою двері, звернулася до гостей:

— Звідки бог привів і з якими товарами?

— Здалеку, достойна. — Емілій помітив її застереження: тут усе чують, і мовчки передав той самий перстень, що його вручала Корнелія своєму гінцеві. — А товари у нас всякі: наші і заморські — гішпанські, візантійські, ба навіть китайські. — І вже тихо, аби чула тільки Корнелія, додав: — Будь наготові, виїжджатимемо з замку, вивеземо тебе, прикриту поклажею.

Видно, не знала, що сказати на те. Дивилася широко відкритими очима і мовчала.

— Приходь, володарко, сама побачиш, які маємо товари, собі підбереш те, що душа бажає.

— Гаразд, я прийду. Тоді вже й мито визначимо. А дозвіл на торг, як і на пристанище в замку, даю зараз.

Пождала, доки вийдуть, і вже потім подалася на свою половину. Упала зраділа а чи знесилена на ложе й прикрила обличчя руками. Боже, допоможи їй! Сам Емілій приїхав. Чуєш, святий боже, сам Емілій! А коли так, він не зрікся її після всього, що сталося, він затим і прибув, аби вирвати свою Корнелію із лабет гота Аспара, цього варвара з варварів. І якщо не зрікся досі, то не зречеться й тоді, як вивезе за обводи Долини Сліз. Коли б тільки розумно вчинив та зумів перехитрити самого Аспара. Коли б тільки зумів!

Того дня не пішла на торжище — хай Аспарові послухи пересвідчатся: вона — достойна жона у свого мужа, лише для чемності сказала: прийду і гляну, насправді ж не йде. А вже як присплять себе, вийде поглянути на товар, придбає щось для годиться й домовиться з Емілієм, коли приховають і вивезуть її із замку.

Аспара, на щастя, не було та й не було, і це утверджувало змовників у певності: задумане станеться. Емілій шепнув, коли вибирала товар:

— Я навмисне продаю товари по завищених цінах. Як тільки побачу, що покупців немає вже, постараюсь домовитися з сторожею, аби випустила з Долини Сліз.

— Чи випустить — ось біда, — засмутилася. — Тут суворий закон: на в'їзд і сторожа може дати дозвіл, на виїзд — тільки Аспар.

— А я задобрю її донатіями, — весело пообіцяв Емілій. — Так задобрю, що й про

закон забуде.

— То було б преліпо. І все ж готуйся, Емілію, до гіршого. Аспар ось-ось може нагрянути.

— Аби того не сталося, завтра готуватимусь уже до від'їзду.

Он як хотіла, щоб сталося саме так, як він мислить собі, а певності, що станеться, все ж не було. Надто багато сумнівів навалювалося, коли давала простір мислям: і сторожа може не пристати на те, щоб випустити гостей без дозволу господаря, і муж може нагодитися й сказати їй: "Будь при мені". Що вона вдіє тоді і як може зробити все за одну ніч: і мужа приспати, і до Емілія втекти, і між поклажею сховатися?

Погані передчуття завжди не безпідставні. Завтра вдосвіта мала втікати з замку, а сьогодні пополудні Аспар повернувся з ловів, і все пішло шкереберть: Емілієва домовленість із сторожею стала недійсною, за дозволом мусив іти тепер до Аспара, а йти одразу ж по його приїзді не випадало якось, тож і від'їзд слід було відкласти на день, а то й на два.

Дозвіл на від'їзд Емілій ухитрився брати в присутності Корнелії, щоб вона чула і знала: на неї чекають цієї ночі. Має так обернутися, аби з усім упоратись: і мужа приспати, і серед товарів на хурах Емілія сховатися до світання.

Вона й упоралась. Одним заморочила покорою голови, іншим залила хмільним очі, ще іншим напустила туману і опинилася біля Емілія, здавалось, непоміченою. Та ба, то тільки здавалось. Коли настав ранок і на кам'янистій путі заторохтіли хури торговців, челядник Тріарій вломився, мов навіжений, до Аспарової опочивальні і крикнув, осилуючи страх:

— Володарю! Жона твоя зникла із ложниці. Вели перевірити хури торговців, поки не покинули обводи нашого володіння. Боюсь, чи не втікає вона з ними.

Все інше робилося швидко і надійно, як і належить робити вишколеним татям: оточили кіньми хури, пов'язали, не давши опам'ятатися, тих, що сиділи при товарах, розкидали крам і не забарилися, ясна річ, поставити перед очі волостелина Корнелію.

— То це така твоя подружня вірність? — нахмутив брови і схолоднів видом Аспар. — Глядіть на неї, втікає з іншим, мене, мужа свого, сміє ганьбити.

— Не тобі говорити про подружню вірність, — прогнала нарешті страх і зібралася з думкою Корнелія. — Згадай медуші, що є на ловчих путях Долини Сліз, і п'яні оргії, які влаштовуєш там із шлюхами-медушницями.. Думаєш, не була біля них, не бачила, не знаю?

— Віднині не бачитимеш і не знатимеш... З ким утікала? З ним? — показав на Долабеллу. — Сміє називати когось шлюхами. А сама?

— Вона втікала до кривих своїх, — виступив наперед Емілій і заслонив собою Корнелію. — І втікала тому, що не хоче бути щоденно зраджуваною мужем своїм. Не вона — ти опорочив подружню вірність і подружню честь!

Аспар став схожий на сірий камінь при битій путі.

— Те, що дозволено мужу, — мовив з погордою, — те не дозволено його жоні. Замурувати. Отам, — показав на скелю, що височіла поодаль, над битою путтю. —

Видовбайте їм у камені домовини і замуруйте по самі уста, аби всі, хто їхатиме тут, бачили і знали: так карають у нас, готів, непокірних і зрадливих.

Емілій Долабелла був замурований того самого дня, як майстри видовбали для нього кам'яну домовину. Те саме ждало й Корнелію, та за день до покарання до волостелина прийшли старійшини роду й сказали:

— У неї під серцем б'ється твоє дитя. Не гоже карати таку, привідцю. Нас проклене люд довкружний, супроти нас може повстати весь хрещений світ.

Аспар пильно дивився на старійшин, схоже, що вибирав, на кому з них зігнати зло.

— А що вам до люду і його проклять? Тут я господар і судія, більше ніхто, чули!? А щодо жони моєї... щодо жони таке скажу: хай буде ні по-моєму, ні по-вашому: зачекаємо, доки народить дитя, а тоді вже й скараємо. Та більше не приходьте до мене з благаннями про помилування. Воля моя була й лишається непохитною.

Старійшини й не приходили більше до нього. Не благала й Корнелія. Навіть вітця свого не силилася вже покликати на поміч. Дивилася з темниці на знадливий осінньої пори світ і сумувала. Коли ж нагадали їй: "Може, переказати щось кривим? Звірся і скажи, що?" — подивилася жалісно й мовила: "Не треба, я вже звірялася. Он чим завершилося все. Емілія скарано і мене скарають".

Йшли від неї й гадали собі: "Вона не доживе до того дня, коли почує крик немовляти. Он яка плоха. Пити ще п'є, а їсти — в рот не бере. Правду про таких кажуть: сохне, ніби дерево без кореня"..

Та Корнелія дожила-таки до визначеного дня і крик маленького свого почула. Ба, одмінилась почувши: і усміхнулась, і заясніла, їсти-пити попросила. "Яка я рада, — сказала тим, що ходили коло неї. — Не сина — дівчинку народила. А дівчинка продовжить мій рід — не його".

Коли ж настав час вести її до скелі, розглянувшись, мовби питала: "Так швидко?" — і осмугніла враз, мовчки пригорнула до себе дитя своє та й пішла, куди вели.

— Низький уклін тобі, Емілію, — сказала, як наблизилась. — Ось ми й станемо з тобою в парі, тільки не під вінчальним — під кам'яним вінцем. Не нарікай на мене, мій єдиний, мій бажаний друже. Бачить бог, я не хотіла цього.

Уклонила ще раз і до майстрів:

— Чула я, володар ваш звелів більше не звертатися до нього і не просити за мене. За себе й не прошу, а за дитя моє можна?

Майстри знітилися і промовчали. Лише один із них, наймолодший, не сховав очей.

— Кажи, жоно, чого просиш.

— Зробіть так, аби в домовині моїй, в тім самім місці, де впираються у камінь груди, були віконця-прозори. Бодай маленькі. Хотіла б, щоб приносили до мене дитя моє, щоб воно й через камінь могло ссати мамині груди.

Майстри вволили її волю — поробили віконця. І няньки послухалися, понесли дитя до замурованої матері раз, понесли вдруге та й далі змушені були носити. Бо дівчинка не брала чужих грудей. Сам Аспар шукав для неї молочниць — дарма, плакала і відверталася. Коли надходив час годувати дитину, від скелі чувся тужний і

зворушливий спів Корнелії, такий зворушливий, що всі озиралися на нього й німіли. Ті ж, кому належало дбати про дитя, несли й годували його молоком матері через віконця-прозори.

За седмицю-півтори співу не стало чути — чи то відпала в ньому потреба, чи Корнелія геть ослабла й позбулася голосу. А молоко текло з грудей. Текло усі ті дні і місяці, доки потребувало його осиротіле дитя, не переставало текти й тоді, як груди в замурованої матері стали кам'яними. Он який грізний був Аспар із тими, хто так чи інак дозволяв собі являти непокору, а й він не міг примусити рід свій мовчати про те диво. Хай не одразу, хай пізніше чутки про нього все ж випурхнули за обводи Долини Сліз і стали набутком всіх. Отож жінки, яким доля не дарувала здатності годувати власних дітей молоком, і понині йдуть до Корнелії як до своєї покровительки, матері матерів, всеблагої зцілительки і годувальниці. Йдуть і благають у неї заступництва, черпають із грудей-джерела живодайну силу для себе.

...Мабуть, аж надто далеко втекла Миловида від монастиря, келій монастирських, не почула ходи тих, що зближалися з її кам'яним затишком. Тоді лиш отямилась і обернулася, як прочинилися двері й через поріг переступила мати-ігуменя в супроводі сестри Євпраксії.

— Мир з тобою, дитя людське. — Ігуменя піднесла білі пучки й осінила ними послушницю християнським знаменням. — Чом так довго не спиш?

— Сон не бере, матінко.

Миловидка стала на коліно й поцілувала ігумені руку... "Чого вони? — думала, поки схилялась та цілувала. — Такпізно і вдвох. Присяйбіг, всього могла сподіватися, тільки не сих відвідин".

— Сестра Євпраксія сказала: сумніви й сум'яття усе ще не полишають тебе. То правда?

— Далебі, що так.

— Ти ж казала: згодна вже прийняти віру Христову, а опісля плакала, кажуть, чуючи себе винною перед родом своїм.

— Бо таки чуюсь винною, матінко.

Мовчить ігуменя. Дивиться вивчаюче і мовчить.

— Не перечу, діти мають бути вірні й віддані своїм батькам, — мовила переогом і сіла. Її приклад наслідувала і Євпраксія. — Одначе ти, дитино, приймаючи віру Христову, не робиш противного батькам своїм діла. Чи відаєш, чого так? Бо робиш добре діло. Хто знає, може, саме твій приклад і наверне їх на путь істинний.

Казала та й казала, яка вона щедротна й душеспасительна, віра Христова, яке блаженство чекає тих, хто усвідомить суть сеї віри й прийме її не з примусу — серцем. Тож і її, Миловидку, ніхто не силує. Най приходить, як перед сим приходила, в храм, най слухає церковні відправи. Таїнства богослужіння підносять дух людський, дають простір мислі, а вже мисль у єднанні з піднятим до висот мудрості духом, дає прозріння.

Миловидка рада була, що їй не нагадують: ти обіцяла прийняти нову віру тепер ось,

більше того, в неї не допитуються, коли прийме, її всього лиш переконують. Через те сиділа й слухала, була така уважна до того, що казала ігуменя, й така прихильна до ігумені, що навіть її, наймудрішу серед сестер обителі збила з толку.

— Слова мої, сподіваюсь, не стануть голосом волаючого в пустелі, — підвелася наставниця й поклала м'яку свою длань на голову послушниці. — Ти прислухаєшся до них і робитимеш так, як кажу. Правда?

— Ано. Я матінку-ігуменю поважаю. Я вельми вдячна їй за притулок і порятунок. Ось тільки...

— Що тільки?

— Засумнівалася я, матінко, що навіть прийнявши Христову віру, зможу залишитися в обителі, що віра буде мені порятунком.

— Отак? — неабияк збентежилася ігуменя і знову сіла. — Чому засумнівалася? Що змусило тебе засумніватися?

— Багато чого.

І дівчина розповіла своїм наставницям усе, що передумала сьогодні, і чи не найдетальніше — що думала перед їхнім приходом.

— Скажіть, — розчулено зазірала то одній, то другій у вічі. — Чи то ж по-божому буде, коли я зречуся світу й анічогісінько не залишу для землі своєї, роду свого, якщо хочете — для світу? Чули, Корнелія замурована в камінь була, а все ж дитя своє годувала. А я, як видите, жива, при силі та здоров'ї. Як можу сидіти за мурами й знати: сіла на віки вічні, для мене у сім світі нічого нема і я нічого не залишу світу? То ж мука, матінко, і гріх, певно, неабиякий — так окрадати себе самочинно. Піду я, достойні, між кривих своїх. Де житиму і як житиму — не відаю, одначе піду. Плоть кличе, земля кличе. Не здатна я бороти в собі те, що дала мати-природа.

— Нечестивка! — втратила терпець ігуменя і, скинувши з себе машкару благочестя, схопилася на рівні, стукнула, що було сили, патерицею. — Поганка! Ноги мала б лизати нам за те, що підібрали, повержену відчаєм, дали притулок тілу і спокій душі, а вона нарікає на обитель, у неї гріховність плоті на умі. Пріч звідси! — показала на двері. — Зараз же, сієї миті! Аби й духом твоїм не пахло. Була й лишилась поганкою, пріч!

XIII

Хорс аж надто щедрий цього літа. Де той Купало, а вже смажить і смажить нестерпно. Коли б випадали дощі, не так відчутно було б спекотняву. Та де вони, ті дощі? На весь океан-море жодної хмарини. І седмицю, і другу, і третю без одмін. Як день — так і спекотнява, як день — так і спекотнява. Сьогодні, видно, те саме буде. Щойно знялося над овидом сонце, уже й припікає. Горить під його гарячими стрілами засіяна ратаєм нива, маліють ріки й никнуть на луках трави. Правда, ще можна було б знайти остуду в лісі, там є схованка-затінок від дошкульних сонячних стріл, є якась і травиця. Та після всього, що сталося з нею, Вепровою Зоринкою, самій до лісу заказано ходити, лише у супроводі челяді. А де нині та челядь? Тривога за ниву та худобу гонить її щоденно в ліс, на луки. Бо так велить господиня Веселого Долу: коли вже немає надії на ниву, рятуй, челяднику, худобу, коли не хочеш умерти з голоду.

Та й няньці-напутниці наказано: не потурай Зориниці і не ходи, куди не слід із Зоринкою. А як буде Зоринці — байдуже. Ніби і не бачить ніхто, що їй від того сидіння та нидіння так само почувається, як збіжжю на спаленій ниві: і душно, і спечно. А ще тоскно. Так тоскно, що сльози не раз і не двічі підступали вже до горла й душили намертво. Бо жаль бере і жаль великий. Чому вони затялися, її кривні? Чому не хочуть, аби бралася з Богданком і була вже Богданковою? Усе Колобродом хваляться та возять до Колоброда. А який із того хосен, коли вона знати не хоче тих, що приходять до неї в Колоброді й кличуть до гурту? Ніби не бачать, яка буває, як силує себе, йдучи до чужих і небажаних? Мали б бачити, що Зоринка свого домагається, і даремно погрожують їй: буде так, як тато каже. Є ж бо не чиясь — Вєрова донька і теж може сказати: "Буде так, як я кажу". А втім, хто знає, як буде. Он як хитрують її кривні. Певна, не татей бояться — Богданка. Тому не велять виходити за ворота, тим паче до лісу. Купала ждуть, певні, на Купала доня їхня не ухилиться: котрийсь із родовитих тиверських отроків викраде її та й візьме злюб. Тоді вже мало важитиме те, що не хоче, візьме під своє накриття, та й по всьому. Тільки хай спершу візьме. І стариня теж хай спершу примусить свою Зоринку поїхати до Колоброда саме на Купала. Не стане ж в'язати її та везти зв'язану. А по-іншому не буде. Бігме, не буде!

Розчинила вікно в горішній кліті терема, дивиться на торовану путь, що веде від високої загорожі довкола вітцевого оседку у широкий світ, і думає свою невтішну думу. Відтоді, як за нею, визволеною Богданком із лабет осоружних татей, прислали до Черна няню і тим сказали раз і назавжди: примирення не буде, — Богданко не скорився, і тоді, одразу по розлуці з ним, і пізніше виїздив і правив коня до Веселого Долу. Перед ним зачиняли ворота, йому казали: не велено, а він все їздив та й їздив, усе ждав та й ждав її на узліссі. Мала б сказати йому якимось: не тому не виходить, що не хоче, тому, що не може. А як сказати — не відає. Усі тут змовилися проти неї — і мати, і челядь, із друзів ворогами стали. Мусить бути такою, як і вони.

— Поки не вволите моєї волі, — мовила твердо, — не їстиму і не питиму.

— Якої, горлице?

— Аби дозволили вийти до Богданка і сказати Богданкові: най не їздить даремно.

— Ніби йому не казали того?

— То — стариня, а це я скажу.

Няня-наставниця не надала тому ваги, осміхнулася й пішла собі. Коли ж повернулася й побачила: Зоринка справді не доторкнулася до страви, збентежилася й заходилася умовляти.

— Не вигадуй, дівчино, хто повірить, що ти саме так скажеш Богданкові?

— А ти.

— Я?

— Коли не зовсім зрадила ще мене, то повіриш.

— Йой, Зоринка таке про мене думає.

— Піді зі мною, будь маминим послухом при мені, насправді — моїм союзником, то й не думатиму.

— А що скаже твоя мама, коли довідається згодом, що я її зрадила?

— Того не знаю. Те няня має знати. А зараз най піде і скаже: "Не їстиме Зоринка і не питиме, доки не дозволять"..

Що мала робити жінка? І пішла, і сказала Зоринчиній мамі: "Дівка он як страждає, нащо примножувати страждання? Най піде зі мною й зустрінеється з княжичем. Чи від того щось зміниться?"

— А коли зміниться? — Людомила їй. — Чи ти не відаєш, як твердо стоїть на своєму господар і повелитель нашого благополуччя в цій вогнищі?

— Кажу ж, Зоринка не їсть і не п'є. Що робитимемо, коли й далі не їстиме й не питиме?

Няня-наставниця, видно, близько взяла до серця оте "коли не зовсім зрадила". Геть усе переповідала Зоринці: і що думає про її упертість мати Людомила, і як страждає від того, що доня така уперта. Обіцянками бути заодно із Зоринкою, щоправда, не розкидалася, на ділі ж була з нею. А вдвох вони таки укоськали добру від мами-природи господиню.

— Коли вже Зоринка так наполягає, — сказала після триденного доньчиного голодування, — най бачиться з княжичем. Одним лиш не поступаюсь і не поступлюсь: побачення буде не там, де хоче. Як з'явиться Богданко, клич його до терема. Тут, при мені, має сказати те, що хоче сказати.

Зоринка воліла й далі стояти на своєму, та, подумавши, зголосилася. Хоче мамця почути, що казатиме доня Богданкові, най чує. Ано, най чує і знає, то, може, й ліпше буде!

І ось жде-виглядає Богданка, а виглядаючи, викохує в собі ті казаннячка, похваляється та й похваляється своїй мамі і тому, хто крутить мамою, наче буревій самотнім деревом. Думає, як він волостелин на дві волості, то йому геть усе дозволено. А отже ні. Прийде час, довідається: Зоринка і годна, і вдатна постояти за себе.

XIV

Що помітніше вигорала під спекотнявим сонцем ролейна нива і жухла по луках та узліссях трава, то смутнішим ставав поселянський люд і невідворотніше ширилася землею Тиверською його тривога. Що буде, як буде? Не вродить нива — не матимуть хліба, не квітнутимуть трави лісові, дикуша на ниві — бджола не заповнить борті медом. Усе то біда і біда велика. Та чи не найбільша — коли не заготують на зиму сіна й не матимуть чим утримувати худобу. А до того йдеться. Чи про покіс випадає думати, коли травиця ледь животіє. Мало її в лісі, ще менше в лузі. Худоба бігає та й бігає, доки нащипає собі якусь живність. То це посеред літа. А що буде під кінець? Прогнівили богів, не стали угодними для них. Он скільки люду наплодилося і кожен норовить дбати лишень для себе?

Вийде ратай у поле — думає, ходить біля худоби — знову думає, а вже як сховається за видноколом сонце, прийде й огорне землю тепла літня ніч, — не знає, куди й подіти себе від тих дум. Гряде велика біда, щось треба робити. А що? Еге, що?

— Поли і на політті не випадуть дощі, а земля не дасть бодай травиці для корів та

овечок, яко ж і для коненят, — каже жона, чуючи тривоги мужа, — різатимемо худібку та й порятуємо яюсь себе, чада свої від голодної смерті.

— А це виділа? — муж закипає по тих словах, ніби вода на гарячому залізі і тиче під ніс жоні своїй темні від щоденної праці пучки. — Це, кажу, виділа? Вона різала б худобу. Сказано: волосся довге, а розум, як у зайця хвіст. Що матимемо, коли поріжемо її? Як житимеш, згубивши худобу? Та я... Та йдіть ви всі на болота, бескеття, до самої дідькової мами йдіть усі, я худоби не пушу під ніж. Чула? Не пушу!

Такий, що й набив би, коли б жона перечила чи сперечалась. Та де їй сперечатись. Дивиться, налякана, і мовчить, ніби заворожена тим, що чує.

Де двоє, там і бесіда, де троє, тим паче п'ятеро, там і віче. І все про те ж: як буде, що буде? Де і в кого шукати порятунку?

— Треба йти до князя, — радить один.

— Ано, — охоче пристають до тої ради інші. — Треба йти до князя, покликати його на віче й сказати, аби не йшов цього передзим'я на полюддя й не брав із нас данину. Де візьмемо її, що дамо князеві, коли в самих пусто? Окрім пушнини із звіра та набілу з худібки, нічого не буде.

— Таке мовите: окрім набілу. А де він візьметься, той набіл, коли худобі зараз уже немає чого їсти, взимку ж і поготів не буде?

— Що правда, то правда. Маємо зійтися на віче й запитати в князя: з ким залишиться він, коли вимре люд? Чули, не кланятись і не просити — покликати на віче й запитати: "З ким залишишся, княже, коли вимре люд?"

Думка та видалася всім схожою на Перунову стрілу серед темної ночі: висікла вогонь і освітила доли, да так, що й тому, хто мав більма в оці, стало ясно: іншої ради немає, мають скликати віче й казати князеві: "Голод — така ж біда і такий же супостат, як і той, що йде на нас із раттю. Проти того кличеш, ти, проти цього кличемо ми. Ставаймо раменом до рамена та й будьмо єдині, коли не хочемо загинути".

Поселяни були єдині в своїх бажаннях, ото ж не забарився зродитися й клич: "На віче! На віче!" А вже як зродився, не було йому ані стриму, ані впину. Від оседку до оседку і від весі до весі гнали коней вістуні, оповіщали всіх, кого подибували, гудці та волхви, просто собі перехожі люди, не барилися кликати на віче послані між поселян глашатаї.

Вепра застав той клич у Веселому Долі і вдарив по наболілому, мовби вітер по струнах. Люд тиверський кличе князя на віче. Ось вона, жадана мить. Ось коли він візьме Волота за карк і скаже: "Подохни, коли такий!" Варто зрушити камінь, як піде лавина. Ано, це і є та нагода, коли варто зрушити камінь, як піде лавина, а лавина розчавить усіх і все, що стане на путі. І такий камінь є. Він, Вепр, недаремно верстав по Тивері путі, шукав собі союзників та приглядався до людей: такий камінь є!

Події підганяли час, тому й Вепр не гаявся, осідлав ліпшого коня і, вихопившись на нього, погнав до лісу, а лісом — до жертovníка під Соколиною Вежею..

Знав: правитися конем до Перунового дуба чи навіть до загорожі довкола нього — противний охоронцеві жертovníка вчинок. Через те не став напрошуватися на гнів та

немилість Жаданову, лишив коня поодаль, і перш ніж підійти та постукатись у ворітницю, розглянувся й прислухався, чи немає там, за загорожею, сторонніх.

Ворітницю не важко було розшукати — до неї вела стезя, її позначали черепи принесених богові жертв. Уздрівши їх, невільно стишив ходу і кинув позирк очей своїх далі — на дупло розлогого дуба, а вже як уздрів божу оселю, і зовсім укляк: було таке відчуття, ніби став перед самим божеством і має бути покараний за те, що посмів стати. Коли ж зборов-таки в собі почуття перестрахи та прочинив ворітницю, зустрівся віч-на-віч із Жаданом: волхв стояв на порозі рубленої з колод хижі й підозріло пильно дивився на захожого.

— Мир тобі, володарю таємниць земних і небесних, — привітався.

Волхв усе ще відмовчувався.

— Несеш у серці злобу, а бажаєш миру? — прогудів нарешті його гучний, ніби з бодні, голос.

— Де гнів, там і злоба, ано. Та не я висікав її з каменю буття нашого, висікали інші. Окрім того, не на тебе прямую я стріли гніву свого і злоби своєї.

— У божу обитель не гоже нести ті стріли, навіть коли вони призначені для інших.

— А де ж шукати порятунку, коли серце розпирає злоба? Ти, муже, маєш славу провидці й волостелина небесних таємниць, служиш богові і накладаєш із богом. Тому й прийшов до тебе, щоб сказав: де і як шукати?

— Змирись — і знайдеш утіху.

— Я, волхве, Вепр, муж із мужів. Змиритися не можу.

— Гнів твій на князя?

— На нього.

— Я князю не суддя.

— А боги? Зроби так, аби Перун покарав Волота і погасив у мені вогонь мсти, незгасної злоби.

— Боги й без того карають люд, а заодно і князя. Видиш, спалено все, голод іде на землю. Тобі цього мало? Ти більшого хочеш?

— Голод іде не на князя, він не візьме його за карк. А я жадаю помсти саме князеві.

— Боги справедливі, вони можуть обернути гнів свій не на князя — на тебе: втратив сина, втратиш і доньку.

Помислив мить.

— За що може впасти на мене така кара?

— За те, що надто вже хочеш її іншим.

— Бо таки хочу. Єство горить, кров до того кличе. Зроби, аби я міг помститися, — і матимеш усе: поле, товар, захочеш — Веселий Діл віддам тобі. Не лишень жерцем, волостелином станеш.

— Пішов пріч! — вибухнув гнівом Жадан. — Ти хочеш, щоб я торгував божою волею? Пішов пріч!

Наступав рвійно і дужо, так дужо, що навіть бувалий у бувальцях Вепр упав духом і змушений був оступитися, а далі й зовсім податися за загорожу.

— Май розум, Жадане, — обізвався звідти вже, — я діло кажу! Другої нагоди стати мужем серед мужів не матимеш. Збагни це і опам'ятайся, я ще пожду.

— У-у, гад повзучий в образі людським! — знову пішов на нього Жадан. — Пріч, сказав! Не лише тебе, тіні твоєї бачити не хочу!

Кричав на всю околицю і гнівався на весь світ, а повернувся до капища, упав перед оселею Перуна на коліна й підніс угору скорботно-благальний лик свій, простягнув до дупла не менш благальні руки.

— Огненний боже, великий Сварожичу! Ти бачив гнів мій і бачиш муку. Одведи і заступи від усього злого й лукавого! Вирви із серця занесене злою личиною сум'яття, не дай сплодитися в мені найбільшій слабості людській — спокусі. Чуєш, Перуне? Не дай сплодитися і впасти ниць! Вік буду вірний і вдячний тобі, тільки не дай упасти ниць!

Князь і мужі його, надто мужі думаючи, не лишилися байдужими до того, що робилося і до чого йшлося в землі Тиверській. Он яка біда може постигнути, коли підуть від Меотіди обри, а земля в пагубі, люд занепає духом і змалів на силі, так дуже змалів, що коли дійде до чужинської навали, нікому буде меча зняти і заступити себе від напасті. Що тоді буде і як буде? Чи переживе Тивер таке лихо?

— Цього передзим'я доведеться не йти на полюддя, — казали одні. — З кого правитимемо правез, коли біда видима і постигла всіх. Взяти нічого не візьмемо, тільки люд роздрочимо.

— А чим годуватимеш тих, кого доведеться кликати на січу з обрином?

Князь слухав ті суперечки і хмурився. Бо таки було чого. Один казав правду, а другий і поготів: чим годуватиме тих, кого доведеться покликати під свою руку, коли піде обрин?

Не сказав своєї речіиці мужам, вислухав їх і повелів їти собі, думати далі.. Сам теж пішов і теж засів у теремі. Думав і ждав чогось, аж поки не діждався: на місто під Черном повалив звідусіль люд поселянський? Були там кінні, були й піші, одні при броні, інші голіруч. З усього видно: йшли усі і йшли так, як дозволяла маєтність.

Через поріг не забарився переступити покликаний князем воевода.

— Що діється, Стодорку? Чого збирається люд?

— Послухи там уже, — кивнув у той бік, де збиралися, воевода, — незабаром достеменно знатимуть і скажуть. Проте й без їхніх казань ясно: збирається віче.

— І хто збирає його? На чий клич сходяться?

— Певно, страх перед голодом кличе. Прийшов сказати, аби був обачний.

— Радиш не йти, коли покличуть?

— Ні, чом же. Не йти не можна. Одначе будь мудрий з людом своїм і не скупись на обіцянки.

А за стінами стольного града вирувало та й вирувало стовписько. Де суспіль кінних, де суспіль піших, де тих і других.

— Чи є вже люд із полуденних городищ? — питалися старійшини.

— Є, є!

— А з сіверських?

— Немає.

— Чом немає! Он тамечки, — показали осторонь. — Треба піти комусь і сказати, най шлють посланців.

— То ставмо вежі та й кликатимемо вже князя.

І знов завирувало місто, забігали ті, що були поблизу майбутніх веж. Одні копали ями під стовпи, інші несли колоди, свіжо тесані дошки та обаполи й клали поруч із копачами. Не забарилися зацюкати й сокири, та так дзвінко, що взяли гору й над гомоном людським? Лише іржання коней або чийсь аж надто голосний крик могли здолати те багатоголосе цюкання і то — на мить-другу, не більше.

Йшлося до обіду, і сонце що далі, то дошкульніше припікало з високості. У стовпиську людському й кінському, у тісняві без води і тіні дошкульність та була особливо відчутна.

— Кличмо вже князя! — радили найменш терплячі.

— Ано, кличмо князя!

Їм не перечили, одначе й не поспішали: не все було вже підготовлено до зустрічі з князем.

Коли розчинилися городські ворота і биричі, вихопившись звідти, зично оповістили: князь Волот, ліпші мужі вволюють волю віча й правляться на віче, натовп відчутно стишився, а далі зовсім занімів. Не те вразило його, що князь погодився стати перед тиверським людом і вислухати люд, вразило і, певно, найбільше, що був не в княжім убранні. Їхав на білому, граційно витанцьовуючому, мовби якесь заморське диво, коні, в білій, доволно розхристаній сорочці, в яскраво-червоних ногавицях і таких же червоних — з оксамиту — чадигах. При боці, як і при сідлі, аніякої броні. Поселянин, як усі, муж радний, як і більшість.

— Братіє! — виїхав наперед усіх стольник і вдався зі словом-привітом до тих, що юрмилися на місті. — Князь цілує старійшин, тисяцьких, шле уклін свій старостам ролейним, усьому люду тиверському!

— Низький уклін і тобі, княже! — вийшли наперед ті, що скликали віче й були привідцями на вічі. — Уклін і дяка за те, що вийшов на розмову з людом своїм. Біда прийшла в нашу землю. Ставай, княже, на вежу, аби всі виділи тебе і чули, хочемо раду владити купно з тобою.

Пождали, поки князь вийде і стає на вежі, що височіла супроти поселянської, й повели з ним голосну, аби всі чули, бесіду.

Не перебільшували, скаржачись на безліття, — воно й так без міри велике — і не нарікали ні на кого. Бо на кого нарікати, коли винуватці невидимі й неznані. Карають боги, лиш їм відомо, хто і чим завинив. Одна у тиверців утіха і надія — завинили не всі. Тому люд і зібрався на віче, хоче спитати князя: як врятувати від голоду неминучого і смерті повсюдної невинних — дітей, отрочат, тих, хто, хай і винен, все ж не так дуже, аби розплачуватися життям?

Багато, певно, думали перед тим, як іти на розмову з князем, — казали тільки діло.

До всього й трималися достойно: бачили безвихідь свою, почувалися приреченими, а не хилились і не колінкували; прийшли он із яким проханням, знали: не хтось інший, тільки князь може порятувати від біди, а не втрачали гідності. Як не прислухатися до таких і не сказати: що можу, те зроблю?

А проте не одразу сказав так. Почав із того, що в князя не один клопіт. У них, поселян, тільки й турбот, що про множення худоби, про набіл у макотерах та жито в берковцях, їм тільки й гадки, що дбання про хліб насущний — для себе, дітей своїх, а йому, князеві, належить думати не лише про себе, родину, численну челядь і ще численнішу дружину, — він має дбати, аби стояла непорушною, перебувала в мирі уся Тиверська земля, аби була при броні і мала міцний дух, годовані коні дружина. Отож хай зважують на це і знають: не так просто князеві поступитися тим, що має взяти від поселян. Одначе князь відає й про те, яка біда постигла їх. Відає і розуміє: сам він не підпора Тиверській землі. Над ким княжитиме, коли голод видушить люд? Хто боронитиме землю, коли залишиться на ній лише з дружиною? Тому й зважується поступитися своїм: цього передзим'я не піде на полюддя і не правитиме правеш. Люд тиверський сплатить те, що заборгує, в наступні три літа.

Мабуть, неабияка радість забуяла в серцях поселян від тої речниці. Пнулися, зирячи через голови передніх, і німували. Мить так, другу, далі збудилися й закричали в один голос:

— Слава щедрому і мудрому князеві! Слава і шана! Шана і слава на віки!!

Пождав, доки вгомняться, і вже потім вирік їм усе, про що думав у себе в теремі.

То правда: одміна данини — велика всім полегкість, а проте не поміч.. Поселянинові не треба буде давати на передзим'ї князеві, зате треба щось дати взимку, на передлітті дітям. Бо коли не дасть, голод зробить страшне своє діло — викосить усіх і вся. І що тоді буде з тої полегкості, що її дає князь? Анічого. Тому й кличе бути щедрими в цій біді, цієї безлітньої для Тиверської землі години не лише мужів своїх, володарів займанщин, а й усіх, хто має що дати чи позичити голодному.. Земля, як ніколи, потребує опори, тож хай стануть нею ті, у кого є щось, хто може поділитися.

— Ано! Най стануть! Най будуть мудрими та щедрими, як і князь!

Мусив знову підносити руку.

— Князь і його радці, — продовжував Волот, діждавшись тиші, — стали на думці й виносять її на віче яко закон: цього неврожайного літа ліси та води Тивері мають бути доступні для всіх. Княжі вони, ліпших мужів чи общинні, кожному хай буде вільно прийти туди і взяти собі дичину або впіймати рибу в річці чи озері. І дичина, і риба — дармові дари землі, а дармовими дарами соромно скупитися в безліття та й перед богами провина неабияка.

Віче не встигло вгамуватися від тої ще, першої княжої речниці, ця ж і зовсім забила з нього потужним джерелом радості, вдовolenня. А коли б'є з серця радість, то що лишається робити вічовому люду? Чув у собі торжество й ділився тим торжеством з іншими, а ділячись, виголошував його тисячоголосою здравицею:

— Здравияця князю-добротворцю! Най буде єдність між князем і людом землі

Тиверської! Нині і прісно! Нині і прісно!

Здавалосьь, підступлять зараз до вежі, піднімуть свого князя разом із вежею й понесуть містом, аби бачили всі знали, який світлий настав для них день, які вони, поселяни, вдоволені князем і яку хвалу воздають доброму з добрих, мудрому з мудрих князеві. Та не дійшло до того. Бо в натовпі, серед ратаїв і рукомеслих, бортників і ловчих, серед усіх, що були вдоволені вічем, відшукались і невдоволені. Вони стояли чи не найближче до вежі, з котрої промовляв князь, і теж трималися купи.

— Схаменіться, безумці! — потряс костуром один із них, високий і плечистий, міцний, яко дуб, і лютий, як знавіснілий тур. — Уйміться, кажу, і образумтесь! Ви забули, що є всюдисущі боги і є кара божа!

То був Жадан, а ті, що тулились коло нього і відмовчувалися, не зголошуючись із вічем, були волхви.

Князь Волот не встиг, видно, збагнути, куди хилить пригрітий ним волхв, зате не без тривоги й ніяковості відчув, що він не на його боці.

— Чим ти невдоволений. Жадане? — виступив наперед стольник. — Що обурює тебе в хвалі заслуженій і достойній?

— А те, стольнику, що казав уже: є боги і є кара божа. Усі суцї під ними мали б пам'ятати: найперше слід віддати шану богам, а потім усім іншим.

— Чи люд наш так уже забув богів? Чи він не шанує їх?

— Бо таки забув, коли почав розмову на вічі не про шану і не про данину богам, а про себе. Хто з вас подумав тутки і сказав: засуха — кара богів за провини? Боги задарма не карають і тим паче не карають увесь люд.

"Цей волхв багато на себе бере, — вгомонився нарешті і став твердішим у мислях князь. — Я поспішив передати йому свою повинність — бути жерцем при капищі Перуна".

— Ти помиляєшся, Жадане, — Волот вийшов і заступив собою стольника. — Ми не забули про богів. Не встигли сказати, одначе мали сказати тут: хоч в краї й недорід, хоч поселяни нічого не взяли з поля, вони не повинні забувати, що є боги і їхня повинність перед богами. Не лише князь, кожен зобов'язаний приносити їм на домашнім вогнищі жертву і просити в богів прощення за провини.

— Ано, кожен! — підхопили княже слово привідці віча.

— Провина ваша, а в жертву приноситьиме твар?

Цей надривний закид належав котромусь із волхвів, що юрмилися біля Жадана. Його могли б пропустити повз вуха, та того не хотів, для того, видно, й був тут Жадан, аби не пропустили.

— Чи ви не видите? — крикнув дужим, ніби Перун із неба, голосом і показав костуром через голови юрмиська вічового. — Не видите, питаю, яка велика кара упала з неба на люд тиверський? Домашніми жертвами від такої кари не відкупитися!

— Як то? Чому?

— А тому, що твар земну ми вже приносили богам у жертву. Твар очистила себе від скверни, а кара як ішла, так і йде. Невже вам невтямки, що настав час очиститися

людям?

Ті, що стояли ближче і добре втямили, що сказав волхв, заціпеніли враз і змусили заціпеніти інших.

Чи то ж правда?

Воно немовби й так: твар очистила себе, а гнів божий триває, кара як посилялася, так і посиляється на землю. І все ж таки: чи волхв при своєму глузді? Он як давно було воно, принесення в жертву богам людей. Тоді ходила страшна моровиця, тиверці трупом лягали і вдома, і в лісі, і на путях та при путі. Коли таке безліття і такий повсюдний мор, чи хтось завагається і скаже: "Й без того доста жертв"? Сліпли зі страху і на все погоджувались. А все ж, переживши страх, люд, здавалось, порозумнішав, і князі та волхви угомонилися, коли й згадували прадавнє безліття, то лиш для того, аби застерегти когось: не роби так і не накликай лиха; он що буває, коли не слухають старших і йдуть супроти закону та покону. Нині ж запевняють: твар не винна, винні люди, отож най тягнуть жереб і віддають того, кому випаде, в жертву богам. Чи зголоситься віче і чи дасть свою згоду князь?

— Люд давно не очищав себе, то правда, — перший знайшовся на слові й заговорив особно до волхва князь Волот. — Та правда й те, Жадане, що очищення це коштуватиме найдорожчого — людського життя. Чи ти певен, що інакше не вмилоствимо богів, що є конча потреба посилати на вогонь когось із нас?

— Певен, княже.

— Чим доведеш те?

— Гнівом божим. Дощу не було, як засівали ниви на передлітті, не буде, коли не вмилоствимо богів, і тоді, як настане час засівати їх на політті.

— А коли буде? Чи відаєш: як боги змилоствляться до поліття і пошлють дощі, на вогнище підеш ти, яко лживий жрець, що торгує божим повелінням.

— Відаю, княже.

— І стоїш на своєму?

— Ано, стою на своєму.

— Тоді виношу цю твою речницю на розсуд віча. Моя воля така: пождати кінця літа. Коли не випаде дощу до засіву нив на політті, потягнемо жереб. На кого вкажуть боги, той і буде принесений їм у жертву.

За цим разом віче не кричало: "Слава мудрому князю!" Проте й не німувало, як досі. Загуло, завирувало, наче океан-море під рвійним вітром. Одні тільки радилися, інші сперечалися, ще інші погоджувалися без особливих роздумів і вагань.

— Най буде так, як каже князь!

— Гадаєте?

— А чом би й ні? Коли така воля богів, що вдієш, мусимо умилоствлювати їх.

— Тільки не життям князя і його родини.

— Ано! Де такого візьмемо, коли втратимо? Чи то гоже, аби князь-добротворець та розплачувався за провини люду свого?

— Так і кажімо: всі тягтимемо жереб, окрім родини князя. Так і кажімо!

Гадка та стала незабаром вимогою всіх, і волхв змушений був умовкнути.

Слово взяли ті, що скликали віче.

— Чи згодні, аби жереб тягли усі, окрім родини князя?

— Згодні!

— Чи пристаєте до гадки: коли підуть до політнього засіву дощі, скараємо, як о лживого жерця, віщого волхва, коли ні — принесемо в жертву богам когось із поселян?

— Пристаємо!

— На тому й складаємо ряд.

XV

Жаданове провидіння стало лихою правдою: дощі так і не випали за всеньке літо. Вигоріли не лише ниви, голою стала вся незалісна Тиверська земля, в багатьох криницях тільки спала, в деяких — і зовсім зникла вода. Ще вчора, в останній день першої на політті седмиці, з'їхалися до стольного Черна найповажніші мужі, йде мале віче, іменоване радою старійшин, а речниці тої ради нема та й нема. Воно й не дивно: настав час умилоствлювати богів людськими жертвами, а на раді не знайти таких, кому було б байдуже до того умилоствлення. Отож і радяться, а радячись, сперечаються.

Більшість схилилася до думки: кара іде від Хорса. Тивер зрадила йому, своєму верховному богові, усі сподіванки поклала після зцілення княжича на Перуна й умилоствлювала здебільше Перуна. Звідси смертельний гнів, звідси й нещадна кара. Отож і не відшукалося серед радних таких, що вагалися б. Жертву приносять Хорсу і тільки Хорсу.

— А хто ж братиме жереб? — подали із задньої лавиці голос. — Лише отроки та дівиці чи весь люд?

— Віддавна метали жереб на отроків і дівиць. Най так і буде.

— Чому це має бути саме так?

— Бо так було.

— То не доказ.

— Коли це не доказ, то скажіть інше: нащо богам старе луб'я? Чи старими умилоствите богів?

— А все ж старі мали більше, ніж хтось, нагод прогніви ти богів. Чому за провини старих мають розплачуватися отроки та дівиці?

І пішло слово на слово, а старійшини на старійшин. Одні казали: отроків і дівиць еднають із старими кrevні узи, то буде плата за себе й за них, інші перечили й, перечачи, посилались на думку отроків та дівиць, котрі нарікали нібито: "На стариню тому не метають жереб, що рішенець приймають старійшини. Оберігають себе, дітьми та онуками відкуплюються".

— Не скверніть себе речами неподобними! — взяв гору чийсь дужий голос. То вийшов і зажадав тиші князь Волот. — Старійшина Доброгост правду сказав: будьмо твердими і не забуваймо: на нас дивиться вся Тивер, вона чекає від нас мудрості, а не сварки і неподобних речей у сварці. Що скаже рада старійшин, те стане законом для

всіх. Тож і дбаймо про мудрість, а не про злоязичіє.

І мужі вгомонили буєсть свою, стали взаємнопоступливими, а поступившись, зуміли й домовитись. Аби чиясь зла воля не завадила богам вибрати собі жертву, доста метати жереб комусь і на когось. Най кожен прийде і візьме його сам. Іти ж і брати жереб мають усі поселяни, окрім тих, що не встигли прогніввити богів за малістю літ своїх.

А ще віче ліпших мужів і старійшин установлює: аби не було нарікань і суперечок, яка верв має іти й брати жереб першою, яка — останньою, хай потягнуть між собою жереб і визначать черговість найдостойніші старійшини вервей. То теж буде воля богів, і хай вона буде над усе.

Князь Волот мав би бути потішений і великим і малим зібранням люду тиверського: йому, як ніколи досі, повірили, висловили он яке шанування і он яку прихильність: "Другого такого, — сказали, — не буде, хай усі тягнуть жереб, тільки не князь і не княжа родина". Та ба, не відчуває від того казання затишку на серці й не може вважати: усіма і всім задоволений. То добре, що зголосилися з ним і не стали перечити на вічі мужі ліпші і думаючі, волостелини: в лиху годину треба поступитися людові всім, чим можемо поступитися. Добре й те, що люд неабияк вдоволений його милістю. Одначе ніхто не переконав князя Волота, та навряд чи й переконає, що буде велике вдоволення від речниці принести в жертву богам людей. Мало того, що стоїть, як і стояла все літо спекотнява, що вмирає через ту спекотняву сподіванка порятуватися від голоду і мору, — піднято по всій землі люд тиверський й спроваджено на путі, що ведуть до капища Хорса. Піднято й сказано: йдіть і беріть жереб. Чи то ж просто полишити напризволяще домівку, все, що набули для себе в домівці, й правитися в такий тривожний та непевний час до стольного города, не знати, чи повернуться звідти, а коли й повернуться, то чи застануть щось із тієї мізерії, що іменується домашнім набутком? Татей ніколи не бракувало в їхнім краї, а в лиху годину і поготів. Чи люд згадає свою прихильність до князя, коли позбудеться через цей похід і того, що мав?

Тоскно й бентежно у Волота на серці. А все через Жадана. Чого він вискочив із своєю погрозою, ніби пес із-за тину: "Ви забули, що є всюдисущі боги і є кара божя!" Так ніби князь, старійшини не знають, що є боги і є повинність кожного — приносити богам жертви. Ні ж, згадав давно забуте: "Твар очистила себе, настав час очиститися людям".. А чи в тому є доконечна потреба? І звідки йому знати, що є? Від богів? То як же це сталося, що вони лише Жадана ознаменували тим? Чому не подали знаку йому, князеві і верховному жерцеві в Тиверській землі? Чи не забагато бере на себе волхв Жадан? Чи не ховається за його нагадуванням про людські жертви щось інше? Одначе ж волхв той не повинен би чинити на зло князю і людові. Не хтось інший, князь, як і люд, пригрів його й зробив не лише охоронцем, а й жерцем при капищі Перуна. Чи таке забувають і чи за таке платять кривдами?

— Отче, — став на порозі син. — Я до вас із чолобитною.

Так давно не бачив свого Богданка чи він справді примітно одмінився за це літо. Он який вимахав, став чи не врівні з вітцем. Ото тільки й одміни, що тонкий у стані,

вужчий у раменах. Одначе чому так багато суму та тривоги в очах?

— Кажи, я слухаю.

— Зоринка Вепрова разом з усіма піде до капища Хорса й братиме жереб.

— Така воля віча, нічого не вдієш.

— Так уже й нічого? А коли я візьму її в жони? Тоді вона належатиме до княжої родини і буде увільнена від того, що мусять робити всі.

— Гадаєш, Вепр віддасть її тобі?

— Тепер віддасть. Люд каже: боги вибирають найліпших, а Зоринка і є та найліпша. Чи той Вепр не розуміє, яка гроза збирається над нею? Чи в нього не зм'якне перед видимою утратою серце?

— У всякого зм'якне, сину, тільки не в Вепра. Не зголоситься він на родичання з нашим родом, навіть цієї найтривожнішої миті.

Богданко ще примітніше одмінився на лиці.

— А коли зголоситься? Чом не піти до нього й не сказати...

— Казали вже, сину. Принижувались і просили, тепер доста!

— То ж колись було...

— Я сказав: доста! Не Вепр у своїй землі князь, — я. Чому маю бити чолом перед ним і раз, і вдруге, і втретє?

— Тоді... тоді я умкну її.

Був такий зосереджено-рішучий, зараз, здавалося, вийде й учинить те, що надумав. І князь повірив рішучості сина. Повірив і поспішив перечити йому. То казна-що; тоді в Зоринчиного вітця справді будуть підстави нарікати: "Бачили, який у нас князь? Він має мужів своїх за чорних людей, він чинить із ними, як собі хоче!"

— Про умикання й думати не смій, чуєш?

— Ба, смію, коли вітець не думає й не хоче думати про мене!

— Насилля над Зоринкою спричинить велике лихо. Проти нас підуть усі ліпші мужі, волостелини, а то — пагуба і не лише тобі.

— А що буде, коли Зоринка піде на вогонь?

— На те воля божа.

— А на це — моя! — уже за поворотом обернувся й мовив покірний досі князеві син. Волота обурило його зухвальство.

— Я не прийму тебе! — крикнув навздогін. — Ані тебе, ані твоєї Зоринки не прийму. Де знаєш, там і живи, як собі хочеш, так і майся, під мою крівлю обом вам зась!

То була тривога і був смуток усього дня, Богданко таки сів на вишколеного за час науки в дядька коня й подався з Черна, а куди подався, що вчинить, одним богам відомо. І викраде та втече світ за очі із Зоринкою — погано, і потрапить до Вепрових рук, викрадаючи, — ще гірше. Від того упоєного мстю людомора всього можна сподіватися. Чи йому довго настигнути отрока, що втікатиме з умкнутою дівкою, й потяти його? Хіба не буде чого сказати, коли спитають, нащо зняв руку на княжича? "Я не видів, — одповість, — хто умикає, з мене доста було, що умикали вдруге".

"Доведеться кидати все й правитися слідом за ним, — досадує князь. — Коли

надумає робити так, як сказав, підстерігатиме Зоринку й умикатиме з Соколиної Вежі. І прибуде з викраденою дівкою саме туди. Отож мені слід бути в Соколиній Вежі і негайно".

Не став передчасно лякати Малку, одначе й не приховав того, що скоїлося між ним і сином, від Малки, зайшов до неї й сказав, куди та чому їде..

— Може, не слід перечити йому? — застерегла несміливо.

— Ти так гадаєш?

— Богданко правду сказав: це та година, коли можна й не зважати, хто князь, а хто воевода. Коли у тебе така, як і в Вепра, гординя, я сама поїду до того буй-тура й скажу: якщо не хоче, щоб Зоринка пішла на вогнище й стала нареченою вогненного Хорса, най віддає її Богданкові та й забудемо все, що роз'єднало наші роди.

Князь зітхнув, дратуючись, і потер натомлене чоло.

— Ти, Малко, сліпнеш з прихильності до сина і в сліпоті своїй бачиш не далі, ніж син. Треба бути неабиякою дитиною, щоб вірити в здоровий глузд Вепрів.

— А як же ти он скільки літ вірив їм?

Мабуть, то було зайве. Князь не знайшовся, що сказати жоні своїй, і, не знайшовшись, оскаженів.

— Доки ми теревенимо з тобою, той нерозважливий отрок може накоїти біди. Я їду, доста!

І тоді, як правився повз капище Хорса під розлогим, з діда-радіда леліаним дубом, і пізніше, коли вибирався на путь-дорогу, що вела до Соколиної Вежі, розминався та й розминався, бачив та й бачив, як ідуть зігнуті недолею-сумом поселяни. Родинами й родами-селищами, з старинею і отрочатами. Усі мовчазні і виснажені, такі спрагло змалілі, ніби знають уже: вони — приречені.

— З котрої верви будете, люди?

— З Надпрутської, достойний.

— І давно правитесь?

— Ано, четверту добу.

Помовчав, супроводжуючи їх сумовитими очима, і вже потім додав:

— Помагай біг щасливо здолати цю путь.

Невдало приострожений кінь несподівано рвонув убік, і вже тоді, як Волот взяв обіруч поводи, пішов рівно й на всю кінську пору.

Матері Доброгніви не видно було ані на подвір'ї, ані на подвірниці, не чув її голосу і з оселі. Або ж спала-перепочивала старенька, або ж пішла до лісу. А втім, чого їй спати о цій порі і чи є така вже потреба правитися старістю до лісу?

Постукав, викликаючи челядь, у дубові ворота раз, постукав і вдруге.

— Агов! Чи є хто в оселі?

Двері прочинилися невдовзі, і до воріт вийшла челядниця.

— Прощу бути тихо, — мовила застережливо благальним і від того аж надто милозвучним голосом. — Господиня нездужають.

Вона була пристойніше зодягнена, аніж можна сподіватися від челядниці: в білу, не

по-тутешньому шиту брачину, в темну, уперезану в талії барвистим паском полохту. Однак не те впало князеві у вічі. Десь він бачив це миловиде дівоче личко, десь чув цей глибинно-сердечний і від того примітно благальний голос.

— Ти, Миловидко?!

Ламала, схрестивши на грудях, руки, тупила долу зір і мовчала. Коли ж заговорила, сказала не те, що сподівався почути від неї.

— Господиня ждуть вас, княже.

Питавсь-допитувався, що їй болять, матері Доброгніві, чи то правда: так дуже змаліла на силі, що не здатна полишити ложе і вийти з терема, а думав про Миловидку. Виходить, недалеко втекла вона від свого Випалу; то була неправда, ніби подалася за Дунай шукати в ромейських землях того, що нарекла собі мужем, та не взяла злюбу. Тут вона, в Тиверській землі, ба навіть у його володінні... Цікавився в матері, чи був тутки Богданко, чи розмовляла вона з Богданком, відає, куди і з яким наміром подався, а думав знов про Миловидку... Боги світлі та боги ясні! Тож не так собі прибилася вона до його праотніх володінь, стала не звичайною собі клітницею-челядницею — ключницею при княгині, більше того, ввійшла в довіру, стала для матері Доброгніви мовби дитиною рідною. Так і каже їй, коли звертається: "Піди, доню, та нагрій водиці, а нагрієш, налий у корчагу та постав до ніг. Холонуть вони в мене". Та й сама он як утішена тим, що господиня Соколиної Вежі добра з нею, в усьому звіряється їй. І старається-годить старій, і упадає коло старої, ніби коло рідної. Хто вона нині? Чому саме в Соколиній Вежі опинилася? Пересвідчилася за кілька літ, що сподіванка на повернення лада її з ромеїв — марниця, й згадала, що казав колись князь, чи випадково набрела на матір Доброгніву й залишилася при ній? Ой ні. Випадково — ні! Хто в Тиверській землі не знає, що Соколина Вежа — прадідне володіння Волотів? Мусила знати те й дівчина з недалекого Випалу. А коли знала й прийшла саме до Соколиної Вежі, то про що інше каже це, як не про те, що прийшла й стала при матері ключницею не випадково?

Дивився на змужнілу вже й від того ще ліпшу, ніж була, дівку й питався, тупив до долу позирк, аби не примітила передчасно та й інші не примітили, як поїдає її очима, і знову питався: "Хто ти нині, Миловидко? Як розуміти, що прийшла-таки під мою крівлю й стала донею-утіхою для матері-княгині? Випадок звів нас чи на те була твоя добра воля ? "

Думка-бентега що далі, то настирливіш переслідувала князя і стала врешті-решт для нього карою.

"Я не поїду вже звідси, — зізнався сам собі, — доки не пересвідчусь, як сталося, що Миловидка вчинила саме так, як казав свого часу: "Коли й вогнища свого не буде, не обминай мого терема".

Вийшов до дружинників і повелів старшим із них:

— Ти, Ковачу, бери двох мужів і прався до Веселого Долу. Стань на узліссі й пильнуй, чи не об'явиться там Богданко. Коли об'явиться чи є вже, прийди й скажи: "З веління князя я і мужі мої не дозволяємо тобі вчинити з донькою властелина

недостойний княжича гвалт. Будь розсудливий і вертайся туди, де належить тобі бути".

— Ти, Бояне, — повелів іншому дружинникові, — скачи до стольного Черна і перекажи воеводі Стодорку: як тільки боги вкажуть на свою обраницю чи обранця, най одразу ж звідомить мене про те в Соколиній Вежі. Мати моя дотоптує останній ряст, мушу бути при ній.

Хвора вимагала того чи Миловидка не хотіла лишатися з князем без свідків, до самої ночі сиділа при слабій і аніна мить не показувалася поза ложницею. Що робила там, не відав, а проте догадувався: сидить не тому, що конче треба. І та догадка підігрівала в ньому нетерплячку. Навідався до слабкої раз — Миловидка там, навідався вдруге — знову там. Оглянеться, коли скрипнуть двері, видивиться, наче не знати на яке диво, й уступає йому місце біля ложа. Сідай, мовляв, сідай і кажи старій пані, чого прийшов.

— Матусі усе ще зле? — присів-таки й поцікавився в слабкої.

— Не зліше, ніж було, проте й не ліпше. Доживаю, сину, останні дні, тому й хочу сказати тобі дещо.

Миловидка звела на неї налякані очі і все ж скорилася велінню серця — тихо і знічено пішла до дверей.

— Куди ти, дівчино?

— Вийти мушу. Лишаю вас на цю часинку на князя. Доки погомоните, я й повернусь.

— Річ піде про тебе. Лишись, коли можеш.

Доброгніва недовго роздумувала, з чого почати розмову.

— Князю, сину мій єдиний. Знаю, у тебе й без Соколиної Вежі вистачає турбот. Люд уповає на благодать, земля сподівається на оборону. А часи непевні. Що не літо, то й новий клопіт. Не встиг замиритися з ромеями, обри погрожують вторгненням. І боги карають немилосердно. Мало того, що забрали передчасно батька, братів-підпору, голод і мор шлють на нашу землю. Як упораєшся з усім тим, коли стоятимеш сам?

— Я не сам, матінко-княгине, зі мною вся земля.

— Чула, знаю. Та що з тої землі, коли вона така стражденна нині? В біді, сам відаєш, підіймають голови не лише таті, людська злоба також. Дідуньо Власт, перший у сій оселі вогнищанин, пам'ятаю, казали: "Добро йде пліч-о-пліч із добробутом, а зло пре із злиднів людських, ніби вода з потужної почайни". На лихо, і я не можу вже бути тобі бодай якоюсь підпорою. Не сьогодні, то завтра піду до Вираю, Волоте. Тому й кажу оце: на кого покинемо вогнище в нашій прадідній гнізді — Соколиній Вежі?

Волот затримав на ній осмугнілі очі, однак із казанням не поспішав.

— Чи треба клопотатися цим, матусю? Ви були, ви й будете тут господинею. Велике диво — слабість, здолаєте її.

— Стара я, сину, щоб здолати. Та й чую: не час обманювати себе. Тому й питаю: на кого полишимо? Хотіла б знати, перш ніж піти.

Волот хвилюється й полишає насиджене коло матері місце.

— Якось і не думав про це. Може, теремковий най дає усьому лад? Доки змужніє та

візьме злюб Богданко.

Мати Доброгніва не поспішала зголошуватись.

— Чи ти не бачив і не знаєш, — озвалася перегодом, — які статки нажив той муж, маючи доступ лише до поля та худоби? Нечистий він на руку, сину. Я до всіх приглядалася за багато літ і ось що скажу тобі: ліпшої господині в Соколиній Вежі за ключницю Миловиду не бачу. Вона і серцем, і помислами чиста, он яке безліття пережила, якого горя зазнала в свої найліпші літа. Їй я доручила б наше прадідне вогнище.

Князь силився не виказати своєї бентеги, хоча збентежений був видимо і дуже. Знав: негоже синові радіти на смертнім одрі матері і не радіти не міг. Видять боги: таке лиш їхніми заходами й можливе на світі. Ано, звичайні смертні неспроможні так круто і так несподівано переінакшувати людську стезю. Подумати тільки: колись жорстоко був покараний богами за те, що посягнув на цю дівчину, хотів заволодіти її неземною знадою, тепер вона опинилася з чиеїсь ласки і волі у його праотнім вогнищі, ввійшла в довіру старій матері й стає за порадою-велінням не кого-небудь — рідної матері охоронницею вогнища у Соколиній Вежі. Чи ліпшої винагороди можна бажати і чи така винагорода можлива з волі людей?

— Чула, Миловидко, що сказала княгиня? Я вірю її мудрості і її досвіду, для мене її слово — закон. Що повідаєш на це? Чи згодна бути тут не просто ключницею — господинею?

Коли князь видимо радів, питаючись, то Миловидка видимо страхалася того, про що питали. Дивилася то на слабу, то на її сина благально-занепокоєними очима й ламала, хвилюючись, руки.

— Я ліпшого і не бажала б, князю. Бо ані роду, ані пристанища не маю після того, що сталося у Випалі і з Випалом. Та чи зможу?

— Зможеш. Матуся правду кажуть: чеснішої за тебе тут немає.

— Чи ж того досить? Господар, та ще в такому, як це, господарстві, повинен мати тверду руку. А в мене яка рука? У мене, самі кажете, щире серце.

— Зате маєш чесні наміри. А це, Миловидко, найліпша прикмета в діяннях тих, кого боги ставлять біля вогнища

і рала. Я підберу тобі інших челядників, таких, як сама єсть. З ними й господарюватимеш.

Видно було, і рада б сказати: "Най буде так", і не зважається. Від того примітно соромиться й паленіє видом.

Князь користується її мовчанням і каже слабій:

— Засніть, матусю. Засніть і наберіться сили. Ми ж підемо вже. Гадаю, саме наодинці й домовимося з Миловидкою про її вогнищанство в Соколиній Вежі.

XVI

Догоріла одна, догоріла й друга свіча, а Миловидка звіряється та й звіряється князеві, де була усі ці літа, як сталося, що знову повернулася у рідну землю й опинилася у княгині Доброгніви в закупах. Нелегко їй переповідати те, що було

безліттям із безліть і мукою з мук. Часом виказує ту нелегкість лишень надломленим голосом, часом — і засмучено-болісним позирком, а буває, що й зовсім безсила стримати біль: прикриває долонями очі і плаче.

Князь полишає тоді вигріте за столом місце й міряє, занепокоєний, простору в прадіднім оседку кліть.

— Коли б ти знала, дівчино гожа, як я лаю себе за те, що відпустив тебе після визволення до Випалу. Поплакала б, посумувала б за вподобаним молодцем та й вгомонила б. А пішла, бач, — і он яку тернисту путь мусила долати, як зранили тебе чужі покони та закони.

— Йой, князю! — Миловидка прибирає руки з лиця і витирає рясні та чисті, ніби роси на скіснім сонці, сльози. — Путь справді була нелегка, та чи легшою була б вона, коли б лишилася в Черні? Адже я не відала б, де Божейко, що з Божейком, а не відаючи, печалилася б та танула, як свічка, усе своє життя.

— І то правда, — погоджується Волот, та одразу ж і міняє свою згоду-злагоду на неприязнь-підозру. Подумати тільки: вона дала перевагу не йому, уславленому ратному й думаючому мужу, гонителю ромеїв, вона обрала смерда й пішла за смердом на край світу. Що ж то за один був? Невже він, князь, не міг дати їй те, що обіцяв смерд? Невже Миловидка нічого такого, що бачила в смердові, не побачила в князеві?

— Ну, то доста, — підійшов і поклав їй руки на плечі. — Наплакалась, і доста. Чула, що сказала княгиня? Передає тобі наше прадідне вогнище і право бути жрицею-господинею в своєму вогнищі. А це немало. Це, Миловидко, як дарунок долі, як винагорода за все, що мусила вистраждати з веління тієї ж долі. Була ж свідком і знаєш: не від мене йшло те веління, я навіть подумати про таке не встиг, як матуся виплекала вже рішенець і вирекла його обом нам. Завважила: не мені і не тобі осібно — обом нам?

— Це справді така несподівана милість, — довірливо глянула на Волота й примітне вгомонила плачі свої. — Така, кажу, милість, що я не годна повірити їй і боюсь, признатися, брати на себе те, що велить узяти княгиня.

— А мене не береш на карб?

— Чом ні, беру і вірю: князь, як і мати його, бажає мені добра, так ласкаво звіряючись. І все ж у нього он скільки їх, повинностей. Чи матиме час бодай вряди-годи заглядати до Соколиної Вежі?

— Скажи, гожа дівчино, одне-єдине слово: приїзди — і я не тільки навідуватимусь та пособлятиму тобі в ділах твоїх, стану мужем і радником, охоронцем вогнища і твоєї благодаті в цім вогнищі. Коли ж діла покличуть до Черна чи на січу, буду там не довше, ніж треба. Бо уподобав тебе тоді ще, пам'ятаєш? Бо серцем і помислами завжди з тобою.

— Князю! — Миловида сторожко виставила перед себе руки, здавалось, боронила не лише від Волота, а й від того, що чула. — Навіщо ти кажеш таке? Чи то ж можливе? У тебе жона, діти. А я...

— А ти будеш мені другою жоною. Невже не бачиш: уподобав тебе да так, що жити

без тебе не можу. Завваж і збагни: Лада не випадково не звела тебе з Божейком. Вона тому й забрала його до себе, що ти уготована іншому, і той інший — я. Повір і ввіруй: не Божейко і не третій хтось — я, бо зустрів тебе на путі своїй раз, зустрів і вдруге. Най через багато літ, най по великих муках і колючих тернах, все ж зустрів у власнім вогнищі і яко жрицю-охоронницю мого вогнища. Чи таке могло статися випадково, не з волі всесильних богів? Невже не годен бути тобі мужем? Невже такий осоружний, що цураєшся, мовби самого Цура і його недруга — Пека?

— Ба ні, не осоружний. Я не змогла б, я не посміла б цуратися такого славного в люді мужа, як князь Тивері. Та що скаже княгиня Малка, що скажуть люди?

— Анічого. Одне, покон наш не забороняє князеві брати другу жону, а друге, княжий рід Волотів може загинути, коли матиме лише одного спадкоємця. Чи дозволено буде Малці казати щось, обурюватися чиймсь вчинком, коли вона не гожа бути матір'ю і продовжувати рід наш?

— І все ж вона скаже...

— Дарма. Малка не така безтямна, аби не розуміти: хто втратив здатність продовжувати рід, тому не місце серед ліпших у роді. Тебе я обираю першою жоною, і воля моя непохитна. Чула ж, жити без тебе не можу. Тоді, за першої зустрічі, угомонив себе страхом перед карою богів, а зараз побачив і сказав собі: таки не можу. Ти і є та, котру шукав, котрої без тями жадаю. Бо певен: саме Миловидка буде мені сонцем-утіхою, зіркою-звабою, пристанищем-відрадою в щедрім на клопоти та повинності княжім житті. А ще є певність-сподіванка, чуєш, Миловидко, сподіваюсь, що саме ти народиш мені синів-соколів, даси опору й міць синьоокій Тивері і матимеш за те усе, на що здатний я, яко муж і князь.

Паленіла видом і тупила долу зір. Часом лякалася а чи дивувалась речам його й підводила очі, дивилась заворожено, аж поки сором не брав своє і не змушував, як і перше, хилити донизу голову. А князь не вмовкав. Певно, відчув: він на вірній путі — і дав волю речам своїм, бажанню своєму, обіймав знічену дівчину й солодив їй, обіймав і солодив. І солодощі ті, а надто племінь, що ним не скупився князь Волот, підточували та й підточували під Миловидкою твердь, чула: маліє на силі. Ось зараз скаже: доста вагатися, іди до мене й будь моєю — і вона не годна буде противитись.

"Боги світлі та боги ясні! — молилася подумки. — Як же це, отак раптом і все одразу? Чи ж буде то радість-утіха? Чи ж я такого ждала милування-злюбу і злюбумилування?"

— Я вірю князеві, — шукала порятунку в помислах і боронилася словом. — Вірю й схиляюся до нього серцем. Та чи до того зараз? Завтра або післязавтра маю йти до капища і брати жереб. Що коли саме на мене випаде він, коли не тобі належатиму — богам?

— То буде завтра чи післязавтра.

— Йой, князю! — злякалася. — Що це ти кажеш?

— А те, що чуєш. Тебе я навіть богам не віддам. Настане день, пробудиться люд — і я оголошу всім, що дівчина з Випалу, іменована Миловидкою, дала згоду бути мені

жоною. Ти станеш приналежною до княжої родини, а відтак звільненою від повинності йти до капища і брати жереб.

— Йой! — простогнала солодко й прихилилася до нього. Чула: це все. Князь не лишень обіймає, цілує та милує її, він горить уже бажанням злюбу і ні перед чим не зупиниться. А їй бракує сили противитися його умислам, вона — в полоні пломені. Ось зараз підхопить її, легеньку й податливу, на дужі свої руки й понесе до ложниці, а там не вагатиметься й не питатиме, чи хоче належати йому. Обнажить і візьме, обнажить і візьме...

Свідомість тої неминучості, здавалось, мала б пробудити дівчину й примусити щось вдіяти. Та Миловидка не помишляла навіть противитись. Тамувала, хвилюючись, віддих і танула в зродженім серцем пломені. І саме тієї найсолодшої з усіх, що знала досі, миті, крізь ту знемогу-запаморочення почувся стук у ворота, а вслід за ним і гучний чийсь голос.

— Княже! Іди й чини потребу. Боги вказали уже на свою обраницю.

Йойкнула злякано й випурхнула з Волотових обіймів, не знає, куди подіти себе із сорому та бентеги. Князя теж зупинило те несподіване вторгнення. Бачила: скам'янів на лиці, такий, що погнав би усіх пріч, а проте переборов у собі невдоволення й пішов до тих, що кликали. Знала: ненадовго. Скаже слово-друге й знову прийде. А вже як прийде, не зволікатиме і не вагатиметься. Ано, не так жадає її, і не так хоче бути з нею в злюбі, аби вагатися. А що ж вона? Як їй бути, коли прийде і братиме? Противитись, як тоді, в наметі, кликати на поміч? А кого і чого? Коли вже немає Божейка, а найсолодші літа пішли на мандри та горіння в мандрах, кого ліпшого може ждати, на що ліпше сподіватися? Може, й справді складається так, як хоче охоронниця злюбних уз — Лада.. Боязко, що обранцем серця буде князь? А чи то така вже притичина для боязні? Каже ж, уподобав і уподобав над усе. Чому повинна не вірити й сторонитися? Волот — муж із мужів. Він колись не був їй осоружний, тепер — і поготів. В літах уже? А чи в таких уже й літах?

І все ж страшно. Руку й серце пропонує не хтось там — сам князь. У нього є злюбна жона, є діти. Що скажуть вони і як подивяться на все це люд землі Тиверської?

Рвійно розчинилися двері і так же рвійно пішов на неї князь. Бачила: такий радий, що позбувся посланців Черна, і такий збуяний мислями про радість, ніхто й ніщо вже не зупинить його.

— Княже! — сказала, осилуючи бентегу, і склала перед ним, мовби перед божеством, руки. — Коли хочеш бути жаданим у злюбі, стримай себе і не підганяй раз на віку визначену мить.

Не спинився, навпаки, нагледів у Миловидці щось таке, чого раніш не помічав, згріб, ніби шуліка пташку, і, піднявши, мовив розчулено:

— Та мить давно прогаяна. З умислом чи без умислу, одначе прогаяна, Миловидко. Мусимо надолужувати втрачене.

— Тоді... — надумалась і вхопилася за ту свою думку, ніби потопаючий за соломину.

— Тоді ходімо до твоєї матері, най благословить нас. Без того я боюся, княже. Лишень її

згода може зняти з мого серця боязнь й відкрити нам путь до єднання подружнього.

Була така сердечна й благальна, така довірлива і разом з тим перестрахована, що він не міг переступити ані через той перестрах, ані через сердечність та довіру й опустив її з помітно обм'яклих рук.

— А чом би й ні? — зголосився. — Чи я ховаюся з цим? Кажу ж, завтра не лише мати-княгиня, уся земля знатиме про наш злюб і твоє воседля в Соколиній Вежі яко злюбиної жони й княгині. Чуєш, вся земля!

Вхопив свою наречену за руку і не доглядався, що з нею. Дуже розчиняв двері й спонукав за собою, розчиняв і спонукав. Тоді аж спинився і зглянувся з Миловидкою, як досягли матиної ложниці й стали перед слабо освітленим ложем.

— Мати-княгине, — тихо й урочисто поклика Волот. — Чулись-те, мати-княгине? В ім'я блага землі і нашого роду-племені благословіть сина і його обраницю на жаданий із жаданих злюб.

Видимо, певні були: мати чує їх, схилили покірні голови, ждуть. І мить, і другу. А княгиня не обзивалася. Тоді презирнулися і, не змовляючись, кинулись до ложа...

— Вона... — Миловидка глянула на Волота і ледве стрималася, аби не закричати диким криком жалю і відчаю. — Вона мертва, княже!

Не лякався, подібно нареченій своїй. Прихилив до матиного ложа буйночубу голову й тамував, німуючи, біль. Коли ж примітив і збагнув, не мати потребує зараз його жалоців, Миловидка тиснеться до плеча й квилить, налякана тим, що сталося, а ще тим, що сталося в найсподіванішу із сподіваних мить, — підвівся й повелів, яко жоні і другу:

— Заспокойся. Ти тепер охоронниця вогнища в праотній оселі Волотів. Лаштуй матір в останню путь, готуй тризну по ній. Челядь знатиме, хто ти віднині, слухатиметься твого слова, як мого власного. Чула, жоно моя красна? Витри сльози і берись до діла. А я поїду тим часом і віддам богам уподобану ними жертву. Тільки-но упораюсь, одразу ж буду коло тебе.

XVII

Цікавих до видовищ ніколи не бракує, а тут і видовище не якесь там. Боги вибрали собі жертву не серед старих, ба навіть не серед отроків чи мужів, — вказали на молодомладу і добролику із доброликих дівку з Колоброда. Як же це можна не піти й не глянути на неї бодай одним оком, коли вона — божя наречена, така, подекують, ліпа ніби та царівна, що в молоці морської кобилиці купана. Шістнадцять літ всього лиш їй, а станом висока вже й собою доладна. Тіло має біле та ніжне, таке ніжне, що його й торкнутися боязко. А ще косу викохала пишну та довгу, очі, брівки, щічки, взяла від мами такі, що ними тішився б та й тішився.

Жінки запевняють: Хорс буде вдоволений такою, а отже, і вмилоствлений.

Чия, питаєте? Найстарша з доньок волостелинових, Ласкавиця. Як тільки взяла уготований долею жереб, уже й не пустили до кривних, оддали стороннім, аби оберігали та готували до зустрічі з богами ясними. Перед тим, як вийти на останнє побачення з людом своїм, божу наречену скупають у напахченій травами купелі — раз,

вдруге і втретє. Лиш потім одягнуть у білосніжну, з тонкої заморської паволоки туніку, в кикладу з прозорої хіоської тканини, таку знадливо барвисту, що про неї не всяка царівна може мріяти. Затим вправлять до вух підвіски, надінуть золоту гривну, увінчають вінком-діадемою. Йой, то ж, певно, не дівка з землі Тиверської, справжня богиня вийде на люди й засліпить собою люд.

— Бабцю, чулись-те, бабцю! — смикає за полу й благально позирає на стару збентежене чимось дівчатко. — Чи Ласкавиця вийде ще до нас?

— Вийде, внучко, та не до нас, — втирає сльози й сумно зітхає бабуса. — На вогнище піде, богів у Вираї ласкагиме.

— А потім?

— І потім — теж. Не бачити вже нам її личка білого, не чути речей медових.

— Хіба Вирай так далеко?

— Он, далеко, горличко ясна! Так далеко, що не буде вже нам від Ласкавиці ні привіту, ні одвіту.

— Пощо пані лякає дитя? — дивиться на бабусю кудлатий, уперезаний мотузкою муж. — Дівчина удостоїлася ласки божої, в шані та славі ходитиме по вічнозеленій поляні Вираю, а вона — ні одвіту, ні привіту.

Бабуса й собі гостро дивиться на мужа.

— Пошли, волхве, свою, коли такий щедрий.

— Ай послав би, коли б мав та коли б боги уподобали.

— Отож-бо. Тому й щедрі, що посилає чужих.

— Тьфу! — сплюнув у її бік кудлатий і зник у натовпі цікавих.

Капище Хорса не входило в обводи стольного города землі Тиверської, ховалось від людського ока в лісі, під скелястим урвищем. А проте стежа до нього добре знана. Отож поселяни йдуть та йдуть туди.

Теслі ще вчора змайстрували високу лодію з полицям Хорса й поставили її на дубові паколи. Під лодію наклали дрібно й недрібно наколених дров, заздалегідь висушених, тих, що спалахують від смолоскипа й палають смолоскипом. При дубі ж, що росте під скелею і має божу оселю — дупло, розбили високий, жовтогарячого кольору намет. Там, у наметі, й має статися перше Ласкавчине побачення з богом. Об'явиться перед нею до осліпу ясний і доброликий, усміхнеться потішено-вдоволеною усмішкою та й скаже: "Ти до вподоби мені, дівчино, беру тебе". Поцілунок його буде болісним, та лише на мить. По тій миті настане солодке забуття, а поки воно триватиме, покладуть божу обраницю в лодію і віддадуть вогню. Ясний Сварог візьме її на свої дужі длані й понесе разом із лодією через всеньке океан-море на острів Буян, в країну постійного літа і вічнозелених садів, духмяного аеру в садах та при потоках. А вже як станеться Ласкавчине воседля в божих хоробах, як побереться з богом та усладить його солодощами злюбними, має згадати й про них, поселян землі Тиверської, та ублагати світлоликого Хорса, аби не палив їхні ниви своїми вогненними стрілами, давав землі плодоносну силу, а люду — блага земні, утіху-сподіванку на життя.

— Іде вже! Йде! — пішло-покотилося хвилею. — Божа наречена йде!!

Ті, що заговорилися чи не спроможні були нагледіти її, спиналися навшпиньки, зирили через чужі голови й знову спиналися.

— Погляньте, таки йде!

— Йой, та яка пишна!

Ласкавиця не сама верстала путь між городом і капищем Хорса. Попереду, на відстані двох-трьох сулиць, простував торованою стежею князь, за князем — вона у супроводі двох старих бабусь в одязі жриць. По один і другий бік від них ішли, яко охоронці, мужі при повній броні. Їх було чимало, та не вони впадали в око і не на них заглядався люд тиверський. Божа наречена звабним метеликом виділялася серед усіх, на неї й зирили, її тільки й мали в оці. Бо таки звабна була. Присяйбіг, такої у Тиверській землі й не виділи.

Через ті доглядання та перемовляння не всі завважили, як там, біля капища, стали лаштуватися діви та жони зі стольного города. Тоді аж помітили їх, як заспівали високим і злагодженим співом:

Діві преліпій слава навіки! Слава й хвала! Слава й хвала! Від роду до роду, Від краю до краю Слава й хвала, слава й хвала!

— Слава й хвала! — дужо виголосив здравицю й натовп. — Хвала Ласкавиці! Слава божій нареченій!

— Ходи до нього, красна діво, та будь щедрою з ним! Ублагай ясноликого Хорса, най змилостивиться над нами, над дітьми та худібкою нашою й не смалить, не випікає злаки земні!

— Най живе в злагоді з усіма богами ясними та надоумить їх, аби не скупилися дощами, поливали землю набілом дів піднебесних, сприяли та й сприяли визріванню жита, пшениці і всякої пашниці!

— Будь щедрою і вблагай!

— Будь доброю і послужи нам! На те уповаємо, того від тебе ждемо!

Одні норовили всього лиш ближче стати до Ласкавиці й бути певними, що почула їх, інші простягали руки й опускалися перед божою обраницею на коліна, ще інші бігли поруч, зазирали їй у вічі й просили не забути про них, коли стане щасливою із щасливих. Ласкавиця, видно, не спроможна була чути усе і всіх, або дивилася на людей і дивувалася людям, або згоджувалась із ними, кивала на знак згоди головою і якось непевно усміхалася.

— Вона хмільна! — примітив хтось із тих, що не кричали і не благали про заступництво. — Гляньте, вона хмільна!

— А ви хотіли, — попрікнули чи всього лиш зауважили збоку, — хотіли, кажу, аби тверезою йшла на жертovníк? Перше й останнє воседля у дівчини. Чом би й не випити перед ним?

Князь наблизився тим часом до капища й повелів щось старим жрицям. Ті недовго дослухалися, самі гаразд знали, що мають робити. Взяли під руки Ласкавицю й показали, куди має йти. Дівчина оглянулась раз, оглянулась і вдруге — когось шукала, ба навіть кликала й поривалася кличучи. Зрештою послухалася стариць і пішла до

намету.

Мужі стали обабіч запони, що позначала собою вихід, хор дужо і злагоджено заспівав величальну. Тільки тепер уже воздавав хвалу не дівчині — богові Хорсу, тому всесильному і всемогутньому богові, на якого уповали нині, від якого ждали заступництва і благодаті.

Спів угомонив згромаджених довкола капища поселян чи те, що мало статися під накриттям співу. Туманіли один з другим і відмовчувалися, відмовчувались і ждали. І саме тоді, як людське мовчання стало надійно тривким, почувся несамошитий крик. Тієї ж миті відлетіла ніким не притримувана запона і з намету вихопилася напівоголена й до невпізнання нажахана дівчина.

То була Ласкавиця. Ті, що стояли ближче, примітили:

вона поривалася втекти і, пориваючись, благала про поміч-порятунок. Хтось відгукнувся на те благання таким же, як і в Ласкавиці, криком-відчаєм, хтось перевів тільки подих чи й, не переводячи подиху, заціпенів. Бо таки було чого холонуті жилам у людському тілі й ціпеніти тілу: на бездоганно білій донедавна туніці божої обраниці, там, де б'ється серце, розпливалася і палахкотіла полум'ям молода дівоча кров.

Усе те тривало мить, може, дві і лишилося в пам'яті як видиво. Хтось дужий і лютий схопив по тій миті дівчину за руки і так само рвійно, як і з'явилася, запакував у наметі. Ще чулися благання, угадувався здушений крик, та по тому все й стихло. Навіть спів урвався раптово і не зовсім злагоджено. Лиш згодом, як підняли запону та стали виносити таріль із Ласкавчиною крівцею, затим — покриту білим покривалом Ласкавку, знову почувся він при капищі, одначе не дужо й піднесено, як колись, — сумно та жалісно пішов улоговиною.

Під той спів урочисто виносили й клали божу обраницю на верхній палубі лодії, він додавав жалю й тоді, як обставляли її тимчасову оселю лагвицями з яствами, окринами та жбанами з напоєм, квітчали квітами з лісу — такими синіми, як її очі, такими білими, як дароване перед воседлям у божі хоромі вбрання і такими черленими, як пролита на жертovníк кров. Та ось спалахнув під подією вогонь, шугнуло ласе на поживу полум'я — і так же дужо шугнув разом із полум'ям перед цим тихий та жалібний спів. Мов наляканий птах, злетів із премногих жіночих уст, ударився об скелю-крутопад і, посиленій нею, виповнив собою улоговину, не лише ближні, а й дальні околії. Його примножили крики-прощання Ласкавчиних кривних, стогін-благання люду тиверського: не забувати про нього, битого безліттям, знекровленого голодом та ратними вторгненнями, пам'ятати й там, у божім оседку, що він — її люд, а всі поселяни — її кривняки. Йде ж бо до бога, стане жоною ясноликого бога. Кому, як не їй, младомладій і непорочно чистій, красній із красних, належить розщедрити Хорса й зробити милостивим до них. Розщедрити й зробити милостивим!

XVIII

Давно погасло вогнище на капищі Хорса, стала попелом-тлінню та, що її приносили в жертву богам, а князь сидить та сидить у своїм чернським теремі, не хоче чи не сміє показуватися на очі ані челяді, ані околишньому людові. Такий сум ліг від того дня на

серце, ніби і його торкнувся отой потужно-дужий, всеспопеляючий вогонь. Та що торкнувся — висмалив у ньому все, лишив холод і тлінь, сумну замрію і ще сумніше збайдужіння, коли по ширості — зневіру і ляк. Ано, і ляк. Бо не певен уже, що він князь на Тивері. Не хотів же, і помислами, й серцем був проти того, щоб посилати в дарунок богам людей, а не вийшов і не став супроти того прадавнього покону. Чому, спитати б? Зрадив, що віче увільнило від обов'язку брати жереб, що солодко сказало про князя: такого не було й не буде? А спершу ще, як вихопився з думкою-порадою Жадан? Чом тоді промовчав і не поклав край безумству? Він же не хтось там — князь, його думка — не те, що думка якогось волхва.

Що те дівча кричало, коли випорснуло з-під жертовного ножа й вихопилося на мить-другу з намету? Благало змилюватися, не губити? А так, крикнуло ж бо: "Княже, ти один все можеш, захисти!" А він промовчав. Потупив долу зір і промовчав. Бо не міг уже захистити, бо раніш мав би подумати, як вдіяти, аби не слали люд його під жертовний ніж. Ано, раніш!

"То чому ж не подумав? Порада волхва виявилася аж надто несподіваною чи злякався тих, що стояли за спиною волхва, що одному доведеться осилювати всіх? Посоромся, Волоте. Адже хтось колись має вийти й стати супроти всіх, коли покон їхній не сприймається розумом, коли тому покону не схильне коритися серце".

— Княже! — став на порозі стільник і обірвав тим окликом його роздуми. — До Черна прибувають нарочиті мужі з Волина. Кому накажеш прийняти їх?

— Які мужі? Чого?

— Кажу, ще тільки прибувають, тому й не відаю, чого.

— Скажи, най спочинуть з дороги. Приймемо за обіднім столом.

Довелося збирати малу раду. А вже як зібрали, покликали й нарочитих із Волина.

— Чим стривожена земля Дулібська? Пощо шле до нас мужів своїх?

— Тривога особливих немає, — старалися бути поважними і розважливими дуліби. — Однак те, з чим ми приїхали до Черна, справді не терпить. Днями гостювали у Волині сли від слов'ян, що живуть у горах і за горами. Приїздили кликати нас, дулібів, тиверців, полян, уличів, ба навіть тих, що на сівер від нас, аби приставали до них та йшли купно з ними у землі ромеїв. Ми, анти, як водиться, у землі Мізії та Фракії, вони — в Іллірик. Мета походу — оружно прийти й оружно сісти на тих плодоносних землях. Князь Добрит з цим і послав нас до Черна: чи пристає Тивер до загальнослов'янського рушення?

— А що дуліби, поляни, уличі?

— Дуліби спершу хочуть послухати, що скажете ви — тиверці, поляни, уличі.

Волот не роздумував довго.

— Не відаю, як подивляться на цей похід інші, — мовив хмуро, — а Тивер одразу скаже: ні. Люду тиверському не до того, щоб іти й брати мечем чужі землі. Своя горить під ногами. Голод і мор гряде. Не сьогодні, то завтра пси заволають по дворах, а зловіщі по пущах.

Дуліби непевно якось переглянулися між собою.

— То може ж, саме похід і порятує люд тиверський від голоду та мору?

— Як то?

— Ті, що підуть, собі здобудуть яства і кривим своїм.

— А що буде, коли ромеї оселять нас і самі підуть у нашу землю? Чи може голодна Тивер ісполчитися і вийти на рать? Зрештою, між нами й ромеями укладено ряд. Чи личить саме нам ламати його? Згадайте, якої крові коштувало замирення. Дулібам, може, й байдуже, чим завершиться похід. Вони — далеко, їм не доведеться розплачуватися хребтом, а нам випаде така доля, тому й стоїмо на своїм: ні і ні!

— Кажу ж, — боронився старший серед волинських мужів, — князь Добрит не має наміру повелівати. Він хоче знати думку всіх антів, а вже як знатиме, скаже склавинам, пристаємо до походу чи не пристаємо.

Мовлено немовби й щиро, без звичного в таких ділах туману, а Волот не міг погамувати невдоволення, його усе ще тіпало й підбивало перечити. Тому осмілювався й заговорив стольник.

— Нарочиті мужі вважають, що про цю речницю з Волина слід говорити на вічі?

— То вже як собі знаєте. Для нас важливо, аби ми сказали князеві Добриту те, що думає вся Тивер.

— На тому й станемо: князь Тивері знає, що скаже нині люд тиверський, його речницю вважайте за речницю люду. — Стольник помислив мить і вже потім додав: — А зараз прошу нарочитих мужів із землі Дулібської до княжого столу і княжих яств. Ними он яку путь подолано час і перепочити з путі.

Сиділи за столом у Черні, сиділи опісля і в Волині, пригощались-перепочивали і знову пригощались, а черв'як, що його зродило у серці князя Волота принесення в жертву богам младомладої і красної з красних діви лиш змовкав на час — не гинув. Інші жартують, захмелівши, або розповідають бувальщини-подвиги, бувальщини-перестороги, а він слухає те й хмуриться. Бо чує: нуртує-перевертається в ньому той черв'як, ссе із серця кров і не дає покою мислі.

— Землі Фракії—багаті землі, — хвалився застіллям князь уличів Зборко.. — Я запримітив їх тоді ще, як ходили в ромеї за Юстина. Доли — зором не зміряєш, а в тих долах земля, ніби масло. Плодоносна земля, братове. Суху палицю встроми — і дасть коріння. А ще ж є гори зелені, сонцем засіяні, а в тих горах — випаси для худоби, затишні долини для не відаючих спеки нив. Бо ріки течуть із гір і несуть у доли жадану вологу, бо не дмуть вітри-суховії, як дмуть нині і прісно дутимуть у нас.

— Князь Зборко лише те й бачив у Фракії? — хмуро дивився в його бік Волот.

— А що мав би бачити ще?

— Хоча би й те, скільки твердей-фортець мають там ромеї і скільки воїв по тих твердях. А ще мав би пригадати він, як нам ломили там за Германа та Юстина ребра, скільки голів тоді не долічилися.

— І це каже той, хто водив нас не так давно до тої ж Фракії, хто казав: "Анхіал — багатий город і ще багатше пристанище. Візьмете — на всю добу дарую його вам"?

— Я водив вас, княже, не на татьбу, я водив для того, щоб провчити ромеїв за їхні розбої на нашій землі, щоб примусити їх рахуватися з нашою силою і здобути бажаний мир. А до чого кличеш ти? Чим зваблюєш нас у ромеях? Чи тобі мало того, що мав там за Юстина та Германа, коли пішов непроханий, що мали опісля тиверці від Хільбудія? Невже не відаєш, будши зі мною в тій же Фракії, яких зусиль коштувало нам, аби ромеїв запевнити та й самим упевнитись: ліпше убого, зате привільне жити в своїй землі, аніж полягти за достаток у чужій? Нам і тут, де сидимо від діда-прадіда, не тісно.

— Одначе не вельми й сито, — поспішив заперечити Добрит. — Я тому й не сказав склавинам свого твердого "ні", що житіє нашого люду не дає ґрунту бути певним і твердим. Чому мовчиш, князю Тивері? Чом не кажеш тут, що засіяні підвладним тобі людом поля друге літо не дають йому збіжжя, а худобі — звичайної травиці-поживи на луці чи в лісі? Як житиме і з чого житиме такий люд, коли сидітиме в обводах спаленої сонцем землі й тішитиметься тим, що живе в мирі?

— То наш клопіт, княже.

— І все?

— Пагуба спечна не може тривати вічно. Ми нічим не прогнівили богів, аби так немилосердно карати нас. Я вірю цьому і люд мій вірить, тому й сподівається: ще плодоноситиме Тиверська земля, а плодоноситиме земля, буде й на нашім подвір'ї свято.

— Віри замало, князю. Віра — набуток отроків, а ти муж і не лише ратний, а й думаючий.

Добриту, видимо, не по серцю те, що тиверський князь аж надто вже колючий сьогодні. Вступив у нього прискалені в гніві очі й мовчить. Та гнів його не охолодив, лиш підцвюхнув Волота.

— А тепер я запитаю тебе, княже, — ісполчився весь, — що робитимемо, коли станеться так: ми знімемося й підемо всім ополченням у ромеї, а обри тим часом до нас?

Примовк привідця дулібів. Всього лиш загадавсь чи не знав, що сказати. І мовчання те не пішло йому на карб. Засумнівався в доцільності походу князь уличів ("А що, — мовив, длубаючись у тім'ї, — і таке може статися"), одразу й доволі рішуче перейшов на бік Волота князь подніпровських полян.

— Я теж тієї думки, — сказав Добритові. — Не час ісполчатися і йти в ромеї, час думати про міць своїх земель. Обри, ставши сусідами, не випадково вторгаються в наші весі на обводах і пробують нашу силу. Вони щось замишляють супроти нас і ждуть слушної нагоди. Такою нагодою, гадаю, й буде наш похід у ромейські землі.

— Було б ліпше, — не так уже завзято, а все ж боронився старший серед князів землі Тиверської, — коли б ми не гадали, а напевне знали, що помишляють обри. На тебе, княже полян, покладено стояти на обороні нашої землі з боку степу, ти мав би й подбати про це.

— Дбаю, княже, хоча похвалитися великою обізнаністю й не можу. Стороняться нас обри, і до себе не пускають, і самі не кажуть: "Хочемо жити яко сусіди з сусідами".

Вторгаються натомість, пробують силу. А це й змушує гадати: недобре замишляють вони супроти нас.

— І я кажу, — не забарився подати голос князь Волот, — обри — меч, що повис над нашою шиєю. Тивер більше ніж певна: коли зламаємо укладений із Візантією ряд і підемо в землі Фракії, імператор не поскупиться, підкине обрам міхи з золотом, і ті ударять нам у спину.

— Звідки така певність?

— Чи князь не знає: на Тивер віддавна покладено обов'язок боронити землю Троянову з боку ромеїв, у неї був час і нагода познайомитися з норовами сусідів.

Бачили, не хочеться Добритові поступатися своїм, і все ж бесіда з ним по якомусь часі пішла на примирення. А примирення на диво швидко одмінило й Волота. Як би там не було, таки ж на його стало. А то не якась там абищиця, то — услада серцю. Улігся й занімів нарешті дразливо-неспокійний черв'як, прийшло бажання розправити плечі і скинути з них зроджений невдоволенням камінь. А вже як скинув, не міг не пригоститися за столом, що його заставив яствами та питвом князь Добрит.

Нагледів якось: усі під хмелем уже, гудуть, ніби бджоли, й підсів до Острозора.

— Хочу поговорити з князем полян осібно.

— Я теж маю таке бажання, — приязно усміхнувся Острозор. — Жду лиш нагоди.

— Гадаю, саме час. Насамперед маю подякувати князю за те, що був тверезіший від інших і допоміг утримати Добрита від згубної спокуси — іти в непевний час на ромеїв.

— Що моя поміч? Князеві Тивері слід дякувати, що мав у серці мужність стати супроти всіх. Люд тиверський може пишатися таким привідцею.

Волот не перечив, одначе й не радів похвалі.

— На жаль, цей привідця не привів його до сподіваної благодаті. Важкі літа переживає Тивер, і хто знає, як переживе їх.

— Мої моряни повідали мені, яка скрута спіткала люд тиверський. Отож їхав сюди й гадав собі: чи не час нам, зробивши один, робити й другий крок?

— Тобто?

— Лодії змайстрували, пристанище маємо. Пора посилати торговий люд в інші землі, хай везе туди наш, звідтам чужий товар. Князь, сподіваюсь, розуміє, яка то вигода і людові, і землі?

— Коли везти товари, то тільки до ромеїв, — ожвавився Волот.

— Більше морем Евксінським немає куди податися. Візантія — світове торжище, там збирається мало не весь торговий люд, як із заходу, так і зі сходу. І це, скажу по щирості, була одна з причин, що спонукали мене обстоювати мислі князя Волота, а не Добрита. Настав час не з мечем іти до ромеїв, а з товаром, не мечем боронитися від них, а знов-таки своїми ринками і своїм товаром..

— Це правда. Це велика правда, княже! Чи я не бачу, чи не знаю: ромеям не так просто кликати обрив. Покликати — означає посадити на своїй землі, лишити в тих землях. А чи їм потрібно саджати в себе ще й обрив? Чи мало мають клопоту від тих, що насаджали вже, від того, що полізли на захід і не знають, як вибратися тепер звідти?

— Часи непевні і не лише для нас. А все ж я так мислю: перезимуємо, діждемось тепла, а з теплом — божої благодаті, і підемо в ромей: на побачення з імператором, на укладення ряду з ромеями. Гляди, саме те побачення, які зацікавлення в торгах, відвернуть появу обрив біля обводів Троянної землі.

Волот заяснив видом, здавалось, геть протверезів, потішений тим, що чув.

— Слухай, княже, — усівся зручніше. — Це ж неабияка думка. Ти говорив про це з Добритом?

— Ні, спершу хотів дійти згоди з тобою.

— То ходім поговоримо. Най не печалиться тим, що земля Фракії утікає з його рук, най гострить розум свій на інше діло.

Ще з ночі задув і колотить лісом потужний східний вітер, той, що приносить на своїх крилах пахощі моря і степу, а ще згадку про простір і жадання простору. У полі, ясна річ, біда від такого: сліпить людям і коням очі, смалить недосмалені ниви, а тут, у лісі, окрім усади від гомону, що йде верховіттям і будить рвйні думки, молодечі бажання, анічого. Тож князь і піддається спокусі. Забув чи не схильний думати зараз, що світом іде засіяне суховієм лихо, знай приострожує й стримує нажаханого острогами коня, схоже, що милується його молодечею силою, не відає, куди подіти свою. Кінь грає під ним, і грають від того князеві думки, грає потішене веселими думками серце.

— Що, отроче, — питає найближчого з дружинників і світить вдоволенням видом, — так дуже набив сидницю, що боком примаєшся в сидлі?

Дружинники регочуться, а той, у кого допитувався Волот, осміхається силувано й поспішає сісти так, як належить.

— Та ні, княже.

Жарт для втомлених — знахідка, коли ж жартує князь — і поготів. Підхопили кинути для потіхи думку, граються нею, ніби малі діти забавкою.

— Він, княже, не так набив її, як підпарив. Ано, напевне знаю, бо видів, як налягав у Волині на дулібські боби. Не відав бідний, що боби для вершника — видима згуба в путі.

І знову сміх, чергові кпини. Бо чом і не посміятися, коли є з кого, коли сміх — бодай якась пожива в виснажливій путі.

Князь Волот дещо втихомирився по тому, як зігнав оскому на дотехах. Не поривався в далину і не морочив коня. Однак вдоволення не гнав із лику і втішної задуми також.

Привідця дружинників Власт помітив те й над'їхав до нього.

— Доки маю час і нагоду, хочу порадитися з князем, — сказав порівнявшись, — що маю робити по поверненні до Черна в дружині тиверській?

Вони їхали дещо віддалено від ватаги, а крім того, потужний вітер з моря коли й міг підхопити та понести мовлене ними слово, то не до ватаги, десь обіч, у нетрі лісові. Тому не береглися з словом, як і з думкою, що облачалася в слово, говорили вільотно і про все. Власт, щоправда, належав до мужів, котрі не заявили поки що про себе як про

мужів думаючих. Відтоді, як Стодорко посів у Черні місце Вепра, став і воєводою, і першим радником у князя, муж Власт з волі обставин, а може, й власних заслуг опинився на місці Стодорка — став привідцею дружини. Та повинність поставила Власта в число наближених до князя мужів і все ж тільки мужів ратних: коли йшлося про справи виключно общинні, Власт або зовсім не бував на радах, або відсиджувався мовчки. А це он як заговорив.

— У похід не збираємося, Власте. — Волот старався бути дружнім і прихильним. — Чув же, переконали князя Добрита: не ті часи, щоб ісполчатися і йти до ромеїв, зчіпатися з ромеями. Одначе вухо маємо тримати наставленим, а сулиці гострими. Отож робитимеш те, що й досі робив: дбатимеш про ратну спроможність дружини, а ще — про її чисельність. Зима не з легких буде, і бажаючих порятуватися від голодної смерті, далєбі, не бракуватиме. Маєш розумно скористатися тим: брати в дружинники лиш тих, хто йтиме на ратну службу не на час — назовсім. Чуєш, що кажу?

— Чую, княже, як не чути. Саме про таких і мав намір говорити з тобою. Я теж тієї думки: голодний люд ітиме та й ітиме до нас. Що робитимемо, коли піде валом? Ані яств, ані броні, ані коней на всіх не стане.

— Подумай добре, гляди, й знайдеш.

— Де, княже?

— З кіньми, гадаю, найпростіше. Кажі кожному, хто приходить: приведи з собою коня — підеш до кінної дружини, не приведеш — будеш у пішій. Ну а броню... Це добре, що ти нагадав, содруже, про яства і броню. Доведеться тобі злутувати кілька ватаг із тих, що приходитимуть, і послати одних до ковачів тиверських, най кують броню і тільки броню, інших — ловити рибу в Дністрі, поки можна буде ловити її. Як стане ріка, пошлеш тих ловців до лісу — на вєпрів, косуль, еленів. Ото й буде твоїй дружині добра поміч у яствах.

Власт не зводив із свого князя замилюваних очей.

— Спаси біг за мудру раду, — озвався нарешті. — Не думав і не гадав, княже, що ти так одразу все розсудиш. Коли так вчинимо, як кажеш, присяйбіг, зробимо вельми гоже діло: і люд порятуємо від мору, принаймні цвіт його — мужів, і дружину матимемо таку, яка за інших часів і не снилася б.

Його щире вдоволення мудрою речницею князя не могло не потішити й самого князя.

— Тепер бачиш для себе діло на передзим'я та на зиму?

— Ано, тепер бачу.

— І певен, що впораєшся?

— У нитку витягнуся, а зроблю, як кажеш.

— То одразу після повернення до Черна й берись за те. Іншої речниці від мене не буде, та й мене не буде в Черні. Те саме й Стодорку скажеш.

— А хіба князь...

— Я до Черна не їду. Як тільки зблизимося з ним, зверну до Соколиної Вежі. Княгиня Доброгніва померла, маю бути там і дати всьому лад.

Помовчав і вже потім додав:

— Коли виникне потреба в моїй раді а чи нагальне діло підвернеться, не вагайтеся, шліть до Соколиної Вежі нарочитого.

— Буде зроблено, княже. Так і перекажу Стодорку.

— Ще одне, — надумався Волот. — Піди, приїхавши, до княгині Малки і скажи їй: князь хоче знати, що з сином, як він? Одповідь її одразу ж пришли мені у Соколину Вежу.

Волот пильніше й довірливіше, ніж досі, подивився на мужа й так само довірливо сказав йому:

— Між іншим, покладаю на тебе, Власте, й цей клопіт: пильнуй за сином. Він у твоїй дружині, ходить під твоєю рукою, зроби так, аби не оступився десь.

X/X

Як дійшла до Веселого Долу чутка: в жертву Хорсу приносять красну діву, Людомила Вепрова стала на своєму і не пустила Зоринку на те видовисько. "Мала потіха, дитино, — сказала раз, сказала і вдруге. — Не треба тобі бути там і бачити те, що буде". Зоринці не хотілося слухатись матері — весь люд іде до капища Хорса, а коли йде люд, певно ж, не даремно. І все ж змушена була скоритися. Одне, бачила, мамця стіною стає супроти того її наміру, цього разу не здолає її, а друге, як поїде аж до Черна без челяді, чийогось супроводу-захисту в путі? Коли ж поселяни, що правилися через Веселий Діл, уклали їй до вух інші вісті: приноситимуть у жертву богу не когось там, дівку Ласкавицю з Колоброда, і мати не годна була стримати. Зловчилася і вивела за ворота коня, а вже як вивела, тільки й бачили її. Пригнулася до луки і ніби буря понеслася узліссям, а там і лісом. "Чи то ж правда? — питала себе і не знаходила одповіді. — Боги, чи то ж може таке бути, аби жереб випав на Ласкавку?"

Сама не відає: всього лиш не вірить чутці чи не хоче, аби те, що чула, було правдою. Йой, світоньку ясний, таки ж не хоче. То буде осмута черна, а жаль безмежний. Такої веселки ненаглядної, ласкавиці не лише іменем, а й серцем і не стане? Як же це? Чому має не стати? Боги всесильні і всеблагі. Усього позбавили ви Зоринку: можливості привільне почувати себе у Веселім Долі, бути з Богданком і вірити, що буде Богданковою, тепер маєте намір забрати й Ласкавицю. Чи то ж справедливо? Дівчина та стала їй чи не єдиною втіхою у цім збаламученім світі, коли по щирості — надією й опорою, тим щитом, що ним прикривалася в Колоброді від отрока-нелюба. Бо була з ним і водночас не з ним, бо чула щебетання Ласкавиці і тішилась, що є при ній Ласкавиця.. Стариня раділа собі: приятелювання з Ласкавицею стане тією кладкою, через яку Зоринка подасть руку братові її. А Зоринка своє мала на мислі: Ласкавиця прибереже її для Богданка, вона не тільки відрада для зголоднілого по веселім слові серця, вона — порятунок.

І ось має: боги забирають і Ласкавицю.

Мовби на вугіллі почувала себе, добравшись до капища й опинившись серед натовпу, що юрмився при капищі. Бо терпець уривався ждати. А діждалася, кригу відчула в грудях: у супроводі стариць і княжих мужів йшла таки Ласкавиця.

Що бачила потім, ліпше б не бачити. Дівчина відверто не хотіла йти до намету. А там, у наметі, закричала таким жахливо-несамовитим криком, вихопилася на люди такою нажахано-благальною і закривавленою, що в Зоринки волосся стало дибом. І хотіла вчинити щось, і не могла. Страх скував їй руки, ноги, позбавив дару речі. А поки приходила до тями, Ласкавиця знову об'явилася перед тиверським людом, тільки тепер уже не плакала і не благала про поміч, лежала на ношах мертвотно бліда, тиха й упокорена.

Зоринка не могла вже лишатися і доглядатись, ідо буде далі. Поспішила до припнутого біля дерева коня, а конем — до свого Веселого Долу.

Дома застала лише челядь. Отож не довелося пояснювати, де була, чому пішла супроти волі кривних. Побачили, що повернулася, і тим вдовольнилися, провели до горішньої ложниці, уклали в ложе. Ба, співчували навіть, бідкалися тим, що на їхній горличці лица немає, не інакше, як налякана кимось. Зате коли об'явилася на подвір'ї, а згодом і біля доні мати Людомила, мусила слухати та й слухати нарікання та пострікання. І недостойна вона роду свого, і невдячна. Мати он як клопочеться нею, он як хоче застерегти від осмути, біди-безліття, а доня те й робить, що суне, куди не слід, свою нерозумну голову, сама на себе недолю кличе.

Виказувала й плакала. Через те Зоринка лише вряди-годи кидала слово обиди на кривних, більше відмовчувалась. Коли ж почула про мамині клопотання, не втрималась, звелася в ложі й сказала.

— А чи не здається мамці, що ті клопотання й змушують бути такою? Невже ви не видите: я не живу в теремі вітця свого — відбуваю покарання. Мені не вільно поїхати, мені не вільно піти, не вільно й серцем обрати, кого хочу.

— Що вдієш, коли так склалося. Чи мене гадаєш, тішить те?

— То най мама знають, що віднині склалося ще інак: в жертву Хорсові принесено мою подругу з Колоброда — Ласкавицю. Отож від цього літа і до наступного прошу не турбувати мене і не турбуватися мною. Оголошую траур по Ласкавиці, і ані з Богданком, ані з тим отроком із Колоброда злюбу не візьму. Чули, бачити від літа до літа нікого не хочу!

XX

Минула одна, минула друга, пішла уже й третя седмиця, як віддали вогню господиню цього осібного, одначе не такого вже й безлюдного осередку, а Миловида ніяк не звикне до тиші, що узвичаїлася в покоях княгині, тим паче до становища, що ним винагородила її покійна княгиня. Усі йдуть до неї, доземно кланяються, як не кланялись, може, й Доброгніві, а поклонившись, питаються, куди подіти ті вівці, що їх не варто лишати через скрутність у яствах на зиму, як бути з сиром та маслом, що зібрали за літо, з набілом, що надоюють щоденно. Ано, ніби навмисне, йдуть і питаються, йдуть і питаються, а Миловида ширить, дивуючись прихильності челяді, очі й паленіє видом. Одного разу відбудеться порадою: "Заждіть, приїде князь, він скаже, як бути", іншого помучиться, вагаючись, та й скаже: "Робіть так, як досі робили". Знає: то не на краще, рано чи пізно її слабість відчують і не стануть зважати на те, що вона є

в господі. "Це не господиня, — скажуть, — це таке собі ніщо", — а сказавши так, робитимуть, як кому на серце ляже. Проте зважитись бути господинею в праотнім оседку князя теж не може. Чогось їй боязко, звідкись приходить і обсідає непевність, що все, мовлене князем, правда. Воно й не дивно: потішив казкою та й зник, лишив її, мовби сироту при дорозі: хочеш, вір, хочеш, ні. Де буде певність і звідки візьметься віра, коли чула лиш слово, не бачить діла?

Такий смуток ходить слідом, така тривога обсідає, що серце кривавиться від жалю до себе. А князя нема та й нема. Казав: "Готуйся до тризни по матері. Я віддам жертву богам та й буду". А не об'явився, бач, у Соколіній Вежі, сина Богданка прислав замість себе, аби провів бабцю в останню путь, зібрав плакальниць та й сам поплакав перед тим, як віддати тіло старої вогню. Він і зробив, як велів князь. Одначе робив.. Чулись-те, робив чомусь так, ніби її, Миловиди, й не було тут. Коли наказував, наказував комусь, не їй, коли питався, знов-таки в когось, не в неї. Як після цього господарюватимеш, будеш певною, що тебе полишено тут за господиню? Коли б не челядь та не її постійне нагадування про господарство, давно покинула б його й пішла куди очі дивляться. Чомусь вона підозріло прихильна до неї, аж надто запобіглива. Чи то боїться нової господині, чи хоче, аби саме ключниця Миловидка лишалася в Соколіній Вежі господинею. Ось і сьогодні. Здибала біля прибудови майстриня і не відчепилася, поки не домоглася згоди зайти до неї й поглянути, чи добре робить, чи так має робити: "Не вперше шию, — казала, — для князя, для княгині, дітей їхніх. Одначе те, що замовив тепер, нове й незнане. Тож хай молода господиня гляне і скаже: так чи не так пошила. Вона була в ромеях, багато бачила, а те вбрання чи й не ромейське".

Їй показали не якесь там диво, всього-на-всього корзно. Та пошите воно було не з тиверських, із ромейських тканин: верх — світло-синій, підклад — пурпуровий. І одна, і друга тканина такі яскраві, так гріли своїми барвами очі, що не замилюватися тією яскравістю справді не можна. Та й шила, з усього видно, справжня майстриня. Коли накинула Миловиді на плечі й поставила перед свічадом, не лише оченята, уста відкрила з дива й, невільно вимовила звичне в речах: "Йой!"

— Корзно сподобається князеві, — сказала перегодом. — Ваша правда, майстрине, таку вдяганку лише ромейські імператори й носять.

— Еге?

— Атож. Живого імператора не випадало видіти, а на малюнку, в церквах бачила.

— Спаси біг, щедра дитино, за прихильне слово. Спаси біг! Я давно приглядаюся до молодої господині княжого оседку й ось що хочу сказати: коли є на те її добра воля та ще бажання можу пошити їй вельми ліпотне вбрання к зимі.

— За добрі бажання теж скажу: спаси біг. Одначе у мене, майстрине, немає з чого шити.

— Пробі! Зате у князя є з чого. Ось, прошу. Най гожа господиня стане до свічада та гляне, як личитиме їй.

Вона не зважила на Миловидині заперечення, накинула їй на плечі те, чим

хвалилася, й поставила перед свічадом, а вже як поставила, світилась та й світилася, втішаючись майбутнім витвором рук своїх.

— Ну, чи не я казала? Та тільки такій пригожій вродливиці й личитиме це вбрання. Не шуба — замилювання буде. Присяйбіг, дівонько гожа, одне замилювання.

Говорила, а тим часом обміряла Миловиду, говорила й обміряла. Аж поки не відчула доволі-таки рішучий опір.

— Прошу вас, — дівчина відсторонила майстриню і так рішуче, що в тієї невільно опустилися руки. — Не треба. Я не заслужила ще в князя ані тунік, ані шуби одягальної.

— То заслужиш! — не поступалася майстриня і, здається, була щира з нею. — Доки пошию, будуть уже й заслуги, а будуть заслуги, князь похвалить нас, тебе — за вбрання, мене — за старанність челядницьку, ось побачиш.

Усе то правда: прихильність челяді — неабияка втіха серцю, одначе й біль також неабиякий. Чому це князь пустив про неї як про молоду господиню в Соколіній Вежі славу, а сам не їде? Ано, чому?

Що не день, то тривожніше думалось про це, а тривога сіяла у серці не тільки боязнь, зроджувала і жаль до себе. Куди їй податися, коли переконається, що князь хоче всього лиш ославити? На кого й на що сподіватиметься тоді? На Випал і тітунин прихисток у Випалі чи на Божейкову стариню? Пробі, таж там своя біда і свої клопоти. Хіба не була, не знає?

Мабуть, задрімала роздумуючи, не почула, коли і звідки об'явилися на подвір'ї вершники. Тоді аж кинулась і схопилася притьмом, коли вловила вухом розмову, а в тій розмові вирізняла його, князя Волота, голос. Кинулась було до дверей, та одразу ж і передумала: чи вона така зараз, щоб виходити перед його очі? Людоньки! Таж спала й заспалася, певно, збила завжди гладенько зачесані коси, прим'яла вдяганку. Чи може виходити перед очі господаря поторочемою із заспаними очима, відьмою із скуйовдженим волоссям? Мерщій двері на засув і прибиратися! На засув і прибиратись!

Мотнулася, мов на пожежі, вихопила з небагатої на набутки схованки найліпший, що мала, одяг та й стала переодягатися. Спішно, як тільки могла, одначе й старанно, як тільки вміла. Чула, тремтить уся, знала, може виказати себе цим перестраханим тремтінням, та нічого не могла вдіяти. То над її силу, бути зараз спокійною, то, певно, й непідвладне їй.

На щастя, князь не поспішав до терема. І переодягтися встигла, і причесатися, і до стіни стала на часину, аби передати їй дрижаки свої. А передала чи принаймні оговталась трохи, знову змушена була полохатись. Бо настигла й сполохала інша думка: чи то ж добре робить, що стоїть і жде. Волот — князь, і яко князь звик до того, що його зустрічають хлібом-сіллю, вітають із щасливим поверненням з далекої путі, а вона по клітках-закутках ховається, дрижаки роздає стінам. Господиня ж бо є, яка не є, а господиня!

Вхопила, скільки могла, аеру й пішла до виходу. Не затримувалась більше. Тоді вже, як прочинила останні двері, ті, що вели з терема, зупинилася на порозі і вклякла:

на неї йшов із двору Волот, він був уже майже поруч.

— Прошу князя до своєї господи, — приклала руку до серця і вклонилася чемно.

Князь теж спинився, затримав на ній замилювано теплий погляд.

— Спаси біг. Чи все гаразд у господі, чи здорова господиня?

— Хвалити богів, усе гаразд. Челядь княжа на здоров'я не скаржиться.

— Ну, то й добре. Веди тоді в господу.

І провела, і роздягтись допомогла, і купіль-літепло приготувала. Потім звеліла челядницям накривати у гридниці стіл. Носили та й носили на нього страви, ставили та й ставили жбани, корчаги, братниці. Князь-бо не сам прибув, із мужами та отроками. А ще покличе ловчих. Сказав, що довго тут буде, а коли так, не всидить у теремі, чинитиме лови. Де ж про ті майбутні лови й поговорити, як не за спільною трапезою.

Миловида теж не присідала. І порядкувала коло столу, як накривали його, і наливала питво в братниці та припрошувала, коли мужі сіли за стіл, і стежила, аби трапеза була не якась там — княжа.

Бачила, князь Волот пасе за нею оком. І не хоче виказувати себе завчасно, і все-таки пасе.

Це бентежило, а бентега червонила, мабуть, вид, бо прикипів за якимсь разом до того виду очима і не відвів уже їх.

— А Миловидка чом не п'є, не гуляє з нами?

— У мене, княже, є повинність.

Підвівся і відшукав для неї місце в застіллі.

— До дідька всяку там повинність! Гуляє князь, гуляють його гості, має гуляти й господиня княжого застілля.

— Одначе ж...

— Яке ще там одначе? Чи знає Миловидка, чому я не був на тризні по своїй матері, княгині Доброгніві? Через повинність. Чи відає, чому не досипаю ночей, не знаю усади-втіхи від дозвілля, все в ратних клопотах та походах, у думках про закон і благодать? Знову через повинність перед землею, перед людом Тиверської землі. То чи не доста їх, тих повинностей? Чи не час подумати й про себе, тим паче, що я і мужі мої не просто собі трапезуємо по вдалому звершенню покладених на нас повинностей, ми справляємо тризну по матері моїй, княгині Доброгніві.

— На тризні по княгині я пила, а проте і з князем вип'ю.

— От і добре. Підношу братницю, — звернувся до мужів, — за нову господиню Соколиної Вежі, іменовану Миловидою. Слава красній із красних діві землі Тиверської! Слава молодладій княгині синьоокої Тивері!

— Слава! Слава! — рвійно підвелися мужі й простягли до неї виповнені питвом братниці. Видно було: вони поділяють вибір свого князя й не знати які раді, що він саме її назвав княгинею синьоокої Тивері.

Тиша і спокій у Волотовім оседку при лісі настали десь аж під ранок. Одні пішли, перебравши хмільного, до своїх віддалених халуп, інших челядь спровадила мало не силоміць до клітей, потім сама поралась та й поралась, прибираючи зі столу. Миловида

не бралася, як донедавна, до чорної роботи, більше веліла, що і куди нести, та наводила після того, як винесли недоїдене та недопите, лад у гридниці. Чи хміль додав їй снаги, чи радість бадьорила, — робота горіла в руках. Мабуть-таки, радість будила в серці силу: он як приємно їй від того, що була в полі зору усього застілля, що її мали не за челядницю, таки за господиню. Те й робили, що тяглися до неї з братницями, хвалили й лестили, казали, знають, яке безліття мала, і тому он які раді, що те безліття позаду, що вона знову в своїй землі, серед свого люду. Йой, таж такого зроду-віку не чула про себе, такої приязні від людей, далебі, й не знала. Чом же не бути в руках силі, не грати веселої серцю, коли на серці свято? Могла б, весь світ обняла б, усіх винагородила б тим теплом, тою радістю. Присяйбіг.

Наново застеляла звільнений від яств стіл і думала, розставляла під стінами лавиці — і знову думала, не завважуючи, що вже пізня ніч, пора б відчутти супутницю безсоння — втому. Бо думка думку підганяла, бо серце живило та й живило веселою хвилиною розум. А хто ж спатиме, коли не спить розум? Чи до втоми, як грає в тобі весела хвиля? Ось розставить усе до ладу та підмете гридницю, тоді вже піде й ляже, і засне, коли зможе заснути.

Обернулася, зачувши скрип дверей, і застигла: на порозі стояв він, князь Волот.

— Я по тебе, Миловидко. Пізня година вже, лиши це прибираннячко на потім.

Не відала, що має сказати йому, однак й на клич не йшла. Стояла невизначено упокорена і ждала. Та не ждалося Волотові. Облишив не зовсім причинені двері й пішов на неї твердим, дарма, що був під хмелем, кроком. Йшов і бачив: що ближче зближається з Миловидкою, то розчуленішою стає його Миловидка. І розчуленішою, і прихильнішою. А ще видом паленіла не знати як, очима, устами силилася сказати щось і не могла.

— Чи, може, одмінила намір свій, той, з яким ішла до покійної княгині? Може, розгнівалася на мене за те, що так довго барився?

— Я не з гнівних, ласкавий мій князю, — казала й не ховала, як ховала досі, очі. — То, може, й добре, що забарився. Був час подумати й надуматись.

— Правда?

Певно, і без роз'яснень бачив, яка то правда. Не допитувався уже і не вагався, підхопив своє омріяне жаданнячко на руки й поніс до дверей. Розчинив їх дужим поштовхом ноги й пішов далі, траплялись інші — знову розчиняв і знов йшов, чуючи радість, якої не чув ще, тішачи себе щастям, якого не знав.

"Моя, моя!" — кричало все єство його й кричало, мабуть, голосно, бо дівчина не забарилася почути той крик і застерегла себе словом-захистом.

— Ти ж не обманиш мене, князю?

— Ніколи!

— І довго-довго будеш зі мною?

— До кінця днів своїх. Коли й від'їду на клич землі чи люду тиверського, то ненадовго. Чуєш, жадання моє, усе робитиму, аби не лишати тебе надовго!

— Я покладаюсь на твою честь і звіряюсь твоїй честі.

Люди завжди стелять собі м'якшу, аніж буде потім, путь. Мабуть, слала її й Миловидка, коли так солодко спала під надійною рукою лада свого. Давно відспівали розбуджені росами птахи — під вікнами терема й далеко поза теремом, вийшло з-за овиду й піднялося над задністров'ям сонце, нічна прохолода уступила місце доволі-таки відчутному теплу, а в княжій ложниці усе ще бачили сні й тішилися супокоем, що його дає солодкий вранішній сон. Коли ж прокинулися, одразу і недвозначно визначили: прокинулись не тому, що хотіли.

— Хтось грюкає в ворота, — сполошилася Миловидка й наставила в той бік, звідки чулась гуркотнява, насторожене вухо.

— Дарма, там є челядь, — сонно заспокоїв її князь.

— І все ж он як грюкають. Я піду, мабуть, до своєї кліті.

Казала: піду, а проте не йшла, лежала й боязко горнулася в покривало. Очі, вид її благали: будь добрий, одвернись, дай одягнутися. Та князь не одразу прогнав від себе сон і скорився волі жони своєї. Десь згодом уже, як стук повторився і повторився голосніше, ніж досі, потягся солодко й сказав:

— Лежи, я сам піду і вгомону нетерпеливих.

Був невдоволений: де ж челядь, чому його примушують виконувати ще й цю, челядницьку, повинність? А вийшов на ґанок, спинився подивований: ворота одчиняли вже, і першою в просвіті між двох стовпів об'явилася Малка.

Знав, що привело її сюди, чи тільки догадувався: знову спохмурнів, в усякому разі, прибрав суворішого, ніж належало б при зустрічі з жоною, виду..

— Що сталося? Чому так прискакала нагло?

— Може, поведеш спершу до покоїв, потім питатимеш?

Мовчки обернувся й пішов. Певен був: Миловидки уже не застане в ложниці, і все ж менш за все думав про те, горів бажанням вибатькувати Малку і вибатькувати по можливості дошкульніше.

— Ну, — спинився перед нею, коли зайшла до передпокою. — Кажи, що сталося?

— Боюсь за всіх нас, тому й пригнала. З якого це часу ти став обминати терем свій і родину свою у стольнім Черні? Чому завернув, вертаючись із путі, сюди?

— А з якого це часу Малка забула, що вона княгиня, а не просто собі жона?

— Чи з таким князем не забудеш?

Бачать боги: не хотів бути аж надто крутим із матір'ю своїх дітей, та що вдіє, коли вона напрошується.

— З яким це — таким? Невже тобі не втямки: те, що думає і робить князь, стосується тільки князя. Сказано ж бо: будь у Черні, доглядай вогнище і дітей, що маєш у тому вогнищі. Тобі того не доста?

— Мабуть, не доста, коли не спалося всю ніч, знялася ні світ ні зоря й приїхала.

— Ну, то вдовольнися тим і вертай до Черна.

Аж позеленіла зі злості.

— А ти... потішатимешся з іншою? Хто вона? Як сміла?!

— Ще раз кажу: не вона — я посмів. На те була і є моя княжа воля. Не надривай

себе і не клени, усе вже сталося: від сьогодні моя обраниця — жона мені. Коли ж хочеш знати, хто вона, то знай: Миловида, та сама дівчина, що вітала нашого Богданка на пострижинах.

Змовкла на мить, ширить збентежені очі. Дивувалась чи пригадувала — хто знає. Мабуть, пригадувала, а пригадавши, зломилася враз і прикрила обличчя руками.

— Най я стала тобі осоружною, — плакала, — а діти? Богданко місця собі не нагріє, страждає й сохне від присухи. Його увів би в злюб, не себе.

— Встигне. У нього все ще попереду. Най забуде про Зоринку, знайде собі іншу — ото й буде баяння від присухи. Чи я кажу, що забуду про тебе, про дітей? Ти там, у Черні, будеш жоною й господинею, Миловида — тут. Сини мені потрібні, зрозуміла? Тому й беру іншу, тому й кажу: не ставай на путі, що часи он які непевні, а Богданко один у нас. Чи можу покладатися лише на одного, бути певним, що оборонить і землю, і люд тиверський?

Ще нижче хилилася і ще ревніше плакала, дарма, що не казав уголос: "Ти пустопорожня, Малко. Що даси мені і що можу мати від тебе?" І так, без казань, розуміла: тому й бере іншу, що пустопорожня.

— Нічого лихого не сталося, — потішив словом та й тим, як виголошував його. — Кажу ж, була й лишишся жоною. Вдовольнися тим і йди.

— Мале вдоволення, Волоте.

— Що вдієш? Ти ж була свого часу в солодошах Вирую, дай і Миловидці побути там.

— Не злюб — безліття береш із нею. Чи не бачиш, чим повниться земля, чи до того зараз?

— Дарма. Ми все зробили для люду, най і люд дасть нам можливість бодай кілька днів побути щасливими. Чула, коли не вічність, то бодай кілька днів!

Підвелася і витерла сльози.

— Я можу глянути на неї? Бодай побачити, яка.

— Не треба. Най потім, коли звикнеться до свого місця в нашій оседку. Вона надто младомлада ще, щоб знести одразу все: і втіху-щастя, і Перунові громи..

XX/

Князь Добрит, певно, не тільки зараз оце бачився зі слов'янами, що живуть у Карпатах і по другий бік Карпат, він давно знається з ними, і коли казав: наша відмова від ратного вторгнення у ромейські землі не зупинить склавинів — знав, що казав. Як тільки розтанули по зимових морозах сніги й спливли до рік, а там і до моря талі води, знялися ті слов'яни з насиджених, може, й затишних, та не вельми багатих на поживу гнізд своїх по горах та передгір'ях і подалися купно, забравши з собою дітей, жон, сякі-такі набутки, в землі іллїрійців. Рушили всім родом своїм білі хорвати, рушили словени, сорби. До них пристали сусіди, до сусідів — ще сусіди, змовилися між собою й виставили наперед кінні полки, по одну і другу руч — піші, а вже як угледіли, яка в них сила, пішли й сказали іллїрійцям: "Не супроти вас ідемо походом ратним, супроти ромейів, що посіли землі наші. Як сиділи на своїх, так і сидіть, нам і ромейських стане"..

Першими забили тривогу ректори та президи сусідніх із слов'янами провінцій —

Верхньої Мізії, Прибережної Дакії — й наважилися виступити супроти свавільних склавинів з наявним під руками провінційним військом. Одначе не довго тішили себе сподіванкою зупинити навалу. Склавини зім'яли провінційне військо ромеїв так швидко і так надійно, що військо те показало ворогам імперії спину й понесло страх перед слов'янами в сусідні провінції — Внутрішню Дакію, Дарданію, Превалітанію, а згодом і в діоцез Македонія. Казали, суне тьма, така не підвладна розуму сила, що від неї дуднить і стогне зморена земля, її неспроможне зупинити якесь там провінційне військо. Для того потрібна сила самого імператора, потрібні такі непереможні полководці, як Велісарій і його палатійські легіони.

Префектові не вірилося, щоб вторгнення слов'ян було настільки серйозним.

— Ідуть не всі слов'яни, лише склавини, і ви неспроможні зупинити? — питався в тих, що жахали його навалою. — Не оступатися! Кинути супроти варварів усе і всіх!

А прискакали вдруге, затим і втретє, волаючи про поміч, сам наполохався й велів збиратися всім решткам провінційного війська до Фессалоніки: тут, під захистом надійних стін, вистоять, поки надійде поміч.

Тепер уже не приховував від імператора, яка біда постигла Іллірик. Скористався попутним вітром і послав драмон із нарочитими мужами до Константинополя. "Вторгнення це, — писав Юстиніанові, — не звичайна собі татьба. Варвари йдуть із сім'ями. Схоже, що на поселення. Коли не виставимо супроти них палатійське військо і не подбаємо по-справжньому про захист Іллірика, можемо втратити його і назавжди".

Мабуть, не певен був, що імператор вволить його волю, тим паче одразу, довго ходив, міркував на самоті, потім радився з радниками і знову міркував, аж поки не натрапив на рятівну думку: не скупитися наявним у префектурі золотом, послати тямущих людей і сказати варварам: "Коли повернетесь у свою варварську землю й заприсягнете: ані ви не переступатимете більше, ані діти ваші не переступатимуть води Дунаю, дамо достойний миру між нашими землями викуп — сто тисяч золотих солід".

Ждав відповіді від привідців варварської навали, ніби манни небесної, а діждався — і зовсім упав духом. Склавини сказали: "Ми не за золотом прийшли. Нам тісно і голодно там, за Дунаєм, хочемо сісти родами своїми на полуденних землях і сидіти тут вічно".

Що мав діяти? Протистояти своїми силами варварам — марна сподіванка, а від імператора ні слова. Воно й не дивно. Чи йому, намісникові Іллірика, без імператорських едиктів-роз'яснень не відомо, в яку халепу вскочив Юстиніан, намірившись розширити обводи Східної Римської імперії за рахунок Західної? Замахнувся ж не на що-небудь, на цілого півсвіту. Мало йому метрополії, що обіймає всю передню Азію — діоцез Понт, діоцез Азія, діоцез Схід, мало Фракії, Дакії, Македонії, Єгипту зрештою. Захотілося пустити своє коріння по всій північній Африці, в Сіцилії, на Апенніському півострові. Та хотіти — одне, а зробити своє хотіння ділом — зовсім інше. Велісарій висадився з добірними легіонами в північній Африці і розбив вандалів, заволодів Карфагеном, Сардинією, згодом — Цезарією, фортецею Сектем поблизу Гераклових стовпів, Балеурськими островами, та йому не пощастило зробити

завойовані провінції покірними. Першими підняли меч супроти імперії Маврусії — туземні племена, первиннообщинний устрій яких дозволив їм зібрати масове ополчення й вирізати в Нумідії та Бізацені поріділі візантійські когорти до ноги. Вслід за маврусіями збунтувалося й власне військо: солдати, нижчі чини окупаційної армії, вважаючи себе переможцями, не без підстав претендували на земельні ділянки у відвойованій країні, тим паче, що багато хто з них встиг побратися із вдовами, сестрами та доньками вандалів, що загинули в січах з візантійцями і мали на ті землі ще й право законних спадкоємців. Імператор же одписав відвойовані землі собі чи фіску, православній церкві, нащадкам римських посесорів та місцевій романізованій африканській знаті. З цього й почалася ворохобня, така масова і така значима, що висунула своїх вождів і забрала в імперії немало літ та сил на її придушення.

Щось подібне намічається й на Апеннінах. В усякім разі, видиме підкорення остготів обернулося новим піднесенням опору і хто знає, чи не занадто серйозним. А все через нашу, ромейську, самовпевненість, все тому, що вважаємо: тільки ми мудрі й спритні, більше ніхто.

Воно ніби й не було підстав нарікати на наміри Юстиніана, тим паче напочатку. Хто обійде криницю з холодною життєдайною водою, коли домагає спрага? Чи є такі серед людей, що не піднімуть, виявивши на своїй путі дармову соліду? Такою життєдайною криницею видалися всім праотні землі Римської імперії, коли помер грізний король її завойовників — остготів — Теодоріх. Владу його успадкував, як водиться в остготів, найближчий родич короля по чоловічій лінії, малолітній онук Теодоріха — Атоларіх. Фактично ж правила державою остготів мати малолітнього короля і донька Теодоріха Амаласунта, жінка молодих літ і незвичайної вроди, а ще такої важливої для монарха якості, як критичний розум. Лишаючись вірною пам'яті батька й керуючись здоровим глуздом, вона не пішла на поведку у тієї остготської знаті, котра носилася з титулом завойовників чужої землі, ніби дитя з писанкою, визнала за доцільне бути лояльною із завойованим народом, а надто із староримською знаттю. Аби орієнтація її не була двозначно страктована як ворогами, так і друзями, оточила себе радниками з римської аристократії, заборонила готам посягати, тим паче силою підкорювати собі землі знатних римлян, не обмежувала в правах католицьку церкву.

Це піднесло її авторитет серед римлян, зате ускладнило і неабияк стосунки з остготською знаттю. Опозиція скористалася неприхованою орієнтацією регентші на тих, хто був порохом під ногами остготів-завойовників, і схилила на свій бік значно більшу частину остготської знаті, аніж мала досі. На лихо, ускладнилися стосунки остготського королівства з сусідами: на півдні — з вандалами, на північному заході — із франками. Зашморг довкола шиї затягувався і так надійно, що регентші нічого не лишалося, яко шукати підтримки в сильнішого з усіх сильних сусідів — у Візантійської імперії.

Юстиніан спершу був тільки подивований такими перемінами в намірах остготської регентші: як би там не було, остготи — громили Західної Римської імперії, аріати; чи їм

шукати підтримки в православних? Та, розмисливши, а може, й порадившись, прозрів раптом і вхопився за прохання Амаласунти про поміч, яко за рятівний корок у штормовому морі: пробі, та це ж нагода з нагод! Чом не скористатися нею і не відновити імперію в її історичних обширах, тільки під скіпетром не Риму вже — Константинополя!

На клич Амаласунти відгукнулися таємним сольством, котре мало сказати регентші: когорти імперії до її послуг. Чи Амаласунту так потішила прихильність всесильного імператора, чи становище її справді було не вельми надійним, розчулилася, яко всяка жінка, й виявила бажання перебути, поки візантійські когорти поставлять на місце чи приберуть із її путі ворогів, під надійною рукою Юстиніана.

Їй чемно вклонилися на те і знов-таки запевнили: це навіть бажано. Лишається порадитися з імператором, як зробити, аби гостина регентші на терені Візантійської імперії лишилася непоміченою її співвітчизниками-остготами.

Далекосяжні наміри Візантії, здавалось, наближалися до свого логічного завершення і неабияк тішили імператора, тих, що здійснювали його політику в імперії. Та ба, з волі Всевишнього і обставин ані побачення імператора з регентшею остготської держави, ані блискавичного відновлення імперії в її історичних обширах за тим разом не сталося. Радники брали, звичайно, до уваги, що зустріч Юстиніана відбудеться з дивовижної вроди жінкою, та, потішаючись тим, скинули з рахунку красу та розум, а відтак вплив у імперії іншої жінки — Феодори. А вона не дрімала. Що їй до історичних обширів імперії, коли певна була: йдеться про те, бути чи не бути їй імператрицею. Угледівши вродливицю Амаласунту, до того ж набагато молодшу за неї, Юстиніан не стане печалитися долею Феодори й охоче пристане до думки котрогось із численних радників — відновити Священну імперію простішим із найпростіших способом — злюбними узами з регентшею остготів.

Амаласунта відчула, певно, переміни в намірах Візантії — не передумав би імператор, давно була б уже в Константинополі — й пішла на компроміс із остготською опозицією: взяла злюб із ставлеником опозиціонерів, своїм двоюрідним братом Теодатом, заручившись, щоправда, його утаємниченою від знаті присягою: віднині він вважатиметься її співправителем у державі, насправді ж влада належатиме їй і тільки їй.

Помисли василевса, як і помисли Всевишнього, не всім дано знати, та як на нього, намісника в Іллірику, на тій безкровній спробі скорити остготів і слід було спинитися. Пощо розпочинати війну, та ще з таким королівством, як остготське, коли її не закінчено ще в Африці, коли знали: немає певності, що не скористаються затяжною війною імперії в Середземномор'ї слов'яни і не переступлять через Дунай?

Та де там. Раз народжене бажання—поновити імперію в її історичних обширах не могла вже згаснути. Августійший довідався по якімсь часі, як підло й підступно повівся Теодат із своєю царственною жоною — спершу зіслав її на один із островів Бульсинійського озера, а згодом задушив у лазні — й перейнявся страшенним гнівом (хто знає, може, гнівався сам на себе), а в гніві сказав усім, хто був тоді в Августіоні:

таке не прощають; за підле вбивство царственної особи імперія має помститися остготам.

Війна з ними триває вже кілька літ, а кінця її не видно й не чути. На місце страченого солдатами Теодата став інший привідця остготів — Вітігіс, замість поверженого Велісарієм Вітігіса титул остготського короля прийняв сам Велісарій, а остготи все ж не складають зброї. На чолі опору став відважний воїн і неабиякий полководець Тотіла. Розуміючи, що таке Візантія і якої сили треба, аби подолати її когорти, він пішов на поступки низам як римського, так і остготського населення, не цурається рабів, колонів, котрі приходять до нього яко воїни, і тим самим об'єднав на боротьбу з візантіянами всі верстви тамошнього населення. Завдано уже перших і доволі відчутних ударів по війську імператора. Що буде і як буде, один Всевишній знає.. Полководець Мунд відступає з Далмації, керовані донедавна Велісарієм когорти — від річки По. А коли так, надія на поміч палатійського війська мізерна, її взагалі може не бути.

На кого ж тоді покладатися йому, намісникові? На власний розум і на власну силу? А коли на власну силу, то як розпорядитися нею? Зібрати й кинути супроти варварів чи таки замкнутися в Фессалоніці й ждати слухного часу? Було б знаття, що до сутички під Фессалонікою не дійде, варварам вистачить для поселення й тієї землі, що посядуть у Дакії, Мізії, Дарданії, Превалітанії, так і вчинив би. Видить бог, так і вчинив би!

XX//

А князю Вологу не до ратних клопотів нині. Може, вперше на віку отак. Ано, запрягтися ладен: вперше. Дивиться на молоду жону свою і тішиться, дивиться і тішиться. Бо є ким тішитись. Такого дива дивного ні в кого немає й не буде. Присяйбіг! Сам ромейський імператор хай заткнеться зі своєю Феодорою, дарма, що вона в усьому світі знана яко найліпша та наймудріша. Ромейська імператриця — хитромудра змія, його княгиня — голубка сизокрила. Вона примітно поповніла за останні місяці, однак не втратила ані ліпоти своєї, ані доладності. Коли по щирості, ще ліпшою стала, якоюсь на диво доброю і лагідною, а ще чистою та ніжною. Йому, мужу своєму, давно сказала, а це й від сторонніх не приховує вже: жде маленького княжича, ту опору роду-племені, всієї землі Тиверської, на яку уповає, якої так сподівається князь. Мабуть, втішне щось думає, коли так світить видом, оченятами. Гляне ними, виповненими голубим сяєвом, примітить, що князь не спускає з неї замилюваних очей, й осміхнеться. А осміхнувшись, знову схилиться над шитвом, тішить у собі веселу думку. Що сказала б вона і яким вогнем засвітилася б, коли б узяв та й нагадав ту далеку грозову ніч, коли поверталися з нею від ромейів і опинилися з волі богів а чи всього лиш через його безтямне засліплення її вродою в одному наметі. Йой, згоріла б, певно, соромлячись і того засліплення, і свого вчинку. Бо чиста, мов голубка, бо вразлива, як та квітка, що згортається від доторку сонячного променя. А на його тілі і зараз є одмітина, котра може воскресити в її пам'яті і гуркіт грому, і спалах блискавок, і те, як цебеніла після її удару з княжого тіла кров.

Казав Властові: дві-три седмиці не буду в Черні, а не був до самої зими. Тоді вже, як

випав перший сніг, зважився полишити своє солодашко й навідався до стольного города на кілька днів. Навідався та й знову повернувся. Бо не встиг упевнитися, що має таке щастя, бо не хотів знати ніякого, окрім того, що давала Миловидка. Тлумачив Малці та мужам свою відсутність у стольнім Черні тим, що діє лови, що на те дана зима, аби діяти їх та тішитись діючи, а сам ловив укупі з Миловидкою щасливі миті й не хотів нікого й нічого більше знати. Казали йому: "Є потреби люду". Одповідав: "Я зробив для нього все, що міг зробити". Казали: "Є потреби землі". Гнівався і гримав гніваючись: "Потім, коли настане передліття, літо. Чи я один у тій землі, чи мене немає кому заступити? Сказано: будьте за мене, то й будьте".

Діяв він, щоправда, й лови. А то ж як! Зима велика, на те, може, й дається така велика, аби кожен міг надолужити згаяне за тепла, тоді як тяжіли повинності, коли жив лише для повинностей. Тож кликав мужів до Соколиної Вежі на гостини й сам не цурався гостин. А де гостини, там і лови, веселе застілля і веселі бесіди. В одному не міг відмовити собі: дома чи в гостях був — всюди був із Миловидкою, пишався і не приховував від содругів того, що пишається своєю Миловидкою. Бо в кого ще є така, як у нього? Бо хто ще може похвалитися такою, як вона?

Підійшов і сів коло неї, жде, коли винагородить своїм м'яким та привітним позирком. Жде й осміхається думкам своїм.

— Хочу поїхати в поле, — хвалиться, — поглянути на ниви.

— А це надовго?

— Коли з тобою, можна й надовго.

— О ні, — зніяковіла й осміхнулася привітно. — Мені вже не вільно роз'їжджати. Можу нашкочити нашому князяті.

Помовчав, тішачись, і, вже помовчавши, сказав:

— Днями подамся до Черна, привезу до тебе бабку-повитуху.

— Бабку, може, й рано ще везти.

— Не буде пізно. Бачиш, справжнє передліття настало, мене будь-якого дня може покликати повинність. Як можу полишити тебе саму?

— Спаси біг, — ще ясніше засвітилася на виду. — Ти завше думаєш наперед і думаєш на ліпше.

— Щаслива зі мною?

— Ано. Чи буде і далі так, не знаю, а зараз така щаслива, Волоте, така щаслива, що йой.

— То й будь нею, — підійшов і приголубив. — А я таки поїду.

Поле під Соколиною Вежею не таке вже й мале. По один бік долини йде під гору і по другий, улоговиною тягнеться і узвишшям теж. Є що об'їздити князеві, є на чому й око потішити. Озимина врунється буйно і ярина не набагато відстає. Заєць, може, й не сховається ще в ній, а пташка сховається і надійно. Бо гріє нежарке — привітне сонце, бо випадає час від часу й живить посіви плодоносне сім'я дощу. Схоже, що боги вдоволені принесеними їм жертвами, умилювались і шлють благодать свою на всі простори окольної землі. А то — утіха всім, від князя до смерда і не тільки в Тивері.

Зрітимуть злаки, зрітима й сподіванка, що надходить кінець безліттю, буде де худобу випасти, буде чим себе уситити. Ано, тепер уже буде. Не туманітиме від дум безплідних стариня, не дивитимуться на неї смиренно великими, постійно жадаючими чогось очима діти. І померлих від голоду не тягтимуть уже до багаття, мов ті колоди, й не палитимуть сумовито-спокійно, як палять непотріб. Бо є вже зелень на луках, отож є й набіл, а є набіл, є й пожива для всякого, хто приберіг бодай якусь худобу.

Князь, як і обіцяв, не ходив цього передзим'я на полюддя, коли й знав, як живе його люд, то знав від інших. Так потішений був Миловидкою і не хотів потьмарювати своєї втіхи чи розумів: все одно нічим уже не допоможе йому?

"А чим, справді, міг іще допомогти? Сказав же бо: ідіть і беріть усе, що можете взяти серед зими в землі моїй та мужів моїх. Ось тільки... Чи дали їм узяти, не поцікавився. Хіба тепер оце поїхати й глянути, якими вийшли з зими і чи вийшли всі? А чом би й ні? Кінь вигуляний, он як поривається на простір. А Миловидка не встигне заскучати. Вона більше з маленьким зараз, аніж зі мною".

Обернувся, сказав отрокам, що супроводжували в путі, аби не відставали, й звернув на стежу, що вела у діл. Гнав та й гнав коня лісом, потім — луками, знову лісом і знову луками, аж поки не натрапив на засіяне поле, а в полі — на поселян. Сиділи при путівці, рвали траву, чистили її і споживали. Переважно малеча, та були й літні, щоправда, тільки жони.

— Добридень, люди, — спинився над'їхавши.

— Добридень, — підвелися й низько вклонилися жінки.

— Ця путь виведе нас до весі або до удільного оседку?

— Ано. За тим пагорбом одразу й буде весь.

— А поле це чие?

— Наше, поселянське.

— З мужів поблизу є хтось?

— У лісі мужі, коло бортей.

— То покличете, скажіть, князь воліє бачити.

Їх було немало. Усі худі, виснажені, проте були й такі, що лишень спали з тіла.

— Хто будеш? — вказав на того, що видався не таким уже й сухоребрим.

— Ролейний староста, достойний.

— Поле це, кажуть, общинне, поселянське. А ліси? Кому належать ліси окольні?

— Цей — общині, а всі інші — мужові твоєму, Вепрові.

"Ага, Вепрові, значить".

— І що ж Вепр, порахувався з волею віча, пустив, коли була зимова скрута, жадаючий поживи люд до перевісищ, ставів та озер?

Староста переступив з ноги на ногу й зиркнув на поселян своїх, потім — на князя.

— Не пустив, виходить.

— Я не казав такого князеві. Одначе всякий, що йшов брати у волостелиновім лісі чи озері поживу, брав лише хитрістю та спритністю.

— Ясно. І багато люду померло від голоду?

— Небагато, княже. Весь змусила всіх, хто мав неплідну чи нетільну худобу, передати її общині на одкуп, а вже община ділилася з голодуючими тим, най і нечисленним, все ж набутком.

Он як!

Помовчав, аж надто пильно доглядаючись до старости, мужів, що стояли обіч нього, і вже потім запитав:

— А що ж нині? Поля усі засіяні чи є такі, що лишились і незасіяними?

— Є, княже. Чим могли засіяти ті, у кого, окрім купи дітей, нічого не лишилося?

— А община? А імущі мужі? Чи то й позичити вже не могли?

— Усім не могли, достойний. Уповаємо на те, що вродять засіяні ниви, а вродять, якось позбудемося біди.

"Не годилося б лишати зараз Миловидку саму, — думав, пустившись у зворотну путь, — та не час і відсиджуватися коло неї. Мушу повертатися вже до своїх княжих повинностей, а відтак і до Черна".

Коли в'їхали на подвір'я Соколиної Вежі, і зовсім змушений був стати на цій думці: на нього чекали мужі від Стодорка.

— Щось сталося?

— Коли не сталось, то може статися, княже. Прибув із Маркіанополя посланець, велів переказати тобі, аби був готовий до всього: ромеї послали до обрів своїх нарочитих мужів.

— Таки кличуть обринів?

— Ано. Проситимуть їх, аби прийшли і видворили з Іллірика склавинів.

— І то — усе ?

— Дуже можливо, казав, що обри стануть потім у Подунав'ї яко щит між лов'янами і ромеями.

— Хм. Ну що ж, полуднуйте та й поїдемо разом до стольного города нашого.

XXIII

Мужі Власт та Стодорко не стали користуватися відсутністю князя й уподібнюватись своєму князеві. Розгледівся, повернувшись до Черна, й помітив: не в ловах лісових бачили зимову усладу, старалися бути достойними княжих сподіванок і таки достойно замінили його на отньому столі.. А то — приємна винагорода. Он скільки люду набрали в дружину, користуючись голодом, дбають і про броню для нього, про яства.

— Хвалю, братіє, — розчулився князь. — Хвалю і радуюсь. Коли б ви знали, як це вчасно. Коли б знали! На люд тиверський надії нині мало. Надто змалів він після голодної зими на силі. А нам спішно слід будувати нову лінію твердей.

— На крутопадях Дністрових?

— Найпаче там, де підходять до ріки путі торовані і де ймовірна переправа обрів, коли правитимуться до Дунаю.

— Князь має намір ставати їм на путі?

— Там видно буде. Може, дозволимо пройти через нашу землю та й забудемо, що

йшли. А може, й ні. Усе залежатиме від того, якими будуть наміри обрив. Аби не шкодувати потім і не видаватися аж надто поступливими, маємо зараз готуватися до зустрічі з тим не відомим нам людом. Бери, Власте, воїв, бери усе, що треба воям, і до діла. Будує вежу-твердь і знай: коли що, тобі доведеться й боронити її.

Власт не вельми радів тій княжій речниці, однак й перечити не брався.

— А ти, Стодорку, — не дав довго думати Волот, — розшукай у Веселому Долі чи в Придунав'ї воєводу Вепра й перекажи йому, аби був готовий до того ж у Холмогороді. Обри й на нього цілитимуться, неодмінно. Я ж подбаю тим часом про оборону Тіри-Білгорода, дам знати про ромейські потуги князю Добриту. Чи встигнемо багато зробити з того, що маємо зробити, не відаю, однак робити мусимо і негайно.

Поселяни ані тоді, ані пізніше не відали, що мордує князя і його рать. У них свої клопоти, їм своє на мислі. Та й чого мали б цілити розум свій на гірше? Передліття від днини до днини стає гомінкішим і обнадієно знадливішим, воно, з усього видно, обіцяє благодать. А чого ще треба поселянинові, окрім благодаті? Ано, чого? Глядіть, як лагідно світить із високості утихомирений жертвами Хорс, яке чисте та синє небо над Тивер'ю. Коли й замоложується, то ненадовго. Погримить, погуркоче, засіє землю щедрим сім'ям дощу — й знову прояснюється, знову дзвенить у ньому багатоголосий пташиний спів. Така втіха лягає на серце від того співу, а ще від духмяного аеру, що пахне після дощу полем і лісом, землею і сонцем, присяйбіг, ідеш — не хочеться йти, їдеш — не хочеться їхати. Волієш злитися з медовими розкошами землі і віддатися на ласку тих розкошів.

— Хвала милостивим богам! — стає обличчям до сонця й молиться своєму огненному господину — богові-сонцю розчулений його щедрістю ратай.

— Хвала милостивим богам! — підставляє той же ратай відкрите чоло своє під дощові струмені й радіє-уповає на щедроти бога грому і блискавки. — Слава й хвала! Слава й хвала!

Найбільше клопоту зараз на подвірницях. Щойно пробилосся до сонця посаджене, його слід оберегти від зілля-задухи, дати розкіш у землі, а відтак злеліяти землю, що плодоноситиме. Тому й длубається там люд, обходжує добро своє та воздає хвалу богам за сподіване. Все ж бо казало: йдеться к урожаю, а відтак к добру. Хто міг подумати, що покладається на божу благодать і вірить тій благодаті передчасно?

А сталося.

Удосвіта поселяни поралися й певні були: сьогодні, як і вчора, стоятиме погожа днина. Роса он яка випала з ночі, а коли випадають щедрі роси, усміхається вранішнє сонце, бути погожій днині. Вона й не обіцяла чогось лихого, принаймні до полудня. Зате о полудні затемніла з якогось диза далина, і темінь та що далі, то помітніше зближалася.

— Буря, либонь, — догадувався хтось із молодших.

— Такої пори і такої днини?

Не довго гадали й маліли на силі, гадаючи. Темінь грізно сунула на них і не забарилася послати розгадку. Спершу сіли на злаки й забігали по злаках окремі, не

кожним, може, й помічені пруги, за тими першими — другі, за другими — треті. Так жадібно накидалися на зелень і потрошили її, таку тріскотняву зчинили тим потрошенням, що тепер уже ні в кого не виникало сумніву: це не просто пруги, се біда впала на їхні голови. Хтось хапав мітлу й кричав, надриваючись, на всіх із роду своєї, аби не гаялись, брали, що є під рукою, й гонили ту напасть із злаків на подвірниці, інші бідкалися не так подвірницею, як полем, і бігли чим-дуж у поле.

"Боги, — благали подумки чи й уголос, — порятуйте! Боги заступіться!"

А боги німували. Вони й самі були, мабуть, збентежені тим, що творилося на землі: пруги летіли хмарою і заступали сонце, мов та хмара.

Ніхто не бажає собі гіршого, тож і ті, що бігли в поле, усе ще сподівалися: а може ж, пруги пройдуть всього лиш смугою, не зачеплять їхнього поля? Гляди, не сядуть на їхні поля, полетять далі?

Та ба, то була всього лиш сподіванка, одвічне жадання ліпшого, ніж є, ніж може бути. Пругів вистачало не лише на поля, а й на луки, вони не гребували ані княжими, ані поселянськими посівами. Обсідали хмарою й трошили спішно, прожерливо, ніби вперше бачили.

— Боженьки! — ломили руки ті, що прибігли на поля свої перші, або спинялись і ціпеніли з жаху. Бо ж розуміли, нічого не вдіють: там, де встигла попоратися комахня, лишалися одні стебельця при корені, а то й гола земля.

— Це наша погибель! Чуєте, людоньки, це наша погибель! Ми нічого вже не вдіємо з пругами. Згублять вони поля наші, згублять і нас!

Дивилися на ту згубу посмутнілими очима мужі, голосили, присівши край ниви, жони, за жонами — діти, а пруги робили своє: падали на поле хмарою й тоді лиш знімалися, як пожирали злаки, лишали замість злаків убогу й непривітну ріллю.

Що ж робити? Де і в кого шукати порятунку? У князя, у богів? А що дасть князь і що дадуть боги, коли земля втрачає останнє — сподіванку?

Сиділи й туманіли без діла ратаї, опустились руки й змаліла сила в будівничих, що мали споруджувати тверді по Дністру, не відав, що має робити тепер ремісний люд. Бо полонили серце і розум туга велика, досі не знана, бо не бачили перед собою зірки-сподіванки. В одному певні були: це — кінець. А коли кінець, то куди пориватися і чи варто пориватися? Пруги, подекують, пройшлися по всій землі, спустошили всю землю.

І саме тоді, як відчай доходив краю, а зневіра холодила розум, десь в когось зродилася думка і пішла луною по Тиверській землі: бо самі винні. Нащо сказали тоді, на віче:

"Усі най тягнуть жереб, окрім родини князя? А коли князь чи його родина саме й завинили перед богами?"

— Йой! Хто це вигадав? Кому спало таке на думку? Таж князь он як повівся з людом своїм, он що зробив для люду!

— Зробив та й пішов тішитись до молодої жони, та й тішився геть усю зиму з молодою жоною? А коли то і є вона, провина перед богами?

— Заткни пельку! Знайшов, скажіть на милість, провину. Чи боги перечать комусь брати злюб та й бути щасливим у злюбі?

— Ано, то вже казна-що — звинувачувати князя за злюб. Хіба молодша княгиня не з власної волі побралася з ним? Чи, може, нещаслива в злюбі?

Говорили всяке, та як би там не було, а камінь кинуто, хвилі зродилися від того каменю та й пішли собі. А хто здатний зупинити їх, коли пішли? Котились та котилися, бунтуючи люд, аж поки не досягли берега і не розбились об берег.

— На віче! На віче! Най скаже вся Тивер, як бути з князем! Най скажуть старійшини, як житимемо в своїй землі після такої згуби!

XXIV

Повертаючись від забудов у придністровських твердях, князь Волот на власні очі бачив, чим завершився наліт задунайських пругів. Через те не гнав коня, їхав ступою і думав, похитуючись у сідлі. Довго й уперто думав, а не міг стати на якійсь із думок. Бо таки не відав, як житиме Тивср після всього, що сталося. Поривався в один, поривався в інший кінець далебі ж нелінивою думкою, а відшукати щось більш-менш певне і тим уже рятівне не міг. Коли ж наблизився до Черна, думки обірвалися враз і уступили місце подиву: за стінами стольного города вирувало людське стовписько.

"Почалося вже, — догадувався, хто товпиться і чом товпиться. — Одначе ж як швидко. Як все-таки швидко! Чи не наполяжуть: веде, княже, з сієї землі, вона прогнівана? Дуже можливо. Знають-бо: склавини знялися та й пішли в ромеї, пішли і он сіли вже, подекують, на плодючих ромейських землях. Чи тиверці гірші за них? Чи те, що сталося, не підказує саме цю путь? Земля та рідна, котра дає яства, і небо те наймиліше, під яким пізнаєш смак земної благодаті.

Не мав наміру правитися до людського стовписька й питатися хто зібрав, нащо зібрали? Повернув коня до полуденних воріт і в'їхав до Черна через бічні ворота. Треба буде, покличуть і скажуть, чого зібралися.

Тоді ще, як передавав біля конюшні коня, помітив: на нього дивляться із співчуттям, ба навіть із жалем. Спинився і впік одного з тих, що жаліли, очима, проте не став допитуватися, в чім річ, попростував до терема. А переступив через поріг, зустрівся з Малкою — і прочитав той самий жаль в очах Малки.

— Волоте, ти чув? — ступила крок уперед і торкнулася княжої руки. — Вони звинувачують нас.

Не цікавився, хто — вони, і так догадувався. Одначе повірити, що звинувачують у безлітті, заподіяному пругами, не міг.

— До чого ж тут ми? Та й кого це — нас?

— Тебе, мене, всю княжу родину.

Вступив у неї незрушний погляд очей своїх і довго стояв отак, питаючись.

— Звідки знаєш?

— Там, — показала рукою, — на вічі, йде справжня брань. Одні обстоюють нас, інші звинувачують, кажуть, саме ми завинили перед богами, через те боги й карають Тивер спустошеннями.

— Хто ж це може звинувачувати, та ще отак?

— Коли скажу, не повіриш: мужі-волостелини та челядь їхня.

Он воно що! Повірити справді важко. Ті, на яких покладався, мов на круту гору, яких множив, де слід і де не слід, аби бути певному: це — опора князя, та твердь, що на ній стане і возвеличиться в очах люду своєї землі, виходить, одступилися, більше того, ідуть супроти нього. Хто ж напоумив їх? Хто злютував? Вепр? Можливо. Одначе досі й Вепрові не таланило в такому заході. Він знає, він відчував. Тепер інше чує. Що ж сталося з волостелинами тиверськими? Чому одмінилися раптом у намірах і вчинках? Справді вірять: винен у цих безліттях князь і його родина? То чому ж люд поселянський не вірить і стає на захист свого князя?

— Коли вже дійшло до такого, — глянув на Малку, — я маю бути там..

І, обернувшись до челядника, повелів:

— Коня мені. Коня і броню!

Через стіни теж долітав до города гул. Одначе той, що вдарив князеві в груди, коли виїхав із воріт і опинився вічна-віч із людським юرمىськом, перевершив усякі сподіванки. Віче було не таким уже й велелюдним, а все ж уподібнювалося роздратованому бджолиному рою. Гуло, вирувало, хвилию накочувалося вперед і так само хвилию відкочувалося назад. Схоже, що йшла справжня січа. Інакше важко пояснити, чому стоїть суцільний галас, підноситься над натовпом цілий ліс озброєних мечами, сулицями, просто палицями рук, чути погрози і нарікання.

— Князь! Князь! Глядіть, на віче прибув князь Волот!

Галас поволі все ж стихав, а стихаючи, відкочувався туди десь, на околії міста.

Волот не вислав, як водиться, наперед себе биричів і не оповіщав про своє прибуття на всенародне зібрання. Сам над'їхав ближче до старійшин і вклонився старійшинам.

— Цілую мудрих із мудрих у родах тиверських. Кланяюсь мужам моїм і всьому люду вічовому.

— Чолом і тобі, княже.

Встиг помітити: мужі були на конях, при броні й стояли окремою стіною, підпертою аж надто вже численною челяддю, старійшини з родами своїми — окремо.

— Чи дозволять старійшини бути на вічі?

— Коли є на те княжа ласка, просимо. Просимо і речемо: ставай на наш кінець.

Окинув зором одних, других і вже тоді запитав:

— Встигли посіяти распрю?

— А так. Мужі-волостелини хочуть, аби ми віддали на суд божий твою родину, достойний.

— Вважають, що вона чимось завинила? Перед ким же?

— Ми не судді князеві, аби вважати так, — з-поміж кінних виїхав і став поперед усіх Вепр. — Одначе сам поміркуй...

"Ось хто привідця, — не бажав коритися речникові відступників. — Ось чим обертається для мене те, що стояв на сторожі потреб землі і люду тиверського".

— ...Одначе сам поміркуй, — казав тим часом Вепр. — Твар очистила себе перед богами, пожертвувавши сородичами своїми, люд тиверський також очистився, а боги карають нас і карають найжорстокішими карами. Лишається одне: очиститись княжій родині.

"Він хоче саме моєї смерті, — силівся розгадати Вепрові мережива Волот, — чи з нього доста буде й того, що побачить мене таким, яким сам був, коли стратили Боривоя? Видимо, доста... І все ж що маю сказати цьому супостатові? Що захід його — вигадка заради помсти? Що він скористався невдоволенням мужів, обурених моїм повелінням поділитися з голодним людом своїми ловецькими угіддями, і злочинно злютував їх супроти мене? А хто повірить, коли скажу таке? Правду мовив той ворохобний Вепр: усі офірували собою перед богами, мусить офірувати й родина князя".

— Це і є те, чим клопочеться віче?

— Те, княже.

— Тоді най приймає свій рішенець без мене. В сім ділі я йому не радник.

Його спиняли, казали, так думають волостелини, люд тиверський інакше мислить і стоятиме на іншому, та князь не послухався і не побажав лишитися на вічі. Такий опечалений був тим, що почув, чи такий безневинно принижений, не міг побороти в собі ображену гідність і таки від'їхав із міста.

А згодом, опам'ятавшись, не знав, куди подіти себе з досади. Що він наробив? Чому не став на бік старійшин і не висловив вічу свої мислі? Було б це всього лиш поконом, а не видимою метою, чи перечив би справді? Перед богами всі рівні і всі однаково в одвіті. Та ба, знає, певен: не боги хочуть його жертви — Вепр. Та ще мужі, ті тлусті ненажери, що їм добро своє вище потреб землі, ба навіть вище самих богів.

Княгиня Малка страждала від тої ворохобні, що зчинилася довкола її родини, не менше, аніж муж. Побачила, як швидко повернувся князь Волот, яким повернувся, і зблідла, кровинки не видно було в її ланітах. А проте не поспішала розпитувати. Мовчки зустріла свого повелителя, мовчки і йшла обіч до самого терема. Лиш потім уже, як лишилися самі, не втерпіла, спитала:

— Чом так поквапливо вернувся, Волоте?

— Мусив, Малко, — спинився й глянув на неї болісними очима. — Там йдеться лиш про нас. Тож най буде без нас.

— Сказали, ми винні перед богами?

— Ба ні, сказали, усі очистили себе жертвами: тварини, люди; настав час очиститись родині князя.

— І ти зголосився? Не воспрянув супроти того? Не спростував?

— Чи міг спростувати таке? І чи личило спростовувати? Як скажуть, так і буде.

Не вірила а чи не хотіла вірити. Стояла, дивилася на могутнього донедавна мужа свого й чула: втрачає під ногами твердь.

Та князь не вельми зважав уже на неї. Ходив по терему і думав, ходив і думав. Коли віче справді поступиться перед домаганнями мужів, а старійшини прийдуть і скажуть:

"Нічого не вдієш, княже, доведеться вийти до капища й стати перед божим судом", — піде на той суд не тільки він, піде Малка, Богданко, Злата, ба навіть найменша — Милана. Хіба що Миловидку обійде та доля. Вона не сама, в ній зріє дитя її, той, сподіваний княжич. А закони роду-племені тиверського не дозволяють судити непраздну жону. Так одвічно було, так і зараз має бути.

"А коли не буде? — підстерегла несподівана думка і забриніла в ньому тривогою. — Ано, що, коли не буде? Мужами заправляє Вепр, а він на все здатний.. Може, тому й оскаженів, що побачив мене щасливим із Миловидкою, що Миловидка ось-ось винагородить Тивер княжичем, а там і другим, третім. Змужніння роду Волотів йому, до безуму зворохобленому, ніби сіль на гарячу рану. Такі, як Вепр, на все здатні. Що ж робити? Послати до Миловидки довірених людей і сказати їй: "Скачи у дебрі лісові, в чужі землі — куди хочеш, туди й скачи, тільки рятуй себе й дитя наше від лиха". А боги? А люд? Що вони скажуть і що вдіють, коли довідаються, що Миловидка втекла з моєї намови?"

Ось як обертається: був князь Волот і може не стати князя Волота, гонителя ромеїв. Хто це сказав так про нього? Князь Добрит чи люд тиверський? Мабуть, таки люд, принаймні спершу люд, бо чув це наймення ще там, на згарищах твердей ромейських. Голосно вимовляли його. Голосно і повсюдно. Тепер забули, бач. І що найбільше мучить — забули його соратники, ті мужі-привідці, що були княжою опорою в раті, стояли на чолі сотень, тисяч, водили ті тисячі на ромейські мури, кістями лягали, а виконували його волю.

Певно, далеко був звідси: коли прочинилися двері і на порозі став челядник, аж кинувся з несподіванки.

— Княже, — знічено мовив отрок. — Старійшини велять тобі вийти до них.

"Все", — карбує в пам'яті вирок і помічає нараз: перед очима, мов привид, що вийшов із стіни, стає Малка.

— Волоте, — не просить, велить уже, — будь мужем, зберися з мислями і захисти нас.

Мабуть, не сподобалося те її нагадування. Спохмурнів і, не промовивши ні слова, пішов до дверей.

Старійшини були на диво спокійні і врівноважені, одразу й не второпав, які вісті принесли своєму князеві. Тоді лиш, як заговорили, збагнув і схолонув серцем: таки невеселі.

— Княже, — запитав передній. — Віче воліє знати, ким є тобі випальська Миловида: жоною чи наліжницею?

Он воно що! Віче не годне вже порятувати свого князя. Єдине, чим може прислужитися — не випробовувати долю тієї, що носить під серцем його дитя, майбутню гілку роду Волотів. Що ж, і за те дяка. Все-таки більше ймовірності, що рід той лишить у Тивері своє коріння... Ось тільки плата за ту послугу занадто вже велика: має назвати Миловиду не жоною — наліжницею. Чи то ж можливо? Чи старійшини не відають, як зганьбить себе тим? А її? Боги всесильні і всеблагі, а її?

— Було б ліпше, — відповів стримано, одначе й хмуро, — коли б старійшини поцікавилися насамперед, що важить для мене честь.

— Ми те відаємо, княже, і все ж хочемо знати: жона вона тобі чи иаліжниця?

— А та обізнаність має якусь вагу? Миловида непраздна, вона носить під серцем дитя. Така жона не може бути віддана до суду.

— Людського — так. А на божий суд і непраздна жона йде. Це остання наша жертва, мусимо жертвувати всім, що маємо.

Світе ясний! Божий суд страшний, а людський ще страшніший. Он яким мукам піддають його, батька і мужа. Як же скаже: Миловида — наліжниця моя, коли жадана з жаданих? Присягався ж, що бере в жони, що з'єднує себе з нею на віки вічні. То ж ганьба буде для нього, для неї. А дитя? Дитя теж має прийти в цей світ і жити зі знаком, що його випікають на тілі коней? "Глядіть, — показуватимуть, — то незаконний княжий син, прижитий із Миловидою-иаліжницею".

— Коли так дуже треба знати, то знайте, — одважився врешті Волот і, здавалось, випрямився, одважившись: — Миловида — жона моя перед богами і людьми. Я обрав її серцем, присягався на вірність, і зрікатися того навіть перед лицем найстрашнішого суду не визнаю за потрібне. Більше скажу: з моєї княжої волі їй і тому, що народить від мене, заповідаю на вічні часи вотчину князів Волотів — Соколину Вежу. Житиму я чи ні, най знають старійшини і весь люд тиверський: вона за нею і спадкоємцем, що матиму від неї.

Старійшини, видно, поділяли вибір свого князя, пишалися ним і відмовчувались, а Малка кидала благальні позирки то на мужа, то на посланців од віча, схоже, що волала про порятунок і не знала, до кого вдатися зі своїм воанням.

— Бути по-твоєму, княже. Жертвоприношення завтра, готуй до того себе і всіх із роду свого, — подали нарешті голос старійшини.

Вони вклонялися вже, а вклонившись, мали піти. Та їх затримали ще і затримала та ж Малка.

— Чи воля княгині й матері так нічого вже й не важить?

— Чом не важить? Кажи, що маєш.

— Сподіваюсь, ніхто не бере під сумнів, що я жона князю Волоту й мати дітей його.

— Те всім і давно відомо.

— А що в Тивері є такий покон: коли в біду потрапляє рід, і зокрема діти, та, що дала їм життя, може офірувати заради всіх собою, те теж відомо?

— Чом ні? Добровільна жертва — наймиліша богам жертва. І все ж... Чи княгиня може зважитись на те? Гадаємо, їй ліпше буде, коли жертву вибере жереб.

— Ні, найліпше буде, коли жертву виберу я. Перед божим судом має стати троє моїх дітей, младомладих дітей, старійшини! Аби вони не звідали того, що доведеться звідати на жертovníку, зважуюсь і речу: в ім'я дітей своїх, заради мужа і князя, опори землі Тиверської, — на вогонь піду я.

Князь давно збагнув, куди хилить жона його, і все ж не міг повірити тому, що почув.

"Вона не при собі, — казав подумки й поривався вдіяти щось. — Добровільна жертва — наймиліша богам жертва, то правда. Та є ще мужі. Невже Малка не розуміє: вони хочуть принести в жертву богам насамперед мене, через те не приймуть її офіри! Щось маю вдіяти, аби сталося так, як хоче: не можна порятуватися всім, то мають порятувати принаймні дітей".

— Княгиня правду каже, — спромігся-таки на слово, а вже потім відшукав і рятівну думку: — Діти не встигли прогнівити богів, як і младомлада жона моя, Миловида. Коли хтось завинив перед ними, то завинили ми двоє, яко старші в роді. Тому й перед жертovníком маємо стати удвох: я і княгиня Малка. Жертва ця добровільна, її ніхто не волен відмінити. На кого з нас двох укажуть боги, той і піде на вогонь.

XXV

Як тихо в теремі і як сумно в цій тривожній тиші. А ще до щему болісно. Ніч тому завинила чи те, що наближає вона? Он як надійно приспала всіх — і тих, що в Черні, і тих, що поза Черном. Це додає, ясна річ, суму, та навряд чи визначає його. Сум і тривога від того, далєбі, що наближається вирішальна мить, може статися так, що, крім цієї куцої передлітньої ночі, нічого вже не буде.

А жаль. Гадав собі: коли вже сталося так, що долею визначено йому бути князем у цій топтаній і перетоптаній чужинцями землі, життя не пошкодує, а відіб'є в сусідів і несусідів бажання ходити в Тиверську землю й бути татями в ній. Казав: поставить вежі по Дунаю і стане міцною опорою Троянóвої землі в краях полуденних, закладе морське пристанище в старій Тірі й зміцнить через неї узи між родами антськими: уличами й тиверцями, полянами, дулібами і знов-таки тиверцями. Думав: оце й буде те, заради чого варто жити, що даватиме поживу втіхам, гадав, заслужить потугами рук і розуму слави між своїм людом, а удостоївся бути принесеним у жертву богам. Чом так? Мало зробив для своєї землі? А чи то ж мало? Не ким-небудь — гонителем ромеїв нарекли, казали, такого не було й не буде. Це Веpr завдав йому такого разючого удару. Скористався тим, що мужі невдоволені князем, і зворохобив їх супроти князя. Як же так сталося, що вони пішли за ним, а не за князем? Так дуже насолив тим, що поступився їхнім на користь голодного люду? А хіба їхнє — то вже так і їхнє? Хіба не він, Волот, і не отець його відривали те, що є нині їхнім, від рота люду тиверського й підносили як дар землі за послуги у ділі ратнім? Як же це можна сісти на дарованому й сказати: "Не дам!"? Та чи ж воно тільки їхнє? Чи приречені на голод поселяни не були з тими ж мужами в січах, чи вони не так само, як мужі, заступали Тиверську землю грудьми? Де ж поділося оте велике і величне: ми—люди одного роду і одної долі; коли хочемо жити в своїй землі і вільно користатися її дарами, мусимо триматися купи?

Сказав би хтось раніше: буде так і так, на стіну поліз би, перечачи, ще одне життя захотів би прожити, аби довести: то — неправда! А нині' на все пішов би, аби лишитися з-поміж свого люду й переінакшити ту неправду. Та ба, даремні потуги. Мине ця ніч, настане день — і хтось із них двох, він або Малка, має стати з волі жереба на жертovníк і очистити своєю жертвою провину княжого роду.

Малка теж не спить, вийшла з ложниці й попростувала до дітей. Може, покликало

котресь, а може, й так, надивитися востаннє. Чи до сну зараз, тим паче їй, матері?

Жаль стало їй чи визнав за доцільне й собі побути з дітьми, ступив крок, другий до дверей і таки зважився, пішов слідом за жоною.

Сиділа вже біля найменшої розчулено-сумна й похила, така розчулена, одного позирку досить було, щоб збагнути: ледве стримує себе, аби не крикнути вселенським криком: "Боги! Як я полишу її, як піду від неї?!"

Знав: має потішити якось жону свою, а не знаходив ані втішного слова, ані потрібного вчинку. Єдине, на що спромігся в соннім царстві дитячої ложниці, підійшов і поклав на Малчині плечі благально-заспокійливі руки. Коли ж відчув, як покірно і як довірливо прихилилася до нього, якою ласкою озвалося на той заспокійливий доторк її ще молоде, в розквіті жіночих зваб тіло, застиг на мить і вже по тій миті сказав собі: "Якщо з княжого роду хтось завинив перед богами, то це я. Мав би не забувати: Малка визначена мені богами жона, мати моїх дітей. Вона була свого часу ліпша з ліпших, і не її провина, що вишукалася молодша та миловидіша за неї, така, що їй немає ані подоби, ані взірця. Чи такій жоні легко було відчувати себе покинутою, а відтак знеславленою і не лише перед дітьми, перед усім людом? Вона ж не хтось там — княгиня. Як він не подумав, що, зрікаючись Малки, плямує Малку, уподібнює її жбану, з якого випили хмільне вино та й викинули, мов непотріб! Не годна бути матір'ю... Зате є вже матір'ю. І якою матір'ю! Не кожна зважиться сказати: "В ім'я дітей своїх, заради мужа і князя, опори землі Тиверської, на вогонь піду я".

Чим він виправдається перед нею і чи встигне виправдатись?

"Зречись Миловидки, — шепнув хтось збоку. — Бодай перед вогнищем зречись".

Аж сіпнувся, збентежений.

"Миловидки? Тієї, що носить під серцем моє дитя, що була і є для мене блаженством із блаженств? О ні! Нізащо. Чуєш, шептуне, нізащо! Коли вже сталося так, що не зумів і Миловидку зробити всіма визнаною жоною, і Малку не скривдити, покривджу себе. Вийду і скажу. "Я завинив, людове, я маю й піти на вогонь".

XXVI

Коли скачеш на коні і скачеш що є сили, навіть у спеку обдає прохолодою. Зараз же, перед світанням, вона і зовсім видається студеною. Відчутно холодить підставлені вітрові ланіти, дужим струменем вривається в груди, а пригасити тривогу-полум'я, що б'є з грудей, таки не може. Бо та тривога — не просто собі нагло розбуджений страх. То крик волаючого про порятунок серця, жадання зректись того, що стало надбанням розуму, і разом з тим певність: зректись вже не можна. Не з доброго ж дива пробирався той волхв від капища Перуна до сторожової вежі на Дністрі, розшукував княжича Богданка і утаємничував свої розшуки. Була б то примха людська, чи долав би заради неї таку відстань, та ще поночі, чи накладав би власним життям? Так і сказав, коли княжич не повірив речам його: "Є вищі за відряду-мсту помисли, отроче. Саме вони змусили мене піти до тебе й сказати те, що чув: Жадан накладає з Вепром. Володар Вепр пообіцяв жерцеві капища Веселий Діл, коли вволить його волю й зведе зі світу князя. Скачи й освідоми його. Най знає й поб'є супостатів перед тим, як іти до

бога, а може, й порятує себе, коли знатиме: не з богом — із Вепром була в Жадана бесіда".

Вищі помисли... Вищі помисли! А де ж подів їх жрець Жадан? Зміняв на Веселий Діл? А володар Вепр? Мало йому того, що горою став між княжичем і його ладою, запер свою дитину й тримає в теремі, ніби в темниці, на побратима свого замахнувся, князя землі Тиверської воліє позбутися, аби лиш помститись. Ано, аби лиш помститись!

Кінь був у милі вже, та Богданко не зважав на те, приostroжував та й приostroжував його, гнав та й гнав. Бо підганяла сполохана волхвом тривога, бо не ждав час. Надходить світанок, а на світанку все може статися. Сказав же бо волхв: князь і княгиня беруть жереб, хтось із них двох буде принесений богам у жертву.

Не дивувався тиші, що дрімала під стінами Черна — надворі тільки-но розвиднялося, не дивувався й глухому смутку, що ним зустріла його княжа сторожа при полуденних воротах. Зате був подивований і неабияк, коли переступив поріг отчого терему й пересвідчився: не сум полонив так намертво всіх, хто був під кривлею, полонив міцний на світанні сон.

— Мені потрібен князь і негайно, — по-мужньому твердо сказав челядникові.

— Не велено будити, княжичу. Отець твій тільки-но заснув.

— Дарма, буди. Кажу ж, конче треба.

Бачив, повеління гне челядника в дугу і все ж наполягав, ба навіть дратувався тим, що його не вельми слухаються. Коли ж домігся свого та угледів переогодом: отець пробудився, іде вже на клич сина, і зовсім прогнав від себе невдоволення, поспішив уклонитися князеві.

— Невже це правда, отче? Невже ви з матір'ю стоїте перед вибором, кому з вас бути принесеним у жертву богам?

— Така воля люду, сину мій, а відтак і богів.

— Неправда то єсть!

— Як це — неправда? Було віче, і є ухвала віча.

— Може, й так, одначе перед сим була змова проти вас, отче і був підлий торг божим повелінням.

Князь подивований тим і не приховує свого подиву.

— Чия змова, звідки знаєш про те?

Богданкові не треба було дошукуватися слів, аби пояснити князеві, хто в змові і звідки знає про змову. Надто багато думав про неї в путі, надто виразно уявляв, звідки витікає і куди тече отрута злоби і згуби.

— І де той волхв? — обнадієно цікавиться князь.

— Пішов собі.

— Сказав та й пішов?

— Ано.

— І ти гадаєш, нам повірять без нього? Даремні потуги, сину.

— Як то даремні?

— А так. Є вже ухвала віча. Землю нашу постигає безліття за безліттям. Хтось

провинився перед богами і вельми, спокутували вже ті провини тварі — дарма, спокутували люди — теж дарма. Настав час спокутувати родині князя. Люд покладає на це усі свої сподіванки, і ніхто не годен ані одмінити, ані переінакшити ті наміри.

— Таж люд одурений! Його підбили на те.

— Якщо це й сталося, то сталося з волі богів. Відомо-бо: чого хочуть боги, того хоче й люд.

Богданко явно не розумів князя і гарячкове шукав спростування його помислів.

— А коли звершиться суд і Вепр передасть-таки Веселий Діл у довічне Жаданове володіння. Що тоді скажете?

— Тоді вже говоритимеш із ним ти. Чуєш, сину? Коли те станеться і ти будеш у Тивері князем, відшукай того волхва і допитайся з його помічу у мстивця Вепра, з якого це дива він передав Веселий Діл у довічне володіння жерця Жадана. На вічі, перед усім людом тиверським допитайся. Я ж довести це неспроможний.

— Тоді... тоді я вийду і скажу все, що чув від волхва.

— Ти син мій, тобі теж не повірять. Кажу ж, є ухвала віча, хто стане переінакшувати її? І є мужі. Вони на рожен полізуть, а не дозволять переінакшень, бо стоять, щоб знав, на боці Вепра.

— Усі мужі чи тільки ті з них, що мають уділи-волості?

— Не всі, здебільше ті, що мають уділи-волості. Будеш княжити, перше, що маєш зробити, верни їх до себе. Без того не буде супокою в землі, і хто знає, чи матимеш владу над Тивер'ю.

Богданко замислився.

— Я, отче, ладен поступитися нею заради вас із матір'ю.

— Дурниці речеш! — обурився Волот, — Хочеш, щоб у Тивері володарювали такі, як Вепр?

— У Вепра руки в багні, а будуть ще й у крові, його не важко зіпхнути. Важче буде, отче мій, переінакшити мужів і паче всього волостелинів.

XXVII

Тривога роду коли і йде за околії подвірниці, то не далі весі, тривога ж землі проникає в кожну шпарку і стає набутком всіх. Не стала вона таємницею і для Соколиної Вежі. Та як могла стати, коли пруги спустошили і її ниви, коли люд, що правився на віче, правився і повз її ворота?

Миловидці, щоправда, не все казали. Біду, що зависала над княжим родом, а відтак і над нею, до якогось часу приховували. Та лише до якогось часу.

— Чули? — вбігла між челядь і виголосила свою тривогу котрась із сердобольних жінок. — Віче стало на тому, аби на суд розгніваного бога йшли князь і княгиня.

— Йой! Чи то ж правда?

— А так. Бо самі зголосилися спокутувати провини всього роду яко старші в роді. Поселяни повертаються уже з віча й кажуть...

Господиня оседку сполошилася, чуючи те, й кинулась до челядницької, та заточилася в ході й змушена була шукати для себе опори. Її підхопили, веліли

повернутися в ложе, заспокоїтись. Де там. Чи до спокою, коли он які вісті занесли до терему? І опирається, і благає: покличте ту, що казала тільки-но про рішенець віча. Челядь і так, і сядь коло неї: "Ти на порі, тобі не слід того знати". А що вдіє, коли велить господиня, до всього ж улюблена княжа жона?

Полотніла, чуючи пояснення, і бідкалась, і маліла на силі. Бо достеменно знала вже: жереб братимуть сьогодні, можливо, зараз оце. Сонце тільки-но вийшло з-за овида і було рум'яне та чисте, відчутно пригашене після нічної купелі в океан-морі. Саме такої пори люд тиверський і уповатиме на божу ласку, а уповаючи, захоче, аби жереб брали саме зараз.

Миловида уявляє, як те хотіння стає жорстокою дійсністю, і скрикує від нестерпно разючого болю, що розітнув її навпіл і не переставав сотати жили. В'юнилася від нього у ложі й водала про поміч. Кого кликала, нащо кликала, сама, певно, не відала, одначе кричала так голосно й тривожно, що челядь злякалася того крику й побігла за бабою-повитухою.

— Нащо було казати їй зараз, що діється в Черні, — пострікнула стара тих, що кликали. — Передчасно почалися роди.

Ходила коло молодої княгині й радила, як поводити себе, аби полегшити болі. А болі не стихали, ламали й корчили породіллю, мовби тішилися з того, що завдають їй мук. Чула, терпцю вже немає, така, що й на стіну полізла б, шукаючи рятунку, та згадала нараз: чи про себе і свої тілесні болі має думати, коли там, при капищі Хорса, стоїть утіха її серця, ладо ненаглядне і, може, простягає вже руку, аби вибрати одне з двох: життя або смерть? Згадала й застигла на мить, про щось думає, чогось шукає, тривожачись, зрештою здолала їх, свої тілесні болі, муку нестерпну й схопилася, стала там-таки, у ложі, на коліна й простягла на схід сонця руки.

— Боже! — крикнула благально і надривно. — Всемиловитий боже, Ісусе Христе! Приймаю тебе всім серцем, усіма помислами своїми й слізною прошу: заступись за нього, мого злюбного мужа і князя. Вік буду вірна і вдячна тобі, почитатиму тебе яко Всевишнього повелителя свого, тільки заступись і врятуй князя Волота. Ти ж всемогутній і всеблагий, одведи од нього кару, порятуй для мене, дитяти мого, всієї багатостраждальної землі Тиверської!

Поривалася до щойно обраного бога тілом і серцем, усім зболеним видом своїм і плакала, уповала на заступництво всесильного християнського бога і знову плакала. А челядь, повитуха ціпеніли при ній і не знали, як бути: благати молоду княгиню, аби лягла й лежала, не шкодила дитині, що проситься на світ, чи тікати від неї пріч. Кликala ж на поміч не свого — чужого бога, присягалася в довічній вірності не своєму — чужому богові і видимо зрікалася своїх. Як бути з такою і що казати такий?

І все ж мусили поступитися сумнівами, бо та ж Миловидка й прогнала сумніви. Дитя її знову нагадало про себе, за цим разом так рвійно, що породіллі нічого іншого не лишалося, як шукати рятунку в тих, що були найближче.

Не схибило серце матері, не зблукали й помисли жони. Тієї самої миті, як у просторій ложниці Соколиної Вежі голосно заявив про себе новонароджений княжич,

там, біля капища Хорса, виходив перед очі старійшин, вершителів божої волі в таїнстві жертвоприношення, отець його.

— Княже Волоте і княгине Малко, — питали в них. — З власної волі берете ви на себе одвіт за рід свій перед верховним богом люду нашого, ясноликим Хорсом. Чи з добрим серцем ідете на цей достойний вчинок?

— Ано.

— Чи не в гніві на люд свій за те, що присудив родові вашому очистити себе від злодіянь, навмисних і ненавмисних скверн?

— На люд — ні, на окремих із люду маємо гнів.

— Огласите його богові, най покарає винних. За люд ладні постати перед ясноликим Хорсом і вблагати його, аби був милостивий, не посилав кару?

— Ладні, старче.

— Маєте щось сказати перед тим, як брати жереб, чи братимете вже?

— Я волю сказати слово, — виступив наперед жони своєї Волот.

Князь оглянув стовписько людське і, розуміючи, не всі можуть почути його, підвищив голос.

— З волі богів і люду тиверського прийняв я у січі з ромеями нелегку ношу — повинність князя в отчій землі. Хотів чи не хотів того, так сталося: загинув у січі отець, загинув старший брат. Знав, повинність ця не обіцяє услади. Земля наша віддавна була найкоротшою і найзручнішою путтю від теплих морів до асійського роздолля, від асійського роздолля до крайніх обводів землі на заході сонця. Йшли в полуденні краї готи — не поминули Тивер, поривалися на захід сонця асійці — також топтали Тивер, тирлувалися в Тивері, сіли на Дунаї римляни — не вдовольнилися тим, що мали за Дунаєм. Ішли та й ішли в Троянову землю, поривались та й поривались мати там свої угіддя, а за ті поривання кістками та кров'ю розплачувалася Тивер. Нині не легше. Самі були в січах і знаєте, яких маємо сусідів: як зарились, так і заряться на дармове, все легким хлібом воліють жити. Сила наша дещо притлумила їхню завзятість, збила пиху, та, видно, не зовсім. Є певні вісті: ромеї знову мають намір порушити укладений з нами ряд, послали нарочитих мужів своїх до обрив і кличуть їх стати в Подунав'ї, бути щитом мідійським супроти слов'ян. А то мала утіха. Обри уславили себе надмірною гординею і ще надмірнішою жорстокістю. Коли зіллється воєдино та жорстокість з ромейською підступністю, біда буде і біда велика... Вибір у мене, самі знаєте, який, може статися, що не князюватиму від сьогодні у Тивері. Тому і взяв слово. Взяв, щоб сказати вам, сородичі мої: як житимете з такими сусідами і як стоятимете супроти сусідів, коли будете такі, як єсть? Питаюся насамперед вас, старійшини: чи примітили хоча б і на останнім вічі, які ви нині не єдині? Чи тямите, яка то згуба для землі, для люду тиверського? Присяйбіг, гіршої й бути не може.

Заповідаю вам: покличте на поміч розум свій, мудрість свою і врозуміть спесивих. Або зречіться їх. Чуєте, врозуміть або зречіться, коли не хочете погібелі собі, землі своїй!

Багато передумав я за цю довгу-предовгу ніч і став ось на якій думці: коли із роду

Волоті хтось і завинив перед богами, то той хтось насамперед я. Повинність княжа — нелегка повинність. Десь поспішив, десь не домислив за безліччю клопотів, десь був у гніві і не зумів стати вище гніву. Тому й звертаюся до вас, старійшини, ось із якою речницею: не зважайте на волю жони моєї, Малки, — брати разом зі мною жереб. Я вибрав уже його і один з усього княжого роду Волотів волю бути принесеним у жертву богам. Гляди, умилюю їх, гляди, саме цим і послужу людові своєму, землі Тиверській, коли не зумів послужити в ділах общинних чи на боролищах.

Утихомирене на певний час море людське захвилювалося, далі й зовсім забурлило. Хтось тільки перемовлявся з сусідами, хтось нарікав: що буде з ними, коли не стане й князя, чи інші годні заступити його, бути таким, як Волот? Старійшини ж радились тим часом.

— Княже, — сказали, — на те, щоб обоє ви брали жереб, є речниця віча. Ми не владні переінакшити її, доста, що переінакшили вже раз.

То було слушне пояснення відмови. А проте Волот думав зараз не про нього. Інше засіло в тім'ї: його вже не почитають яко князя. Дивно, не прийшла, як приходила свого часу, буєсть, не відчув у серці й гніву. Спустошливим холодом повіяло там, а ще — разючою малістю, чимось схожим на жаль.

"Боги світлі та боги ясні! — карався. — Як же це я, стільки повеліваючи, не завважив, що можу образити когось своїм повелінням? Були ж не просто собі заперечення, була й сувора, нав'язана нижчим за мене власна воля. Ано, всяке було".

Таки змалів, мабуть, духом, і примітно, Малка завважила ту малість і торкнулася його руки.

— Не печалься, муже мій, і не втрачай через ту печаль присутності духу. У парі нам надійніше буде іти в останню нашу путь. А вже боги знають, кого обрати з нас двох. Маю надію, що тією обраницею буду таки я.

— Надію?

— Ано, саме так: надію. Зайва я з-поміж вас, — пояснила перегодом. — Боги тоді ще прирекли мене, як позбавили спроможності бути матір'ю.

Цілився спростувати її казання: "Неправда то, не зайва ти, Малко!" Та спростуванням його не судилося злетіти з уст: підійшов старійшина і запитав, хто з них братиме жереб перший.

— Я, — похопився Волот і навіть відсторонив нечемним рухом жону свою.

Мабуть, звикла вже до того — визнавати за ним, яко за мужем, право бути всюду привідцею, не перечила, мовчазно зголосилася і ждала. Князь став тим часом між старійшин і пішов, оточений старійшинами. Був націлено-зосереджений, по-мужньому рішучий. Лише блідість виказувала: таки стривожений. Удає з себе ладного на все, насправді он який стривожений.

Коли ж став перед жертovníком і вибрав своє, богами визначене, не повірив, мабуть. Зглянувся, подивований, із старійшинами й знову розчепірів пальці, дивиться.

— Така воля богів, — пояснили йому старійшини, забираючи жереб. — Не тобі, княгині Малці судилося бути принесеною їм у жертву.

Підносили над головою вибраний князем жереб й оповіщали люду, що гласить він, оповіщали й знову показували: дивіться, який є, знайте, як буде, а князь стояв, похилий, знічений, і не відав, як він гляне Малці у вічі. Нащо поспішив і сказав: "Я перший"? Хай би йшла і брала своє, брала й не думала, що він, муж, уготував їй таку стежу.

Коли набравсь-таки мужності й обернувся, жона стояла уже в оточенні воїв і мала в один лиш бік вільну путь — до намету. Була бліда, ніби на смертнім ложі. Лиш очі бігали сполохано й шукали когось у натовпі.

— Жоно моя, — ступив у її бік і покликав зболено.

— Знайди Богданка, — не стала слухати Малка. — Дівчаток не треба, Богданка знайди і приведи. Він у літах уже, маю проститися й сказати останнє напуття.

Кинувся на пошуки, та згадав нараз: він не підсудний уже, він — князь, і звелів іншим розшукати сина.

Усе, що було потім, було ніби вві сні: з'являлись і зникали лиця, чулись і гасли чийсь слова, а йому жодного діла до них. Бачив лише Малку, дослухався лише до того, що казала Малка. Так дуже вже почував себе винним перед нею чи тепер тільки збагнув, яка вона не чужа йому: шкодував за нею і плакав серцем, жалів її і жалівся не знати кому й не знати про що. Коли ж обернулась перед самим наметом та крикнула: "Бережи дітей. Волоте! Не дай осмуті та безліттю обсісти їх!" — і зовсім втратив присутність духу. Обіймав сина, прохав його бути мужнім і не міг відшукати бодай якоїсь мужності в собі. Схоже, що вичерпала її Малка, вичерпала й понесла на жертovníк богові Хорсу.

XXVIII

Поля довго не оживали після пругів. Лежали поміж примітно помолоділих гаїв та урочищ руді, знівечено-убогі, мовби витоптані раттю новоявлених готів. І поселяни не порались на них. Чи то чекали дощу й гріли в собі сподіванку: коли випаде невдовзі, засіють ниви просом і ще врятують себе від голоду, чи втратили за ці неврожайні літа всяку надію на поле й одвернулися, полонені осмutoю, від поля. Важко повірити, аби одвернулися. Спорожніли ж бо не лише підкліті, спорожніли й кадуби, берковці, міри та півміри, до краю убавилось по оседках худоби. І все ж таки чомусь не видно поселян у полі, щось тримає їх по оседках.

Волот теж осунувся по тому, що бачив при капищі Хорса, і сам не з'являвся на люд, і в себе не волів бачити когось. Що робив у своїм чернськiм теремі, ніхто не відав. Отож давали волю домислам, сходилися купками й шептались:

— Князь невдоволений ухвалою віча — принести в жертву богам когось із його родини.

— Ано, він у гніві на всіх, тому й не хоче видіти в себе.

— Так вважаєте?

— А ви ні?

— Таки ні. Князь вельми завинив перед Малкою, тому в такій осмуті по Малці.

— А й правда. Навіть до тої, що помутила своєю ліпотою розум його, не їде та й не

їде. Все ходить по Малчиних слідах та карається своєю провиною перед Малкою, та тішить-заспокоює дітей Малчиних.

— Йой, ті діти, ті діти. Що з ними буде і як вони будуть тепер?

— І я кажу: що буде? Добре, коли князь піклуватиметься про них, як нині піклується, а коли забуде, пригрітий тою, що в Соколиній Вежі?

Неспокій брав гору над сумом, сум — над неспокоєм. Бо прийшло і надійно обсіло Тиверську землю безліття, настала смутна із смутних пора. Старійшини родів віка доживають уже, а не пригадують такого. Подумати тільки, третє літо підряд засівають щедру донедавна землю збіжжям і нічого не мають із тої землі. Боги світлі та боги ясні, скільки ж можна брати з худоби і покладатися лише на худобу? А тут і обри, подекують, біля Дніпра вже, стали й гадають, як перейти через нього, такого широкого та швидкоплинного. Що буде, коли перейдуть і підуть понад морем до Дністра, а там і через Дністер? Матимуть силу й снагу заступити їм путь, стати по Дністру й сказати: "Хочете йти до ромеїв, ідіть до Дунаю й правтеся через Дунай, у нашу землю вам зась", — чи не матимуть? Троянова земля велика, і сила в ній завжди вишукувалась така, що всякому могла заступити путь. Та то колись. Чи зможе заступити нині, на третину поборена вже безліттям, і хто знає, як буде поборена ще після всього, що зазнала від пругів?

З мужів, що стояли близько до князя, здавалось, тільки двоє не втратили присутності духу. Ті двоє — Стодорко та Власт. Один як воевода правив за князя в Черні, другий заміняв його поза Черном: дбав, аби вої тиверські і люд тиверський не припиняли спорудження твердей по Дністру, аби тим, що споруджують, було що їсти й пити.

Чи князеві казав хтось, чим заклопотана без нього земля, чи його менш за все цікавило вже що робиться в землі Тиверській, покликав одного дня челядь і звелів їй запрягти у вози коней, покласти чи не всю, що була в теремі, поклажу, посадити окремо дітей і правитися на Соколину Вежу.

— Я наздожену вас, — пообіцяв дівчаткам, коли вмощував їх та доручав Богданкові наглядати за ними в путі. — Скажу своє слово челяді, мужам і наздожену.

То була ще одна дивовижа, а відтак і причина для пересудів: князь таки їде до теї, соколиновезької княгині, бере з собою доньок, сина, он яку поклажу. Чи не хоче сказати тим: "Лишайтеся, коли такі, без князя, зрікаюся вас"?

Питалися про його наміри у челяді — знизувала плечима й відмовчувалась, натякали мужам ратним і думаючим — косили хижим оком і теж відмовчувались. Аж поки самих не відвідала підозра і не примусила вдатися до старійшин, приглянутися купно з ними до помислів і діянь княжих по від'їзді з Черна. Бо тризна тризною і горе горем, а якийсь він не такий, як був до смерті жони. Схоже, що горожани правду кажуть: віднині князю Волоту байдуже, чим клопочеться і як житиме люд тиверський, коли настане зима. Ані самого не бачать з-поміж мужів, ані биричів його. Коли й клопочеться, то дітьми, господою та господарством соколиновезьким, коли й шукає для себе відряди, то лиш тієї, що може дати бесіда з дітьми та з жоною Миловидою.

— Мусимо йти до князя й нагадати йому, — стають на думці мужі та старійшини, — що в нього, окрім родини, є земля, люд тиверський і є повинність перед землею та людом.

— Перш ніж іти, маємо подумати, що скажемо князеві.

— А те й скажемо: є повинність. Він укладав із нами ряд, мусить бути князем у своїй землі, а не всього лиш мужем і вітцем у родині.

— Князь давав уже раду, і не його вина, що ми не зуміли зробити ту мудру речницю законом: коли в землі скрута, усі її угіддя мають належати тиверському люду. Тепер самим слід подумати й прийти до князя з рятівною думкою.

Гадали-сперечались день — і розійшлися ні з чим, гадали другий — і знову нічого не вигадали: радити мають суттєве, а що порадять, коли всю землю постигло лихо, коли вона третє літо підряд не плодоносить? Тепер і на займанщини волостелинів не кивнеш, бо й там голодний люд нічим, придатним для яств, не поживиться. Пруги побували скрізь, вони не розбиралися, де поле володаря, а де поселянина, як не розбиралася й спекотнява на тамтім та передтамтім літі.

— І все ж не випадає сидіти й мовчазно ждати погибелі, — заявили рішучіші. — Маємо вибрати кількох, найбільш знаних та поважаних, най ідуть до князя й шукають разом із князем рятунок для люду.

— Ано, виберім таких, най ідуть і радяться, най скажуть князеві: під лежачий камінь вода не тече. Мусить думати, коли він князь, а ні — укладемо ряд із іншим.

За виборними діло не стало, і виборні не забарилися добутися до князя й стати перед князем. Гірше було знайти з ним спільну мову. Волот швидко відчув у словах посланців від старійшин докір і не виказав їм ознак гостинності.

— Я радив уже, — хмуро озвався на їхню речницю. — Чи моя рада, гадаєте, не була годною, не могла порятувати люд?

— Могла, княже. Бо то мудра рада і, може, єдино можлива. Біда тільки, що мужі тоді не дозволили нам скористатися нею, нині ж і поготів не дозволять.

— А то ж чому?

— Бо почувають за собою ще більшу силу, ніж почували тоді.

Волота ніби вжалив хто, схопився й вийшов перед старійшини, суворий і гнівний, кинув у лунку просторінь отнього терема:

— А хто дав їм ту силу? Хто, питаю? Чому ви саме мужам, володарям займанщин дозволили узяти гору на вічі і правити вічем?

Старійшини лишалися на диво спокійними, і все ж спокій той виявився обманливим.

— То, княже, не наші, то твої мужі, тобі ліпше знати, чому вони так пнуться бути нагорі, правити всіма.

Сіпнувсь було сказати щось і утримався. Мужі, справді, не їхні. Як же так сталося, що між князем і людом тиверським більше єдності в ділах і помислах, аніж між князем і його мужами? Коли і чому сталося? Схибив, підбираючи собі мужів, чи повівся з ними не так, як мав би повестися? Видять боги: уся заковика в тому, що немає єдиних

помислів, котрі єднали б його з мужами, а коли немає єдиних помислів, єдності й не може бути.

— Старійшини прийшли до мене від родів своїх чи яко сли від усього люду?

— Яко сли від усього люду.

— То слухайте, що казатиму.

Був твердий духом, певно, мав намір сказати щось ваговите, та не встиг мовити перше з того казання слово, як біля воріт зчинився гамір і примусив примовкнути.

— Що сталося? — поцікавився князь, прочинивши двері.

— Прибіг від капища волхв, каже жерця Жадана забито.

— Коли і хто забив?

— Татьба, розповідає, сталася поночі, ніхто й нічого не відає. Жерця ж знайшли в його оселі з перетятим горлом.

Он воно що?!

— Веліть тому волхвові зайти до мене.

Не ховався з почутим, визнав за потрібне, аби той, що приніс лихі вісті, сказав їх при старійшинах. Тому й поставив його перед очі старійшин.

Слухав і пильнував: волхв тільки вражений баченим а чи й причетний до татьби? Ніби не причетний, а все ж чому такий наляканий. Колінкує та й колінкує перед своїм князем, ба навіть перед старійшинами.

— Хто бував пред цим у Жадана?

— Не відаю, княже.

— А біля оселі Перуна?

— До оселі і требища всі йдуть.

— Поночі був хтось?

Волхв замислився, справді пригадував чи робив вигляд, що пригадує. Князь пождав і знову вдався до свідка нечуваної в їхній землі татьби.

— Волхв давно знав Жадана?

— Давно. Відтоді, як Жадан став жерцем при капищі Перуна.

— І весь час був при капищі?

— Ано.

— То хто ж бував у Жадана коли не зараз, то раніш? Хто мав із ним таємні бесіди?

Князь не просто питав — допитувався, схилившись перед колінкуючим вісником, і те допитування примітно збентежило волхва: спершу тільки видивився не знати як, далі знітився і опустив долу очі.

— Богданка сюди, — повелів князь.

Коли ж син прибув і недвозначно сказав своїм видом: перед ним той самий волхв, що оповіщав тамтого дня про таємну змову Жадана з воєводою Вепром, не став брати цього мужа за карк і примушувати, аби казав при старійшинах усе, що казав Богданкові. Звелів синові заперти свідка Жаданової смерті в підмурку вежі й берегти паче ока свого. Потім уже, як впевнився, син виконав його волю, обернувся до старійшин і сказав старійшинам:

— Чи воліють сли люду тиверського знати, що маємо вдіяти, аби побороти своє безліття?

— Воліють, княже.

— То слухайте, що казатиму: найперше маємо самоочиститись.

Міг би покликати в свідки самих богів: старі і мудрі люди, а не розуміють його. Дивляться і німують.

— Чи ми не очищалися?

— Перед богами — так. А самі перед собою? То правда: земна благодать — винагорода неба. Та правда й те, що й небо може вичерпати свої щедроти, коли вони потраплятимуть до нечестивих в умислах і діяннях своїх, ставатимуть набутком всіх алчущих і жаждущих. Тож і кажу: уповаймо на богів, одначе й самі очищаймося, бодай час від часу.

— Князь радить...

— Раджу почати самоочищення із суду над татями, що обірвали життя жерцеві Жадану. Чи пристають на те старійшини?

— Ано. Намір справедливий, най буде так.

— Тоді скликаймо віче й починаймо суд.

То було одне з тих віч, на які сходиться лише окольний люд і сходиться швидко. Бо прудко бігли коні поселянських гінців, та ще прудкіше чутка: мало Тивері божої кари, почалася й людська; у Соколіній Вежі забито Жадана, того єдиного з-поміж волхвуючих людей, котрий удостоївся бути жерцем при капищі Перуна, став нарівні з князем — посередником між богом і людом. Комусь, бачся, не сподобалося, що Тивер має аж двох посередників, хтось підняв руку на охоронця божого житла, і той замах, подеюкують, неабияк розгнівав князя. Знайшов у собі підтятую смертю жони силу, збудився духом і став на бік знедоленого люду — шукає йому порятунку від мору та гладу. А щоб ніхто не стояв на путі в тих добрих його намірах, пошук починає із суду над татями.

Таке нікого не обходить, тому й поспішають до стольного города. Їдуть кінні, йдуть піші і здебільше кількома оседками. Людно на путях та перепуттях. І гомінко. Бо правляться не лише мужі, ті, чий голос матиме вагу та силу на вічі, правляться й отроки. Одні — щоб приглянути в дорозі за літніми вже дідунями, інші — за кіньми, ще інші — у поміч старшим і в науку до старших. Бо самі будуть колись мужами, бо коли дійде до бійки між одною і другою сторонами віча, сила їхня і буєсть їхня он як знадобляться.

Не сидів і князь у Соколіній Вежі. Повернувся одразу ж по розмові з старійшинами до Черна, зібрав під свою руку дружинників, що були в Черні й поза Черном, і, впевнившись у надійності своєї сили, покликав волхва, що приніс вісті про смерть Жадана.

— Як звуть тебе, достойний муже?

— Малі достоїнства у того, княже, хто опиняється з твоєї ласки в порубі.

— Не кажи так. Не всякий зважиться стати на сторожі правди і заступитися за

праведних. Сподіваюсь, не заперечуватимеш, що не хтось інший — ти прибігав свого часу до мого сина Богданка й велів йому, пославшись на вищі помисли, іти до мене й застерегти перед тим, як мав брати жереб: не з богом — із Вепром була в Жадана розмова про потребу посилати княжий рід на вогонь.

— Так, то був я.

— Чому ж принижуєш тепер себе і не визнаєш достойним?

— Бо не довів свого достойного наміру до кінця.

Князя самого цікавило те.

— А й справді, чому пішов до сина і повідав про змову синові, а не мені?

— Бо в князя хтось нагледів би мене і виказав. Син же, гадав собі, й без мене зробить усе, що слід зробити.

— А про те, що Богданкові, яко синові моєму, ніхто не повірить, і не подумав?

— Про те не подумав.

— То, може, тепер хоч вийдеш і скажеш вічу: була змова, волостелин Вепр обіцяв Жаданові Веселий Діл, якщо принесе в жертву богові самого князя?

— Чи мені повірять? Веселий Діл не став Жадановим.

— Бо обернулося так, що на вогнище пішла з волі богів княгиня, а не князь. Вепрові шкода стало Веселого Долу, і він пішов на головництво — укоротив віку Жаданові, який вимагав чи міг вимагати від нього отню оселю і угіддя.

Волхв відмовчувався якийсь час.

— Я можу потвердити лиш перше. Хто вбивав Жадана, про те не відаю.

— Усе ж каже, що головник — Вепр.

— Може, й каже, однак я не видів того і потвердити не можу. Є, княже, вищі за тебе і твої бажання помисли.

Упертість цього вовгура починала дратувати Волота. Що ж буде, коли справді не підтвердить? Адже він збирає вже віче, має викликати Вепра на вселюдський суд.

— Відступати пізно, волхве. Ти багато знаєш про Вепра. Коли не переконаєш віче, що він головник, тебе спіткає те саме, що й Жадана. Згинеш від його руки, чув?

— Як же я переконаю віче, коли не відаю?

— Пригадай усіх, хто був напередодні біля капища Перуна.

— Вепра не було там.

— Зате були Вепрові люди. Пізнаєш їх, коли покажу?

— Якщо бачив, то пізнаю.

— Тоді облачайся в одяння ратного мужа, поїдеш зі мною. Навідаємося на Вепрове подвір'я, там і приглянешся до його челяді.

Він був на диво твердий і непохитний тоді, як завдавав Вепра у вериги, а ще непохитніший, коли вийшов і став перед вічем.

— Братіє! — рішуче підніс над головою меча. — За згодою старійшин родів і на благо люду тиверського розпочинаю суд над головниками, що вкоротили віку жерцеві Жадану. Хто знає їх і може вказати або назвати при всіх, виходь і називай.

Віче завжди ділилося на два кінці — княжий і поселянський. На княжому попереду

всіх стояв князь, за ним — мужі думаючи і ратні, а вже за мужами — дружина, на поселянському кінці чільне місце відводилося тисяцьким, потім старійшинам родів і вже потім — всім іншим: воям, ратаям, торговому та чорному люду. Нині ж княжий кінець складала переважно дружина, найближчі з мужів ратних та думаючих, вогнищани. Мужі ж окольні загубилися з-поміж старійшин та поселян, видно, так собі мізкували: коли дійде до діла, галасуватимуть сильніш за всіх і поведуть за собою всіх. Та цього разу віче лишилося глухим до них і їхнього галасу.

— Руку піднято на того, — карбував слово за словом князь, — хто мав доступ до самого бога, був посередником між людом і богом Перуном. Князь не може лишити цього головництва непокараним. Тому й звертається до всіх: хто знає головника, виходь і вкажи на нього.

— Мало вказати, — почувся голос із поселянських лав, — треба й довести, що то головник.

— Треба й довести, а то ж як.

— Чи має такі докази князь, коли взяв воєводу Вепра у вериги?

Питалися його недавні союзники-мужі. Не втримались, отже, заговорили. А коли так, настав час кликати на княжий суд володаря Веселого Долу і воєводу в Подунав'ї.

— У князя є такі докази. Та він не хотів би помилитися і тому питає: хто ще знає головника?

Відповідь — мовчання.

— Приведіть воєводу Вепра.

Він був суворіший за саму суворість і такий непохитно твердий та грізний, здавалось, звільни йому руки та дай до рук меча — на все віче піде з відкритим забралом.

— Воєводо, — зично, аби всі чули, звернувся до нього князь. — Ти відаєш, в чому звинувачую тебе? Чи визнаєш за собою провину?

— Ні, і вимагатиму за глум і насилля над собою особистого поєдинку з князем.

— Коли князь не доведе твоєї причетності до головництва, так?

— Ано, коли не доведе моєї причетності до головництва.

— А коли доведу?

— Коли доведеш, я скараю сам себе і тут-таки, при всьому люду.

— На тому й станемо.

Він окинув зором припишклий люд і вже потім мовив:

— Будьмо взаємно витримані і поважні — починаємо суд. Скажи, воєводо, ти бачився з жерцем Жаданом у його оседку при капищі Перуна?

— Бачився.

— Чого бував там?

— Приносив жертви Перунові й передавав їх до рук жерця Жадана.

— Коли бував?

— Та не раз, і в цьому, і в тому літі.

— Які вів бесіди з жерцем, окрім тих, що вручаєш йому дари і просиш принести їх

богові Перуну?

— Окрім цих, ніяких.

— А за які такі великі послуги обіцяв ти Жаданові подарувати свою отню оселю і свої угіддя в Веселім Долі?

Вепр удавав із себе здивованого, ба навіть обуреного.

— Такого не було, такого не могло бути! Чи князь не знає, що для мене Веселий Діл? Чи він не відає, як приросло до нього моє серце?

— Знаю, та послухи твердять інше: ти обіцяв-таки Жаданові Веселий Діл і, певно, за неабияку послугу. Волхве Чернине, вийди і скажи, що знаєш про ту обіцянку.

Йдучи на віче, волхв скинув із себе вдяганку ратника, знову був у тому, що належало йому віддавна і виказувало його яко знаного всім служку при капищі Перуна. Поки казав, коли і з чим приходив Вепр до Жадана, віче слухало і німувало. Коли ж заговорив про усамітнення та таємні бесіди в усамітненні, потім — про Жаданове обурення тим, що казав Вепр, пробудилося звільна й завирувало. Одні виголошували тільки подив, інші — обурення, ще інші — заперечення.

— Того не може бути! Чим доведеш, вонючий волхве?

— Хоча б і тим, що чув ті бесіди на власні вуха. Воевода казав Жаданові: "Зроби так, аби бог покарав князя Волота найвищою карою — смертю — і матимеш усе: золото, поле, товар, захочеш, Веселий Діл віддам тобі з оселями та угіддями, до нього приналежними. Не лише жерцем, волостелином станеш".

— То не доказ! — кричали мужі. — Таке можна й вигадати. Хто, крім тебе, підтвердить ті казання?

— Чи можуть підтвердити те, що чув я, не відаю, одначе можуть підтвердити інше: як Жадан гнав воеводу, обурений тією речницею, києм, як молився опісля перед ликом бога Перуна й казав, молячись: "Огненний боже! Великий Сварожичу! Ти бачив гнів мій і бачиш муку, одведи і заступи, не дай сплодитися в мені найбільшій слабості людській — спокусі". Волхви Стемид і Добронрав. В ім'я найвищих помислів вийдіть і скажіть, що бачили і чули таке.

Волхви не сподівалися, видно, що їх покличуть свідчити, зачудовано переглянулися, а проте вийшли й сказали князеві: бачили, як Жадан гнав цього мужа києм, як молився опісля, чули, з якими словесами звертався до бога.

— А що скаже Вепр? — не втрачав нагоди князь Волот.

— Те, що й казав: бувати в Жадана бував, а бесіди з ним про мсту не вів.

— За що ж волхв і жрець гнав тебе від жертovníка києм?

Вепр завагався на мить, і того було доста, аби віче впевнилося і крикнуло в один голос:

— Він винен, княже! Він домагався від Жадана лжі і мсти!

Аби втихомирити люд, князь вимушений був піднести меч.

— Не чую відповіді, воеводо.

— Я нагадав жерцеві давній звичай — приносити богам людські жертви, аби вони умилювались і не карали люд жорстокими карами. Згадка та чи, сказати б, рада й

розгнівала жерця.

— А ще що радив?

— Більш нічого.

— Чому ж Жадан казав, молячись: "Одведи і заступи, не дай сплодитися в мені найбільшій слабості людській — спокусі" ?

— Про те не відаю.

— А послухи відають, воєводу. Що скажеш, Чернине?

— Жадан справді боявся кари богів і вагався. Коли ж воєвода нагадав йому про дарунок вдруге, затим і втретє, повіз та показав свій Веселий Діл, спокусився і склав із ним ряд: принесе в жертву богам когось із люду тиверського, а потім змусить брати жереб княжу родину. Вепр зголошувався на це, бо певен був, коли дійде до жереба, князь сам викличеться піти на вогнище, заступаючи собою жону і дітей.

— Ти брешеш, волхве! — визвірився Вепр і подався на послуха всім своїм могутнім тілом. — Звідки Жаданові було знати, що нас постигне ще одне безліття?

— Знав, бо був такий, що міг і накликати його.

Одкровення те видалося всім, ба навіть Вепрові, дивовижно несподіваним і страхітливо разючим ударом Перуна в ясному небі. Притихли на мить, дивляться на волхва-послуха, ніби на заморську диковину, зрештою переглянулись один з другим, мовби питаючись: "Ви чули, на нас накликали погибель", — і крикнули тисячоголосе:

— Смерть одступникам!! Смерть людоморам!!! Щоби заради утіхи-мсти, заради чревоугодія, маєтності-наживи та накликати на весь люд голод, знесилювати безліттям і морити мором? Де таке видано? Коли таке було? Смерть бузувірам! Кара і смерть! Кара і смерть!

Князь силився вгомонити вічевий люд, де там. Мовби оскаженіли всі. Ширили писки й кричали своє, потрясали бронню чи киями і напірали на княжий кінець, на те одне-єдине місце, де стояв закутий у вериги і на диво змалілий воєвода Вепр, волхв-послух Чернин. Їм давали знак мечем, кричали що було сили: "Вгомоніться, дайте довершити суд", — дарма. Довелося виставити наперед себе, наперед підсудного дружинників і відгороджуватися від віча щитами, мечами, сулицями.

— Винні в ваших бідах нікуди вже не дінуться. Дайте довершити суд!

Князь вкотре вже підносить над головою меча, вимагає бодай якоїсь тиші.

— Без суду ясно, княже! На горло карай татя!

— Він не один. Дайте довершити суд і увидите: він не один!

Здається, подіяло. Стихли спершу передні, потім ті, що стояли за передніми, а там і решта.

— Чи й далі опиратимешся, волостелине?

Вепр був землистосірий з виду, по ньому видно: ніяк не дійде до тям.

— Княже, — подав нарешті голос і якомсь примирливо, ба навіть благально глянув на Волота. — Я поставлю свідків, що не був тієї ночі ані біля капища Перуна, ані в Веселім Долі.

— Відаю про те, сам ти не був там. Головництво вчинили інші, одначе за твоїм

велінням. Волхве Чернине, вкажи нам, хто з челядників володаря Веселого Долу був того надвечір'я біля капища Перуна?

— Он ті двоє. — показав через голови Чернин.

Вічовий люд спершу оглянувся в той бік, куди показував волхв, затим розступився. Ті, на кого вказували, постали перед князем, його прибічниками, яко застукані на злодіянні таті.

— Твої це люди, воєводо?

— Мої, та що з того?

— А те, що саме вони виконували твоє повеління. Підійдіть ближче, підлі раби підлого головника!

Ті, кого кликали, не посміли ослухатись, пішли, не змовляючись, до князя і так же, не змовляючись, уклакли перед ним на коліна.

— Помилуй, великий господине! Ми не з своєї волі.

Аж збудився Волот, вжалений їхніми благаннями, ніщо вже не врятує Вепра.

— Цих свідчень доста, волостелине?

Вепр і зовсім осунувся, якимось незвично низько опустив донизу голову, плечі. І шию свою міцну, ту, що ніколи і ні перед ким не гнулася, шию теж вигнув незвично. Неначе підставив для замашного удару.

— Сам каратимеш себе чи маю примушувати інших?

— Сам, — підвів нарешті голову й холодно глянув на князя. — Зніміть із мене вериги і дайте меч.

Віче спішно вволило його волю. Зате Вепр не поспішав із самопокаранням. Стояв і розминав натиснуті веригами руки. Зрештою кинув поверх натовпу бистрий зір очей своїх, шукав когось чи сягав думкою до Веселого Долу, улюбленої родини в Веселому Долі, і вже тоді, як попрощався з усім, що було наймилішого, поставив вістрям до грудей меча, саме там, де билось серце. Поставив і тієї ж миті кинув себе на нього. Занімів на якусь мить, затим випростався на весь свій богатирський зріст і, постоявши, важко, ніби підтятий дуб, упав на землю. Ані зойку, ані скарги, ані проклять із уст. Як був клятим на вдачу Вепром, так і помер клятим.

Челядники усе ще плазували біля княжого коня, хапали за стремена й благали пощади.

— А з цими ж як?

— Відведіть і скарайте на смерть, — одповів гидуючи. — Та не здумайте віддати опісля вогню, — підвищив, аби всі чули, голос. — Головники не достойні того, головників зарийте в землю, яко псів.

Віче як заніміло тоді, коли карали головників, так і лишалося німучим. Видимо, ждало ще чогось від князя. А князь ніяк не міг зібратися з думками. Вдоволення швидко поступилося місцем неприємному видовищу, неприємне видовище — осмуті.

— Братіє! — підвівся нарешті в стременах і видавався не меншим на зріст, аніже той, що поліг тільки-но, скаравши себе. — Чи збагнули, чуючи суд цей, за що карають нас боги? Гадаєте, за те, що не щиро віруємо в них, що недостатньо щедрі, не ділимося

з богами тим, що дає з їхньої ласки земля наша? Неправда то єсть! Хто з вас не молиться в своїй оселі богам і хто жаліє віддати богові богове? Аніхто. Люд наш і щирий у вірі своїй, і щедрий на добро, як і на дари. Боги карають нас за те, що ми розплодили в собі чревоугодіє, не знаємо в тім ані міри, ані меж, торгуємо в ім'я вигоди не лише людьми, угіддям, а й божим повелінням. Ось звідки гнів божий і кара божа!

— Ано! Князь правду рече! — тисячоголосо відгукнувся люд. — Он звідки гнів божий і кара божа!

Волали б та й волали б звиклі до вічових змагань поселяни, домагалися б та й домагалися б свого, коли б князь знову не підніс над головою меча.

— Торгувати можна худобою, збіжжям, виробами рук своїх, торгувати ж благополуччям люду в ім'я власного чревоугодія, як і самим людом, — богопротивне діло і має каратися найвищою карою — смертю.

— Ано, найвищою карою!

— Тому й питаю вас: чи приймаємо це як закон і покон люду тиверського?

— Приймаємо! Віднині най так і буде: хто ставить чревоугодіє над усе, тим паче посміє торгувати благополуччям люду як і самим людом в ім'я чревоугодія, тому кара і смерть!

Князь почувався вдоволеним, може, аж надто, бо заговорив голосом, що перевищував голос самого віча.

— А ще питаю всіх: аби менше було спокус і жадаючих нажитися на наших поконах, чи не настав час назовсім зректися єдинижди забутого вже покону — приносити в жертву богам люд тиверський?

Ждав: зараз почує те, що й досі чув: "Ано, час!" — а відповіддю на його ждання була тиша. Німотна й тривала, мовби заворожив хто досі голосне тиверське віче.

— Може, я беру на себе занадто багато, — невільно понизив голос, — може, беру непосильне, однак же якщо князь і верховний жрець ваш виношу на суд і цю речницю: чи боги на те давали людові життя, щоб забирати його в розквіті літ? Хто і коли чув від них: "Умилостивте нашу жадобу — і матимете благодать"? Чи не доста самим бути нежадібними, аби умилостивити богів?

Таки дійшли, мабуть, його казання до серця і розуму тих, що так уважно слухали: заворушились, загомоніли між собою, з усього видно, сподобалася їм речниця князя.

— Може, й так, — відповів за всіх старійшина, що стояв найближче. — Та нам не дано, княже, того знати. Віче покликане судити люд свій, не богів.

Он воно що! Не зважуються пристати до того, що радить. Бояться гніву божого і не зважуються пристати!

— Чи ми богів судимо? Річ іде про древній покон родів наших і люду нашого. Кому ж тоді переінакшувати його, коли не вічу?

— Покон поконові різниця, — стояв на своєму старійшина. — Ти, княже, верховний жрець землі нашої, чуєш глаголи божі, знаєш їхні повеління. Тож і суди, як бути з поконом, що оберігає нас від божого гніву. Ми не достойні судити про те.

Чув, його розбирає злість, такий, що й накинувся б на старійшин, коли б певен був:

те, чого домагається, залежить тільки від старійшин.

— З Жаданом ви погодилися й принесли богам людські жертви. Зі мною не можете погодитись. Чи не скажете чому?

— Хоча б тому, княже, що тоді йшлося про дотримання покону, тепер — про зречення.

Ні, вони таки неможливі, ці тиверці. Зовні ніби й так, одначе ж не суттю. Чув серцем, не суттю!

— Гаразд, — змирився й понурив, чуючи себе приниженим, голову, — відкладемо цю розмову на інші, слухніші часи.

Підібрав поводи й ладився уже обертати коня й правитись до Черна, та осмикнув себе в останню мить. Чи так годиться завершувати віче? Не дівиця ж, щоб показувати всім, які має нориви.

— Князь сказав усе, що мав сказати своєму людові. Чи все сказав князю люд тиверський?

— Ні, не все.

— То най каже, я слухаю.

Старійшини переглянулися. Говорити з князем викликався чомусь молодший серед них.

— Казання наше стосуватиметься найголовнішого, княже: як житимемо далі? Люд третє літо підряд нічого не має із землі, до краю позбувся й худоби. Просили вже тебе, аби не брав данини, і знову змушені просити: утримайся від полюддя, не йди на полюддя, бо нічого не зможемо дати тобі!

Волота явно не тішило таке казання і все ж слухав старійшину уважно і думно.

— Я міг би те саме сказати, — заговорив перегодом. — Княжі житниці не такі вже переповнені, аби бути невичерпними. А дружина потребує свого, і оборона землі теж потребує свого. Та не те на мислі нині: чи порятує це люд, коли я знову не піду і не правитиму з нього правез?

— Мабуть, що ні. Ось коли б ще волостелини...

— А що волостелини?

— Минулої зими стіною стали на захист своїх угідь. Коли й цієї так буде, біда жде всіх і біда велика.

— Це правда? — гостро поглянув князь у той бік, де купчилися здебільше володарі займанщин.

Ті — ні пари з уст. Хто потупив зір, хто удає, що його це не стосується.

— Я питаю, — не відступав Волот, — ми люди одного роду-племені а чи не одного? Можемо поділитися із змордованими безліттям поселянами набутками своїми чи не можемо?

— Нам немає чим ділитися, княже, — зважився один і сказав за всіх. — Наші ниви постигло те саме, що й поселянські.

— А ловецькі угіддя? Невже й ними не можете поділитися?

— Те не порятує поселян.

— То що ж тоді порятує нас?

— Порятунок один: зібратися купно й піти за Дунай, стежею склавинів. Фракійська земля — багата земля, прогодує тих, що є там, прогодує й нас.

Князь не поспішає перечити, хоча й погоджуватись не схильний.

— Радите чинити те, у чому ми звинувачували свого часу ромеїв. А що ж буде, коли ми подамося за Дунай, а обри до нас? — слово в слово повторював сказане Добритові.
— Хто захистить тоді дітей, жон, землю Тиверську? Чи відаєте, що то пагубна путь: здобудемо на мачину, а втратимо усе?

— Чому на мачину? У вої підуть всі, хто здатний тримати меч. Себе прогодують і дітям, жонам здобудуть їжу.

Люд загомонів, з усього видно було — йому до смаку така рада, бачить у задунайським поході порятунок для себе. А князь мінився з лиця. Гнівався безсилим гнівом і мінився. Боги, нащо караєте так цих нещасних? Вони й без того стоять над крутопаддю, а ви одбираєте в них останній розум. Глядіть, пристають до речниці володарів займанщин. Чи давно ж нарікали на них? Хіба не бачили, не знають: мужі ці ладні повести світ за очі, аби далі від своїх угідь.

— Допоки я князь ваш, — каже голосно і твердо, — не дозволю цього безумства. Коли волієте іти за Дунай, ідіть без мене, віддайте себе, роди свої, люд свій на поталу схильним до грабунків обринам. Я на грабунок не поведу!

Віче примовкло, схоже, що остудило наміри свої, а то й злякалося княжої рішучості.

Старійшини перемовилися, користуючись тишею, і вислали наперед свого речника.

— Що ж пропонуєш, княже?

— Не піду й цього передзим'я на полюддя. Важко мені буде, а все ж не піду, велю й мужам-волостелинам поділитися з людом останнім, що мають по клітях, зробити доступними для голодних ліси та водойми.

— Це не порятує нас, княже. Що візьмемо з мужів, коли там справді негусто? Що візьмемо в лісах, коли уже брали та й брали? Не забувай: третє літо лишаємося без хліба.

— Іншої ради не маю.

— Тоді слухай, що ми скажемо. Згодні з тобою: нині, як ніколи, годилося б триматися купи, бути обачними при купі. Та погодься і ти з нами: зубожів люд наш через недороди і зубожів до краю. Голод і мор гряде в землю Тиверську, за цим разом повальний. А піде гуляти мор, земля наша стане ще більше доступною для сусідів, аніж тоді, як підемо на них із мечем і сулицею. Тож і гадаємо собі: мусимо зробити так, аби і сусідів не ворохобити ратним вторгненням, і самим вижити до літа.

— Чи я не те казав? Ба, репетуєте ж усі: не виживемо.

— Бо таки не виживемо, коли сидітимемо склавши руки.

— Що ж радите робити?

— Оскільки земля наша неспроможна прогодувати всіх, лишитися в ній мають ті, кого прогодує. Решта най іде і шукає собі іншу землю.

Волот і зовсім ширить подивовані очі. Сміються з нього старійшини чи бука хочуть? Куди підуть і хто має йти? Де та земля, що уготувала яства для голодних?

Так і запитав, як думав.

— Аби з очей, значить?

— Чому аби з очей?

— Бо такої землі немає на всім широкім світі, а коли і є, то її треба брати мечем і сулицею.

— Вислухай, княже, до кінця — і ти переконаєшся: для аких, як наші відселенці, земля і яства можуть знайтися. Ба навіть без меча і сулиці. Рада старійшин виносить на суд люду таку свою речницю: най кожен отрок і кожна дівиця візьмуть жереб. Він визначить третину одних і третину других, що мають залишити Тивер. Князь і кривні поділяться з ними останнім — бронею, кінями, худобою — і скажуть: "Ідіть туди, куди приведуть боги, шукайте собі землю, що прогодує вас". Завважив, княже, посилаємо молоду пагінь родів своїх, а таких всякий володар візьме на поселення, коли матиме можливість допомогти їм до першого урожаю.

Мовчить князь, не відаючи, що сказати старійшинам, мовчить і віче, звернувшись помислами до дітей своїх. Кожному доведеться, коли пристати до цієї поради, прощатися з ними і прощатися назавжди. Чи то мислимо? Хто ж валитиме ліс, коли віддадуть наймолодшу силу родів своїх, хто корчуватиме, коли не буде тої сили, готуватиме до посіву роздерті? А ще ж треба комусь і захищати землю, коли прийдуть таті з чужкраю і скажуть: "Віддайте усе, що маєте, а коли нічого не маєте, то віддайте себе".

— Не погоджуйся, княже! Старійшини не тямлять, що кажуть.

— А що тямите ви, таке кажучи? Піде з землі третина, зате легше буде вижити решті.

— Не треба нам такої полегкості! Кого боги візьмуть, того візьмуть, хто лишиться, той житиме, зате житиме в своїй землі, укупі з кривними.

Гомін гасився вигуками, вигуки тонули в гомоні. Хтось стояв на своєму, а хтось на своєму. На того тільки цитькали, на іншого знімали вже й руку. Тоді й піднісся до неба та покликав до тиші важкий князівський меч.

XX/X

Весело усміхалося світові ядрене після нічної купелі сонце, усміхався до сонця й світ — сліпучими блисками розсипаних по деревах рос, деревами з помолоділою листвою, дзвінким та чистим обрієм у далині. Як і далиною — синьою й прозорою. Не чулося веселощів лише на подвір'ях поселян. Літо, а вони не поспішають ані на випас із худобою, ані на жатву в поле. Пораються в домівках і німують, перекинуться словом-другим — і знову німують. Тоді лиш, як вулицями пішли биричі й забили в калатала: "Спорядженим до відселення пора на схід!" — тривожно зглянулися з кривними ті, кого відселяли, заволали ті, у кого відривали їх від серця.

— Боги світлі та боги ясні! — голосили мамці. — Як же ви допустили до такого, як можемо знести таке? Та не бачити ж нам уже донечки нашої од віку й до віку! Ми ж

леліяли її, мов тую квіточку, збиралися веселитися на її воседлі, тішитись по злюбі, а краємо серце розлукою.

Що ближче до вигону за оседками, то голосніші плачі. Бо стікалися туди всі, ті, що відселялися, і ті, що проводжали.

— Мерщій! Мерщій! — покрикують десяцькі. — Там, — показують, — ждуть не діждуться вже.

— Не руш! — скаженіє й заступає собою дитя своє поганьблена тим криком мати. — Не видиш хіба, не знаєш: не просто розлучаюся — прощаюся назавжди.

Відселенці-отроки здебільше на конях. Ті, в кого немає їх — а надто дівки, — сидять на возах, поруч із домашнім начинням, якимись там яствами, приготовленими в далеку й бог відає, на скільки тривалу путь.

— Прощайте! — гукають. — Та будьте живі, та будьте здорові! Кланяйтесь оседку, кланяйтесь стежині, що водила к криниці, к студеній водиці. Усім і всьому кланяйтесь, чулись-те?! Всім і всьому!

Ниті-проміння снуються від сонця до землі, Тивер тягне їх до Черна. З полудня і з полуночі, з полуденного заходу і просто з заходу. Бо визначено день, коли відселенці мають зібратися під стольним городом, бо зволікай — не зволікай, а треба відселятися, доки не настали холодні дощі, доки не скувала землю непривітна для путників зима.

Княжича Богданка турбує це більше, ніж будь-кого. Бо відтоді, як віче стало на думці: най кожен отрок і дівця землі Тиверської бере жереб і визначає свою долю, він, княжич, змушений був стати в один ряд з іншими й показати всім іншим: у Тивері перед поконом і законом усі однакі. А ставши, узяв не ліпше — той жереб, що зобов'язував іти з Тивері. Тож саме на нього й покладено тепер повинність бути привідцею у відселенців. Бо зрілий уже, бо навчений ратному ділу. А крім того, уміє думати і зможе визначитись, коли підуть, куди іти, як добути її собі, землю-годувальницю. То не якась там повинність і клопіт не якийсь. Відселяються тисячі і всі отрочого віку, про багатьох важко навіть сказати: отроки вони чи все ще отрочата. Чи з такими станеш на січу, коли доведеться стати? Чи здолаєш супостата, коли конче треба буде долати? Збере ось та виведе з города — і вже князь, мусить усім і всьому давати лад.

І все ж то завтра-післязавтра буде. Нині інше бентежить і гонить княжича на вежу: як же він піде з своєї землі без Зоринки? Казала: "Силою не примусять узяти злюб, коли не з тобою, то ні з ким". Нині немає вже того, що ставав їм на заваді. Нині тільки й завади, що щасливо взятий Зоринкою жереб. Невже зважить на те і відкинеться? Чужина багатьох лякає, а невідомість — і поготів. Одне, підуть не знати куди, а друге, може скластися, що ніколи вже не повернуться. Найбільш ймовірно, що ніколи вже не повернуться до отнього порога, такої милої серцю Тивері. А ще ж є у його Зоринки мати-жалібниця, зболена втратами вдова Людомила. Чи то ж так просто переступити через її скорботу, її тверде, а може, й криваве "ні", піти з вигнанцем і стати такою ж вигнанкою, як і всі ?

Пильно вдивляється княжич з надворітньої вежі, усе і всіх бачить на кілька поприщ

від Черна. Не бачить тільки, щоб вертав побратим його із Вепрової дідизни — Веселого Долу. Всього лиш бариться чи не має з чим повертатися?

Коли щось і тішить його в цій веремії, то, певно, те, що не сам стоятиме на чолі відселенців. Такий, як і йому, багатьом із молодшої дружини випав жереб, і серед тих багатьох найближчі соратники — Бортник, Боян та Жалійко. На них покладає усі свої сподіванки. Бо саме вони стануть на чолі тисяч, даватимуть тим тисячам лад, поведуть, коли доведеться вести, на січу. Отроки зрілі, у ратнім ділі тямущі, по суті, мужі вже. Два з них порають тих, що прибувають, Жалійка ж, яко добре знаного у Вепровій родині, послав до Зоринки довідатися, яким же буде останнє слово Зоринчине.

— Княжичу! — здивив перед ворітьми коня Боян. — Агов, княжичу! Чи чуєш мене?

— Чую. Чого тобі?

— Кінних прибуває та й прибуває, возів також. А де ковачі і кузнь? Де стельмахи і стельмашні? Путь буде і далека і терниста. Що робитимемо, обламавшись на ній?

— Пожди мене.

Збігає сходами прудко, як і належить вишколеному в ратних ділах дружиннику.

— Старійшинам казав про те?

— А до чого тут старійшини?

— Їм велено приготувати нас у путь так, щоб відселені все мали. Їдьмо та побесідуймо з старійшинами.

І вони їдуть. Мимо згромаджених острівцями возів, мимо тлуму людського і позирків людських. Бо хтось нашептав уже: це і є ті, що стануть на чолі відселенців. А кому ж не цікаво знати, які вони, ті, що поведуть у безвість, як і те, чи приведуть до сподіваного пристанища. Стоять і печуть очима, перекинуться словом-другим і знову печуть.

Коли наблизилися до опоряджених під житло наметів, побачили: старійшини не дрімали. До них під'їздили та й під'їздили поселянські привідці, казали, з чим прибули. Їх слухали, кивали, вислухавши, головами або ж дорікали, чому не привезли того і чому — того.

— Старійшинам родів тиверських, — підійшов і доземно вклонився Богданко, — шана й хвала.

— Добридень, княжичу. Бачимо, збентежений чимось. Чи не скажеш чим?

— Скажу, та передусім хочу знати, скільки піде зі мною в світи тиверських отроків і скільки дівиць, скільки возів буде у валці і скільки коней у дружині?

— Хіба княжич не знає того? Жереб указав на десять тисяч отроків і на десять тисяч дівиць. Скільки буде коней і возів, не відаємо ще, бо не всі над'їхали.

— І все ж бачите, над'їхало немало.

— А так.

— А де ковачі і кузнь? Де стельмахи і стельмашні? Хто і як лагодитиме вози, коли обламаються, куватиме броню, коли треба буде кувати?

Старійшини зглядаються і знов затримують погляди на княжичу.

— Ковачів, як і стельмахів, шукай, отроче, серед відселених. Що визначив жереб, те

твоє, що лишив, те наше.

— А кузнь? А стельмашні? Їх теж мав визначити жереб? Не годиться мені дорікати старості і повчати старших, а все ж скажу: відселенці тоді лиш підуть із своєї землі, коли матимуть усе, що належить мати в далекій і непевній путі. Я і мої тисяцькі, — кивнув на Бояна, — доглянемо за цим.

І знову правились, обминаючи стрічних, через усе місто під Черном, до західних воріт у Черні.

— Де може бути Жалійко? Чому так довго не повертається?

— Гадаєш, довго?

— А то ні?

— Бо таки ні. Глянь, хіба то не його Чалий стоїть на припоні?

— Де?

— А біля воріт, ледь-ледь осторонь від них.

Поспішав до сла свого, як тільки міг, і тішився-радів, що таки діждався його, як, може, радів би самій Зоринці. А над'їхав та приглянувся — і схолонув серцем: Жалійко ані словом, ані видом не сказав йому, що повернувся з веселими вістями від Зоринки.

Аж ось коли кожен міг сказати собі: усе, настала мить прощання. Прибули ті з відселенців, що правилися з найвіддаленіших вервей, вилаштувались і стали поза містом валки з возів. Ті ж отроки та дівиці, що могли втовпитись на місті, тиснулись до вижі й слухали привідців своїх уважно та думно.

— Отроки й отроковиці! Не наріканнями стелить собі путь у прийдешнє, у ту землю, що має воздати вам за ваші страждання. Бо що в них, наріканнях, та й хто винен, що маємо одривати вас од серця й кривавити тим зболені серця? Мужністю та мудрістю устилайте стежу свою тернисту, аби не була страдницькою. Лише вони дадуть вам полегкість, а з полегкістю утіху й надію.

То казали ті, кому треба було проститися якось та й виблагати прощення. А що скажуть нові привідці — княжич, тисяцькі? Куди поведуть, в полуденні чи полуночні краї, на захід чи на схід сонця від Тивері? А ще не завадило б знати, як далеко вестимуть, на кого і на що покладають надії в тамтій новій землі? Взялися ж бути привідцями, то мають знати, куди ведуть.

Усі дивляться на княжича, а княжич — на всіх.

— На те, щоб вів вас, була воля князя і старійшин. Чи згодні ви, братіє, аби привідцею вашим був я?

— Згода!

— Може, викличеться хтось інший або наречете когось іншого?

— Ні! Будь ти, княжичу! Тебе знаємо, на тебе звіряємось!

— Коли вірите мені і звіряєтесь на мене, то слухайте, що скажу. Підемо сьогодні і підемо так, як поділив вас: чотирма окремими валками. На чолі кожної валки йтиме тисяча дружинників при броні, на чолі тисячі — призначений мною тисяцький. Йому ж та його сотникам підлегла і вся валка. Всі інші йдуть пішо або їдуть почергово на возах.

Подумав мить і вже потім заговорив до своєї братії:

— Певен, волієте знати, куди ляже наша путь, в чії землі і в які краї? Князь і старійшини радять іти таки через Дунай, на плодоносні землі ромеїв. А я так гадаю: раз нам сказано, куди приведуть боги, то ми осібно й порадимося з богами. Полишимо нині Черн, станемо табором десь поодаль від Черна та й спитаємо в них, іти вже чи послати спершу слів своїх та довідатись у володарів довкрузних земель, хто прийме вигнанців такими, як є. Чи згодні зі мною?

— Чом ні. Згода!

— То най буде щасливою наша путь!

Кревні здебільше там ще, в оседках та за оседками, попрощалися з відселенцями, а проте не бракувало й таких, що воліли бути з дітьми своїми до останнього. Крик, галас, плачі та зойки знялися, коли рушили. Богданко не зважав на те. І тисяцьким звелів: "Не гоніть, далеко не супроводжуватимуть валки. Побачать, що правимось та й правимось, повернуться".

Де зупинить і коли зупинить своє кочев'я, поки що не думав. Одне знав напевно: десь має зупинити. Бо чи то ж можна, щоб пішов у світи сам, без Зоринки? Чи та Зоринка така вже аж надто кам'яна та перелякана, щоб не опам'ятатися врешті-решт і не прислати на місце стійбища свого нарочитого: "Прийди і заberi мене, лебідіку, бо лусну з туги, бо хочу бути там, де й ти". Коли ж не пришло, сам має щось вдіяти, а таки взяти її з собою. Буде там, у путі-вигнанні, Зоринка, буде з ним і Тивер, не буде Зоринки, не буде й Тивері. Бо хто, крім неї і її тихого та ніжного щебету, здатний нагадати, що була в його житті-бутті Соколина Вежа, була лагідна та добра бабуся, баянка його терпелива, а ще ласкава з ласкавих мати, сестрички. Чиї очі можуть заяснити так блакиттю, окрім Зоринчиних, хто ще защебече так, як щебетала Зоринка: "То озерця нашої землі, а заодно і наше небо, лебідіку. Завваж, яке небо, такі й очі в мене, які очі, таке й небо".

Може, не слід було слухатися Жалійка, коли повернувся з Веселого Долу й сказав: "Вирви із серця Зоринку. Не може переступити вона через смерть вітця свого й піти з тобою. Надто свіжа та рана, аби могла переступити". Ано, може, не слід було слухатися, а сісти тоді ж на коня й податися до Веселого Долу, таки домогтися свого?

Коли виїхав на пригорок та оглянувся назад, валці відселенців не було ні кінця ні краю. Скільки сягало око, стільки й клубочилась над нею пилюга. Щоб такому кочев'ю стати стійбищем, потрібен час та й час, а ще неабиякий простір. Ну, з часом простіше, а де знайти для двадцяти тисяч людей, он якого тлуму возів та коней місце з бодай якимись зручностями? В своїй землі якось уже дасть раду, знає до подробиць і путь у полуденні краї, і випаси-галявини поблизу путі. Гірше і набагато гірше буде, коли підуть чужою землею. Там куди не ступи — усе безвість, усе незвідане. Єдине, що лишатиметься, мабуть, покладатися на щасливі випадки. А щастя одинаку рідко усміхається в путі, тисячам — і поготів.

Черн давно зник за овидом, а валка простувала та й простувала за своїм привідцею, намотувала та й намотувала на колеса час. Богданко звик уже до того і рідше обертався. Вихитувався у сідлі і думав, перекидався словом-другим із Жалійком, що був

більше при князеві, аніж біля своєї тисячі, і знову думав.

— Тобі не здається, — обернувся зрештою до свого содруга, — що час уже подбати про стійбище?

— Час не час, а подбати слід і заздалегідь.

— Тоді лишайся на чолі обох валок. Я візьму першу з своїх сотень і подамся на розвідини. Низинну Луку огляну. Гадаю, там і станемо.

Княжич не звик їздити ступою. Отож і зрадів нагоді пустити Сірого вскач. Приострожив, поставив на мить свічкою, крикнув дружинникам, аби вийшли вслід за ним, та й дав волю нажаханому коню.

Земля Тиверська не така вже й рівнинна. Горби то підносяться крутими хвилями, то опускаються, доли коли і є долами, то порізані балками та вибалками. То вже там, ближче до Дунаю, піде рівнина, тут не встиг спуститися у діл, вже бачиш попереду узвишшя. А проте і долів немало та й доли просторі. Поки проскачеш один, натішишся летом бистрим, здолав ступою горб, знову можеш тішитись.

На одному із схилів нагледів валку, що йшла назустріч і, спускаючись у діл, була добре видима.

"Хто б це міг бути? — загадався княжич. — Чи не заморські гості? Коли справді вони, варто заговорити та розпитатися, звідки правляться, що чувати там, де були".

Пильнував, зближаючись, а ще пильніше доглядався, зблизившись.

— Чолом вам, путники! — перший привітався той, що вів стрічну валку..

— Чолом і вам, братіє! Хто будете і куди путь тримаєте?

— Поляни ми і путь тримаємо в землю свою Полянську.

Княжич притримав коня і тим ніби передав стрічному свій намір-бажання: полянин з'їхав на обочину і теж спинився.

— А ви хто будете?

— Таж видите, тиверці.

— Видіти виджу, одначе не зовсім вірю.

Полянин кинув оком на валку, що спускалася з пагорба в долину, і, не нагледівши в ній кінця, знову до Богданка:

— І куди правитеся?

— Куди приведуть боги.

— Як то? — здивувався.

— Земля Тиверська зазнала безліття, неспроможна прогодувати всіх. Веліли нам, отрокам і отроковицям, брати жереб і сказали: шукайте іншу, ту, що прогодує.

Привідця полян глянув чомусь на дружинників, що стояли поруч із Богданком.

— Судячи з того, скільки вас і в яку сторону світу націлилися, не важко догадатися: за Дунай, у ромейські землі тримаєте путь?

— Радять іти туди, а куди підемо — не відаємо ще. Маємо стати десь і поміркувати своїм, відселенським віче.

Відчувши, що розмову вичерпано, Богданко торкнув острогами коня і рушив, побажавши полянам щасливої путі. Та не від'їхав і десяти ступенів, як полянин знову

наздогнав його.

— Ти пізнаєш мене, отроче?

— Десь ніби бачив, а де, не пригадаю.

— Я княжий муж із полян, Гудима. Був у вітця твого і не раз. Ось що хочу порадити: коли справді націлилися іти в ромейські землі, не робіть того.

— Чом так?

— Ромеї озлоблені вторгненням склавинів, свою і чужу силу збирають супроти слов'ян. Є певні вісті — кличуть обрив.

— Ті вісті знані в Тивері, а обрив все ж нема.

— Тепер напевно будуть. Я недаремно сидів у Білгороді, бував у ромеях, знаю. Обри зійшлися з імператором у ціні і намірах. Лишилося визначитись, як бути з кутригурами, котрі стоять на їхній путі: та з нами, слов'янами, і підуть за Дунай.

— Що ж робити, коли так?

— Стань, як казав, стійбищем і жди. Я буду у вітця твого, князя Волота, скажу йому усе як є, гляди, поверне вас.

— Ми вже вислані, достойний, вітець не піде супроти речниці віча.

— Дарма. Речницю можна й переінакшити. Коли ж станеться так, що Тивер таки не покличе вас, даю ще одну раду: правтесь у Полянську землю, до города Києвого.

— Нас багацько, двадцять тисяч. Чи прийме Київ? Чи вистачить у нього яств перезимувати всіх?

— Було б бажання прийняти, яств стане. Ви ж усі молоді і дужі?

— Всі до їдного.

— Ото й добре. Чув, певно, князь Києва ставить городи по Росі та Дніпру. Поляни — слов'янська твердиня з боку степу, їм такі, як ви, он як потрібні.

Княжич слухав його уважно і думно.

— Коли це справді так, я радитиму вічу правитися до полян.

— І добре зробиш, молодче. Там свій, слов'янський люд, він не залишить вас у біді. І землі для всіх стане. Де ти бачив, щоб чужинці та приймали чужинців ласкаво? Брат завжди горнеться до брата і норовить бути сусідом братові, а в лиху годину і поготів.

XXX

Поки відселенці підтягувалися і ставали стійбищем, поки порали коней, затим — себе, сонце не лишень схилилося, сховалося за овидом. А сховалося сонце — одразу почало й темніти.

— Сьогодні не встигнемо скликати віче, — мислив уголос Богданко. — Пізно вже та й люд натомлений.

— А так, — погодилися тисяцькі. — Віче є віче, йому треба посперечатись. А хмизу не наготували. Коли справді маєш намір ждати речниці з Черна, чого поспішати, скличемо завтра.

На тому й стали.

Так узвичаїлося чи гординя не дозволяла тиверським князям радитися з людом, не князі, люд кликав здебільше князів на віче і мав із ними раду. Богданко, може, й не

думавши, почав із того, що зламав отні норови, вийшов другого дня на змайстровану дереводілами вижу й оповістив усіх: привідця кочев'я кличе люд відселенський на віче.

— Братіє! — голосно звернувся до згромаджених довкола ровесників. — Кланяюсь вам доземно за те, що довірилися мені в сумну для всіх нас годину і в такому сутужнім ділі — вести вас у світи й шукати землю-годувальницю в світах. Та водночас і питаюся: а що ж скажете ви своєму привідці? Яку, будучи на моєму місці, обрали б для всіх нас путь, у які сторони світу повели б?

Змовк і ждав. Та, видно, не ждало віче, що на нього покладуть княжу повинність. Одне — іти протореною вже стежею і зовсім інше — торувати її. Одне — перечити, коли кажуть неугodne твоїй мислі, і зовсім інше — мислити за всіх.

Мовчання видавалося таким глухим і таким тривалим, важко було повірити, що тут тисячі і тисячі.

— Волиєм знати, що намислив князь!

— Ано! Оглашай, княже, свої наміри. Ми віримо тобі.

Його вперше назвали князем, і те полестило, ба збадьорило навіть.

— Одселяючи нас із землі Тиверської, старійшини казали: ідіть туди, куди приведуть боги. Чи прийняли ми ту їхню заповідь? А так, пішли на перший-ліпший клич, скорилися першій-ліпшій раді — правитись за Дунай, у плодоносні ромейські землі. Тепер, коли є відселенцями, час, гадаю, зважити та поміркувати, чи є цей наш намір божим повелінням? Моя думка, братіє, така: боги противляться цьому наміру. Спитаєте чому? Скажу. Доки ми йшли до цього стійбища, на зближення з ромейською землею, та земля віддалилася від нас і на велику міру. Муж із полян, той, що перебував у Білгороді-Тірі і вертав учора з Тіри, запрягнув богами: обри таки йдуть в обводи ромейської імперії, ромеї таки кличуть їх. Імператор озлоблений навалою склавинів, припертий до Теплого моря склавинами, тож або прийме нас і одразу ж скаже: "Ідіть супроти братів своїх, а наших кривних ворогів", або напустить на нас обрив і полле нашою кривцею землю, якої так жадаємо.

Тому й кажу: чи варто іти в такий тривожний час за Дунай? Чи можемо полишити землю свою на поталу супостатові, зважаючи лиш на те, що ця земля не спроможна нині дати нам яства?

— Таж там, у Черні, йшлося вже про це, — подав хтось голос. — Сказали: "Ідіть, іншого рятунку не бачимо".

— Сказали тоді, коли не певні були, що обри йдуть таки в обводи ромейської імперії. А що скажуть нині, не відаємо. Ачей одумаються-таки й пришлють нам іншу речницю: "Тивер під загрозою вторгнення, не йдіть із Тивері". Вони на те і є мужами думаючими, аби розуміти, не в добрий час висилають із землі цвіт її раті... То ж і питаю вас, братіє: чи не пождати нам на цьому стійбищі нової речниці з Черна? Гадаю, встигнемо ще залишити обводи рідної землі.

— Правда твоя, княже, слід заждати.

— Ано! Пождемо сьогодні, завтра. Коли нічого не буде, тоді вже й підемо, куди скажеш.

Куди скаже... А чи підуть, куди він скаже? Он якою повсюдно німотною була перед цим тиша і яким голосним та дужим став по його речниці гомін. Сумніву немає: вічу до серця такі його думки, воно пристає до помислів і намірів привідці. Лишається домовитися з ним, що вдіють і куди підуть, коли стольний Черн не пришле свого гінця і не покличе їх назад. Перше, що радитиме, таки не йти в ромейські землі. Буде та його рада слухною чи неслухною, визначатиме все: бути чи не бути йому чтимим у роді своїм, уже осібним і націленим на осібне життя.

Отож і почне з них, порад.

Богданко закликав содругів своїх до тиші і, перевівши подих та набравшись духу, став міркувати перед ними вголос.

Усі знають, підкорені римлянами, а нині підвладні ромеям землі в сусідній Мізії, як і в Дакії та Фракії, — багаті землі. Та чи ждуть їх, вигнанців знедоленої Тивері, на тих землях? Най отроки згадають: та земля, від Дунаю до Довгих стін, ба навіть до Теплого моря, належить двом володарям. Один із них — даки та фракійці, давні волостелини тієї багатой на сонце і злаки землі, другий — ромей: сам імператор, церкви та монастирі, полководці імператорські. Чи ті два господарі поступляться землею, на яку заряться тиверці, з доброї волі? Не поступляться, їй доведеться брати силою, лити за неї свою кров, як ллють її склавини в Іллірику, або ставати колонами на ромейських угіддях, а там, гляди, й рабами.

Тому й питає: чи затим ідуть вони з своєї землі, щоб занапастити себе рабством? Кожен мав стариню й чув, що казала бувала в бувальцях стариня: боги не благословляли людей на ратне діло, як не благословляли й поділ їх на рабів та рабовласників. Вони повелівали труд на землі, давали всім і кожному однакове привілля. Не злом і не татьбою славен світ, мудрість і добро — ото його окраса. А ще казала стариня: людина — вінець божого створіння. Посягати на неї, яко ж і на діло розуму та рук її, — все одно, що посягати на богів. То чи годиться тим, кого гонить із рідної землі безліття, хто спізнав та й спізнає ще, що таке довічна розлука з кривими, плач і сум по рідній землі, — чи годиться, питає, іти і сіяти ту розлуку, ті плачі з-поміж інших? Чи не ліпше і не достойніше буде перед пам'яттю роду, перед власним сумлінням, коли підуть і поселяться на котрійсь із незайманщин або там, де дозволять волостелини уже зайнятих земель?

— А є така земля, княже?

— Є.

— Вкажи нам на неї — і ми підемо.

— Муж із землі Полянської, довідавшись, хто ми і куди тримаємо путь, радив іти в полуночні краї, в землю полян подніпровських. Більше скажу: кликав іти туди, сісти родом своїм на обводах їхньої землі й жити за своїми законами та поконами.

— То чому вагаєшся, княже? Коли не покличуть привідці Черна, веди до полян.

— Вагатися є чого. Той же полянин не приховав, що жити маємо там не задаром. Князівство Київське — антська твердиня на сході. Тож так собі гадаю: землю нам дадуть, одначе й повеління своє теж дадуть. "Живіть, — скажуть, — на обводах землі

нашої й будьте нашим щитом для асійців".. А я, зізнаюся, того не хотів би. Ані для себе, ані для вас. Чи ми, тиверці, перебуваючи в сусідстві з ромеями і постійно терплячи від ромейських вторгнень, не назвалися ще, які то розкоші — жити на обводах, яке то безліття — ратний розбій ласих до поживи сусідів? Чи нам, що постійно жили в тривозі за своє життя і свої пожитки, годиться шукати й селитися в такій же, як і мали, землі? Ніде правди діти: то теж слов'янська земля і покони наші — антські. Там ми житимемо осібно, в сусідстві з своїм людом і не знатимемо тих утисків, що знали б у ромейських землях. Та чи варто спокушатися лиш на це? Раз уже сталося так, що ми опинилися в становищі людей, змушених шукати собі землю-годувальницю, то чи не годилося б шукати заодно і землю-мироносицю — ту, в якій ані ми не бралися б, прагнучи поживи, за меч, ані нам не погрожували б мечем, де мали б і мир, і спокій, і благодать?

Перевів подих, жде, що скаже віче. А віче, як і досі, мовчало. Такою несподіваною видалася всім щойно виголошена речниця чи такою аж надто знадливою?

— Ви зголосилися, — продовжував Богданко, не діждавшись відповіді, — зголосилися, кажу, аби я був привідцею в пошуках нової землі. То знайте: хочу знайти саме таку землю. Чи пристаєте до цих моїх намірів, чи згодні піти зі мною?

За цим разом мовчання було не таким аж надто вже й тривалим.

— Чом ні, — озвався хтось один. — Та чи князь певен, що така земля є десь?

— Маю бажання знайти, певність дадуть уже пошуки.

Звільна, ніби з долини, почав наростати гомін, і був він не з тих, що тішать: віче радилося, проте радилося окремо від князя.

Відчував, невтішність набирає та й набирає в ньому сили, переростає в тривогу: що принесе та велелюдна рада, невже незгоду? Одні міркують он уголос, інші питаються про щось у сусідів, ще інші вимахують руками, далєбі, перечать. Кому, цікавий знати? Таки намірам князя чи тим, хто не згоден із князем?

Дива в цій раді, як і в ваганнях вічового люду, мало, гірше, коли врадять не те, що слід. Чи стане тоді у нього мужності, хисту бути князем на вічі і мужем серед мужів? Не вельми, мабуть. Ще й не перечили, а тінь неспокою вже бродить тілом. І мислі губляться. Правду казав вітець, бесідуючи колись із матір'ю: нелегка це ноша, князювання, та ще в такій землі, як Тиверська. Ідеш на січу — думай про всіх, печалься всіма і всім, повернувся з січі — знову те саме. А що мав із того? Ано, що? Ото тільки й утіхи, що знаний кожному, що була у серці певність— підпирає собою добробут люду, спокій і благодать землі. Ну, ще могли услати путь квітами, коли повертався з боролища зі славою, віддячити за кров і піт велелюдним пошануванням. Та ба, усе до часу. Влягалася радість переятої у супостата змоги — і князь уже всього лиш той, на чийх раменах лежить повинність відповіді за всіх і все. Зважся, вчини не так, як велить закон та покон, — і люд той забуде, що ти вчора був уславлений, покличе на віче, а на вічі всього почуєш від нього і піт утреш не раз, доки доведеш кожному і всім, що ти не здирця і не тать. Ніби на суд ідеш і відчуваєш себе там, на вічі, мов на суді.

"У вітця були підстави для нарікань, — стає на думці Богданко. — Воістину так: відчуваєш себе, мов на суді. А що ж буде і як буде, коли віче не зголоситься іти туди,

куди кличу? На кого і на що обіприся, обстоюючи свої наміри? На мудру раду бабці Доброгніви, на те, що винесла з віків і що є мудрістю віків? А чи та мудрість у всіх одна? Он скільки отроків довкола вежиці, і що не отрок, то й свій рід, а в кожному роді своя мудрість, як і своя правда".

— Пощо вагаєтесь, братіє? — не витримав таки Богданко і зважився схилити терези в свій бік. — Чи я лихого зичу вам? Чи мої бажання такі противні кожному?

— Бажання — марниця! — одважився котрийсь і дав відповідь за всіх. — Бажання не одного вже заводило в дебрі або валило в крутопадь. Обирай щось певніше.

Кому приємно, коли перечать? Хотів було крикнути невірам: "Слов'янський світ не кінчається на полянах! Захочемо — підемо далі: в радимичі, до кривичів на Ільмені. Землі ті не знають навали чужинців, гляди, там і жде нас благодать". Та не встиг. Хтось силою пробивався крізь натовп і звернув на себе увагу всіх.

— Пустіть до княжича! Чули! Пустіть, маю повідати йому щось.

То був челядник Вепрової Зоринки. Тривога а чи радість затрубили в Богданковім серці, коли пізнав його, одразу не добрав, та й не мав, признатися, бажання розбиратися.

— Пропустіть його, — повелів вічу, і вже тоді, як челядник став перед узвишшям та зняв догори очі, запитав: — ІЩо скажеш, віснику?

— А те скажу: облиш, княжичу, розмови та йди зі мною, бери жадання своє, доки є тут, бо може статися, що ось-ось здиміє.

— Стривай. Про кого річ, кого маю брати?

— Зоринку Вепрову... Умовила мене, аби привіз сюди, до табору, а пробитися крізь стовписько віча не може. Тому й завагалася: чи не повернутись їй назад, коли так нечемно зустрічають? Мусив ломитися до тебе й кликати: іди та візьми, доки не одмінила намірів своїх.

— Веди! — повелів челядникові й не думав уже, що скаже віче, як подивиться на те, що облишив розмову з ним і облишив заради дівки. Обійшов на одній із найвищих хвиль у жаданні своїм челядника й сам заходився прокладати путь до Зоринки.

Побачив її в щільному колі відселенців-отроковиць. Була пригнічена вагою вчиненого і разом з тим якась аж надто зніжена й цнотлива, така лі потна в цноті своїй, що в нього зайшлося від тої ліпоти серце й змусило вклякнути перед гостею на коліна.

— Солодко дякую, ладо моє, — схилився й поцілував поділ її вбрання. — Дякую за те, що послухалася голосу серця й прийшла на клич мій стужений.

— Як видиш, княжичу. Переступила через кривди, болі сердечні, через плачі-благання матері й прийшла. Коли усе те правда, що казали сли твої...

— Правда, Зоринко. І не будемо зволікати, раз ти тут. Ходімо перед віче, і я скажу всім, хто ти є для мене, ким будеш мені в будучині вигнанській.

Не переставала соромитись, коли йшли повз радних, а втім і раділа, що все обертається так, як хоче. Присяйбіг, схоже, що збадьорилася навіть, коли вивів на узвишшя й поставив перед морем згромадженого в Низинній Луці люду.

— Братіє! — зично звернувся до того велелюддя. — Досі ділився я з вами смутком,

зараз маю намір поділитися й радістю: не сам іду з землі Тиверської, беру з собою й ладо своє, Зоринку з Веселого Долу. Завважте, не з волі жереба — за велінням серця йде зі мною.

— Слава і шана такій! — молоді і дуже привітало Зоринку і її вчинок віче. — Слава і шана!

— Тож і зголошуюсь на радощах: най буде так, як хочете. Не зустрінемо на путі своїй землю, що була б і годувальницею, і мироносницею, сядемо на тій, що прихистить і прогодує. А щоб роду нашому і там, у вигнанні, не було переводу, беру злюб ось із нею, синьоокою донькою Тивері, і тим започатковую рід наш відселенський.

— Бери, княже! Така достойна. І най земля наша, небо наше благословлять вас на це благее діло!

Галасу людському й радощам людським, здавалося, не буде меж. Певно, розуміючи те, а може, й бажаючи висловитись до кінця, Богданко знову підносить над головою меча, просить віче вгомнитися. І вже тоді, як настала така-сяка тиша, нагадав відселенцям, може, й чути ними, та не до пуття знане. Так і сказав, аби відали й не тлумачили, як кому заманеться: іскру незгоди й ворохобні, що возбужала між родами Волотів та Вепрів, викресало свавілля сина Вепрового Боривоя, а вже від тої іскри ширилось полум'я злоби і мсти. Не ховав, зважившись на щирість, ані того, де був непохитно твердий, обстоючи єдність слов'ян, князь Волот, ані того, де був надміру жорстокий і заповзятий, дбаючи про мсту, волостелин Вепр. А помітивши, як отроки та отроковиці заслухались його, які були уважні та думні, слухаючи, стихив голос і мовив довірливо:

— Я і ладо моє, беручи злюб, заприсягаємося: кладемо край ворохобні і тій злобі-мсті, що зродилася між родами нашими з волі аж надто вже твердих у намірах своїх вітців. Започатковуємо давно знану між Вепрами і Волотами злагоду, і най вона буде щасливим початком, най стане новим поконом відселейської Тивері: не давати злобі серця брати гору над тверезим розумом, а свавільному розуму — над добрим серцем. Аби ця заповідь наша лишилася пам'ятною для всіх, приходьте на наше з Зоринкою воседля. Не маємо ще ані теремів, ані хоромів у теремах, зате маємо добрі наміри і воліємо поділитися з вами хлібом-сіллю під відкритим небом.

— Спаси біг! — тисячоголосе дякувало віче. — Веди, княже, своє ладо одягатися, а ми приготуємо столи та багаття для веселого частування. Доки там, у Черні, думатимуть як бути з нами, погуляємо на воседлі твоїм і тим започаткуємо веселощі в прийдешньому відселенській Тивері.

Отрочі голоси — зичні голоси. Чути їх у Низинній Луці, чути й поза Лукою, так, певно, далеко і так гучно, що тільки тим, хто був далеко, й дозволено знати, як гучно. Готувались-бо не до чийогось там — до княжого воседля і готувалися всім велелюддям, а коли йдеться про велелюдне воседля, хто думає про межі і тих, що дослуховуються поза межами стійбища? Рубали дерево — посилали в околіж зичні із зичних звуки, майстрували лави та столи — знов посилали, одбирали молодих биків для печені — галасували на все стійбище, різали їх і знов галасували. Були ж не десть там — на своїй

землі, під своїм небом, готувалися ж не до татби — до веселого діла. А хто ховається на своїй землі, тим паче з веселощами? Поралися й бесідували, а бесідуючи, жартували, а жартуючи, сміялися, а сміючись, ставили яства та питва на столи, підкидали хмиз у багаття — аби весело горіли, аби оповіщали всім, хто в таборищі й поза табором: сьогодні у відселенців свято. Не відають, що буде попереду, як складеться доля кожного і всіх, та сьогодні в них свято, й хай знають про те доли тиверські, хай знає світ.

Воно й правда: щасливий той, хто не відає, що жде його попереду.